

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
Κέκροπος 2, Άθήνα, 10558, τηλ. 3239645 και 3226692
τεύχος 63, Οκτώβριος 1983
τιμή τεύχους 120 δρχ.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρις,
Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Λεωνίδας Λουλούδης, Άριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Άριστείδη Μπαλτά	Εύχαριστήριο 2
Άννας Φραγκουδάκη	Γλώσσα και κρίση των ιδεών 3
Γρηγόρη Μανιαδάκη	Ή αλήθεια για τόν Σαββόπουλο 6
Γιώργου Καρρά	και ή αλήθεια για τό τζάμπο 6
Παντελή Μπουκάλα	Καλογρέζα μου σου λέω, τ' όνομά μου έπιθυμώ 8
Παύλου Κρέμου	«Άν τό δηλώσεις μπορείς νά τό σώσεις» 11
Κάρελ Μπάρτοζεκ	Θά διασωθοῦμε ως έθνική κοινότητα: 15
Παντελή Μπασάκου	Φιλοσοφία, θεολογία, κοινοτοπία 21
Κοσμά Ψυχοπαίδη	Υπεράσπιση του Όρθολογισμού II 26
Άριστείδη Μπαλτά	Γιά τό οικολογικό κίνημα: έπιστήμη και διεπιστημονικότητα 30
Συζήτηση Έλλήνων ιστορικών για τήν ιστορική έρευνα	47
Άντόνιο Νέγκρι	Τά Grundrisse: Ένα έργο άνοιχτό 56
Λουί Άλτουσέρ	Γιά τούς άναγνώστες του «Πρώτου Βιβλίου» του Κεφαλαίου 67
Βλαντιμίρ Πρόπ	Μορφολογία του παραμυθιού 79
Άλέξη Δημαρά	Δημήτρη Γληνού, «Άπαντα» 83
Δημήτρη Κυρτάτα	Ζάν-Μισέλ Παλμιέ, «Λακάν» 86
Ίόλης Πατέλλη	Παραινέσεις ενός έπιστημολόγου 89
Άγγελου Έλεφάντη	Ή Έκθεση βιβλίου στο Πεδίο του Άρεως 92

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ — ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ — ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

Κυκλοφορεί ειδικό τεύχος
του ΠΟΛΙΤΗ αφιέρωμα στην

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ 1920-1980

Εισαγωγή, μελέτες, άρθρα, βιβλιογραφία
Άνθολογία πεζογράφων

Σέ όλα τά βιβλιοπωλεία ή στα
γραφεία του περιοδικού, Άθήνα, Κέκροπος 2,
τηλ. 3239645

ΜΙΑ ΧΡΗΣΙΜΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Στον έαυτό σας και τούς φίλους σας
χαρίστε

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

τεύχος 1 έως 56
τό περιοδικό από τό 1976 έως τό 1982
μόνο με 3.000 δρχ.

Μπορείτε νά παραγγείλετε τή σειρά
στά βιβλιοπωλεία ή στα γραφεία μας

Έκδότης, Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, • Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» • Διευθυντής,
Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοχειοθεσία ΠΟΛΙΤΗΣ, Κέκροπος 2, τηλ. 3226692 • Έκτύπωση, Π. Μυτιληναίος,
Σκούφου 6, Άθήνα, τηλ. 3227919 • Διόρθωση, Παντελής Μπουκάλας • Κεντρική διάθεση για τή Θεσσαλονίκη
και Β. Έλλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Εύχαριστήριο

Μέ τά παρακάτω, άνεπαρκή δπωςδήποτε, λόγια θά ήθελα νά εύχαριστήσω τούς φίλους Τάκη Μαστραντώνη, Γιάννη Μηλιό και Δημήτρη Ψαρρά γιά τή συμβολή τους «Στήν Ύπηρεσία τής Άλλαγής», *Σχολιαστής*, τεύχος 7, 1η Ώκτωβρίου 1983. Είμαι σίγουρος ότι ή σχηματική έκθεση τών λόγων πού μέ ώθησαν στή διατύπωση τού παρόντος εύχαριστηρίου άδικεί τή συμβολή τών τριών φίλων. Δυστυχώς όμως, άλλες άσυχολίες μου άπαγορεύουν νά ένδιατρίψω στή συμβολή αυτή όσο πραγματικά τής άξίζει.

1. Εύχαριστώ, λοιπόν, πρώτα άπ' όλα τούς τρεις φίλους έκ μέρους έμου προσωπικώς. Οί τρεις φίλοι είχαν τό τάκτ νά μέ προστατεύσουν άπό δημόσιο διασυρμό άποσιωπώντας τή συμμετοχή μου ως συν-συγγραφές στο άρθρο τού τεύχους 39 τού *Πολίτη*, κατάλληλο άπόσπασμα τού όποιου μεταγράφουν στή συμβολή τους. Ή προστασία, τήν όποια έτσι άφειδώλευτα και μέ δική τους πρωτοβουλία οί τρεις φίλοι μου παρέχουν, έχει ιδιαίτερη σημασία γιά μένα: Σύμφωνα μέ τή συμβολή τους, τό άρθρο αυτό, ή τουλάχιστον τό άπόσπασμα πού αντίγράφουν, συνιστά τήν καθοδηγητική, τελικά, αντίληψη πού συνέχει τήν πολιτική θέση όσων άριστερών «ένσωματώθηκαν στήν πολιτική έξουσία». Οί εθύνες μου είναι, άρα, ιδιαίτερα μεγάλες και ή ιδεολογική άβαραία πού οί τρεις φίλοι ύφίστανται προφυλάσσοντάς με συνιστά μεγάλη θυσία γιά τούς ίδιους. Εύχαριστώ άκόμη τούς τρεις φίλους γιατί είχαν τήν καλосύνη νά άναγνωρίσουν, έστω μόνον έμμεσα μέσω εκείνου τού λατινοφανούς¹ et als, ότι τό ένλόγω άρθρο είχε ως άντικείμενο όχι τό χαρακτήρα τού κυρίαρχου στήν Έλλάδα κεφαλαίου και τό είδος άνάπτυξης πού άκολουθήθηκε αλλά ειδικά τό σημερινό Πανεπιστήμιο² (ή λατινοφανής ύποκατάσταση τού όνόματός μου δέν μπορεί παρά νά θέλει νά ύπαινηχθεί ότι τό ένλόγω άρθρο άναφέρεται σέ έναν χώρο κατά τεκμήριο έθισμένο στις συμβάσεις πού έπικρατούν διεθνώς γιά τίς βιβλιογραφικές παραπομπές).

2. Εύχαριστώ, κατόπιν, τούς τρεις φίλους έκ μέρους τού περιοδικού *Ώ Πολίτης* στού όποιου τή συντακτική έπιτροπή μετέχω. Ή συμβολή τους, μέ τό προσήκον και έδώ τάκτ, άπλώς ύπαινίσσεται και δέν καταγγέλλει ότι *Ώ Πολίτης* ύπήρξε ένα περιοδικό τό όποιο, περισσότερο άπό πολλά άλλα — μή κατονομαζόμενα άλλωστε — όμοειδή περιοδικά, φιλοξένησε και γαλούχησε τίς άπόψεις τών «άριστερών πού ένσωματώθηκαν στήν πολιτική έξουσία». Ή καθοριστική εϋθύνη τού *Πολίτη* στή διαμόρφωση τού φαινομένου πού έξετάζει ή συμβολή τών τριών φίλων έλέγχεται άυστηρά μέσω σειράς όλόκληρης άχρονολόγητων (γιά νά φανεί έναργέστερα, ύποθέτω, τό διηνεκές τού πράγματος) άναφορών σέ διαφορετικά τεύχη τού ένώ ή όπωςδήποτε φιλική διάθεση τών τριών φίλων άναδεικνύεται άπό τό ότι αυτοί, στή συμβολή τους, άποσιωπούν τό γεγονός ότι τό «ένα προεκλογικό μανιφέστο τό όποιο προσυπογράφουν πολλοί ειδικοί σύμβουλοι» ύπήρξε κι αυτό, δυστυχώς, άποτέλεσμα μιās πολιτικής πρωτοβουλίας πού άνέλαβαν, μαζί μέ άλλους, και όλα τά μέλη τής συντακτικής έπιτροπής τού *Πολίτη*. Ώφείλω έδώ όπωςδήποτε νά προσθέσω, πάντοτε έκ μέρους τού *Πολίτη*, ότι ή έμμεση πλύν σαφώς φιλική, άυστηρή έπισήμανση τών τριών φίλων ότι ή σημερινή δυσπραγία τού *Πολίτη* όφείλεται έν πολλοίς στο γεγονός ότι αυτός φιλοξένησε και γαλούχησε τίς άπόψεις τών «άριστερών πού ένσωματώθηκαν στήν πολιτική έξουσία» είναι γιά τόν *Πολίτη* ιδιαίτερα πολύτιμη. Άπό δώ και πέρα αυτός θά προσέχει περισσότερο. Γιά νά ένισχύσω, μάλιστα, περισσότερο τήν εκτίμηση αυτή τών τριών φίλων, θά τολμούσα νά ύποθέσω ότι ή διαφανόμενη σήμερα εύπραγία τού *Σχολιαστή* ίσως όφείλεται στο ότι αυτός δέν φιλοξένησε και δέν γαλούχησε τέτοιες άπόψεις.

3. Θεωρώντας τόν έαυτό μου άριστερό και έστω μέ κίνδυνο νά χαρακτηρισθώ μεγαλομανής, θά ήθελα, τέλος, νά εύχαριστήσω τούς τρεις φίλους και έκ μέρους τής άριστεράς συνολικά. Τό πράγματι μείζον γιά τήν άριστερά (και όχι μόνον γιά αυτήν) θέμα πού πραγματεύεται ή συμβολή τους, γιά νά αντιμετωπιστεί όσο σοβαρά τού άξίζει,³ άπαιτεί νηφαλιότητα, ιδεολογική καθαρότητα, μόχθο, θεωρητική έπάρκεια, άπουσία άθέμιτων γκοπιμοτήτων και άλλα πολλά. Ένώ τώρα ή συμβολή τών τριών φίλων, μέ τό νά περιορίζεται νά βγάλει στή φόρα ένα — όπως οί ίδιοι τό χαρακτηρίζουν — «κοινό μυστικό», μέ τό νά άρκεϊται, δηλα-

1. Άλήθεια, άπ' όσο ξέρω, et als δέν σημαίνει τίποτε άπολύτως. Στίς παραπομπές χρησιμοποιείται συχνά ή συντομογραφία et al. ή όποία άντικαθιστά ένα έκ τών: et alii (άρσενικό: και άλλοι), et aliae (θηλυκό: και άλλες) ή et alia (οϋδέτερο: και άλλα).

2. Τά πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία τού άρθρου είναι: Μ. Γέραλη, Τ. Μοροπούλου, Α. Μπαλτάς «Γιά τό Πανεπιστήμιο, γιά τήν άριστερά, σήμερα», *Πολίτης*, 39, Δεκ. 1980 - Ίαν. 1981, σσ. 13-23.

3. Σχέσεις ιδεολογικής δέσμευσης και πολιτικής ένταξης, όπως διαμορφώθηκαν ιστορικά και όπως λειτουργούν σήμερα στα πλαίσια τής άριστεράς, βαθμός και μορφή τής σχετικής άυτονομίας τού πολιτικού στοιχείου στή σύγχρονη νεοελληνική κοινωνία πού προσδιορίζει αυτές τίς σχέσεις, άλλαγές στις ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις πού έπέφερε ή μεταπολίτευση, σημασία και συνέπειες τής άνόδου τού ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία ως προς αυτές τίς σχέσεις κλπ. κλπ.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

4. Σκάνδαλον: γεγονός προκαλούν κοινή αγανάκτησιν ή κατάκρισιν. Σύγχρονη εγκυκλοπαίδεια Έλευθερουδάκη, έκδοση πέμπτη, Νίκας και Σία, Αθήνα, τόμος 22ος, σ. 522. Έπομένως, άριστερό σκάνδαλο: γεγονός προκαλούν κοινή αγανάκτησιν ή κατάκρισιν άριστερών.

5. Όπως παρουσιάζει ό Σχολιαστής τά αποτελέσματα της περί τήν Όρθοδοξία συμβολής του στην εισαγωγή του τεύχους τό όποιο δημοσιεύει τή συμβολή των τριών φίλων.

6. Όπως άκριβώς αφήνεται νά ώριμάσει και τό ζήτημα της Όρθοδοξίας από τήν ίδια εισαγωγή στό ίδιο τεύχος του Σχολιαστή.

δή, στη θήρευση και τό σεργίρισμα ενός δεύτερου, μετά τήν Όρθοδοξία, άριστερού σκανδάλου⁴ άπαλλάσσει, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, τους άριστερούς από τό βάρος νά καταπιαστούν σοβαρά μέ τό ζήτημα. Γιατί, βέβαια, είναι πολυπλαλά δύσκολη ή νηφάλια αντιμετώπιση ενός ζητήματος όταν αυτό έχει μετατραπεί ή επιδιώκεται νά μετατραπεί σε θέμα πού «άπασχολεί πιά τό σύνολο του τύπου»⁵ — του τύπου εκείνου ό όποιος τόσο συχνά έχει καταγγεληθεί από πολλούς άριστερούς γιά τόν σκανδαλοθηρικό, άκριβώς, χαρακτήρα του. Οί άριστεροί, λοιπόν, μπορούν νά ξεκουράζονται, ένόσω κι αυτό τό ζήτημα ώριμάζει.⁶ Καί αυτό στις μέρες μας δέν είναι άσήμαντο.

Τίποτε άλλο. Ευχαριστώ και πάλι.

Άριστείδης Μπαλτάς

Γλώσσα και κρίση τών ιδεών

Στις σύγχρονες ανεπτυγμένες οικονομικά κοινωνίες ή έξουσία είναι δλο και πιό «όρθολογική», στηρίζεται στη γνώση και στό νόμο. Διαθέτει μηχανισμούς γιά τήν επιβολή του θελήματός της, πού είναι παντοδύναμοι, τους μηχανισμούς πού επιβάλλουν τή συναίνεση.

Η άσκηση της έξουσίας, πού γίνεται μέ τρόπους όρθολογικούς, δλο και περισσότερο σε χρήση στην εποχή μας, μελετήθηκε από τους θεωρητικούς της Σχολής της Φραγκφούρτης. Ό Μαρκούζε πρώτος και ό Χάμπερμας κυρίως άνέλυσαν μέ ποιόν τρόπο γίνεται στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες ό έλεγχος της γνώμης, και μάλιστα δίχως οι έλεγχόμενοι πολίτες νά τό καταλαβαίνουν πάντοτε ή πλήρως. Από τή μελέτη του ίδιου φαινομένου, σύγχρονοι κοινωνιολόγοι κατασκεύασαν τήν έννοια «συμβολική βία», πού σημαίνει έλεγχος, επιβολή, βία, πού όμως άσκειται όχι άμεσα, πού χρησιμοποιεί μέσα όχι άστυνομικά, αλλά άσκειται έμμεσα και χρησιμοποιεί μέσα άόρατα. Συμβολική βία, κατά τίς ίδιες αναλύσεις άσκοϋν διάφοροι θεσμοί, όπως π.χ. τό σχολείο, τά μέσα μαζικής επικοινωνίας, ό τύπος κτλ. Η βία αυτή άσκειται κυρίως μέ τό λόγο, επιβάλλεται πριν άπ' όλα μέσα από τό λόγο. Έναν όρισμένο λόγο — άς τόν όνομάσουμε ιδεολογικό.

Τά λανθάνοντα μηνύματα

Λανθάνουσες «προϋποθέσεις» τά όνομάζει ή γλωσσολογία. Στο κεφάλαιο γιά τα λανθάνοντα μηνύματα ό Γάλλος γλωσσολόγος Όσβάλντ Ντυκρό (στό βιβλίο του: *Λέγεται δέ λέγεται*) γράφει ότι «ή σαφής διατύπωση μιās ιδέας είναι τό πρώτο βήμα γιά τήν άμφισβήτησή της». Γι' αυτό και κάθε πίστη, κάθε ιδεολογία έχει ανάγκη από τήν άσάφεια και από τά έμμεσα ή λανθάνοντα μηνύματα γιά νά προστατευτεί από τήν αντίρρηση.

Κάθε λεκτικό μήνυμα έχει δύο σημασίες, μία κυριολεκτική (πού μās τή δίνει τό λεξικό) και μία λανθάνουσα (πού μās τή δίνει ή γνώση των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις όποιες εκπέμπεται τό μήνυμα). Η πρόταση π.χ. «ή ώρα είναι πέντε και μισή» στην κυριολεξία της σημαίνει ότι ό πομπός πληροφορεί τό δέκτη πώς ή ώρα είναι πέντε και μισή. Αν όμως πομπός είναι ή μητέρα και δέκτης τό δεκάχρονο παιδί της πού έχει αφήσει άνοιχτά τά σχολικά του τετράδια στό τραπέζι γιά νά παίξει μέ τή γάτα, τότε τό λανθάνον και άλλωστε πλουσιότατο μήνυμα είναι τελείως άλλο (π.χ. ή ώρα περνάει μέ παιγνίδια και δέ θά προφτάσεις νά μελετήσεις γιά αύριο).

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ «ἐξατομίκευση»

Σύμφωνα με τήν ιδιότητα αὐτή τῆς γλώσσας δίνεται ἡ δυνατότητα κατασκευῆς ἑνός κώδικα με τόν ὅποιο τά μέλη μιᾶς κοινωνικῆς ομάδας διαφοροποιούνται ἀπό ἄλλες ομάδες. Τέτοιοι κώδικες ὑπάρχουν πολλοί. Τέτοιος κώδικας μπορεῖ νά εἶναι κάθε λαϊκότερο ἢ κάθε λόγια μορφή τῆς γλώσσας, ἀπό τή μιᾶ ἀκρη ὅπου βρίσκεται ἡ λαϊκή συνθηματική γλώσσα (ἀργκό) μέχρι τήν ἄλλη ὅπου βρίσκεται τό ἐπιστημονικό ἰδίωμα. Γιά παράδειγμα, στή δεκαετία 1950-60 στήν Ἑλλάδα ἡ χρήση τῆς δημοτικῆς ἀποτελεῖ ἐξατομίκευση. Ἐνας φοιτητής, πού μιλώντας χρησιμοποιεῖ τήν κατάληξη «φοιτητές - καθηγητές», ἀντί «φοιτηταί - καθηγηταί», θεωρεῖται ἀμέσως (συχνά εἶναι κιόλας) φορέας ἀριστερῶν ἰδεῶν. Τήν ἴδια δεκαετία, ἡ χρήση ὀρισμένων ὄρων καί μόνο, ὅπως π.χ. προτσές, ὑπερδομή ἢ οικονομική βάση, ἀρκεῖ γιά νά μεταδώσει τό μήνυμα ὅτι ὁ ὁμιλητής εἶναι κομμουνιστής.

Ἐνα ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα παραδείγματα εἶναι ἡ λόγια μορφή τῆς γλώσσας. Ἡ χρήση τῆς ἀποτελεῖ κώδικα ἀναγνωριστικό, πού πληροφορεῖ ὅτι ὁ ὁμιλητής εἶναι κάτοχος μιᾶς ὀρισμένης παιδείας. Ἡ χρήση τῆς λόγιας γλώσσας ἀποδεικνύει τή δυνατότητα τοῦ χρήστη τῆς νά τή χειρίζεται. Ἡ μορφική σπανιότητα πού τή χαρακτηρίζει κατατάσσει τόν ὁμιλητή σέ μιᾶ μορφωτική μειοψηφία, καθώς ξεχωρίζει τούς κατόχους ἑνός γλωσσικοῦ ἀποθέματος πλουσιότερου ἀπό τό κοινό, ἀσυνήθιστου καί δύσκολου. Ἡ χρήση τῆς ξεχωρίζει αὐτόματα τούς μορφωμένους ἀπό τούς ὑπόλοιπους.

Εἴτε τή λόγια γλώσσα χρησιμοποιεῖ κανεῖς εἴτε τήν ἀργκό ἢ ὅποιοδήποτε ἀπό τά κοινωνικά ἰδιώματα, μεταφέρει τό μήνυμα μιᾶς ταυτότητας, μεταδίδει τήν ἐμμεση πληροφορία κάποιων ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικῶν. Τό μήνυμα τῆς ἰδιαιτερότητας *βρίσκεται στή μορφή καί ὄχι στό περιεχόμενο*. Ἐάν γιά παράδειγμα κάποιος λέει (ἢ γράφει): «οἱ συνιστώσες τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ μεταβάλλονται ποιοτικά», ἀντί (ἄς ποῦμε) τά χαρακτηριστικά (ἢ ἔστω τά βασικά χαρακτηριστικά) τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας..., δίνει μέ τή μορφή καί μόνο τό μήνυμα ὅτι ὁ ὁμιλητής ἀνήκει στή μορφωτική μειοψηφία πού κινεῖται στό χῶρο τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνιολογίας καί κατέχει τή μαρξιστική θεωρία.

Ἡ ἐξουσία

Ἡ μορφική σπανιότητα καί τό δυσνόητο περιεχόμενο χαρακτηρίζουν τή γλώσσα τῆς ἀριστερᾶς καί μάλιστα τῆς, ἄς ποῦμε, μή παραδοσιακῆς ἀριστερᾶς στήν Ἑλλάδα σήμερα. Τό λανθάνον μήνυμα τῆς γλωσσικῆς αὐτῆς μορφῆς (ὄχι καί τόσο προοδευτικό) εἶναι ἡ ἀνωτερότητα τοῦ πομποῦ καί ἡ κατωτερότητα τῶν δεκτῶν. Ἡ γλώσσα αὐτή, καθώς μάλιστα δέν ἀποτελεῖ ἰδιοτυπία ὀρισμένων ἀτόμων ἀλλά κοινωνικό φαινόμενο, κατασκευάζει χάρη στή μορφή τῆς τήν ἀπρόσιτη γιά τόν μέσο ἄνθρωπο ἀνωτερότητα τῶν προοδευτικῶν διανοουμένων πού τή χρησιμοποιοῦν καί λειτουργεῖ τρομοκρατικά πάνω στούς δέκτες (ἀκροατές ἢ ἀναγνώστες). Γι' αὐτό καί ὄχι μόνο ἡ διάδοσή τῆς ἀλλά καί ἡ ἀποδοχή τῆς εἶναι τόσο γενική. Ὅσοι τήν καταλαβαίνουν, τήν ἀποδέχονται γιὰ ἄναγνωρίζουν τόν ἑαυτό τους στούς λίγους ἐκλεκτούς στούς ὁποίους καί ἀπευθύνεται. Ἡ ἀποδοχή τῆς ἀπό τούς ἄλλους, τούς πολλούς, ὀφείλεται στήν παγίδα πού ἡ γλώσσα τούς στήνει: τή νομίζουν φυσική γλώσσα τῶν «εὐφυῶν», στή σπανιότητά τῆς ἀναγνωρίζουν τήν ἀνεπάρκειά τους καί ὑποκρίνονται ὅτι καταλαβαίνουν, γιὰτί (ἐνοχοποιημένοι ἀπό τόν ρήτορα) παίρνουν ὄλη τήν εὐθύνη τῆς ἐπικοινωνίας ἐπάνω τους καί φοβοῦνται πώς ἡ ὁμολογία ὅτι μισοκαταλαβαίνουν θά εἶναι δημόσια ἀπόδειξη τῆς κατωτερότητάς τους. Ἐτσι, ἀποποιοῦνται μέ τή θέλησή τους τό δικαίωμα νά κρίνουν αὐτά πού ἀκοῦνε καί διαβάζουν.

Ἡ πληθωριστική καί δυσνόητη αὐτή γλώσσα γίνεται ὄπλο γιά ἕναν ἀθέμιτο μονόλογο. Ἐπιπλέον προστατεύει τά προνόμια τῶν διανοουμένων. Ὅχι μόνο τά κοινωνικά καί οικονομικά προνόμια πού προσδίδουν τά διανοητικά ἐπαγγέλματα στήν κοινωνία πού χαρακτηρίζει ὁ καταμερισμός χειρωνακτικῆς καί διανοητικῆς ἐργασίας. Ἀλλά τό κύρος καί τήν ἐπιβολή σέ ὄλο τόν κοινωνικό χῶρο καί γιά ὄλα τά ζητήματα. Πέρα ἀπό τό κοινωνικό προνόμιο τῶν μορφωτικῶν τίτλων πού κατέχουν καί τούς δίνει τό νόμιμο δικαίωμα νά μιλοῦν καί νά γράφουν γιά ἕναν ὀρισμένο τομέα, ἐπιτρέπουν στόν ἑαυτό τους νά ἀποφαίνεται

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

για πληθος θεματα πολυ απομακρυσμενα απο την τυπικα αναγνωρισμενη ειδικευση τους. Μετατρεπονται ετσι σε κατοχους των απαντησεων για όλα τα ζητηματα που αφορουν την κοινωνια και τις ιδεες. Η γλωσσα αυτη, με αλλα λογια, η πληθωριστικη, τελετουργικη, ευφημιστικη, περιπλοκη και δυσνοητη γλωσσα των προοδευτικων διανοουμενων αποτελει κωδικα που προσδιδει μοναδικτητα, ανωτεροτητα και κυρος. Διαφοροποιει αξιολογικα τον πομπο και πιστοποιει την αυθεντια. Απο την αλλη μερια, απαγορευει τον αντιλογο. Οριζει αυτοματα τους δεκτες σαν κατωτερους, τους παγιδευει με την ασαφεια της και τους εμποδιζει να κρινουν. Παίζει δηλαδη σπουδαιο κοινωνικο ρολο, ενισχυτικη της εξουσιας που στην εποχη μας ασκειται ολο και περισσοτερο μεσα απο τον αποκλεισμο των πολιτων απο το δικαιοωμα να εχουν γνωμη για ο,τι αφορα τη ζωη τους και τις αναγκες τους.

Η κρίση των ιδεών

Ωστόσο, το σπουδαιότερο είναι ότι πρόκειται για μία γλώσσα χωρίς αποδοτικότητα, αν αποδοτικότητα ονομάσουμε την ποσότητα των πληροφοριών που μεταδίδεται με τό λόγο. Μπορεί συγκεκριμένα να αποδειχθεί ότι η γλώσσα αυτή δεν έχει στόχο τη μετάδοση άμεσων μηνυμάτων, δεν προσθέτει πληροφορίες, δεν αποκαλύπτει σημασίες, δεν απευθύνεται στους δέκτες προσφέροντας ιδέες για να τις επεξεργαστούν, να κρινουν και να αμφισβητήσουν ή να πεισθούν. Γι' αυτό και λέει την Αλήθεια.

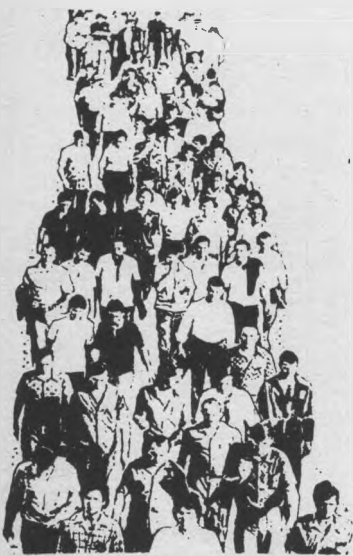
Επειδή δεν έχει στόχο τη μετάδοση μηνύματος συγκεκριμένου και επειδή λέει την Αλήθεια, γι' αυτό στο χώρο της μη παραδοσιακής άριστερας ανάμεσα στους διανοουμένους έχει τελείως καταργηθεί ο διάλογος, ή οποια σύγκρουση των ιδεών. Εκπέμπονται παράλληλα διάφοροι μονόλογοι. Κανείς δεν διαφωνεί με κανένα, παρόλο που κανείς δεν συμφωνεί εστω με άλλον ένα για να υπάρξει συλλογική άποψη. Κανείς δεν προσπαθεί να πείσει κανένα. Και ο καθένας λέει την Αλήθεια του, μόνος και δυσνόητος σαν σύγχρονος ιππότης, υπερκοινωνικό φερέφωνο της Γνώσης, αντιμέτωπος μονάχα με τα ύψηλα ερωτηματικά που του θέτει ο Άνθρωπος, ή Επιστήμη ή ο Θεός.

Το σπουδαιότερο, με άλλα λόγια, είναι η κρίση των ιδεών. Η σύγχυση, ή απώλεια (έξαιτίας της κρίσης) της δυνατότητας να δίνονται ερμηνείες στα κοινωνικά φαινόμενα, να αποκαλύπτονται αγνωστες πτυχές της πραγματικότητας, ώστε να γίνεται κατανοητό το κοινωνικό παρόν, μόνος τρόπος να εφευρεθούν οράματα για το μέλλον. Η κατάκτηση όμως νέων γνώσεων δέ γίνεται δίχως την επεξεργασία τους, την αμφιβολία, τό διάλογο, την αμφισβήτηση, τη σύγκρουση των ιδεών. Κάθε νέο συμπέρασμα, κάθε καινούργια ιδέα προσθέτει ένα κομμάτι γνώσης και η εξέλιξη είναι δυνατή μόνο μέσα από τον έλεγχο, την επαλήθευση, την αμφισβήτηση. Η Αλήθεια είναι τό τέλος, δέ χωράει αμφιβολία, δέν επιδέχεται ανάιρεση, δέν επιτρέπει αμφισβήτηση. Δέν υπάρχει τίποτα μετά και πέρα από την Αλήθεια.

«Η σαφής διατύπωση μιās ιδέας είναι τό πρώτο βήμα για την αμφισβήτησή της», πράγματι. Η γλώσσα που λέει την Αλήθεια είναι πάντα ιερατική. Η γλώσσα των θρησκευτικών, πολυ περισσοτερο απ' όσο τά δμφια των ιερέων, είναι εκείνη που χριζει κάθε μέλος του κλήρου με τό δικαιοωμα να μιλάει εξ ονόματος της υπέρτατης Αλήθειας.

Η γλώσσα των προοδευτικων διανοουμενων, ιερατικη και δυσνοητη, υπερασπιζεται στο τέλος της γραφης μιā ορισμενη δομη εξουσιων, οπου ολοι ασκουν ένα ρολο. Απο τη μιā μερια η παραδοσιακη άριστερα χρησιμοποιει τά μαρξιστικα εργαλεία της ανάλυσης σαν ξόρκια για τό ανάθεμα των άπιστων. Κι απο την αλλη μερια, οι άλλοι, αρκούμαστε στη δυσνοητη ρητορεια, που αμφισβητώντας παραβιάζει ανοιχτές θύρες και μέσα απο παράλληλους έκφοβιστικούς μονολόγους πληροφορει άπλως και μόνο για την επαναστατικη αξια των ρητόρων.

Άννα Φραγκουδάκη

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

'Η αλήθεια γιά τόν Σαββόπουλο

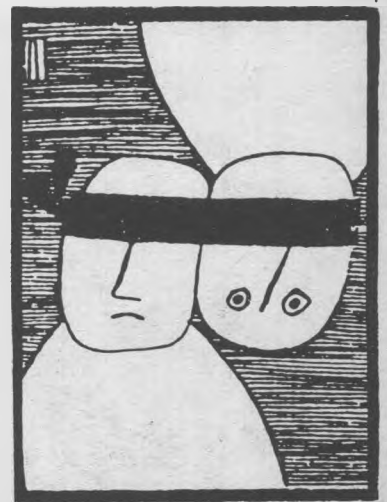
Ο Σαββόπουλος; Άλλο θέμα δέν έχετε ρέ παιδιά; 'Ο Σαββόπουλος μās πουλάει καί μās αγοράζει δλους. 'Ο Σαββόπουλος πέθανε. 'Ο Σαββόπουλος είχε κακά μεγάφωνα στό 'Ολυμπιακό. 'Ο Σαββόπουλος πρόδωσε τή γενιά τού 114. 'Ο Σαββόπουλος μπήκε στό αερόστατο καί κάτι έγινε. 'Ο Σαββόπουλος βασίζεται στή διαφήμιση. 'Ο Σαββόπουλος φοράει τιράντες γιά νά κάνει ζάνρ. 'Ο Σαββόπουλος είναι τρελός. 'Ο Σαββόπουλος πήγε στό "Άγιο Όρος. 'Ο Σαββόπουλος δέρνει τά παιδιά του. 'Ο Σαββόπουλος είναι νεοορθόδοξος. 'Ο Σαββόπουλος τά 'χει τετρακόσια. 'Ο Σαββόπουλος χρηματοδοτείται από ύποπτες πηγές. 'Ο Σαββόπουλος είναι φιλοεσωτερικός. 'Ο Σαββόπουλος τόν παίρνει. 'Ο Σαββόπουλος μās κάνει τόν περιθωριακό. 'Ο Σαββόπουλος μās κάνει τόν μπαμπά. 'Ο Σαββόπουλος ποτέ δέν συγχώρησε στόν εαυτό του πού δέν είναι Θεοδωράκης. 'Ο Σαββόπουλος είναι πολύ λίγος. 'Ο Διονύσης Σαββόπουλος; 'Ο Διονύσης Κομετζόπουλος, θές νά πεις. 'Ο Σαββόπουλος έχει φαλάκρα. Τόν Σαββόπουλο τόν ξέρουμε τόσα χρόνια, δέ θά μās πουλήσει τώρα μούρη. 'Ο Σαββόπουλος τήν πάτησε μέ τά τραπεζάκια έξω. 'Ο Σαββόπουλος λέει δι δέν είναι Πασόκα, αλλά νά δούμε ποιός θά τού 'δινε τό 'Ολυμπιακό νά κάνει τίς αηδίες του. 'Ο Σαββόπουλος άρνεϊται τούς εργατικούς άγώνες. 'Ο Σαββόπουλος γράφει τραγούδι γιά τόν Παπαχρόνη. Τόν Σαββόπουλο, πού τόν χάνεις, πού τόν βρίσκεις, στή Δεξαμενή. 'Ο Σαββόπουλος είχε ντυθεϊ "Αραβας σέ ένα αποκριατικό πάρτυ πέρσι. 'Ο Σαββόπουλος χρωστάει λεφτά στόν Φαληρέα άπό τό 1963. 'Ο Σαββόπουλος είναι αναρχικός όσο εγώ είμαι Κινέζος. 'Ο Σαββόπουλος είναι ύπέρ τού Γιανναρά. Τόν Σαββόπουλο θά τόν θάψει τό ίδιο τό κοινό του. 'Ο Σαββόπουλος τό παίζει φρικιό, αλλά έχει βίλα στό Ψυχικό. 'Ο Σαββόπουλος παραπάχυνε τελευταϊά. 'Ο Σαββόπουλος είχε πάει στό Πήλιο. 'Ο Σαββόπουλος έχει κάνει μόνο ένα δίσκο: Τό Φορτηγό. 'Ο Σαββόπουλος δέ συγκινεί κανένα πιά. 'Ο Σαββόπουλος φοράει άθλητικά παπούτσια. 'Ο Σαββόπουλος πάντα θά καταφέρνει νά ξεγελάει τόν κόσμο. 'Ο Σαββόπουλος βασίζεται στόν Δαβάρáκη. 'Ο Σαββόπουλος έχει προδώσει τά πάντα. 'Ο Σαββόπουλος δέν ξέρει μουσική ό άνθρωπος. 'Ο Σαββόπουλος μās τά 'χει πρήξει πιά. 'Ο Σαββόπουλος είναι Παναθηναϊκός. 'Ο Σαββόπουλος έχει λεφτά στήν Έλβετία. 'Ο Σαββόπουλος πατρονάρει τόν Βαγγέλη Γερμανό. 'Ο Σαββόπουλος είναι πολύ ξύπνιος. 'Ο Σαββόπουλος είναι άνακατεμένος στήν ύπόθεση Σόφτεξ. 'Ο Σαββόπουλος είναι άπολιτικός. 'Ο Σαββόπουλος παντρεύτηκε γιά τά λεφτά. 'Ο Σαββόπουλος έχει κατακλέψει τόν Ντύλαν. Τόν Σαββόπουλο τόν πατρονάρει ό Χατζηδάκις. 'Ο Σαββόπουλος είναι έθνικιστής. 'Ο Σαββόπουλος βολεύτηκε. 'Ο Σαββόπουλος δέν διαθέτει φωνή. 'Ο Σαββόπουλος παίζει τό παιχνίδι τής αντίδρασης. 'Ο Σαββόπουλος παίζει μέ τόν πόνο μας.

'Ο Σαββόπουλος είναι κι αυτός μιά κάποια λύσις.

Γρηγόρης Μανιαδάκης

...καί ή αλήθεια γιά τό τζάμπο

Οί αναγνώστες τής Αύγής είχαν πολύ καιρό νά άνταμώνουν τόν Λεωνίδα Τζεφρώνη στίς στήλες τής. "Ωσπου, τήν Τρίτη, 4 'Οκτωβρίου, μίλησε «Μέ άφορμή τό τζάμπο». Κάτι πολύ σοβαρό θά συνέβη, πρέπει νά σκέφτηκαν οί αναγνώστες. Πράγματι: τό ΚΚΕ έσ., διά στόματος Γιάννη Μπανιά, στό Φεστιβάλ τής Αύγής, είχε καταδικάσει «άνεπιφύλακτα» τή Σοβιετική Ένωση. Καί αυτό είναι πολύ σοβαρό.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Κατά τή γνώμη μου είναι καί ἀπολύτως ὀρθό. Σέ ἀντίθεση μέ τή διάκριση φυσικοῦ (ΕΣΣΔ) καί ἠθικοῦ (ΗΠΑ) αὐτουργοῦ πού ἔκανε παλιότερα ὁ Στ. Καρᾶς. Ἀκόμα καί ἠθικός αὐτουργός νά εἶναι ἐν προκειμένῳ οἱ ΗΠΑ, ἀκόμα καί νά ἔπαιξαν στά ἴσα μέ τά νεῦρα τῶν σοβιετικῶν, οἱ λαοί πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νά πολεμοῦν σήμερα ἐκείνους μέ τά ἀδύνατα νεῦρα. Τούς φυσικοῦς αὐτουργούς. Ἄν σέ κάποιο ἄλλο ἐπεισόδιο ἀντιστραφοῦν οἱ ρόλοι, ἰσχύουν τά ἴδια. Ἔτσι ἀκούστηκαν ἀπό τό κόμμα του τὰ περί «ἀπάνθρωπης ἐνέργειας» καί «πράξης ὠμῆς βίας» πού σοκάρισαν τόν Λ. Τζεφρώνη.

Ἡ στάση του εἶναι ἀπλή. Τό Κακό ὑπάρχει. Ὅριζεται ἀπό τή λογική τῶν ἐξοπλισμῶν καί τόν ἀνταγωνισμό τῶν ὑπερδυνάμεων. Ἀλλά, διακρίνεται σέ δύο μέρη: τό καλό καί τό κακό Κακό. Τό κακό Κακό τό λένε τά ἐγχειρίδια. Τό ἄλλο εἶναι πιό περίεργο, ἀφοῦ «ἡ σκληρότητα πού ἔχει ὁ ἀνταγωνισμός» μοιραῖο εἶναι «νά ἐπισκιάζει καί νά θολώνει τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο». Τό καλό Κακό ἔχει καί κακές πλευρές: π.χ. ὀρισμένα προβλήματα «σχετικά μέ τό σοσιαλιστικό μοντέλο πού υἱοθετεῖ» ἢ τίς «τάσεις κηδεμονίας». Προβλήματα, ἀκόμα, πού σχετίζονται μέ «κάποιες» (!) στρατιωτικές ἐπεμβάσεις, καί μάλιστα «ἄλλες δικαιωμένες ἴσως ἀπό τή λογική τῆς σύγκρουσης καί ἄλλες ἀδικαιώτες».

Μπορεῖ, λοιπόν, «τό κόμμα μας» νά διαφωνεῖ μέ τό «σοβιετικό μοντέλο σοσιαλισμοῦ», νά «διαφωνεῖ ἐπίσης μέ κάποιες (πάλι αὐτό τό κάποιες) στρατιωτικές ἐπεμβάσεις». Αὐτά, ὁμως, ἀπλῶς «ἀνάγονται στίς μορφές τοῦ σοσιαλισμοῦ πού πηγάζουν ἀπό μιά δογματική καί στατική ἐρμηνεία τοῦ μαρξισμοῦ». Τό σίγουρο πάντως εἶναι ὅτι «οἱ δύο ὑπερδυνάμεις ἐκφράζουν καί ἀντιπροσωπεύουν στή σύγκρουσή τους δύο ριζικά ἀντίθετες κοσμοαντιλήψεις, πού, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ὑπῆρχαν καί συγκρούονται σέ ὅλα τὰ μήκη καί πλάτη τῆς γῆς. Καί αὐτό τό στοιχεῖο δίνει στή σύγκρουση τῶν ὑπερδυνάμεων ἰδεολογικό ὑπόβαθρο καί οἰκουμενικό χαρακτηριστήρα».

Μέχρι, λοιπόν, τήν «ἀνάδειξη τοῦ τρίτου καί τοῦ τέταρτου πόλου», αὐτά τά δύο ὑπάρχουν. Ἡ καλή πλευρά τοῦ Κακοῦ δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι, ἐλλείψει ἄλλου, τό ἴδιο τό Καλό: οἱ ἐντάσεις μας «δέν σημαίνουν πῶς ἡ Σοβ. Ἐνωση ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή μαρξιστική κοσμοαντίληψη». Στή σύγκρουση τῶν ὑπερδυνάμεων «ἡ Σοβ. Ἐνωση ἐκφράζει ὀπωσδήποτε, ἔστω καί μέ τά λάθη καί τίς παραμορφωτικές εἰκόνες, τή μαρξιστική κοσμοαντίληψη».

Φιλοσοβιετισμός καί ἀντικομμουνισμός

Αὐτά. Νά επιχειρήσουμε νά τά ἀνατρέψουμε; Μά ἐδῶ — στά μυαλά πολλῶν — δέν τά ἀνέτρεψαν κινήματα, τάνκς καί διασπάσεις, θεωρητικές ἀνατροπές καί πολιτικές δομές, Ἀλληλεγγύες καί Γιαρουμελσκηδες, Πράγες καί ψυχιατρεία, ἤττες καί ἀνακατατάξεις, εὐρωκομμουνισμοί καί ἀναενώσεις, ἱστορίες δάκκρες. Ἐμεῖς θά τά ἀνατρέψουμε;

Θά ἔχε, πάντως, νόημα νά κάνουμε λίγες σκέψεις. Γιατί ὁ Λ. Τζεφρώνης δείχνει νά αἰσθάνεται μόνος στόν ἀγῶνα, ὑστατος ὑπερασπιστής στό μετερίζι, σαλπικτής χωρίς στράτευμα, βοῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ. Νομίζει, καί μέ ἀντίστοιχη ὀρολογία μιλάει, ὅτι βρισκόμαστε σέ περίοδο πού ἀντισοβιετισμός ἀκόμα σημαίνει ἀντικομμουνισμός. Δέν ξέρει ὅτι τά πράγματα ἔχουν ἄρδην ἀλλάξει. Ὅτι τό μεγάλο μέρος τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, πλὴν τῶν ὀρκισμένων δεξιῶν, εἶναι σήμερα, ἀνεξάρτητα ἐν πολλοῖς ἀπό τό τί ψηφίζει, φιλικό πρὸς τή Σοβιετική Ἐνωση. Ὅτι ἡ κοινή γνώμη εἶναι σήμερα διάχυτα φιλοσοβιετική. Ὅτι τό «κονσερβοκούτι», ἔστω κι ἂν βρῆται πιά στό ἀσυνείδητο, ὑπῆρξε ἐδῶ, ἐνῶ ἡ Ὀκτωβριανή Ἐπανάσταση ἐκεῖ. Ὅτι, δηλαδή, μπορεῖ κάλλιστα νά εἶναι σήμερα φιλοσοβιετικός καί συνάμα ἀντικομμουνιστής. Ὅτι αὐτά συμβαδίζουν μὲν μέ μιά αὔξηση τῆς συμπάθειας πρὸς τό ΚΚΕ, ἀλλά τά δύο φαινόμενα, ἐπ' οὐδενί λόγῳ ταυτίζονται, γιατί τό ΚΚΕ, ὅσο φανατικά καί προσκηνημένα φιλοσοβιετικό, περιλαμβάνει μεταξύ ἄλλων καί τήν ντόπια μασκλασαρία, κι αὐτῆς — φοβοῦνται πολλοί — μπορεῖ καμιά ὥρα νά τῆς τῆ δώσει. Γιατί εἶναι, μέ δύο λόγια, ἀπλῶς κόμμα ἐνῶ ἡ Σοβιετική Ἐνωση εἶναι κράτος.

Κράτος, μάλιστα, χωρίς πλέον στρατιωτικά ντυμένους κομισάριους, κράτος κανονικό, μέ ὑπουργούς γραβατωμένους πού ἔχουν φάτσες ἴσως σλάβικα βλαχαδερές καί τρόπους ἀδέξιους, πάντως ντοῦρες, σοβαρές. Πού ἐμπνέουν ἐμπιστοσύνη.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ ἄνοδος ἀντιδεξιῶν δυνάμεων στήν ἐδῶ ἐξουσία, μέ τόν τρόπο πού ἐγινε, ἡ σύγκρουση ἐνάντια στόν δεξιό κρατικό μηχανισμό, μέ τίς συντεχνίες (ἀλλά καί μέ τό λαό), ἔφερε στήν ἐπιφάνεια τήν ἀνάγκη νά μπολιαστεῖ ἡ κυβερνητική πρακτική μέ σοβιετικῆς χροιάς χειρισμούς. Ὁ «φιλοσοβιετισμός» ὑποβάσταξε τόν πασοκισμό ἢ ὁ τελευταῖος, καί μάλιστα ἐν ἐξουσία, νομιμοποίησε τόν φιλοσοβιετισμό; Ἡ καί τά δύο;

Ταυτόχρονα, θά διακινδυνεύαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ μὴ ἄμεσα ἐκ τοῦ ΚΚΕ προερχόμενος φιλοσοβιετισμός (ἀλλά καί αὐτός ἐν μέρει), σχετίζεται ἄμεσα μέ τίς ἀνάγκες τμημάτων τοῦ πληθυσμοῦ πού λέγονται συνήθως μικροαστικά. Ἀπό τή σοβιετική παρουσία, μιά παρουσία μακρινή, αὐτό πού μποροῦν σήμερα ἐπιλεκτικά νά κρατοῦν δέν εἶναι βέβαια ἡ Πολωνία καί τό Ἀφγανιστάν· οὔτε τόσο ἡ λειτουργία τῆς ὡς ἔρειμα ἀντιαμερικανισμοῦ. Εἶναι κυρίως αὐτή ἡ ἐμπιστοσύνη πού ὑπαινιχθήκαμε, ἡ σοβαρότητα, ἀκόμα καί ἡ ἠθικότητα (ναρκωτικά, πορνεία, χούλιγκανς). Ἡ τάξη. Κανείς, μά κανείς τους, δέν ὄνειρεύεται βέβαια νά πάει νά μείνει ἐκεῖ. Ἐκεῖ οἱ «ἄρροι τοῦ παιγνιδιοῦ» εἶναι ἀσφυκτικά, πινηρά, δεδομένοι. Ἐδῶ εἶναι εὐνοϊκότεροι, ὑπάρχει ὅμως ρευστότητα καί ἀνασφάλεια. Γιατί τάχα νά μὴν μπορεῖ κανείς νά μείνει καί νά παλεύει τά «δράματά» του ἐδῶ, ἀλλά μέ τά μάτια στραμμένα ἐκεῖ;

Ὁ Λ. Τζεφρώνης γράφει, λοιπόν, εὐθέως φιλοσοβιετικά σκοτεινοῖς ρήμασι πιθόμενος. Ἄλλοι, ἄλλοῦ, φτιάχνουν τούς δικούς τους φιλοσοβιετισμούς. Ἄν πάντως ὁ ἀντισοβιετισμός ἦταν πράγματι ἓνα ἀπό τά σκληρά ἐμπόδια πού συναντοῦσε παλιότερα ἢ ἄριστερά, σήμερα βρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ ἓνα πολύμορφο καί πολλῶν προελεύσεων καί χρήσεων φιλοσοβιετισμό. Αὐτός εἶναι ὁ ἐχθρός τῆς. Ἴδιως ὅταν βγαίνει ἀπό μέσα τῆς.

Γιώργος Καρῆς

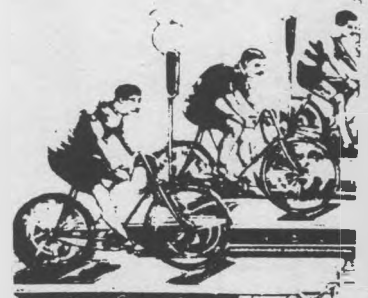
Καλογρέζα μου σοῦ λέω, τ' ὄνομά μου ἐπιθυμῶ

Ἀπό τή Βουλιαγμένη τοῦ Κηληδόνη στίς δεκαεπτὰ ἡμέρες τιμῆς τῆς ἐξέγερσης τοῦ Πολυτεχνείου: Μιά διαδρομή διόγκωσης τῶν μεγεθῶν — κάπως σάν καρκινικός πολλαπλασιασμός. Ἄν τό μικρό ἦταν ὁμορφο, τό τεράστιο μοιάζει προικισμένο μέ κάποια παγιδευτική σαγήνη. Ἐκμαυλιστικό ἀκριβῶς μέσα ἀπό τόν τρόπο—τῆς—ἀπουσίας ἀπ' τή γιορτή, τρόπο πού καλλιεργοῦν ἐντέχνως τά μέσα μαζικῆς διάπλασης.

Στό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ, τό καλλιπλάστικο τῆς Καλογρέζας στάθηκε τόπος πολιτισμοῦ. Κατ' ἀρχήν ἀπόδειξη, ἡ παρουσία τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπουργοῦ Μελίνας Μερκούρη καί στίς τρεῖς πράξεις τοῦ θεάματος πού διεκτραγωδήθη ἐκεῖ: Σαββόπουλος καί Ὀλυμπιακός καί Νταλάρας.

Ἡ ἐναρξή: Ὁ Διονύσης Σαββόπουλος. Μέ λείζερ καί Βέγγο. Μέ ἀερόστατο καί τή σημαία τῆς ΕΦΕΕ. Γιά νά φέρει ἐπιτέλους τόν κόσμο ἐπὶ σκηνῆς, ὅπως χρόνια ὄνειρεύεται. Καί γιά νά μπαλώσει τήν ἀμηχανία τῆ δική του ἀλλά καί τῶν ἀσπονδῶν φίλων του. Αὐτῶν πού, σάν τούς «ἀναρχοκομμουνιστές τῆς Νέας Σμύρνης», τόν ἐγκαλοῦν καί τόν «ἐπαναφέρουν στήν τάξη» τελειώνοντας τήν προκήρυξή τους μέ ... δικά του λόγια. Γιατί τόν ἔχουμε κομματιάσει πιά. «Βρήκαμε» τίς περιόδους καί τούς κύκλους του. Μετρήσαμε τά στρώματα τῆς ἰδεολογικῆς του ἐξέλιξης καί καταδυθήκαμε στήν ἰλύ τῶν βιωμάτων του. Στιγμές τόν φοβόμαστε, ἴσως ἐπειδὴ μᾶς καταλαβαίνει ἀρκοῦντως. Τόν μισοῦμε τήν ἴδια ὥρα πού ζητιανεύουμε ἓνα στιχάκι του γιά νά ὑποστυλώσουμε τή δυσθυμία μας. Κι ἄλλοτε πάλι τόν ἀγαπάμε, γιατί ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναγνώρισής μας κι ὄλο καί δροσιζονται τά μέσα μας, ὅταν (στό στρατό π.χ., ἢ στήν καινούργια δουλειά) καί κάποιος ἄλλος τόν ὑπομνηματίζει. Μόνο πού δέν εἶναι δλόκληρος. Δέν εἶναι πιά ἓνας, ἔτσι πού φαντάζει σάν ἅγιος προστάτης πότε τῶν χούλιγκανς, πότε τῶν ραδιοπειρατῶν, πότε τῶν καμικάζι, πότε τῶν ἄστεγων, πότε τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐτσι πού ὁ σουρεαλισμός του δέν γίνεται νά βρῖσκει πάντα εὐτυχῆ ὀμοιοκαταληξία.

Διαμαρτύρεται ὁ ἴδιος πού ὄλο τοῦ ζητᾶνε, κι ἀπό παντοῦ, συνεντεύξεις. Κι ὄλο ἀφήνεται καί ἐνδίδει. Καί ταυτίζεται ἔτσι μέ ὅ,τι οἱ δημοσιογράφοι τῶν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

θέλουν και τον καλουπώνουν: γνώστη και εξηγητή παντός του έπιστητού, κερματισμένο άφηγητή της ζωής του.

Έτσι και στο στάδιο. Άλλος ο Σαββόπουλος με τις άκτινες κι άλλος με τό κλαρίνο. Κι άλλος ο θεατής πού τον ήθελε νά εξακτινώνεται ή νά χάνεται στους καπνούς, άλλος εκείνος πού γοητευόταν με τις ρόκ κορυφώσεις του μάλου. Έμασταν όλοι εκεί, αλλά *όχι όλοι μαζί*, ούτε ο και ό. Άπροσδιόνυσο τό γήπεδο. Άπαγορεύει τήν κίνηση. Αύστηρώς καθορισμένος ο χώρος σου και όχι επίπεδος: πώς νά σου λύσει τό κορμί. Έξισου αύστηροί οί τοποτηρητές-άστυνόμοι.

Έξου και ή σχέση άπόμεινε *τηλεοπτική*. Στα μάτριξ τον βλέπαμε, όπως ήρωα κάποιου σήριαλ. Μακρινό και ξένο. Μόνο. Και τό γιγανταιώρημά του άφησε μίαν ανάπρηη γεύση.

Τό παιγνίδι: Όλυμπιακός - Άγιαξ: 2-0. Έσες οί χιλιάδες, ίδιοι οί «έπίσημοι». Πριν άπό τον άγώνα, συγκροτήματα μπαλετοσολιάδων έσυραν λεβέντικους χορούς σταλάζοντας περηφάνια στά σπλάχνα των θεατών, στο βωμό της έσσει έλληνικότητας. Έδου ή έκβαση:

«Ο πρόεδρος του Όλυμπιακού Σταύρος Νταϊφάς, ο ΓΓΑ, Κίμωνας Κουλούρης, πού έζησε σαν μικρό παιδί όλο τό παιγνίδι, και πεταγόταν όρθιος σε κάθε χαμένη ευκαιρία, ή Μελίνα Μερκούρη, νά άνεμίζει ένα κόκκινο σάλι, για τά παιδιά του Πειραιά οί ύπουργοί και οί βουλευτές νά άγκαλιάζονται με τον άώνυμο κόσμο... Πραγματικά ήταν κάτι τό άνεπανάληπτο.

«Όλος ο πολιτικός και ποδοσφαιρικός κόσμος της χώρας μας ένώθηκε μέσα άπό τό δραμα της πρόκρισης του Όλυμπιακού».

Έλυρική δημοσιογραφική περιγραφή δέν κατορθώνει νά ιστορήσει τό «μέγα πάθος του μεγάλου πλήθους». Τό μήνυμα πάντως ευανάγνωστο: «είμαστ' άδέρφια γι' αυτό και δέν πρέπει...». Έπιτέλους, ή ΕΑΔΕ, ή ΕΛΕ και ή πάσα ένότητα άρμολογούνται. Συγκολλητινογόνο ο «Θρύλος». Κι ο *άνώνυμος κόσμος* μετέτον άρμέ.

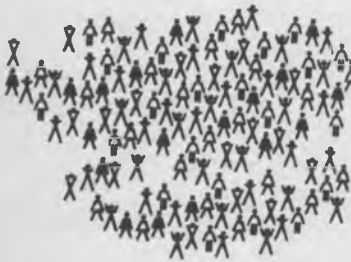
Άώνυμος κόσμος — σοφή κουβέντα. Έθεία μάζα. Έβορά της Έστορίας. Ό κοσμάκης πού, έπί έθνικών εξάρσεων, παίζει τό ρόλο του καθρέφτη: οί πεντακοσιομέδιμνοι μπορούν άκόμα και νά τον άσπαστούν, χωρίς τον κίνδυνο νά μολυνθούν. Νά κοιταχτούν στην επιφάνειά του και νά πειστούν πώς είναι οί καλύτεροι — γιατί είναι οί πιο φιλολαϊκοί, ότι συμπαίζουν με τό λαό.

Έ Μελίνα δέν πρωτοτύπησε. Άπό τον Βιντέλα στη Δέσποινα κι άπό κει στον Περτίνο και στους σοβιετικούς όλυμπιοκλάτορες, ή *πολιτική είναι άθλητισμός*. Γιατί οί μάζες, τά άτομα, είναι (πιά) οί άπόψεις τους. Κι όταν τό όποιοδήποτε κράτος (της πολιτικής έξουσίας, της βιοτικής ανάγκης, της άρχής της πραγματικότητας, της ειδικής γνώσης κ.λπ.) τούς έγκλωβίζει στα όρια του διπόδου - πού - δουλεύει - τρώει - κοιμάται, λυτρώνονται στο γήπεδο. *Έκει τούς επιτρέπεται νά έχουν γνώμη και άπόψεις*. Και τις βιώνουν στο επακρο. Έκει μπορούν και κρίνουν. Και βρίζουν. Άνεβάζουν και κατεβάζουν — και άδειάζουν. Και εκεί, έντέλει *έχουν σώμα: Μέσα τους τρέχουν, σουτάρουν, άποκρούουν, αναπαριστώντας τις κινήσεις των παικτών στην τέλεια μάλιστα έκδοχή τους*. Έκει κλέβουν τό όνομά τους — για δύο ώρες. Έκει νιώθουν *μαζί* με τούς ύπόλοιπους — και πάλι για δύο ώρες.

Κάτι ανάλογο συνέβη και στις συναυλίες του Νταλάρα. Ένα κορφολόγημα άπό έπιτυχημένα τραγούδια όδήγησε τούς θεατές νά βιώσουν άκριβώς τά όρια του σώματός τους. Γιατί ήταν άναγκασμένοι νά χορεύουν άπό μέσα τους, ή στα έλάχιστα εκατοστά μιάς καρέκλας. Και ή συν-μετοχή παρέμεινε λειψή. Πώς νά συγκινηθείς αν δέν κινήσεις μαζί με τό διπλανό, αν δέν τον άνταμώνεις στον ίδιο ρυθμό;

Έ έξοδος: Τό βασιλικό ποτό της Καλογρέζας τό λένε: *Γκρέκα Κόλα*.

Παντελής Μπουκάλας

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ΜΙΑ ΕΞΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ «ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ»

Όπως ήδη αναγγείλαμε στο προηγούμενο τεύχος μας, στις 4 Νοεμβρίου θα κυκλοφορήσει ο ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ.

Η αναγγελία της νέας έκδοσης προκάλεσε, όπως ήταν φυσικό, ποικίλα σχόλια, ενθαρρυντικές προτροπές, ερωτηματικά, ανησυχίες αλλά και επικρίσεις. Οι ανησυχίες κι επικρίσεις αναφέρονταν κυρίως, στην τύχη του ΠΟΛΙΤΗ που γνώριζαν οι αναγνώστες μας και του είχαν ποικιλότητα συμπαρισταθεί. Μήπως ή έκδοση του ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΥ, αναρωτήθηκαν πολλοί, σημαίνει ότι ο ΠΟΛΙΤΗΣ θα σταματήσει την έκδοσή του;

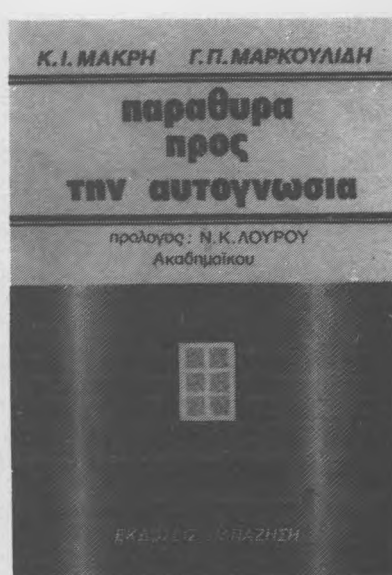
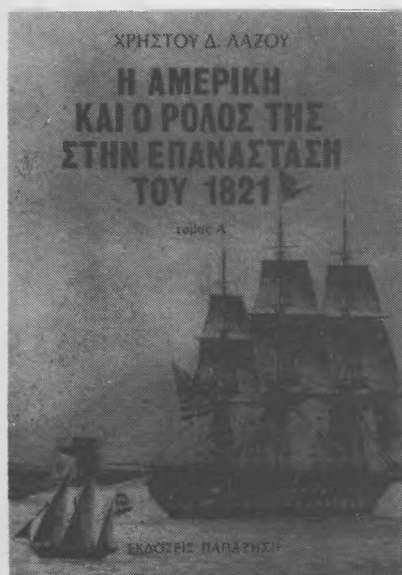
Όμολογουμένως, οφείλουμε μία εξήγηση. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ δεν θα σταματήσει. Αν οι λόγοι που έκθέσαμε στο προηγούμενο τεύχος μας ώθούν στην έκδοση του ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, οι ίδιοι λόγοι συνηγορούν στη συνέχιση του ΠΟΛΙΤΗ. Επιβάλλουν, δηλαδή, τη συνέχιση της προσπάθειάς μας, σε ένα επίπεδο πιο συνθετικό, με μίαν απόσταση από την επικαιρότητα. Έτσι ο ΠΟΛΙΤΗΣ που γνωρίζατε θα εξακολουθήσει την έκδοσή του αλλά *δίμηνος*. Για τις νέες ανάγκες του, θα ανασυγκροτηθεί και η Συντακτική του Έπιτροπή μέχρι το επόμενο τεύχος, παραμονές Χριστουγέννων.

Τά υπόλοιπα, τά δύσκολα και τά δυσεπίλυτα, έναπόκεινται στους συνεργάτες μας και τους αναγνώστες.

Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Νικηταρά 2, Αθήνα. τηλ. 36.22.496 - 36.38.020

Αν τό δηλώσεις μπορείς νά τό σώσεις

Είναι ζήτημα τιμής για κάθε ύπουργό, συνήθως στις προεκλογικές περιόδους, νά προβάλλει μιά νέα ρυθμιστική πολιτική για τήν αυθαίρετη δόμηση. Τό πρόβλημα, μεγάλο και δύσκολο, δέν είναι αυτοτελές ούτε μπορεί νά συνοψισθεί σέ ένα άρθρο. Ή ιστορία του πάει μαζί μέ τήν ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, τό παρόν του αποτελεί σπαζοκεφαλιά για κάθε πολιτικό ή πολεοδομικό έγχειρήμα, τό μέλλον του είναι τόσο άβέβαιο όσο και τό μέλλον των μή αυθαίρετων ελληνικών πόλεων ένγένει.

Οί νέες ρυθμίσεις του μεταβατικού νόμου ποιές έγγυήσεις προσφέρουν για «άνθρωπινότερη» ζωή στις πυκνοδομημένες και εκτός σχεδίου περιοχές πού επαγγέλλεται τό ΥΧΟΠ; Πόσο θ' αλλάξει ή κατάσταση μέ τή νομιμοποίηση των αυθαιρέτων και της αυθαιρεσίας; Μήπως, άπλά και μόνο, ό νόμος και οί έμπνευστές του ρητορεύουν μπροστά στα προβλήματα;

Οί όροι του προβλήματος οί προοπτικές του ΥΧΟΠ

Τό «αυθαίρετο» είναι ένα φάντασμα πού πλανιέται πάνω άπ' τήν Ελλάδα και προπάντων πάνω άπ' τήν Αθήνα. Πρόκειται κυρίως για τά κτίσματα πυκνοδομημένων ή μή περιοχών πού γεννήθηκαν και έτράφησαν από τις μεγάλες διαφορές της έγγείου προσόδου μεταξύ των «έντός» και «εκτός» σχεδίου ιδιοκτησιών. Ή ύπαρξή τους βόλευε τους «έντός» ιδιοκτήτες (διότι όσο τά «έξω» ήταν φτωχά και ύποβαθμισμένα τόσο τά «μέσα» διατηρούσαν τήν άνοδική πορεία των αξιών τους), βόλευε τους «εκτός» (πού μέ

λίγα χρήματα στέγαζαν τή ζωή τους), βόλευε και τό κράτος, πού ποτέ δέ γνοιάστηκε για μιά κοινωνική στεγαστική πολιτική. Γενικά μάς βόλευε όλους μέχρι πού οι διαστάσεις του προβλήματος άρχιζαν νά έπηρεάζουν άρνητικά τή ζωή της μεγαλούπολης πού στό μεταξύ σχηματίστηκε. Όσο έπεκτεινόταν ή πόλη τόσο έπρεπε νέες περιοχές νά μπουν στό σχέδιο, συνήθως προς όφελος των οίκοπεδοφάγων και έμποροσπιτάδων. Αλλά μέ ποιό τρόπο; Πρός τά τέλη της δεκαετίας του '60 τό θέμα πέρασε στην ήμερήσια διάταξη όλων των κυβερνητικών προγραμμάτων και έφερε στην έπιφάνεια τή χρόνια έλλειψη μιάς ευρύτερης οικιστικής πολιτικής, ί-

κανής νά προγραμματίσει τή δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη της πόλης. Ή λύση της νομιμοποίησης αυθαιρέτων, όπως τήν έκανε τό '38 ό Μεταξάς, δέν έφτανε πιά και τά μεγέθη και ό κόσμος είχαν αλλάξει.

Τό πρόβλημα τίθεται ουσιαστικά για πρώτη φορά επί ύπουργίας Μάνου μέ τήν ψήφιση του νόμου 947/79, του πρώτου στην Ελλάδα μετά τό 1923 νόμου μέ τόν όποιο θεσμιζόταν ένα ευρύτερο πλαίσιο και δινόταν στό κράτος οί δυνατότητες, μέσω της εισφοράς γής και χρημάτων, ενός νέου σχεδιασμού.

Οί πρόσφατες πρωτοβουλίες του ΥΧΟΠ ξεπερνούν επίσης τό επίπεδο εξαγγελιών και ύποσχέσεων και συνιστούν ένα ευρύτερο πλαίσιο οικιστικής πολιτικής μέσα στό όποιο έντάσσεται ως άποφασιστικός όρος και τό ζήτημα των αυθαιρέτων. (Πρόκειται για τό μεταβατικό νόμο 1337/83, τήν έκστρατεία για τις νομιμοποιήσεις, τό άρθρο 10 του 1221/80 για τις πυκνοδομημένες περιοχές, τις προσπάθειες για τήν ανάπτυξη και τόν εξωραϊσμό της Αθήνας, τή διοικητική αποκέντρωση, τήν *έπιχείρηση πολεοδομική ανασυγκρότηση, ΕΠΑ 1982-84*, και πολλά άλλα ζητήματα).¹

Για τά αυθαίρετα ποτέ δέν υπήρξε σοβαρή έρευνα ώστε νά μπορούν νά τεθούν μέ σαφήνεια οί όροι του προβλήματος.

Ή έλλειψη ύποδομής (άεροφωτογράφιση, κτηματολόγιο, γενικές πολεοδομικές μελέτες), δυσκολεύει επίσης τά πράγματα. Πόσα είναι; Που άκριβώς βρίσκονται; Ποιός τά κατοικεί; Ποιές είναι οί συνθήκες της ζωής των κατοίκων και τί ζητούν άπ' αυτά; Πρέπει νά παραδε-

1. Βλ. τό άρθρο των Κ. Γκάρτζου, Μ. Ιωάννου, Ε. Πορτάλιου, «Ένα βήμα μπροστά - ένα βήμα πίσω», *Αυγή*, 27.2.1983.

2. Για τις ΕΠΑ, από τήν εποχή της προκήρυξής τους δέν νομίζω ότι έχει αλλάξει τίποτε τό ουσιαστικό. Βλ. για τις άδυναμίες του μέτρου: Βάσω Κιζήλου, «Έπιχείρηση πολεοδομική ανασυγκρότησης», *Πολίτης*, τεύχος 55, Ράνας Κλουτσινιώτη, Α. Λεοντίδου, Τ. Σιέτη, «ΕΠΑ», *Αντί* 219, 20.11.83, και Κ. Ρόκκου «Ή ανάγκη για σχεδιασμό της πολεοδομικής ανασυγκρότησης», *Πολίτης*, τ.61, Ιούλ. 1983. Οί κριτικές των προηγούμενων άρθρογράφων ισχύουν. Οί μελετητές αγωνίζονται μέ έλάχιστα χρήματα και βαριά καρδιά νά φέρουν τό έργο σέ πέρας.

χθούμε ότι, ανεξάρτητα από τον τρόπο που προπαγανδίστηκε — γελιοίς προτροπές από ραδιόφωνο και τηλεόραση — και τις ασάφειες που περιείχε ή έκστρατεία του ΥΧΟΠ «άν τό δηλώσεις μπορείς νά τό σώσεις», τά νέα μέτρα αποτελούν σοβαρό βήμα γιά τήν περιγραφή τής κατάστασης.

Ἡ κάλυψη μέρους τής ὑποδομῆς (μέσω τῶν ΕΠΑ πού ἀρχίσανε, μετά τή σισύφεια πορεία τους)² θά μᾶς βοηθήσει ἀναμφισβήτητα νά γνωρίσουμε ἕνα σημαντικό μέρος τοῦ προβλήματος. Ἄς ἀφήσουμε λοιπόν, τό ζήτημα τῶν προθέσεων, τῶν τρομοκρατικό χαρακτήρα τής ἐκστρατείας νομιμοποιήσεως, τίς φωτογραφίες γυναικῶν πού παλεύουν μέ μπουλντόζες, τίς φωνασκίες τής δεξιᾶς πού ὄψιμα βάλθηκε νά ὑπερασπίσει τούς φτωχοῦς. Ὅπως και νά ᾖ, τήν πράγμα, τώρα στό χαρτοβασίλειο τοῦ ΥΧΟΠ καί τῶν σχετικῶν ὑπηρεσιῶν συγκεντρώθηκε ἕνα πολύτιμο ὕλικό φακέλων πού περιέχουν γενικῆς φύσεως πληροφορίες γιά τή κατάσταση τῶν ἐνλόγω οἰκημάτων. Ὅχι εὐκαταφρόνητο καί τό χρηματικό ποσό πού συγκεν-

3. Τό ἀρθρο 10 ἀναλύθηκε διεξοδικά στά πλαίσια τής πρὶν καί τότε ὑφισταμένης νομοθεσίας ἀπό τόν Γρ. Διαμαντόπουλο, «Τό ἀρθρο 10 - τό συμφέρον τοῦ κατοίκου καί οἱ υποχρεώσεις τής πολιτείας», *Δελτίο ΤΕΕ*, 1195, 1.3.82. Παραθέτω ἕνα ἀπόσπασμα:

«Μέ τήν πίεση κατά τήν προεκλογική περίοδο (φυσικά!) δημιουργήθηκε τό ἀρθρο 10, πού χύθηκε ἐμβόλιμο, σέ ἕνα ἀσχετο νόμο, τό Ν.Δ. 1221/1981 περί γκαράζ! Μέ αὐτό ἐπεκτείνεται ἡ ἐπαναφορά στό νόμο τοῦ 1923 καί γιά ὅσες περιπτώσεις σχεδίων ἐπεκτάσεων εἶχαν ἤδη ἐγκριθεῖ ἀπό δημοτικά συμβούλια (ἐκτός δηλαδή ἀπό ὅσα εἶχαν περάσει ἀπό τό Συμβούλιο Δημοσίων Ἔργων ὅπως ἔλεγε τό ἀρθρο 62).

Στό ἀρθρο 10 καθορίζονται καί εἰσφορές. Ὅχι σέ γῆ. Μόνον χρηματικές. Ἐνῶ παράλληλα καταργοῦνται ὅλες οἱ ἀντίστοιχες εἰσφορές τοῦ Νόμου τοῦ 1923. Συγκεκριμένα:

Γιά τό τμήμα ἰδιοκτησίας ἐμβαδοῦ μέχρι καί 200 τ.μ. 1% ἐπί τής ἀξίας αὐτῶν.

Γιά τό τμήμα ἰδιοκτησίας πλέον τῶν 200 τ.μ. ἕως καί 1.000 τ.μ. 15% τής ἀξίας αὐτῶν.

Γιά τό τμήμα ἰδιοκτησίας πλέον τῶν 1.000 τ.μ. ἕως καί 5.000 τ.μ. 20% τής ἀξίας αὐτῶν.

Γιά τό τμήμα ἰδιοκτησίας πλέον τῶν 5.000 τ.μ. 25% τής ἀξίας αὐτῶν.

Ἐνα παράδειγμα: ἄν ἔχεις οἰκόπεδο 250 τ.μ., εἰσφέρεις 1% γιά τά πρῶτα 200

τρώθηκε ἀπό τίς δηλώσεις νομιμοποιήσεως. Καί κοινωνικά δίκαιο ἄλλωστε, ἐκτός ἄν ἡ φορολογία δέν πρέπει νά ἰσχύει γιά ὅλους.

Ὡστόσο, ἄν σκοπός αὐτῶν τῶν πρωτοβουλιῶν ἦταν ἀπλῶς ἡ συγκρότηση μιᾶς τράπεζας στοιχείων, τότε τό σημείωμα αὐτό δέν θά γραφόταν. Εἶναι ὅμως εὐνόητο ὅτι ὁ σκοπός εἶναι πολύ πιό σοβαρός: Στοιχεῖα, χρήματα καί μελέτες ὑποδομῆς θά χρησιμοποιηθοῦν γιά τή σύνταξη κάποιων γενικότερων πολεοδομικῶν σχεδίων ὥστε ἡ ζωῆ στίς τέως αὐθαίρετες περιοχές «νά γίνει ἀνθρωπινότερη», ὅπως μᾶς λέει καί ἡ σχετική διαφήμιση.

Εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι ἡ ζωῆ θά γίνει ἀνθρωπινότερη ὅταν τό κράτος θέσει ὑπό ἔλεγχο τό φαινόμενο τής αὐθαίρετης δόμησης;

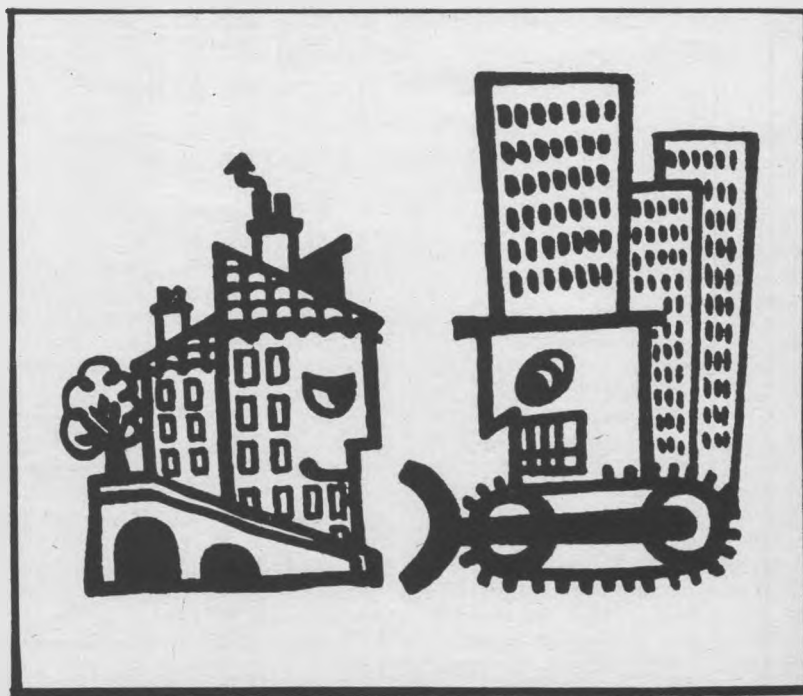
Τό ἐρώτημα αὐτό ἀναλύεται σέ τρία μερικότερα ἐρωτήματα πού τίθενται ὡς ἑξῆς:

α. Οἱ προϋποθέσεις (νομικές καί ἄλλες) εἶναι τέτοιες πού νά ἐξασφαλίζουν τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ κοινωνικοῦ συμφέροντος;

β. Ἄν οἱ προϋποθέσεις εἶναι καταρχήν οἱ σωστές πῶς θά ἐφαρμοστοῦν τά νέα μέτρα καί πῶς θά διαφυλαχθοῦν οἱ περιοχές ἀπό τά ἰδιωτικά συμφέροντα;

γ. Τί σημαίνει ἀνθρωπινότερη ζωῆ, ὅταν ἀφορᾶ τό κτισμένο περιβάλλον;

Οἱ νομικές προϋποθέσεις δυστυχῶς χωλαίνουν. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ νόμος 947 βρέθηκε ἀντιμέτωπος μέ ὅλα ἀνεξαιρέτως τά πολιτικά κόμματα (μηδέ τής Ν. Δημοκρατίας ἐξαιρουμένης) ἔγινε σαφές ὅτι τό κράτος δέν εἶναι σέ θέση νά λάβει μέτρα πού ἐνῶ στήν πραγματικότητα δουλεύουν γιά τό συμφέρον τῶν κατοίκων (ἐννοῶ τήν ὑψηλή ἀναλογική φορολογία γιά τήν ἀπόκτηση κοινόχρηστων καί κοινοφελῶν χώρων) θίγουν ὥστόσο τά μικροσυμφέροντα καί τήν ἀντίληψη «τό οἰκοπεδάκι μου νά ᾖ καλῶ καί ὅ, τι θέλει ἄς γίνει». Τό «γενικό λαϊκό συμφέρον» παρερμηνεύτηκε ἀπ' τίς πολιτικές δυνάμεις ὡς «εἰδικό ἀτομικό συμφέρον», ἐκλογές ἐν ὄψει, καί ὁ νόμος ἀκολούθησε μιᾶ πτωτική πορεία. Ἀπό τότε καί ὡς τή ψήφιση τοῦ 1337/83 *ἀναιρέθηκαν οὐσιαστικά* οἱ προϋποθέσεις πού θά ἐξασφάλιζαν στό κράτος τούς ἀναγκαίους πόρους γιά τό σχεδιασμό. Αὐτό ἔγινε μέ τό ἀρθρο τοῦ νόμου 10/1221/81 (ἐπί ΠΑΣΟΚ), τό ὁποῖο ἐνσωματώθηκε ἀργότερα στόν ἰσχύοντα νόμο 1337/83 (ἀρθρο 2, 8), ἀρθρο πού ἀφορᾶ τήν ἐνταξη πυκνοδομημένων περιοχῶν στό σχέδιο *χωρίς* καμιά εἰσφορά σέ γῆ καί *ἐλάχιστη* εἰσφορά σέ χρήμα, χωρίς ἐπομένως νά ἐξασφαλίζονται οἱ προϋποθέσεις γιά τή δημιουργία κοινόχρηστων καί κοινοφελῶν χώ-

ρων. Πώς όμως θα γίνει ή ζωή ανθρώπινη αν δεν υπάρξουν δρόμοι, πλατείες, σχολεία, παιδικές χαρές, και τουλάχιστον τόσα όσα προβλέπουν τα σταθερότυπα και οι όροι δομήσεως όπως όρίζονται από οποιαδήποτε στοιχειώδη αρχιτεκτονική και πολεοδομική αντίληψη;³ Αυτά συνιστούν μία σοβαρή άπορία. Η δεύτερη άπορία σχετίζεται με τις προθεσμίες.

Σχεδόν παράλληλα με την εκστρατεία γνωριμίας οι μελετητές ΕΠΑ έχουν ήδη προσδιορίσει τις περιοχές αυθαιρέτων των μεγάλων πόλεων που θα μπουν στο σχέδιο ως «πυκνοδομημένες» δηλαδή, όπως είδαμε, χωρίς οδριαστική εισφορά.⁴ Πώς γίνεται να φτιάχνονται ειδικά σχέδια μαζί ή πριν από τα γενικά παρά μόνον διά της μεθόδου «περίπου έτσι θα 'ναι»; Πώς θα μπουν στο σχέδιο αυθαίρετες περιοχές βασισμένες σε μία «περίπου» επιλογή; Πώς θα προστατευτούν απ' την ιδιωτική ασυδοσία κάθε είδους κατασκευαστών;

Οι αντιφάσεις είναι ολοφάνερές. Η άποσιώπησή τους βολεύει την κυβέρνηση (ή περίοδος προεκλογική), ή πόλη δεν προστατεύεται ενώ καμιά έγγυση δεν υπάρχει όταν ή τελική απόφαση εναπόκειται στην «πολιτική βούληση» και αρμοδιότητα του ύπουργού, που ο νόμος (του) τόν εξουσιοδοτεί να λύνει όλα

τά προβλήματα με απλά ύπουργικά διατάγματα (1337/83 άρθρο 3 § 6 και άρθρο 13 § 2).⁵

Και έρχόμαστε στο δεύτερο έρώτημα σχετικά με τη διαφύλαξη των προϋποθέσεων, έφόσον φυσικά δεχθούμε ότι παρ' όλα αυτά θα ξεπεραστούν οι αρχικές αντιφάσεις που έντοπίσαμε.

Αν ή Πολιτεία αποφάσιζε πριν τη «νομιμοποίηση» μία περίοδο προετοιμασίας και συζήτησης με τόν κόσμο, αν τά σχέδια καταρτίζονταν πριν και όπως πρέπει (χωρίς δηλαδή χρονικές πιέσεις και πληρώνοντας κάτι παραπάνω), αν εξασφαλιζόταν από πριν ή δυνατότητα επενδύσεων για κοινόχρηστα, τότε οι κάτοικοι θα είχαν στά χέρια τους κάτι συγκεκριμένο και ή στάση τους απέναντι στην όποια φορολογία ή τό όποιο σχέδιο θα μπορούσε να είναι θετική.

Η σοβαρότερη περιφρούρηση θα ήταν ή έπαναφορά ακριβώς αναλογικών ύψηλων φορολογιών στις εισαγόμενες στο σχέδιο περιοχές, πράγμα άλλωστε όχι αντιλαϊκό, αν είχε προετοιμαστεί σωστά, μία που όπως είναι γνωστό απ' τη στιγμή της ένταξης στο σχέδιο ή αξία της γης πολλαπλασιάζεται διότι τό άγροτικό άκίνητο μετατρέπεται σε αστικό. Όσον αφορά τη διαφύλαξη από τά ιδιωτικά συμφέροντα, τό κράτος νομιμοποιώντας ταχύτατα

τά αυθαίρετα με τόν τρόπο που περιγράψαμε μοιάζει να λέει: Έγώ θα διαμορφώσω τις προϋποθέσεις για να επενδυθούν χρήματα στην οικοδομή (αύξηση έγγείου προσόδου μεγάλων περιοχών, δάνεια κατασκευής και αγοράς κατοικίας, όροι δομήσεως, πολεοδομικά σχέδια και άλλα). Τέρμα ή αυθαιρεσία, ίδου οι κανόνες του παιγνιδιού. Έσεις αγοράστε. Κάτι τέτοιο λέγεται «ανάθερμανση της οικονομίας διά της

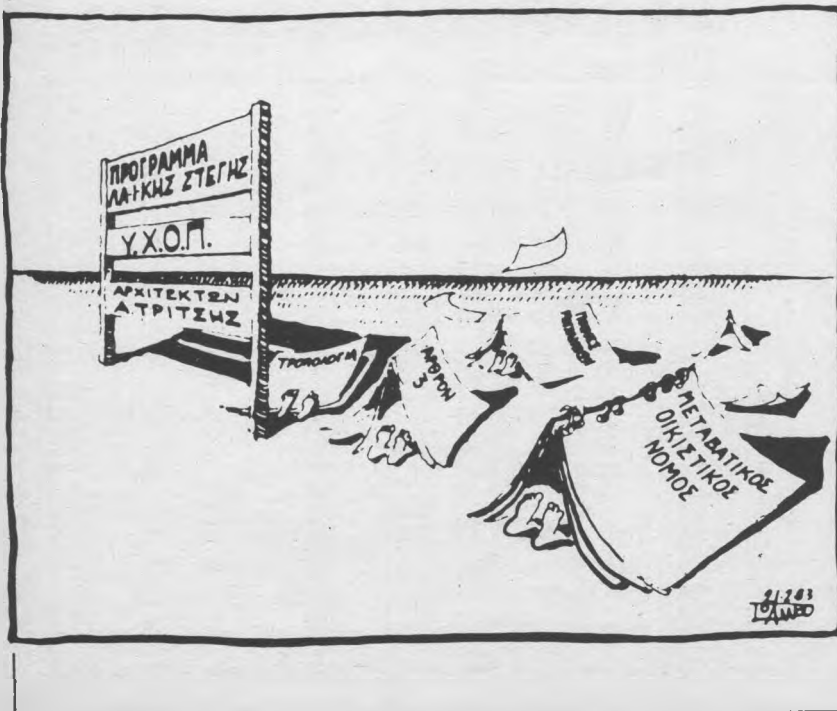
τ.μ. και τό 15% της αξίας των 50 τ.μ., δηλαδή τό 1% + 3% = 4% της αξίας του οικοπέδου σου.

Τό παράδειγμα δεν είναι τυχαίο. Είναι γεγονός ότι, ακριβώς αυτές οι περιχές αυθαιρέτων για τις όποιες γίνεται λόγος να μπουν στο σχέδιο, αποτελούνται από μικρά οικόπεδα, μεγέθους γύρω στα 200 τ.μ. Εύκολα υπολογίζεται τί έκταση για κοινόχρηστα μπορεί να αγοραστεί με την εισφορά σε χρήμα ίση με τό 1% ή τό 4% των οικοπέδων αυτών! Είναι φανερό ότι, ακριβώς σ' αυτές τις προβληματικές περιοχές υπάρχουν τά μικρά οικόπεδα, και σ' αυτές τις ίδιες υπάρχει ανάγκη από πολύ περισσότερη γη για κοινόχρηστα και κοινωφελή. Ένώ πολύ λιγότερη ανάγκη υπάρχει στις περιοχές όπου υπάρχουν μεγάλα οικόπεδα τά όποια παράλληλα δίνουν και παραπάνω εισφορά. Εκεί λοιπόν που υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη σε γη θά υπάρχει εισφορά ελάχιστη, αν όχι μηδαμινή. (Οι ύπογραμμίσεις δικές μου).

4. Και ίδου ο νυμφίος, έν τώ μέσω της νυκτός:

«Σε περιοχές πυκνοδομημένες, του άρθρου 8, παρ. 2 του παρόντος νόμου, είναι δυνατό, μετά από σχετική πρόταση του οικείου δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου, ή έγκριση της πολεοδομικής μελέτης να προηγηθεί της έγκρισης του γενικού πολεοδομικού σχεδίου, έφόσον θά έχει εκπονηθεί στά πλαίσια των κατευθύνσεων αυτού, όπως αυτές θά προκύπτουν κατά την πρόοδο της μελέτης του. Στις περιπτώσεις αυτές, μετά την έγκριση της μελέτης και πρό των πράξεων εφαρμογής είναι δυνατή ή χορήγηση οικοδομικής άδειας έφόσον είναι διαμορφωμένοι οι κοινόχρηστοι χώροι». Άρθρο 43, § 10, νόμος 1337/83. Σάν όλα να ήταν προγραμματισμένα, τό ΥΧΟΠ κάλεσε την 29.9.83 σε συνάντηση τούς μελετητές ΕΠΑ μεγάλων πόλεων για να τούς ανακοινώσει ότι πρέπει να έπισπευσθούν οι προσδιορισμοί τέτοιων περιοχών. Έμεις τό καταλαβαίνουμε έτσι: Με τις εύλογίες των μελετητών να βγει και καμιά άδειούλα. Ό κόσμος θέλει να βλέπει έργα, και τά έργα είναι άδειες... και τσιμέντο.

5. Για την άσφεια της μεταβατικότητας του νόμου, ο Κ. Ρόκκος τονίζει χαρακτηριστικά: «Η δικαιολόγηση της μεταβατικότητας του νόμου που γίνεται στο όνομα της «παρούσας δυναμικής ιστορικής στιγμής» φανερώνει τη σύγχυ-

οικοδομής». ⁶ "Αν τελικά ή βασική μέριμνα είναι τούτη και όχι ή προστασία του κατοίκου, τότε πρὸς τί οί ΕΠΑ, οί δηλώσεις, οί ανακοινώσεις κι ὄλο τό τρεχαλητό τῶν τελευταίων μηνῶν; Πρὸς τί ἂν ἀπλῶς αὐτό πού ὤς τώρα γινόταν αὐθαίρετα θά γίνεται τώρα νόμιμα;

Τά ὑπόλοιπα, καί κυρίως ὅσα λανσάρονται ἀπό τόν φιλοκυβερνητικό τύπο περί περιφρούρησης, εἶναι τουλάχιστον δημαγωγικά ἂν ὄχι εὐτελή. (Ἀναφέρομαι στήν παρουσίαση ὡς «συμμετοχικῆς διαδικασίας» τῆς εἰκόνας κατοίκων πού αὐτοδικοῦν γκρεμίζοντας κάποιους φράκτες στίς ἀκτές ἢ στίς φωτογραφίες αὐθαίρετων βιλῶν πού καταγγέλλονται δημοσίως). "Ὅπως δημαγωγική ἦταν καί ἡ πολιτική τῆς μπουλντόζας πού γκρέμισε κοτέτσια καί τσιμεντοκολόνες ἀφήνοντας ἄθικτα τά αὐθαίρετα, μικρά ἢ μεγάλα.

Τό τελευταῖο ἐρώτημα περί ἀνθρωπινότερης ζωῆς ἀπαιτεῖ ὀρισμένες διευκρινίσεις. Ἀπαιτεῖ καταρχήν μία πολιτική πού θά δείχνει ὅτι πόλη δέν εἶναι ἀπλῶς τό ἄθροισμα σπιτιῶν, δρόμων καί πολλῶν αὐτοκινήτων. "Ὅτι πολεοδομία δέν εἶναι ἀναγκαστικά μόνον ἡ χωροθέτηση λειτουργιῶν, ἀνεξάρτητα ἀπ' τή μορφή καί τήν τέχνη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅτι τέλος ὁ λόγος τῶν πολιτῶν δέν ἐξαντλεῖται στήν ἀποδοχή προτύπων κατοικίας καί χώρου ὅπως διαμορφώθηκαν ὡς τώρα ἀπό τούς ἐμποροσπιτάδες.

Μιά εἰκόνα ἀπό τό παρελθόν ἕνας φόβος γιά τό μέλλον

Κανείς δέν ἔχει στήν τσέπη μία ἀνθρωπινότερη ζωή νά προτείνει, οὔτε ὁ ὑπουργός ΧΟΠ. "Ὅμως κάτι ἔχει νά προτείνει δυστυχῶς τό δομημένο περιβάλλον πού μᾶς περισφίγγει ὄλο καί περισσότερο. Τό περιβάλλον πού παρήγαγε τήν Ἀθήνα τοῦ 1983. "Ὅχι αὐθαίρετα μὲν, ἀπάνθρωπα δέ. "Ὅπου κτίστηκαν ἀφθονα σπίτια γιά νά ἐξαφανιστοῦν οἱ ἐλεύθεροι χώροι, ὅπου κτίστηκαν δεκάδες ὑπόγεια parking γιά νά μεγαλοουργεῖ ἐπιγειῶς ἡ νέα τέχνη τῆς διακόσμησης (modern ἢ post modern κατά προτίμηση), ὅπου τά ἄδεια οἰκόπεδα ἀσφυκτιοῦν ἀνάμεσα στούς ἄμορφους τυφλοὺς τοίχους τοῦ συνεχοῦς συστήματος. Τί ἀλλαγὴ σέ λίγα χρόνια, καί «νόμιμη» μάλιστα! Κι αὐτά τόσο στό κέντρο τῆς πόλης ὅσο καί στήν πε-

ριφέρεια, στήν Ἁγία Παρασκευή, τό Χαλάνδρι, τό Φάληρο, τήν Κηφισιά, πού σιγά σιγά πέρασαν στό σχέδιο. Στήν περιφέρεια ὅπου τώρα ἡ γῆ εἶναι πιό ἀκριβή μήπως εἶναι καί ἡ ζωὴ ἀνθρωπινότερη; Δέ νομίζω. "Ὅλοι ξέρουμε ὅτι κι αὐτές οἱ περιοχές κτίστηκαν χωρίς κοινοχρηστους χώρους, μέ σταθερά τά κριτήρια τοῦ κέρδους.

Σήμερα, ἡ «νομιμοποίηση» ἐρχεται νά καθαγιάσει ἀπλῶς μία χρόνια παρανομία τῶν πολιτῶν καί νά ἀπαλλάξει τό κράτος ἀπό μία χρόνια εὐθύνη. Ἡ κατάσταση δέν πρόκειται νά ἀλλάξει. Ἡ κατάσταση δέν πρόκειται νά ἀλλάξει. Γιατί οὔτε οἱ προϋποθέσεις, ὅπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε, ἀλλάζουν οὔτε καμιά συγκεκριμένη ἀπάντηση ἔχει δοθεῖ ἀπό πολίτες καί κράτος στό περιβόητο πρόβλημα τῆς «ἀνθρωπινότερης ζωῆς». Ἀπλῶς ὁ νόμος καί οἱ ἐμπνευστές του ρητορεύουν μπροστά στό πρόβλημα. Τίποτε δέν προμηνύει τήν ἀλλαγὴ τῶν παγιωμένων νοοτροπιῶν, συμπεριφορῶν καί (μικρομεγάλων) συμφερόντων: ἡ ἐξαθλίωση τῆς παράγκας θά ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν ἐξαθλίωση τοῦ διαμερισματος, ἔστω «πανταχόθεν ἐλεύθερου». Γιατί «ἀνθρωπινότερη ζωὴ» σημαίνει γνώση καί κριτική τοῦ πολιτισμοῦ ἐντός τοῦ ὁποῦ ζοῦμε, σημαίνει ἀλλαγὴ τοῦ πολιτισμοῦ, γιά τήν ὁποία ὁ τελευταῖος ἀρμόδιος εἶναι τὰ Ρυθμιστικά Διατάγματα τοῦ ΥΧΟΠ.

ση πού διέπει τό νομοθέτημα... Ἔτσι ἡ «μεταβατικότητα» τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου πού θά στηρίζε τόν ἐπιχειρούμενο σχεδιασμό, δέν καλύπτει παρά τήν ἀνεπάρκεια του ἡ τήν πρόθεση γιά σχεδιασμό ἀπαλλαγμένο ἀπό τήν κοινωνική κριτική καί τήν καταξίωση τῆς σέ συγκεκριμένες νομοθετημένες λύσεις». (Κ. Ρόκκος, «Ἡ ἀνάγκη γιά σχεδιασμό...», *Ὁ Πολίτης*, 61, Ἰούλιος - Ἰούλιος 1983).

"Ὅπως ἐξελισσονται τά πράγματα, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐνταξη τῶν αὐθαίρετων, φαίνεται ἀκριβῶς ὅτι ὁ νόμος λειτουργεῖ ὡς ἰδεολογική κάλυψη γιά νά ἐνταχθοῦν ἀπλῶς περιοχές στό σχέδιο. Τοῦτο ὅμως δέ θά χρειάζονταν ὀλόκληρο νόμο, τό μόνο πού στήν πραγματικότητα χρειάζεται εἶναι χρήματα γιά κοινοχρηστα καί κοινοφελῆ ἔργα.

6. Ὁ νόμος 1337/83, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ 947, προβλέπει τίς λεγόμενες *ζώνες ἐνεργῶν πολεοδομίας* καί *ἀστικοῦ ἀναδασμοῦ*. Αὐτές εἶναι περιοχές ὅπου «βάσει πλήρους πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ καί διά τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ κράτους» θά μπορεῖ νά γίνει «ἀναμόρφωση ὑφιστάμενων ἢ δημιουργία νέων πολεοδομικῶν συγκροτημάτων». Ὁραία πράγματα δηλαδή, καί μάλιστα μέ συμμετοχὴ τῶν δήμων, τῶν κατοίκων κ.λπ. Ὁ 1337, προοδευτικότερος, καταργεῖ τὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς ἐταιρειῶν χωρίς συμμετοχὴ δημοσίου. Ὁ ὅσο αὐτά ἀκριβῶς πρέπει νά ἐφαρμοστοῦν γιά τὴ δόμηση, ἢ ἀναδόμηση, *σχεδόν ὅλων* τῶν περιοχῶν. Πᾶμε ἢ δέν πᾶμε γιά τό σοσιαλισμό; Ποῖος ὅμως θά τὰ ἐφαρμόσει καί πού; Ἀντιθέτως στίς περισσότερες ὑπόλοιπες περιοχές, θά ἰσχύουν ὄροι δόμησης, ἐλευθέρη δηλαδή ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία τοῦ μικροεργολάβου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΟΛΥΤΥΠΟ» ΣΕΙΡΑ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΥΉ»

Επιμέλεια σειράς: Τάκης Κασετζής

ΛΟΥΤ' ΑΛΤΟΥΣΕΡ Στοιχεῖα αυτοκριτικῆς

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΑΘΗΝΑ: Ἐκδόσεις «ΝΕΦΕΛΗ» Μαυρομιχάλη 9, Τηλ. 3607744 — 3639962
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Μ. Κοτζιά καί Σία Ο.Ε. Τσιμισκή 78, Τηλ. 279.720

Θά διασωθούμε ως έθνική κοινότητα τό έρώτημα πού βασανίζει τούς Τσεχοσλοβάκους

του Κάρελ Μπάρτοζεκ

‘Ο Κάρελ Μπάρτοζεκ, ιστορικός, 52 χρονών, είχε διωχθεί από τό καθεστώς του Χούζακ στην Τσεχοσλοβακία· τόν έπασαν από τό Πανεπιστήμιο, ύστερα τόν έστειλαν σέ καταναγκαστικά έργα. Χάρη στη διεθνή κινητοποίηση, κι ύστερα από απόφαση τών συγκρατούμενων συντρόφων του, κατέφυγε στο Παρίσι, αυτοεξόριστος. Έκει τόν συνάντησε ή Ροσάνα Ροσάντα τόν Αύγουστο του ‘83 και του πήρε τή συνέντευξη πού δημοσιεύτηκε στο Manifesto (23.8.83).

Πάνε δεκαπέντε χρόνια από τότε πού ειδωθήκαμε και μέ ρωτάς πώς τά πέρασα, τί έκανα και τί ένιωσα. Ξέρεις ωστόσο πώς τά πέρασα στή χώρα μου, στην Τσεχοσλοβακία της «ομαλοποίησης», μετά την εξέγερση και την κατάληψη του ‘68. Δέν είναι εύκολο νά σου άπαντήσω σύντομα γιατί δεκαπέντε χρόνια είναι πολλά σέ μία ζωή, ιδιαίτερα όταν πλησιάζεις στο τέλος της νεότητας.

Θ’ άρχισω λοιπόν από δω, άπ’ ό,τι έζησα. Πολλά έχουν σχέση μέ την πολιτική, τίς ιδεολογίες, την ιστορία των ανθρώπων και των κοινωνιών κι εγώ, ως άνθρωπος επίσης πολιτικός, πάντα προσπάθησα νά κάνω κάτι πριν, κατά τή διάρκεια και μετά από κείνη την περίοδο. Ωστόσο ζούσα συγχρόνως μία δική μου ιστορία, πολύ προσωπική, πού έχει σχέση μέ τούς έρωτές μου, τά παιδιά μου, τά προβλήματα πού είχα μαζί τους, μία ιστορία πολύ ιδιωτική.

Συχνά έτυχε νά σκεφτώ για τά δ-ρια ενός αστυνομικού ολοκληρωτικού συστήματος πού επιδιώκει όχι μόνον νά τιμωρήσει αλλά νά έλέγξει και νά χειραγωγήσει τόν άνθρωπο ως τό βάθος της ψυχής του. Ωστόσο αυτό δέ θά τό μπορέσει ποτέ.

Γιατί είμαστε πλασμένοι από πολλά πράγματα, φανερά και μυστικά, τραγωδίες και δράματα, πάθη και χαρές. Είμαστε τόσο διαιρεμένοι πού ούτε ο ικανότερος καταπιεστής δέ θά μπορούσε νά εισδύσει στον έσωτερικό μας κόσμο αν έμεις δέν του τό επιτρέπαμε. Έτσι ποτέ δέν παύει νά υπάρχει μία πολυφωνία άκόμη και σ’ ένα σύστημα σαν της Τσεχοσλοβακίας. Αυτό τό επανέλαβα πολλές φορές στον έαυτό μου. Είναι ή πολυμορφία του συγκεκριμένου του βίου των ανθρώπων όπου δέ μπορεί νά δικαιωθεί ούτε ή πιο έκλεπτυσμένη χειραγωγήση. Δέ νομίζω ότι αυτάπατώμαι. Πάρε για παράδειγμα τό 1977, χρόνος αποφασιστικός για μας της αντιπολίτευσης. ‘Ο χρόνος της «Χάρτας», των ύπογραφών και των διώξεων. Κι όμως για μένα περισσότερο από κάθε άλλο πράγμα ήτανε ο χρόνος πού πέθανε ή μητέρα μου, μ’ ένα θάνατο άργό πού κράτησε κάμποσους μήνες... δέ θέλω νά μιλήσω γι’ αυτό. Θέλω μόνο νά επαναλάβω πώς ούτε σ’ ένα σύστημα σαν τό δικό μας μπορούν νά υποβαστούν οι ιστορίες σέ μία άνάγνωση έξ ολοκλήρου και μόνον πολιτική. Οι διαστάσεις είναι πολλές όπως σέ κάθε κοινωνία.

‘Η πιο όμορφη εβδομάδα

Σήμερα ωστόσο μιλάμε μέ μία συγκεκριμένη άφορμή, την επέτειο της 21ης Αύγουστου 1968. ‘Ας ξεκινήσουμε λοιπόν άπ’ την 21η Αύγουστου. Τί αντιπροσώπευσε για μένα εκείνη ή μέρα πού, καλώς ή κακώς, δέν ξέρω, έτυχε και λόγω ηλικίας, νά μήν είμαι μόνο θεατής αλλά και δράστης.

Θά φανεί ίσως παράξενο αλλά ή εβδομάδα πού άρχισε στις 21 Αύγουστου ήταν ή πιο όμορφη εβδομάδα της ζωής μου. Και πέρα άπ’ την τραγωδία, αυτό ισχύει: όχι μόνο για μένα προσωπικά. Γιατί ή πιο όμορφη; Μά γιατί ήταν μία εβδομάδα κενού έξουσίας. Σέ πολλούς από μας συνέβησαν έξαιρετικά πράγματα. Σέ μένα πού ήμουν ένας άπλος άνθρωπος πού δέ μετρούσε ιδιαίτερα, έτυχε νά πρέπει νά συντάξω μία άπ’ τίς αποφάσεις του 14ου συνεδρίου του Κ.Κ.Τ., την πρώτη μάλιστα. Έχω άκόμα τά χειρόγραφα. Έπειτα, θυμάμαι την άρχή και τό τέλος της απόφασης της συνέλευσης πού καταδίκασε την κατάληψη (της χώρας). ‘Ημουν στο συνέδριο, στο ραδιόφωνο, έγγραφα στις έφημερίδες. ‘Ηταν γεμάτες ήμέρες, δέν κοιμόμαστε κι ο καθένας έδωσε νομίζω τόν καλύτερο έαυτό του. ‘Ηταν για μένα μία γιορτή της ιστορίας.

Κι έπειτα, στα δεκαπέντε χρόνια πού άκολουθούν; Έγώ δέν είμαι άπ’ τούς ανθρώπους πού όταν σκέπτονται τίς άτυχίες τους κατασκευάζουν κάποια θεωρία. ‘Ηταν ή μοίρα μου και προσπάθησα νά τή ζήσω, ως πούμε, μέ τόν καλύτερο τρόπο. Μέ είχαν ήδη διώξει άπ’ τό Πανεπιστήμιο μετά τό 20ό συνέδριο γιατί είχα ύποστηρίξει κάποιες θέσεις λίγο προκλητικές. Τό 1960 κατάφερα ωστόσο νά μέ δεχτούν στο τμήμα της ιστορίας στην ‘Ακαδημία Έπι-

στημών, όπου έμεινα ως τις αρχές του 1970. Όταν, τότε, με έδιωξαν αρχισα να κάνω μεταφράσεις έτοιμάζοντας, με κάποιο ψευδώνυμο, μία άνθολογία σχετικά με την Παρισινή Κομμούνια. Με συνέλαβαν άμέσως. Με καταδίκασαν σ' ένα χρόνο αλλά έκανα φυλακή μόνον έξι μήνες — λίγο, εδύχως, χάρη στη διεθνή άλληλεγγύη που τότε στάθηκε άποφασιστικής σημασίας — γιατί θά με είχαν ήδη καταδικάσει σε κάποια βαρύτερη ποινή. Τέλος άναγκάστηκα να άρχισω χειρωνακτική έργασία. Πρώτα ταχυδρόμος — ξέρεις, τό να φέρνεις δέματα δέν είναι πάντα ευχάριστο, ιδίως όταν ζυγίζουν καμιά τριανταριά κιλά και πρέπει να παραδοθούν στον έκτο δροφο. Έπειτα μου άνέθεσαν τή θέρμανση ενός σχολείου, όχι μακριά απ' τό σπίτι μου, ενός σχολείου όπου πήγαιναν και τά παιδιά

μου. Σηκωνόμουνά στις 3.30 τό πρωί, νύκτα άκόμη, και άναβα τή θέρμανση με τήν ιδέα ότι στό κάτω κάτω ζέσταινα και τά δικά μου παιδιά. Ή θέρμανση αυτή δούλευε με μεθάνιο, έπρεπε, λοιπόν, να επιβλέπω και να συντηρώ τούς καυστήρες για όλη τήν υπόλοιπη ήμέρα. Άλλά να πού ο μισθός μου δέν έφτανε να ζω και έπρεπε να εργάζομαι και για κάποιον ιδιώτη, θέρμανση με κόκ, να κουβαλάς τό κάρβουνο είναι πιό σκληρό. (Γιά τή δουλειά αυτή χρειάστηκα και κάποιο δίπλωμα, είμαι ξέρεις πολύ καλός). Τέλος δούλενα και σ' ένα συνεργείο αυτοκινητών. Αυτά ως τό 1976. Σηκωνόμουνά, έτρεχα από καυστήρα σε καυστήρα, τέλος γύρισα στό σχολείο να επιβλέπω. Είχα στό ύπόγειο κι ένα τσίγκινο τραπέζι όπου διάβαζα τις έφημερίδες που έρχονταν στό σχολείο — ποτέ στη ζωή μου δέ

διάβασα τόσες έφημερίδες —, μελετούσα και έγγραφα. Τό 1976 με στείλανε σε μία δουλειά που ή γυναίκα μου με κομψότητα ονόμαζε «επιβλεψη του ύπογειου» άρδευτικού συστήματος». Ήμαστε μία ομάδα εργατών που μεταφερόμαστε συνεχώς μ' ένα τροχόσπιτο από μέρος σε μέρος για να τοποθετήσουμε άντλίες, να δημιουργήσουμε νέες παροχές και τέτοια. Πολλές φορές δέν ήταν άσχημη δουλειά, στά δάση ή κοντά σε κάποιο εργοστάσιο, αλλά τό χειμώνα, με τήν παγωνιά και τό χιόνι, ήταν σκληρή. Έτσι γυρίσαμε σχεδόν όλη τή Βοημία. Φυσικά κάτω από αστηρή επιβλεψη, μία που στην ομάδα μας βρίσκονταν κάμποσοι διανοούμενοι, ιδιαίτερα ιστορικοί, κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι. Ο ήγέτης του συνδικάτου έλεγε ότι ποτέ δέν ύπήρξε μία τόσο ειδικευμένη εργατική τάξη. Αυτά γίνανε ως τό 1982.

Όστόσο δέν ήταν εύκολο. Άλλά είχα τήν τύχη να άνακαλύψω μέσα μου άντισώματα που έφερνα μαζί μου λόγω καταγωγής. Ήδη όταν αισθάνθηκα τήν καταπίεση πάνω μου, θυμάμαι πώς έλεγα στον έαυτό μου: «Άνάμεσα στους ταπεινούς και τούς κολασμένους της γής γεννήθηκες, ανάμεσα σ' αυτούς θά γυρίσεις». Στα τέσχηκα ή παροιμία ήχει κάπως χυδαία, τήν άποδίδω έδώ ποιητικά. Και γιατί όχι; Ο πατέρας μου, αν και πολύ έξυπνος άνθρωπος, ήταν τό έβδομο παιδί μιας εργατικής οικογένειας. Στο σχολείο πήγε μόνο μέχρι τήν τέταρτη τάξη και για όλη του τή ζωή δούλευε εργατής σ' ένα εργοστάσιο ύποδημάτων, όπως και ή μητέρα μου. Ο πατέρας μου πήρε μέρος στην αντίσταση. Τό 1945 θέλησε να μπει στό κόμμα αλλά του τό άρνήθηκαν γιατί ήταν σοσιαλδημοκράτης της άριστερας. Αυτός με έσπρωξε να μωύ στό κόμμα. Ήταν και άρρωστος. Φυματίωση, ή άσθένεια των φτωχών. Πέθανε σαράντα χρόνων. Κι εγώ σαν παιδί, μέχρι να πάω στό Πανεπιστήμιο, δέν ήξερα τί είναι διακοπές. Τό καλοκαίρι μου δινανε κάθε μέρα ένα καλαθάκι και έπρεπε να μαζέψω μύρτα, κάπου δυόμισι κιλά. Αυτά φέρναν στό σπίτι λίγα χρήματα. Τέτοια ήταν ή ζωή των γονιών μου. Γιατί δέ θά μπορούσε να είναι και ή δική μου; Τήν κούραση τήν γνώριζα και έτσι είπα στον έαυτό μου «έδώ κράτα γερά».

Όστόσο είχα και αταπάτες. Νόμιζα ότι τό χειρότερο δέ θά κραταγε πάνω από πέντε χρόνια. Μετά

εκδόσεις
πλέθρον

Έκδόσεις: Μπουμπουλίνας 14, τηλ. 3645057
Βιβλιοπωλείο: Τσιτίσα 14, τηλ. 8834692

Με τόν τίτλο **ΠΡΟΣΩΠΑ** και **ΙΔΕΕΣ** έχουμε στόχο να δημιουργήσουμε μία νέα σειρά από χρηστικά βιβλία τόσο από άποψη μορφής, όσο και από άποψη περιεχομένου.

Μέσα από τά βιβλία αυτά παρουσιάζονται **ΠΡΟΣΩΠΑ** και **ΙΔΕΕΣ** που χαρακτήρισαν τήν εποχή τους και που, άμεσα ή έμμεσα, επηρεάζουν άκόμα τις σύγχρονες τάσεις και ρεύματα.

Με τήν παράθεση βιογραφικών στοιχείων, εργογραφίας, τήν παρουσίαση άντιπροσωπευτικών κειμένων καθώς και συνοπτικών αναλύσεων, ή νέα μας σειρά φιλοδοξεϊ να καλύψει ένα μεγάλο κενό της Έλληνικής Βιβλιογραφίας.

Σέ μικρό σχήμα και προσιτή τιμή, αλλά διατηρώντας παράλληλα τήν ίδια ποιότητα με τις υπόλοιπες εκδόσεις μας, πιστεύουμε ότι ή σειρά αυτή θά άποκτήσει πολλούς και φανατικούς άναγνώστες.

Μέχρι τό τέλος του χρόνου θά κυκλοφορήσουν βιβλία για:

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ
ΧΙΤΣΚΟΚ—ΒΑΓ'ΝΤΑ—ΦΕΛΙΝΙ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΜΠΡΕΤΟΝ—ΡΕΜΠΩ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

Κυκλοφορεί

ΧΙΤΣΚΟΚ

Παρουσίαση και άνάλυση όλων των ταινιών του, κείμενα και συνεντεύξεις του Χίτσκοκ, κείμενα άλλων για τό έργο του, πλήρης φιλομογραφία, πάνω από 100 φωτογραφίες.

ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 1983
ΘΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΟΥΝ

ΡΕΜΠΩ
ΦΕΛΙΝΙ
ΒΑΓ'ΝΤΑ
ΜΠΡΕΤΟΝ
ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

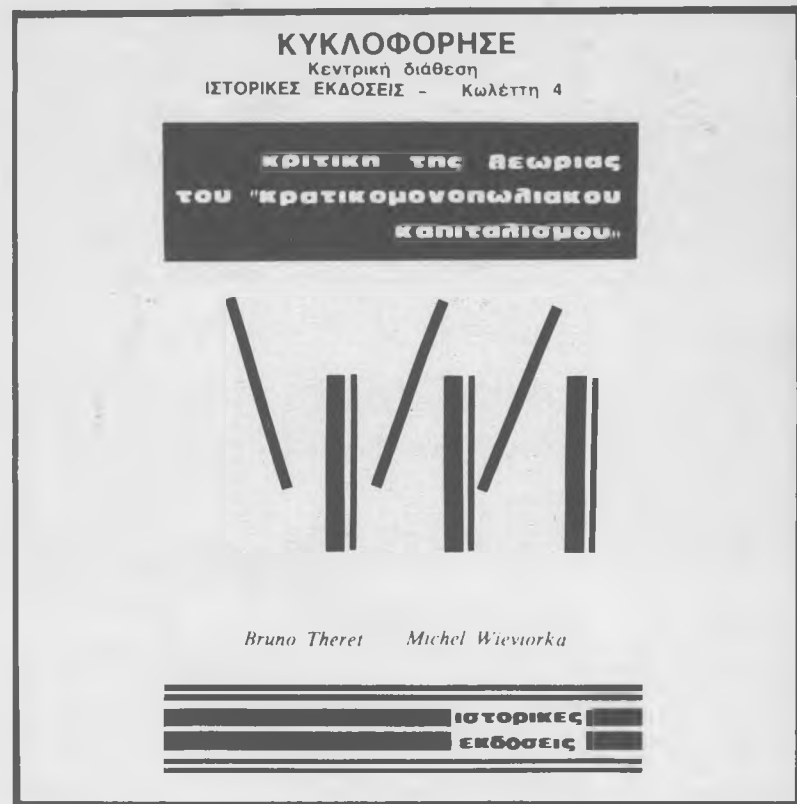
θά χαλαρώναν τὰ σκοιινιά, έπρεπε καί νά διοικήσουν τή χώρα. Λάθη-ψα όμως. Τό ημερολόγιο πού κράτησα μαρτυρεί αυτές τίσ λαθεμένες προβλέψεις μου. Καί δέν ήταν οί μόνες. Τέλος πάντων, είχα τήν τύχη νά κατανοήσω αυτά πού μου έτυχαν ως πεπρωμένο καί έπρεπε νά τό ζήσω τό πεπρωμένο μου.

Ή φιλία, ή φυλακή

Έναν ισολογισμό των δεκαπέντε αυτών χρόνων μπορώ νά τόν κάνω από διαφορετικές πλευρές. Πρώτα απ' όλα τί μου έδωσαν αυτά τά χρόνια; Υπαρξιακά, θέλω νά πώ. Μου έδωσαν πολλά καί έμαθα πολλά. Έμαθα τί είναι ή αληθινή φιλία. Στην αρχή της «έξομάλυνσης» κι όταν βγήκα απ' τή φυλακή πολλοί, πού τούς νόμιζα γιά φίλους, πήραν δρόμο, έγιναν πιά προσεκτικοί μαζί μου ενώ άλλοι βρέθηκαν ξαφνικά στό πλευρό μου, φίλοι, αλληλέγγυοι, άνθρωποι πού ποτέ δέν τούς πίστευα γιά τέτοιους. Ήταν σάν ό κόσμος νά γινε έξαφνα πιά διαφανής καί οί άνθρωποι πιά γυμνοί.

Ή δεύτερη ύπαρξιακή ανακάλυψη άφορά τή φυλακή. Έγώ έμεινα μέσα λίγο αλλά είμαι πεισμένος πώς στόν είκοστό αιώνα γίνεσαι αληθινός άνθρωπος μόνον άν υποστείς τήν πολιτική φυλακή. Κι είναι βέβαιο ότι αυτές τίσ στιγμές βλέπεις βαθιά μέσα σου, άγγίζοντας αυτό πού είσαι. Γιά μένα φυσικά (ποιός ξέρει γιατί λέω φυσικά;) ήταν ή πρώτη φορά αλλά στάθηκε μιά εξαιρετική έμπειρία. Ότανμίλαγα γι' αυτό στή γυναίκα μου πληγόθηκε βαθιά καί έκλαψε λέγοντάς μου πώς γιά κείνους πού περιμένουν έξω δέν είναι καθόλου περίφημα τά πράγματα.

Στή φυλακή ή στά καταναγκαστικά έργα βρίσκεις κι άλλους κολασμένους τής γής. Γνώρισα καθολικούς ή, καλύτερα, άς πούμε άνθρωπους πού έχουν κάποιο θρησκευτικό αίσθημα, άνθρωπους πού σάν μαρξιστής καί κομμουνιστής ιστορικός δέ θά συναντούσα ίσως ποτέ. Γνώρισα εκείνους πού ήταν μέσα απ' τή δεκαετία του '50, όταν έγώ ήμουν ακόμη ένας μικρός σταλινικός. Όχι ότι τότε είχα έξουσία αλλά μέσα μου σκεφτόμωνα ότι γιά καλό αυτοί βρίσκονταν στή φυλακή. Καί νά πού βρισκόμαστε τώρα στήν ίδια βάρκα καί άναγνωρίζουμε ό ένας τόν άλλον, όχι μόνο από τίς αντίπαλες ιδεολογίες μας άλ-

λά τό ότι ήμαστε αυτοί πού προσπάθησαν κάτι νά αλλάξουν.

Ή εργασία, ή έλευθερία

Ή εργασία, σάν εργάτης. Δούλεψα εργάτης όταν ήμουν στή φυλακή καί μετά έξω, μέχρι πού έφυγα τό 1982. Θά σου πώ τώρα γι' αυτό όπως τό έζησα. Υπάρχουν στιγμές πού νιώθεις τί σημαίνει ταξικό μίσος. Μιλώ σοβαρά. Όταν αισθάνεσαι ότι είσαι λιγότερο κι από τό τίποτα τότε θέλεις νά τά σπάσεις όλα, νά τελειώνουμε. Κι όταν έκανα τόν χειρόνακτα στίς θερμάνσεις καί μέ τίσ ιδιωτικές δουλειές πού μου είχαν έπιτρέψει. Ήταν τότε μιά τύπισσα πού είχε μείνει τέσσερα χρόνια στήν Κούβα καί γύρισε νά αντικαταστήσει στό Πανεπιστήμιο έναν απ' τούς συναδέλφους μου πού είχε συλληφθεί. Μέ καλοϋσε κάθε στιγμή, μέρα ή νύκτα, γιά νά παραπονεθεί μέ ύπεροψία ότι θερμαινα πολύ ή όχι άρκετά. Εύτυχώς, στό τέλος μπόρεσα νά τήν διαολοστείλω.

Καί μετά ή έλευθερία. Καταλαβαίνεις γρήγορα ότι ή έλευθερία είναι μιά υπόθεση δική σου πού άφο-

ρά κυρίως έσένα. Όχι μόνο γιατί συνέβαινε, σέ μένα καί στους φίλους μου, νά νιώθουμε παραδόξως πιά έλεύθεροι απ' τούς διανοούμενους πού λύγισαν από τό βάρος των θεσμών του συστήματος αλλά κυρίως γιατί τό σπουδαιότερο ήταν νά προσπαθείς νά μή γίνεις ολοκληρωτικά θύμα του συστήματος τιμωρίας, νά μή σου γίνει έμμονη ιδέα μόνον αυτό πού σου κάνανε καί πού θά μπορούσαν νά σου κάνουνε.

Τό ίδιο καί στά καταναγκαστικά έργα. Έπρεπε νά μή σκέφτομαι μόνον τή μείωσή μου σέ χειρόνακτα. Νά μήν τή δέχομαι ως άκρωτηριασμό. Νά μπορώ νά σκέφτομαι καί νά είμαι κάτι άλλο, νά μή με κυριεύσει τό άδιέξοδο τής καθημερινότητας στή φυλακή.

Δέν είμαι δά καί κανένας ήρωας. Από τήν αρχή ένιωσα τήν άγωνία καί δέ μέ άφησε ποτέ πιά. Ακόμα καί τώρα στό Παρίσι, στή σιγουριά, κάθε τόσο με κυριεύει άγωνία, ίδίως όταν είμαι μόνος. Γιατί ή άγωνία σέ κυριεύει τή νύκτα, όταν είσαι μόνος. Τό τροχόσπιτο, γιά παράδειγμα, τή νύκτα γινόταν κελί. Είναι κάτι πού τό έζησα, τελείωσε, αλλά μά τήν αλήθεια, μου μένει άκόμα μέσα, λίγο ή πολύ δέν ξέρω.

Τήν άλλη πλευρά αυτών των χρό-

νων θά τήν ἔλεγα πολιτικοκοινωνική. Μίλησα γιά τήν ἐργασία. Θά ἤθελα τώρα νά προσθέσω ὅτι νομίζω πώς κατάλαβα τί πράγμα εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη σ' αὐτό τό σύστημα κι ὄχι μόνον σ' αὐτό.

Κατάλαβα πάνω ἀπ' ὅλα ὅτι ἡ δουλειά εἶναι ἀκριβῶς ἀγαρεία· ἡ χειρωνακτική δουλειά δέν εἶναι εὐχαρίστηση. Μπορεῖ βέβαια νά σοῦ

προσφέρει κάποιες στιγμές ἱκανοποίησης γιατί κατάφερες νά φτιάξεις κάτι, μαζί μέ ἄλλους, σέ εὐχαριστεῖ καί ἀναπληρώνει τό αἶσθημα τῆς κούρασης. Ἀλλά ἡ καθημερινότητά της δέν ἔχει τίποτα τό θετικό. Τότε καταλαβαίνεις ὅτι δέν εἶσαι παρά ἓνας ἀνάμεσα σέ ἑκατομμύρια ὀνομαζόμενους «ἐργάτες, ἐργαζόμενους» ὑποχρεωμένους νά

πωλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη. Φυσικά τό ἤξερες ἤδη ἀπ' τά βιβλία καί τή θεωρία ἀλλά ὅταν τό νιώσεις τά μάτια σου βλέπουν τά πράγματα διαφορετικά.

Κατάλαβα γιά παράδειγμα γιατί ὁ ἐργάτης δουλεύει μόνον ὅταν εἶναι πραγματικά ὑποχρεωμένος καί μόνον γιά ὅσο χρόνο εἶναι, προσπαθώντας ὅσο μπορεῖ, τόν ὑπόλοιπο χρόνο, νά ἐξοικονομήσει δυνάμεις. Εἶπα πολλές φορές στόν ἑαυτό μου ὅτι ἂν ἀπ' τά δεκατέσσερα δέν εἶχα ἄλλη ἐπιλογή παρά νά δουλεύω ἐργάτης στό ἐργοστάσιο ὡς τά ἐξήντα, τότε θά ἴκανα ὅ,τι ἦταν δυνατόν γιά νά οἰκονομήσω χρόνο καί δυνάμεις, νά κουραστώ μόνον ὅσο εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο.

Κατάλαβα ἐπίσης γιατί οἱ ἐργάτες κλέβουν. Γίνεται μεγάλη συζήτηση γι' αὐτό τό ζήτημα στήν Τσεχοσλοβακία, ὅτι δηλαδή οἱ ἐργάτες κλέβουν ἐκεῖ πού δουλεύουν. Ἦδη πρὶν ἀπό τό '68 ἔγραφα ὅτι ὁ Τσεχος ἐργάτης κλέβει πάνω ἀπ' ὅλα χρόνο ἐργασίας γιά νά μπορεῖ νά ἔχει δυνάμεις γιά κάποια «μαύρη ἐργασία» τό ἀπόγευμα, τό Σάββατο καί τήν Κυριακή. Ἔτσι μόνον μπορεῖ νά βγάξει κάποια χρήματα. Κατάλαβα ὅτι κλέβει γιά νά ἰσοσκελίσει τόν προϋπολογισμό του πού δέν τοῦ τό ἐπιτρέπει τό ἐργοστάσιο καί ὅτι δέν μπορούμε νά ἀντιμετωπίσουμε τό ζήτημα μέ ἠθικολογίες γιατί, κακά τά ψέματα, ὁ μέσος μισθός τῶν 2.500 κορόνων εἶναι πολύ χαμηλός καί ὁ ἐργάτης ἂν δέν κάνει ὑπερωρίες δέν τά βγάξει πέρα, οὔτε στήν Τσεχοσλοβακία ἀλλά οὔτε ἄλλοῦ, ἴσως.

Κατάλαβα ὅτι πολλά λέγονται σχετικά μέ τήν αὐθόρμητη ἀλληλεγγύη τῶν ἐργατῶν κατά τή διάρκεια τῆς δουλειᾶς. Ὁ ἐργάτης ὡστόσο εἶναι ἓνα ἄτομο ἀπομονωμένο, φτάνει τό πρωί στή δουλειά ἤδη κουρασμένος καί κλεισμένος στόν ἑαυτό του, χολιασμένος.

Στήν ἀρχή πέρασα στιγμές ἀρκετᾶ σκληρῆς ἀπογοήτευσης καί εἶπα στόν ἑαυτό μου πώς εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο λύκος. Σ' αὐτές τίς στιγμές κατανοεῖς τή σημασία αὐτῆς τῆς ταξικῆς ἀλληλεγγύης ἡ ὅποια δέν γεννιέται μόνη της, ἀλλά, ἀντίθετα, τήν εἶχε δημιουργήσει τό ἐργατικό κίνημα καί τό σημερινό σύστημα τήν κατέστρεψε, καταδικάζοντας τόν κάθε ἐργαζόμενο σέ μιά φρικτή ἀπομόνωση.

Κατάλαβα ὅτι ἡ καθημερινότητα τῆς ἐργασίας πλάθει ὑποχρεωτικά τό ρυθμό τῆς ζωῆς. Σκεφτόμουν

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ τον Οκτωβριο

Χ. Λ. ΜΠΟΡΧΕΣ

Το βιβλίο των φανταστικων οντων

Μεταφραση: Γιωργος Βεης

ΕΚΔΟΣΗ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΥ LIBRO

ΤΗΛ. 7247116

τούς γονείς μου και τούς παππούδες μου, τόν κόσμο πού γνώρισα στην παιδική μου ηλικία και στην εφηβεία. Γιά τόν ἐργάτη ό ἐλεύθερος χρόνος είναι ἐξαιρετικά λίγος, κι αὐτοί πού ἐπιζητοῦν κάποια συνδικαλιστική ἢ πολιτική δραστηριότητα, ἢ νά σπουδάσουν, πρέπει νά ἀπαιτήσουν πολλά ἀπ' τόν ἑαυτό τους, ιδιαίτερα ὅταν είναι σέ προχωρημένη ηλικία και ἔχουν οἰκογένεια. Τό σύστημα δουλεύει ἔτσι πού νά μήν ἐπιτρέπει στόν ἐργάτη νά κάνει ὀτιδήποτε ἄλλο, είναι τέλεια μελετημένο γιά νά τόν καθηλώσει — μεταξύ τῶν ὥρων ἐργασίας, τῶν ὑπερωριῶν και τῶν μετακινήσεων — νά είναι ἐργάτης και τίποτε ἄλλο, ἀπ' τό σπῆτι ὡς τό ἐργοστάσιο νά μήν ἔχει τόν ὑλικό χρόνο γιά καμιά ἀπελευθερωτική δραστηριότητα.

Τέλος, ἀνακάλυψα γιατί αὐτοί οἱ ἄντρες — ἢ γυναῖκες — ἐκτιμοῦν τίς μικρές ἱκανοποιήσεις τῆς ζωῆς, πῶς μποροῦν νά μιλοῦν ἐβδομάδες ὀλόκληρες γιά μιᾶ μικρή γιορτή. Πιστεύω ὅτι είναι ἕνα ἀπ' τά πράγματα πού κατάλαβα τήν αἰτία τους.

Ἡ ἀλληλεγγύη, ἡ ἀστυνομία

Μιά ἄλλη ὄψη τῶν πραγμάτων ἀφορᾶ τήν ἀλληλεγγύη. Σοῦ εἶπα ἤδη ὅτι ξαναβρῆκα τῆς γῆς τούς κολασμένους κι αὐτούς πού ὑποφέρουν και μ' αὐτούς ἐφτιαξα φιλίες. Ἀλλά πάνω ἀπ' ὅλα δοκίμασα, τί μπορεῖ νά είναι ἡ ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Μποροῦμε νά μιλήσουμε γι' αὐτό χωρίς τελειωμό. Ἐνωῶ τήν ἀλληλεγγύη πού δείχνουν γιά σένα οἱ ἄλλοι πού δέ σοῦ μοιάζουν, ἐκεῖνοι πού δέν είναι ἀπ' τό χωρίο σου. Ἐρχονται στιγμές πού κλαίει ἀκόμα κι αὐτός πού δέν ἔχει εὐκόλα τά δάκρυα. Πρόσεξε: Δέν είναι ἕνα γεγονός μόνο συναισθηματικό ἀλλά ἐπίσης πολιτικό... Ἀκόμα νιώθω ἔτσι. Δέν εἶμαι «ἕνας ἀπ' τό παρελθόν», ἄν και πέρασαν δεκαπέντε χρόνια και ἡ ζωῆ συνεχίζεται. Ἴσως γιατί δένομαι μέ τούς ἄλλους και ἐπενδύω πολλά σ' αὐτό. Ἄν και δέν εἶμαι χριστιανός, πιστεύω πῶς ὅ,τι δίνουμε μέ ἀγάπη μᾶς ἐπιστρέφεται πάντοτε. Δέν ἀυταπατῶμαι. Μοῦ ἔτυχε νά διακρίνω τό φόβο στά πρόσωπα ἀνθρώπων πού συνάντησα. Δέν ἦταν χαρούμενες στιγμές, ιδιαίτερα ὅταν ἐπρόκειτο γιά πρόσωπα πού κάποτε σέ

ἀγαποῦσαν πολύ.

Ἄν βγῆκα ἀπ' τή φυλακή γύρισα στό χωρίο ὅπου γεννήθηκα και ἐκεῖ ἔψαξα τούς φίλους μου, ἀπλό κόσμο, ἐργάτες. Ἐγώ τότε δέν ἤμουνα, οὔτε πρῖν οὔτε μετά, πολύ σπουδαῖος. Γύρισα ἐκεῖ μέ κάποιο εἶδος ντροπῆς ἢ μάλλον ἤμουν κάπως συνεσταλμένος. Βγῆκα γιά πρώτη φορά στούς δρόμους τοῦ χωριοῦ ὅπου ὄλοι σέ γνωρίζουν και ὄλοι ξέρουν και εἶχα στήν καρδιά τήν ὑποψία ὅτι ἴσως δέ θέλουν... Ὡστόσο μέ προϋπάντησαν ὅσοι ἦταν φίλοι μου ἢ ἄλλῶς γνωστοί μου. Αὐτό είναι μιᾶ μεγάλη ἀλλαγῆ σέ σχέση μέ τή δεκαετία τοῦ '50, ὅταν ὅποιος ἔκανε φυλακή ἔμενε ἀπομονωμένος κι αὐτός και ἡ οἰκογένειά του.

Τό ἴδιο συνέβαινε και ὅταν κάναμε παράνομη δουλειά. Δέν λέω ὅτι ὄλοι ἦταν πρόθυμοι και ἄλλωστε ἐγώ πάντα δούλευα μέ προσοχή, ἀλλά ὅταν ἔδινα σέ κάποιον κάτι νά διαβάσει, π.χ. τό *Listin*, ἤξερα ὅτι δέ θά μέ πρόδιδε. Δέν πρόκειται πάντα γιά ἀλληλεγγύη, μερικές φορές είναι ἀπλῶς συμπάθεια. Μετά τή φυλακή θέλησαν νά μέ δοῦν ἀκόμα και ἄνθρωποι πού εἶχαν μείνει στό κόμμα, μοῦ μίλησαν και θά ἤθελαν τά πράγματα νά ἦταν διαφορετικά.

Ἡ ζωῆ βεβαίως συνεχίζεται και βεβαίως είναι μεγάλη ἡ ἀπογοήτευση ὅταν κάποιος θέλει νά σέ κάνει νά νιώθεις ὅτι εἶσαι ἀπ' τό παρελθόν. Ἀλλά είναι σπάνιο. Ἡ χώρα μου αὐτό δέν τό ξέχασε. Γιά παράδειγμα τό '77. Ἐφτασαν λίγοι μῆνες σχετικῆς χαλάρωσης και ὁ κόσμος κινήθηκε. Δέν ἔχω αὐταπάτες. Τά μεγάλα ἐρωτήματα παραμένουν: Τί είναι ὁ ἄνθρωπος, τί εἶναι ἕνας λαός; Μποροῦν νά είναι και φορεῖς τῶν πῶ μεγάλων ἀγριοτήτων και τῆς ἀδιαφορίας ἀλλά ὑπάρχουν και οἱ μεγάλες στιγμές, πού είναι συχνά και οἱ πῶ δύσκολες. Τότε ἐρχεται ἡ ἀλληλεγγύη πού δέ μπορεῖς νά τή νιώσεις ὡς τό βάθος παρά στήν ὑποχρεωτική καθημερινότητα τῆς φυλακῆς, τῆς παρακολούθησης, τῆς ἀστυνομίας.

Νά πού ὑπάρχει και τούτη, ὡς πολιτικοκοινωνική ἐμπειρία. Δέν ξεχνᾶς ποτέ τήν πρώτη φορά πού καταλαβαίνεις ὅτι σέ παρακολουθοῦν. Οὔτε τήν πρώτη ἀνάκριση και τήν ἐργήγορη τῆς σκέψης «τί πρέπει νά ἀπαντήσω», πῶς νά συμπεριφερθῶ μπροστά «τους». Ἀλλά δέν εἶσαι μόνος σου. Κι ἔπειτα ὑπάρχουν και οἱ νίκες, ἡ ἦττα τῆς ἀστυνομίας, ἀκόμη και «μέσα» ἢ ὅταν αὐτή σέ ἐλέγχει. Εἶναι θαυμά-

σιες στιγμές, γεμάτες φόβο μέν ἀλλά ἐξαιρετες. Ὅπως και οἱ στιγμές τῆς παράνομης δουλειᾶς. Ἐμεῖς ποτέ δέν ἐπρόκειτο νά οργανώσουμε ἔνοπλο ἀγῶνα. Ὅ,τι κάναμε τό κάναμε μέ τό χαρτί, μέ δακτυλογραφημένα φύλλα ἀπό χέρι σέ χέρι. Ποτέ δέν ἐπιζητήσαμε τή βία οὔτε τόν πόλεμο οὔτε τόν ἀντιρωσικό ρατσισμό. Ὡς παράνομη δουλειά ἔνωῶ τά *samizdat*, τήν κυκλοφορία κειμένων γιά συγκέντρωση ὑπογραφῶν, γιά τήν ἀπελευθέρωση κάποιου ἢ γιά νά ἐκφράσουμε κάποια ἀντίθεση ἢ διαμαρτυρία. Ὅσο τά σκέφτομαι, θυμᾶμαι και τήν ἀστυνομευμένη καθημερινότητα ἀλλά και τό πόσο εὐχάριστες ἦταν αὐτές οἱ νίκες. Θυμᾶμαι ὅταν, Χριστοῦγεννα, μοίραζα σάν δῶρο, πρώτη ἔκδοση στά τσέχικα και ἡ πρώτη στόν κόσμο, τό *Ἀρχιπέλαγος Γκουλάγκ* τοῦ Σολτζενίτιν.

Ἡ ντροπή και ἡ ἀντίσταση

Τέλος ὑπάρχει και μιᾶ ἄλλη διάσταση, ἡ ἐθνική. Δεκαπέντε χρόνια τώρα ἀγωνιοῦμε και ἐπαναλαμβάνουμε τό ἐρώτημα: Ποιά θά είναι ἡ τύχη αὐτοῦ τοῦ μικροῦ ἔθνους;

Μικρό ἔθνος. Εἶμαστε δέκα ἐκατομμύριοι Τσέχοι και πέντε Σλοβάκοι. Θά ζήσουμε ὡς ἔθνος, ὡς ἱστορικό ὑποκείμενο, ὡς πολῖτες, ἢ θά ἀφανιστοῦμε στόν ἀτομισμό, χειραγωγημένοι και χειραγωγῆσιμοι, χωρίς πιά ταυτότητα; Αὐτό ὑπῆρξε τό κεντρικό και πῶ δραματικό νῆμα πού βασάνισε ἀπ' τό '68 ὡς σήμερα ὅποιον δέν ἔχασε ἐντελῶς τήν ἐλπίδα.

Ἄν προσπαθοῦσα νά συγκεντρώσω ὄλους τούς φόβους μας σέ μιᾶ λέξη θά ἔλεγα: Ἐκρωσισμός. Ξέρω ὅτι μ' αὐτή τήν κουβέντα κάποιοι στή Δύση, ιδιαίτερα στή ἄριστερά, ἐνοχλοῦνται. Αὐτόν τόν ὄρο ὡστόσο χρησιμοποίησα στίς σημειώσεις μου και στίς συζητήσεις μετά τό '72 και τέλος πάντων θεωρῶ ὅτι είναι ἀκριβής. Ἄν μιλάμε γιά ἐξαμερικανισμό γιατί δέν μποροῦμε νά μιλάμε και γιά ἐκρωσισμό; Οἱ ἀρχηγοί τῆς αὐτοκρατορίας και οἱ ἐκπρόσωποί τους στή χώρα μου δέ ξέχασαν τό μάθημα τοῦ '68. Και δέν πρέπει νά ὑποτιμοῦμε τήν ἐξυπνάδα και τήν καταστροφική τους ἀκρίβεια. Ἀναλύοντας σέ βάθος αὐτό πού συνέβη και αὐτό πού συμβαίνει, φτάνει κανείς στό συμπέρασμα — τουλάχιστον ἐγώ φτάνω — ὅτι δέν εἶμαστε ἀπλῶς σέ «κατοχή» ἀλλά ὑφιστάμεθα μιᾶ στρατηγική σχεδιασμένη σέ μακρά

διάρκεια, στρατηγική ἀναίρεσης τῆς ἐθνικῆς μας ὑπόστασης.

Αὐτό γίνεται μέ πολλούς τρόπους: τήν κατάπτωση τῆς πολιτιστικῆς μας παρουσίας μέσω τῆς στέρησης τῶν προϋποθέσεων ἀνάπτυξής της — πανεπιστήμια, ἐρευνες, ἐκδόσεις. Ἄλλά ὡς πολιτισμό δέν ἐννοῶ μόνο τόν γραπτό λόγο.

Σκέφτομαι τή μόλυνση τῆς προφορικῆς παράδοσης, τό ἀργό θανάτωμα ἢ τό σβῆσιμο τῶν παραδοσιακῶν τεχνικῶν, ἐννοῶ τίς τεχνικές καί τίς ἰδιαιτερότητες πού κάθε ἐργατικῆ τάξη ἔχει στήν παράδοσή της, καί τή γῆ ἢ ὁποία τυφλά δηώνεται. Ἀνοίγουν παντοῦ ὄρυχια οὐρανόυ καί καταστρέφουν δάση, γιά λογαριασμό τους, ἐνῶ τά ὄρυχια καταστρέφουν καί ἐρημώνουν τό τοπίο καί τό περιβάλλον. Ὅπου ὑπῆρχε ἕνα δάσος δέ θά ὑπάρξει ξανά ἕνα ἄλλο. Κάποτε ἕνας χωρικός στή Βοημία μου ἔλεγε: Ἐδῶ ὑπῆρχε μιά λεωφόρος ἀπό κερασιές, κανεῖς δέ θά τήν ξαναφυτέψει πιά.

Ἡ ἴδια τεχνική ἐφαρμόζεται καί στά ἀνθρώπινα δντα. Καταρχήν μέσο τῆς δωροδοκίας, πού ποτέ δέν ἦταν τόσο διαδομένη στή χώρα μου. Ὅλοι τό ξέρουν καί ὄλοι μιλοῦν γι' αὐτό. Γιατί τώρα ἐξαπλώνεται; Δέν ἐρχεται βέβαια ἀπ' τόν οὐρανό. Ἐγώ πιστεύω ὅτι κι αὐτό εἶναι ἕνα φαινόμενο δεμένο μέ τήν ὑποτελία, τήν καθημερινή ἀπώλεια τοῦ εἶναι σου. Καί ἔπειτα τό πρότυπο πού θά ἀποκαλοῦσα τῆς «μῆ - ἰθαγένειας». Ἡ προσπάθεια νά κάνουν τόν Τσεχοσλοβάκο κάποιον πού καταναλώνει καί σιωπᾶ, ἄν καί δέν ὑπάρχουν πολλά νά καταναλώσεις. Κάποιον πού δέν ἀνοίγει τό στόμα καί δέ δίνει δεκαράκι γιά τά δημόσια.

Ἡ μετανάστευση δέν εἶναι παρά στό τέλος τοῦ δρόμου. Πρῶτα ἦταν παράνομη ἐνῶ τώρα ὄχι μόνο εἶναι ἀνεκτή ἀλλά διευκολύνεται κιόλας. Θά ἔχουν φύγει πάνω ἀπό 300.000 ἀνθρώποι καί δέν πρόκειται μόνον γιά διανοσόμενους ἢ ἐιδικούς καί γιά κάποιον ἄς ποῦμε καλό μηχανικό ἢ καλό ἀγρότη· καθένας ὡστόσο ἀφήνει πίσω του ἕνα πολιτισμικό κενό. Ἡ ταυτότητα τοῦ τόπου του καταστρέφεται.

Γνωρίζω κάποιον πολύ ὄμορφο διήγημα ἐνός συγγραφέα πού γιά μέ-

να εἶναι τό ἀνάλογο τοῦ Προύστ. Ὀνομάζεται Jakub Deml,¹ ἐλπίζω πῶς μιά μέρα θά γίνει γνωστός στή Δύση. Τό 1950, καί ἐνῶ πηγαίνει νά βρεῖ φίλους του σ' ἕνα Λάγκερ, βλέπει τό δάσος τῆς Βοημίας νά καταστρέφεται καί γράφει: «Νά ἕνας τόπος πού κανένας πιά δέ θεωρεῖ δικό του». Ἔτσι κι ὁ τόπος μου σήμερα. Κανένας δέν αἰσθάνεται ὑπεύθυνος γι' αὐτόν, καί ἔτσι καταστρέφεται. Αὐτή ἡ καταστροφή εἶναι ὄχι πιά πολύ μέ βασάνισε: Τί εἶμαστε, ἀπό πού ἐρχόμαστε, πού θά τελειώσουμε;

Ἴσως αὐτές οἱ κουβέντες μου νά σου φαίνονται ἀπαισιόδοξες, ἢ αἰσιόδοξες, δέν εἶμαι σέ θέση νά καταλάβω πῶς ἀκούγονται. Ἐγώ ὄ Ἰδιος δέ ξέρω ἄν ἐλπίζω ἢ ἔχασα τήν ἐλπίδα μου.

Ἐνα πράγμα μόνον μπορῶ νά πῶ καί εἶναι αὐτό ἀπ' τό ὄποιο κρατηθήκαμε ὄλοι στίς πιά δύσκολες στιγμές: Μένει ὡστόσο στή χώρα κάποια νησίδα ἀξιοπρέπειας, ἠθικῆς καί ἀντίστασης πού ἴσως μιά μέρα θά μεγαλώσει. Εἶναι σημεῖα πού κρατᾶνε. Ὅχι μόνο ἡ μνήμη ἀλλά τά χαρακώματα ἐνός ἔθνους πού προσπαθεῖ νά ἐπιζήσει. Ἴσως δέν τά καταφέρει ἄν αὐτή ἡ διεθνῆς συγκυρία κρατήσει ἀκόμα εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια.

Καί μένει ἡ ντροπή. Ἡ ντροπή τοῦ νά σώσεις πάντα τό κεφάλι σου. Αὐτή τή συναντᾶς σέ πολλούς, ἀκόμα καί στόν ἄπλο ἀνθρώπο. Ἡ ντροπή νά σκύβεις μπροστά σ' ἐκείνον πού σέ κυβερνᾶ.

Ὅταν καταλάβανε τή χώρα μου ἦταν περίπου τρία ἑκατομμύρια Ρῶσοι, τώρα θά ἔχουν μείνει 80 ἢ 100 χιλιάδες, ἀλλά βρίσκονται σ' ὄλα τά στρατηγικά σημεῖα, στρατιωτικά ἢ πολιτικά, μέχρι καί στά ἀεροδρόμια. Ἐχουν πάρει ὄλες τίς πλουτοπαραγωγικές μας πηγές, τίς ἔχουν χρησιμοποιοῦν καί οἰκειοποιηθεῖ ὄλα ἀποφασίζονται ἔξω, πέρα ἀπό μᾶς καί ἡ κυβέρνησή εἶναι πάντα ἡ ἴδια, ἀπ' τό '69 δέν ἔχει τίποτε νέο νά πῆ. Αὐτό δέν ἀντέχεται εὐκόλα, ἀκόμα κι ἀπό ὄποιον δίνει λιγότερη σημασία.

Γιατί τοῦτα δέν γίνονται κίνημα, ἀντίσταση; Ἐνας λόγος εἶναι ἡ μεγάλη καταπίεση, γιατί εἶμαστε μικροί καί ἐλεγχόμενοι. Ἄλλά ἴσως νά ὑπάρχει καί κάποιος ἄλλος βαθύτερος λόγος πού ἀνάγεται στίς πρῶτες μέρες τῆς εἰσβολῆς. Δέν ἦταν μόνο ὄχι μᾶς ὑπέταξαν. Ἔσπασε μέσα μας κάτι ριζωμένο στήν ἱστορικῆ μας μνήμη, ἡ ἰδέα δηλαδή ὄτι ἡ ΕΣΣΔ ποτέ δέν θά μπορούσε

νά εἰσβάλλει στή Τσεχοσλοβακία. Ἡ Πολωνία ἔχει μιά ἱστορία αἰῶνων ἐθνικῆς ὑπεράσπισης τόσο ἀπό τή Γερμανία ὄσο καί ἀπό τή Ρωσία, τήν τσαρική αὐτοκρατορία καί τόν Στάλιν. Ἡ Τσεχοσλοβακία ἔπρεπε ἱστορικά νά ἀμυνθεῖ πάντα καί μόνον ἀπό τούς Γερμανούς. Ἀκόμα καί τό 1948 μᾶς φάνηκε ὡς πολιτικοκοινωνικό ἐγχείρημα ἐνός προτύπου, ὄχι ὡς ζήτημα ἐθνικῆς κυριαρχίας καί ταυτότητας. Ἀκόμα καί οἱ συντηρητικοί, πού ἦταν ἀντικομμουνιστές καί ἀντιμπολσεβίκοι, ἔλεγον αὐτό πού τώρα ἀκούω ἀπό ὄρισμένους εἰρηνιστές καί χαμογελῶ γιατί μου φαίνεται σάν μακρινή ἀνάμνηση. Καλύτερα πολυσεβίκοι παρά νεκροί. Δέν ἔγιναν μπολσεβίκοι, πέθαναν ὡστόσο. Καί ἡ ἀριστερά πάντα ἐβλεπε τήν ΕΣΣΔ ὡς μιά ἀναφορά, ἕναν ἱστορικό σύμμαχο. Παρ' ὄλα αὐτά, ὑπῆρξαν οἱ διαφορές. Δὸ ἐξήγει γιατί ὄ Ντούμπτσεκ δέν μπόρεσε νά πιστέψει ὄτι θά γίνει εἰσβολή ὄυτε πολλές ὄρες μετᾶ ἀπό τή στιγμή πού τά σοβιετικά ἀεροπλάνα ξεφόρτωναν στή Ρούτζινε ἀνδρες καί ὄπλα. Μιά μέρα ὄ Κόζικ μου εἶπε εἰρωνικά: «Μά εἶμαστε ἀλήθεια σέ κατοχή; Εἶναι σίγουρο;». Ναι, ἦμασταν ἄν καί τίς πρῶτες ὄρες δέν θελήσαμε νά τό δοῦμε. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί ἡ ἀντίσταση μπλοκαρίστηκε, δέν μπόρεσε νά ἀναπτυχθεῖ.

Τώρα εἶναι ἀργά. Καί ἴσως τό μόνο πού στέκει εἶναι κάτι πού τό γνωρίζουμε ἀπ' τόν προηγούμενο αἰῶνα, ἡ «μικρῆ δουλειά», ἡ καθημερινή αὐτοὑπεράσπιση μιᾶς ἠθικῆς, μιᾶς ταυτότητας. Ἴσως νά εἶναι σημαντικό. Δέν ξέρω.

Γιά τοῦτο δίνω μεγάλη σημασία στήν ντροπή, στήν ἐξέγερση ἐναντία σέ αὐτόν τόν ἐξευτελισμό μας ὡς λαοῦ. Θά ἔθελα νά κλείσω μέ δύο λόγια τοῦ Μάρξ, ἐνός παραξένου, λυρικοῦ Μάρξ, ὄ ὄποιος στά μισά τοῦ περασμένου αἰῶνα μιλῶντας γιά τή χώρα του, τή Γερμανία, λέει: «Ἡ ντροπή εἶναι θυμός ἐναντία στόν ἴδιο τόν ἑαυτό μας». Καί προσθέτει ὄτι ἄν τήν αἰσθανόμασταν ὄλοι, καί ὄχι πιά ἐναντίον μας, τότε ἡ Γερμανία θά ἔτανε σᾶ λιοντάρι ἔτοιμο νά πηδήξει μπροστά. Μερικές φορές ἐλπίζω ὄτι αὐτό τό λιοντάρι, πού βρίσκεται καί στό θυρεό τῆς χώρας μου, καί τώρα σίγουρα κοιμᾶται, θά ζυπνήσει μιά μέρα καί θά ὄρμησει ἀκόμα μιά φορά στή σιωπή τῆς ἱστορίας γιά νά σώσει τό μικρό του ἔθνος.

μετάφραση: Παῦλος Κρέμος

1. Jacob Deml, ποιητής, τέως κληρικός, ὑπερρεαλιστής. Ὁ Μπάρτοζεκ τόν παρομοιάζει μέ τόν Προύστ γιατί τά 37 βιβλία του ἀποτελοῦν μιά ἐνιαῖα ἱστορία.

φιλο- σοφία θεολο- γία κοινο- τοπία

του Παντελή Μπασάκου

Εικόνες από μιά έκθεση Η διαδικασία εκλογής και διορισμού θεολόγου σε θέση φιλοσοφίας στην Πάντειο ΑΣΠΕ, έχει προκαλέσει τή δημοσίευση δεκάδων επώνυμων άρθρων, στον ήμερησιο κυρίως τύπο, τά περισσότερα από τά όποια υπογράφονται από μέλη τής ακαδημαϊκής κοινότητας. Άξιοσημείωτη άπουσία από τό χώρο αυτό τής δημοσιότητας: σχεδόν κανένα από τά ένλόγω άρθρα δέν φέρει τήν ύπογραφή φιλοσόφου.¹

Η άλήθεια είναι πώς σε κάποια φάση τής διαδικασίας ζητήθηκε από τούς καθηγητές φιλοσοφίας τών φιλοσοφικών σχολών νά συνεισφέρουν γνωματεύσεις σχετικά μέ τό έργο τών υποψηφίων, και πώς όλοι, πλύν ένός, ανταποκρίθηκαν στό αίτημα αυτό.² Όμως οί γνωματεύσεις αυτές, μαζί μέ τήν εισηγητική έκθεση για τήν εκλογή, τίς σχετικές αντιισηγήσεις και τά ύπομνήματα, καθώς και τά πρακτικά τής διαδικασίας, σχηματίζουν ένα μικρό corpus πού και αυτό παραμένει έκτός δημοσιότητας.³ Δεύτερη, λοιπόν, άπουσία: Ίσως όχι άξιοσημείωτη, μιά και δέν είναι πάγια πρακτική ή έκδοση παρόμοιων κειμένων,⁴ παρ' όλα αυτά άπουσία, έφόσον σ' αυτό τό corpus άποτυπώνονται τά δρώμενα στά όποια, μέ έμμεσο ή άμεσο τρόπο, αναφέρονται οί δημόσιες παρεμβάσεις. Είναι σάν νά διαβάξει κανείς κριτικές για ένα θεατρικό έργο στό όποιο δέν μπορεί νά πάει, κριτικές δηλαδή πού ό άναγνώστης δέν έχει τή δυνατότητα, μέ τή σειρά του, νά τίς κρίνει.

Θά ήταν ίσως άδικαιολόγητη σπουδή τό νά αντιμετωπιστεί ή διπλή αυτή σιωπή ως έπιδεκτική μορφής. Γιατί, όσον άφορά τούς φιλοσόφους, δύσκολα φαντάζεται κανείς πώς θά μπορούσαν νά άπαντήσουν στό έρώτημα αν ή θεολογία ταυτίζεται ή όχι μέ τή φιλοσοφία, δηλαδή πώς θά μπορούσαν νά δεχτούν ότι ένα τέτοιο έρώτημα, διατυπωμένο έξω από όποιοδήποτε πλαίσιο άναφοράς, είναι θεμιτό, και ότι γύρω από αυτό μπορεί νά σχηματιστεί κάποια σοβαρή επιχειρηματολογία.⁵

Ύπάρχει, ώστόσο, μιά ούσιαστικότερη, ίσως, αίτιολόγηση τής σιωπής τών ειδικών. Ό έπιστημονικός λόγος όφείλει νά διατηρεί τή δυνατότητα νά είναι παρά-

δοξος, δηλαδή μή άναγώγιμος στή ρητορική τής μαζικής έννημερώσεως. Για τή φιλοσοφία, ειδικότερα (αν, πρός στιγμήν, δεχτούμε πώς είναι θεμιτό νά μιλάμε για τή φιλοσοφία μέ τρόπο ένικό) τό παραπάνω δέν είναι άπλή δυνατότητα, αλλά άπαίτηση: ό κατ' έξοχήν κριτικός λόγος είναι άσυμβίβαστος πρός τή νωχελική άναπαραγωγή τρέχουσας ιδεολογίας. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τό σκεπτικό αυτό, ή επιφύλαξη πού δείχνουν οί φιλόσοφοι άπέναντι στην εύρεία δημοσιότητα, θά μπορούσε νά θεωρηθεί θεμιτή.

Άλλά και για τό corpus τής διαδικασίας εκλογής ισχύει τό ίδιο σκεπτικό. Οί άπαιτήσεις πού δικαιούμαστε νά έχουμε από τό φιλοσοφικό έργο, οί άρετές και τά δικαιώματα πού του άναγνωρίζουμε, πρέπει, κατά μείζονα λόγο, νά ισχύουν και για τή διαδικασία άποτίμησης του έργου αυτού — έφόσον, μάλιστα, ή τελευταία δέν είναι άπλή κριτική, αλλά άναλαμβάνει άποφασιστική ευθύνη για τή διαμόρφωση και τήν παραγωγή τής φιλοσοφίας. Είναι λοιπόν θεμιτή, και για τά

1. Μοναδική έξαίρεση ή παρουσία του καθηγητή Θ. Βέικου («Λευκή» και «έγχρωμη» έπιστήμη», *Τό Βήμα τής Κυριακής* 25/9/83). Πρόκειται για θεωρητική παρέμβαση σχετική μέ τό μύθο τής «ουδέτερης έπιστήμης», σημαντική όχι μόνο διότι φέρει ύπογραφή φιλοσόφου αλλά και διότι είναι κείμενο φιλοσοφίας.

2. Άπέφυγε νά εκφέρει κρίση ό καθ. Ε. Μουτσόπουλος.

3. Έχει δημοσιευτεί μόνο ένα τμήμα από τό σχετικό υπόμνημα του καθ. Ν. Πετραλιά, στό περιοδικό *Η Άριστερά σήμερα*, τεύχος 2, Σεπτ. 83. Τά λοιπά στοιχεία του corpus (έκτός από τά πρακτικά τών συνεδριάσεων) γνώρισαν μιά περιορισμένη δημοσιότητα μέσα στην ΠΑΣΠΕ, έφόσον κοινοποιήθηκαν στους συλλόγους ΕΔΠ και φοιτητών.

4. Σημειώνουμε, ώστόσο, ότι ό Ν. 1268/82 όρίζει σαφώς ότι τά στοιχεία τών διαδικασιών εκλογής πρέπει νά δημοσιεύονται (άρθρο 15, παρ. 4, θ).

5. Τό μόνο θεμιτό άντικείμενο συζήτησης είναι οί συνθήκες πού καθιστούν δυνατό ένα τέτοιο έρώτημα· σ' αυτό αναφέρονται οί παρεμβάσεις του καθηγητή Δ. Καράγεωργα, ή έπιστολή πού συνόδευσε τήν παραιτήση του καθηγητή Ν. Πετραλιά από τήν Πρυτανεία τής Παντείου, και τό άρθρο του καθηγητή Θ. Βέικου πού άναφέραμε πιο πάνω.

στοιχεία της διαδικασίας, ή επιφύλαξη απέναντι στά μέσα μαζικής ενημερώσεως.

Έτσι, με δικαιολογημένο ενδιαφέρον είδαμε την απόφαση της καθ. Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (μέλους της εισηγητικής επιτροπής για την εκλογή στην έδρα της φιλοσοφίας) να άρει τις επιφυλάξεις αυτές, και να επιχειρηματολογήσει υπέρ των επιλογών της επικαλούμενη ένα τμήμα της εισηγητικής έκθέσεως, το οποίο και δίνει στη δημοσιότητα.⁶

Πρόκειται δέ για τμήμα της έκθέσεως εξαιρετικά πολύτιμο, γιατί σ' αυτό διατυπώνονται (είναι *ρητά εκφρασμένα*, κατά την άρθρογράφο) τα κριτήρια τα όποια χρησιμοποιήσε η επιτροπή για να επιλέξει τον επικρατέστερο μεταξύ των υποψηφίων· το παραθέτουμε αυτούσιο:

«Σε μία Σχολή Πολιτικών Έπιστημών ή Έδρα της Εισαγωγής στη Φιλοσοφία κατέχει κεντρική και ιδιαίτερα σημαντική θέση.

» Η Έδρα αυτή έχει κατά τα πράγματα διπλό περιεχόμενο. Κατά το ένα σκέλος του τό γνωστικό της αντικείμενο είναι η φιλοσοφική σκέψη, τέτοια που διαμορφώθηκε από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στη σκέψη αυτή καλείται να εισάγει (sic) τούς φοιτητές της σχολής με κύριο άξονα αναφοράς τα θέματα της πολιτικής Φιλοσοφίας. Κατά το σκέλος αυτό το αντικείμενο της αποτελεί ουσιαστικό συμπλήρωμα της ιστορίας των Πολιτικών και των Κοινωνικών Συστημάτων. Ένημερωτικού και έγκυκλοπαιδικού ως ένα σημείο χαρακτήρα, το σκέλος αυτό δέν είναι και τό κυριότερο. Πολύ πιό σημαντικό είναι τό άλλο έργο που καλείται να επιτελέσει, παράλληλα μέ τό προηγούμενο, ή υπό πλήρωση έδρα: τό έργο της εισαγωγής στό φιλοσοφικό στοχασμό, **στόν τρόπο του φιλοσοφείν**. Σε μία Σχολή Πολιτικών (και Κοινωνικών) Έπιστημών, όπως είναι ή δική μας, τό κεντρικό γνωστικό αντικείμενο είναι οί όριζόντιες πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις και οί κάθετες εξουσιαστικές σχέσεις που συνέχουν τά άτομα και τούς θεσμούς σέ ενιαία κοινωνικά και πολιτικά σύνολα. Άν οί φοιτητές μιās τέτοιας Σχολής δέν μάθουν να βλέπουν μέσα από τίς σχέσεις αυτές τό πρόβλημα της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής ως τό πρόβλημα της ανθρώπινης ελευθερίας, αν δέν μάθουν να στοχάζονται και να βλέπουν μέσα από τούς θεσμούς και τούς κανόνες τόν άνθρωπο και τή ζωή, κινδυνεύουν να θεωρήσουν τούς έαυτούς τους άπλους τεχνοκράτες της διοίκησης και της εξουσίας. Η Φιλοσοφική παιδεία, ή εισαγωγή στό φιλοσοφικό στοχασμό, αποκτά έτσι θέση βαρύνουσα και κεντρική σέ μία Σχολή που μαζί μέ τίς επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις άποσκοπεί να μεταδώσει στους φοιτητές της ένα γνήσια δημοκρατικό και ανθρώπινο πολιτικό ήθος, τό ήθος του δημοκρατικού πολίτη και του ελεύθερου ανθρώπου» (σσ. 111-113 της εισηγητικής έκθέσεως).

Ό κριτικός σχολιασμός του κειμένου αυτού αντιμετώπιζει ένα δίλημμα: από τή μία μεριά, ή λειτουργία του μέσα στην εισηγητική έκθεση, έφόσον πρόκειται για διατύπωση κριτηρίων — δηλαδή για τήν πιό καιρία στιγμή της αξιολόγησης —, *άπαιτεί* οί θέσεις που εκφράζονται στό κείμενο αυτό να είναι σαφείς, όσο τό δυνατόν καλύτερα θεμελιωμένες, και να άνήκουν στό χώρο της φιλοσοφίας ή της μεταθεωρίας της. Άπό

6. «Μία περίπτωση-σύμπτωση: Η υπόθεση Γιανναρά», *Τό Βήμα της Κυριακής*, 11/9/83.

τήν άλλη μεριά, οί θέσεις, ή καλύτερα οί απόψεις, που *πραγματικά* εκφράζονται στό συγκεκριμένο κείμενο, φέρουν εκδηλα τά χαρακτηριστικά του κοινοτόπου ρητορικού στερεότυπου: πουθενά δέν δίδεται καμιά ένδειξη για τίς θεωρητικές επεξεργασίες από τίς όποιες οί απόψεις αυτές άντλούν τήν έγκυρότητά τους (όμως, απόψεις που δέν φέρουν ρητή ένδειξη του προσανατολισμού τους στό χώρο της θεωρίας, είναι νοηματικά μετέωρες, άνεπίτρεπτα άσαφείς)· οί διαπιστώσεις παρουσιάζονται ως έμπειρικά αυτόνομες (έτσι, τό ότι ή ιστορία της φιλοσοφίας είναι ζήτημα δευτερεύον, ένημερωτικού και έγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα, διατυπώνεται ως κάτι τό προφανές για τόν κοινό νού) ή υπεισέρχονται λάθρα σέ προτρεπτικά σχήματα (όπως έκείνο τό διδασκαλικό γύρισμα της φράσης «Άν δέν μάθουν οί φοιτητές μας...» που μάς παρασύρει, δέσμους της συγκίνησης, να καταφάσκουμε τή σημασία του Άνθρώπου και της Ζωής διαμέσου των κοινωνικών και πολιτικών κατηγοριών — δηλαδή έξω και πέρα από τίς κατηγορίες αυτές, άνιστορικά, άπολιτικά, άκοινωνήτα). Τό δίλημμα, λοιπόν, του κριτικού σχολιασμού είναι αν θά πρέπει να αντιμετώπισει τά 'κριτήρια' της εισηγητικής έκθέσεως σύμφωνα μέ αυτό που θά έπρεπε να είναι, δηλαδή ως φιλοσοφικές ή μεταφιλοσοφικές θέσεις, ή σύμφωνα μέ αυτό που πραγματικά είναι, δηλαδή ως ρητορικά στερεότυπα.

Μέ άρκετή καλή θέληση θά μπορούσε κανείς να παραφράσει τίς διατυπώσεις της εισηγητικής έκθέσεως έτσι ώστε να άντιστοιχούν σέ κάποιες, γενικές, θεωρητικές θέσεις. Δύο τέτοιες θέσεις υπάρχουν στα 'κριτήρια': α) ότι ή ιστορικότητα της φιλοσοφίας δέν είναι ουσιαστική προϋπόθεση της κατανόησής της, δηλαδή ότι ή φιλοσοφία είναι άνιστορική· β) ότι κατηγορίες όπως 'άνθρωπος' και 'ζωή' είναι θεμελιωδέστερες από τίς κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές κατηγορίες. Σημειώνουμε πώς, αν νοούνται ως θεωρητικές θέσεις, τά 'κριτήρια' αυτά είναι εξαιρετικά μεροληπτικά· τέτοιες θέσεις, είναι προφανές, αποκλείουν τούς μαρξιστές φιλόσοφους (για τήν ακρίβεια άποκλείουν όλο τόν γερμανικό ιδεαλισμό)· άποκλείουν τούς φαινομενολόγους, έφόσον, καταφάσκοντας ως θεμελιώδη μία όντική περιοχή (άνθρωπος, ζωή) είναι άσυμβίβαστες προς τή φαινομενολογική άναγωγή· άποκλείουν, τέλος, τήν αναλυτική φιλοσοφία, που δύσκολα θά μπορούσε να καταπιαστεί μέ παρόμοιες γενικεύσεις. Άν νοηθούν ως φιλοσοφικές θέσεις, τά κριτήρια αυτά σχηματίζουν μία πραγματικά πολύ στενή πύλη, από τήν όποια ίσως χωρούσε, και ίσως δεχόταν, να περάσει μόνο κάποιο παρακλάδι του γαλλικού ύπαρξισμού.

Όμως ήδη πρέπει να έχει καταστεί προφανές ότι ή διερεύνηση της πρώτης έκδοχής του διλήμματος είναι καταχρηστική. Τό πολύτιμο τμήμα της εισηγητικής έκθέσεως δέν διέπεται από κανένος είδους πειθαρχία, επιστημονική ή φιλοσοφική· οί προτάσεις του έχουν τή λογική συμπεριφορά γνωμικών και τή συγκινησιακή ύψη της προτρεπτικής ρητορικής (να ύπογραμμιστεί έκείνη ή τελική άποστροφή για τή δημοκρατία και τό ήθος). Η διάρθρωσή του και τό περιεχόμενό του θά μπορούσαν άβίαστα να άντιστοιχιστούν προς τίς συνταγές ενός τρέχοντος 'όδηγου έκθέσεων' όποιουδήποτε φροντιστηρίου. Αυτό τό τελευταίο δέν πρέπει να θεωρηθεί ύπερβολή: τό να άναλαμβάνει κανείς τήν εϋθύνη να κρίνει ένα φιλοσοφικό έργο, μήν έχοντας προς τούτο άλλο έφόδιο από τή γενική του παιδεία, δέν έχει νόημα παρά μόνο αν θεωρεί πώς ή φιλοσοφία είναι μία μορφή έκθέσεως ιδεών. Άπό τήν ά-

ποψη αυτή, ή εισηγητική έκθεση, πού και ή ίδια είναι συντεταγμένη κατά τις γνωστές συνταγές των εκθέσεων ιδεών, δέν κάνει άλλο παρά νά τηρεί, μέ θαυμαστή συνέπεια, τήν αρχή τής όμοιογένειας κρίνοντος και (του κατά τήν αντίληψη της) κρινομένου.

Τό ότι τά 'κριτήρια' τής εισηγητικής έκθέσεως έχουν τή λειτουργία προτρεπτικών σχημάτων και γνωμικών 'κοινής άποδοχής', δέν σημαίνει πώς δέν είναι μεροληπτικά: μεροληπτούν *ειδολογικά* εφόσον δέν είναι σέ θέση νά δούν και νά άποτιμήσουν παρά μόνο τά έργα πού άνήκουν στό ίδιο είδος λόγου μέ αυτά. Έτσι, ή *Protophilosophie* — zur Rekonstruktion der philosophischen Sprache — του Δ. Μαρκή,⁷ έργο πού βρίσκεται στό κέντρο τής σύγχρονης θεωρητικής συζήτησης γιά τή γλώσσα τής φιλοσοφίας και πού, βέβαια, δέν επιδέχεται άναγωγή σέ καμιά μορφή δημοσιογραφικής άπλοϊκότητας, παρέμεινε, γιά τό λόγο αυτό, ένα κλειστό βιβλίο γιά τούς συντάκτες τής έκθέσεως: του άφιερώνουν μία (1) σελίδα (σελ. 82), ή όποία άποτελείται από (α) τά πλήρη βιβλιογραφικά του στοιχεία, σέ πέντε (5) άράδες: (β) παράφραση του πίνακα περιεχομένων, μέ ένδειξη τών σελίδων πού άντιστοιχούν σέ κάθε κεφάλαιο, οκτώ (8) άράδες: (γ) παράφραση κειμένου από τό όπισθόφυλλο τής γερμανικής έκδοσης, μέ τό όποιο ό εκδότης παρουσιάζει τό έργο, δεκατέσσερις (14) άράδες: (δ) ή άκόλουθη μιάμιση άράδα άποτελεί τή μόνη πρωτότυπη συμβολή τής εισηγητικής έκθέσεως στην άνάλυση και άποτίμηση του έργου:

«Τό έργο μαρτυρεί βαθύτητα σκέψης, πρωτοτυπία άντίληψεων και πνευματική ρώμη».

Γιά δύο συλλογές *επιφυλλίδων* του *Βήματος*, πού, μεταξύ τών άλλων, υπέβαλε ένας ύποψήφιος, ό κ. Χ. Γιανναράς, άφιερώνονται στην εισηγητική έκθεση δύο-όμισι (2½) σελίδες (σσ. 52-54), πού κατανέμονται ως έξης: (α) βιβλιογραφικά στοιχεία, τρεις (3) άράδες: (β) περιγραφή του περιεχομένου (όχι μέ παράθεση του πίνακα περιεχομένων και του αριθμού τών σελίδων, αλλά μέ όμαδοποίησή τους σέ τρεις μεγάλες ομάδες, πού δείχνουν τήν έσωτερική ένότητα του 'προβληματισμού') είκοσιδύο (22) άράδες: (γ) οί ύπόλοιπες έβδομήντα (70) άράδες, δηλαδή δύο όλόκληρες σελίδες, είναι συμβολή τής εισηγητικής έκθέσεως στην άνάλυση, άποτίμηση και διθυραμβική άνάπτυξη του νοήματος τών επιφυλλίδων του *Βήματος*.

Τήν *Protophilosophie* ή εισηγητική έπιτροπή δέν είναι καν σέ θέση νά τή διαβάσει: τίς επιφυλλίδες μπορεί νά τίς κατανοήσει, μέ πραγματική συμπάθεια, εκ τών ένδον. Η φιλοσοφία δέν έχει καμιά συνάφεια μέ τά κριτήρια πού διέπουν τήν εισηγητική έκθεση: τά κριτήρια αυτά είναι σάρξ εκ σαρκός, φυσική προέκταση του κηρυγματικού λόγου τής επιφυλλίδας.

Υπάρχει μία άκόμα ένδιαφέρουσα πτυχή τής ειδο-λογικής μεροληψίας. Στίς δύο σελίδες πού καταλαμβάνει τό 'έγκώμιον τής επιφυλλίδος' αναφέρονται, μεταξύ άλλων, και τά έξης:

«Οί συλλογές αυτές τών επιφυλλίδων και δοκιμίων *άποδεικνύουν πέρα από κάθε άμφιβολία* πώς ή άποψη αυτή (sc. «ότι ή φιλοσοφία δέν είναι λόγος κενός αλλά τρόπος ζωής») δέν είναι λεκτικό σχήμα αλλά εκφράζει μία πραγματική θέση, μία στάση ζωής πού ό ύποψήφιος άκολουθεί μέ συνέπεια σχεδόν είκοσι χρόνια τώρα.

»Μαρτυρούν έπίσης οί συλλογές αυτές ότι ή θέση πού εκπροσωπεί ό ύποψήφιος δέν περαιουτά στην διατύπωση μίας συμβατικής ή προσωπικής ήθικής ή γνωσιολογικής εκτίμησης τών πραγμάτων αλλά τόν οδηγεί σέ μία σαφή και συγκεκριμέ-

νη πολιτική πράξη και σέ συγκεκριμένες πολιτικές έπιλογές» (σελ. 53) (ύπογράμμιση δική μας) «... (...) Τά κείμενα πού περιλαμβάνονται στίς συλλογές τών δοκιμίων του άποτελούν στό σύνολό τους, αλλά και μεμονωμένα τό καθένα, πολιτική πράξη» (σελ. 54).

Τό 'κριτήριο' τής πολιτικής πράξης θά παίξει σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τής τελικής κρίσης τής εισηγητικής έπιτροπής: στή σελ. 105 τής έκθέσεως, διαβάζουμε:

«Έπιπλέον, ό φιλοσοφικός λόγος του ίδιου του ύποψήφιου (sc. του κ. Χ. Γιανναρά) είναι λόγος πολιτικής πράξης. Μιάς πράξης μακρόχρονης, πού γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στά δύσκολα χρόνια τής επτάχρονης τυραννίας,⁸ και τής όποίας λίγα μόνο δείγματα προσεκόμισε στην έπιτροπή ό ύποψήφιος, άφου δέν υπέβαλε όλες τίς συλλογές τής άρθρογραφίας του όπου ό γενικός του φιλοσοφικός λόγος μετουσιώνεται σέ κριτική θεώρηση και στάση ζωής άπέναντι στά προβλήματα τής καθημερινότητας».

Μοναδικό τεκμήριο, και κατά συνέπεια, μέσα στό νοηματικό όρίζοντα τής εισηγητικής έκθέσεως, *όρισμός* τής πολιτικής πράξης είναι ή επιφυλλιδογραφία. Τό 'κριτήριο' αυτό λειτουργεί σάν νά ήταν πραγματικό κριτήριο, δηλαδή όχι άπλως επιλέγει έναν από τούς ύποψηφίους αλλά και άποκλείει όσους δέν είχαν τήν τύχη νά είναι τακτικοί συνεργάτες του ήμερήσιου άθηναικού τύπου. Έτσι, φιλόσοφος πού διαθέτει τήν έξωθεν μαρτυρία, άφου είναι γιά χρόνια καθηγητής σέ όνομαστό εύρωπαϊκό πανεπιστήμιο (γιά έξωθεν περιττεύει νά μιλάμε, μία και ή έπιτροπή δέν μπορεί νά διαβάσει τά βιβλία του) άποκλείεται από τή σχολή τών πολιτικών έπιστημών μέ τό έξης σκεπτικό:

«Πάντως, ή έξαιρετικά έντονη συγκέντρωση του ύποψηφιού σέ ένα χώρο φιλοσοφικού στοχασμού ύψηλού θεωρητικού επιπέδου, *χωρίς όμως νά προσδίδει⁹ μέ τό έργο του στον στοχασμό αυτό τις άπαραίτητες¹⁰ πρακτικές προεκτάσεις μετατρέποντάς τον σέ στάση και λόγο ζωής* τόν καθιερώνει σάν άξιο δάσκαλο περισσότερο στά πλαίσια μίας Φιλοσοφικής Σχολής» (σελ. 107) (ύπογράμμιση δική μας).

Δηλαδή, έπειδή δέν δημοσιογραφεί: ειδολογική μεροληψία.

Σχεδόν περιττεύει νά παρατηρήσουμε πώς αυτή ή συγγένεια άνάμεσα στον προτρεπτικό τής εισηγητικής και στον κηρυγματικό - επιφυλλιδογραφικό τρόπο ένός από τούς ύποψηφίους συνεπάγεται και *ιδεολογική* μεροληψία. Ένας προτρεπτικός δέν μπορεί νά εξετάσει κριτικά τήν έγκυρότητα ένός κηρύγματος: μπορεί

7. Suhrkamp, σειρά STW, Φραγκφούρτη 1980.

8. Αντιπαρερχόμαστε τά περί επταετίας: τό γεγονός ότι τέτοιες προτάσεις, και δη άτεκμηρίωτες, μπορούν άνευρηθία να εκφέρονται, υπερβαίνει τά όρια αυτού πού ό ύποψηφίος θά επιθυμούσε, στό παρόν κείμενο, νά σχολιάσει.

9. Sic (γιά τήν άσυνταξία).

10. Άς σημειωθεί αυτό τό *άπαραίτητα*: τό 'κριτήριο' έξάλλου χρησιμοποιείται, εναντίον του ίδιου ύποψηφιού, και στή σελ. 88: «Πρέπει όμως νά παρατηρηθεί ότι, παρά τό άναμφισβήτητο ένδιαφέρον τους, ό προβληματισμός του ύποψηφιού και τό άντικείμενο τής έρευνητικής του δραστηριότητας και του φιλοσοφικού του στοχασμού, δέν οδηγούν σέ μία φιλοσοφική στάση και πρακτική».

νά αναφερθεί σ' αυτό, μόνον εφόσον συμμερίζεται ακριτα τις λανθάνουσες και μη πεποιθήσεις που τό φέρουν — και θά αναφερθεί σ' αυτό για νά τό ευαγγελισθεί, για νά εισαγάγει τόν ακροατή στό νόημα του κηρύγματος. Έτσι, ή σημασία του Άνθρώπου και της Ζωής, ως σταθερά σημεία αναφοράς πέρα από τις πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις, προετοιμάζει για τήν αποδοχή της συρρίκνωσης των τελευταίων (όσο πιο φτενές, τόσο καλύτερα φαίνεται ό Άνθρωπος διαμέσου τους): μπορεί νά ψηφίζει ΚΚΕ (συρρίκνωση του πολιτικού - κοινωνικού στό εκλογικό) είναι όμως χριστιανός (ό άνθρωπος που θά δούμε, νοείται μόνο σέ σχέση μέ τόν θεό, είναι δηλαδή όδός προς τό θείο).¹¹

Τό ότι ή ιστορία της φιλοσοφίας έχει άπλως ένημερωτικό χαρακτήρα, μάς προετοιμάζει νά δεχτούμε πώς όλη ή ιστορία είναι μιά λεπτομέρεια, άφου τό σύνολο της ιστορίας και της ζωής αναφέρεται στό *ιερό*, είναι άποτέλεσμά του:

«Γιά νά υπάρξει ανθρώπινος οικισμός πρέπει νά προσδιορισθεί ένα *ιερό σημείο* μέσα στό χώρο, άξονας ή κέντρο του οικισμού. Η συμβίωση είναι άποτέλεσμα της κοινής αναφοράς στό *ιερό* αυτό σημείο που ένοποιεί τή ζωή».¹²

Η πρακτική, τέλος, του λόγου, τόσο στην έκθεση της εισηγητικής επιτροπής, όσο και στα γραπτά της προτιμήσεώς της, πρακτική δογματική εφόσον δέν είναι παρά άναπαραγωγή των πεποιθήσεων από τις όποιες ξεκινά, και έξουσιαστική, εφόσον άποτρέπει τόν έλεγχο, προετοιμάζει νά δεχτούμε, κατά τό είδος, άποφθέγματα σαν τό ακόλουθο:

«Ο λόγος ...είναι γένους άρσενικού, γιατί ή ζωοποίηση των αισθήσεων από τά νοητά βρίσκει τόν πλησιέστερο εικονισμό της στή γονιμοποίηση του θηλυκού από τό άρσενικό».¹³

Εικόνες από ένα συνέδριο Σημειώσαμε ήδη πώς άν δεχτούμε τή αντίληψη που θέλει τή φιλοσοφία κλάδο της ρητορικής ή μορφή εκθέσεως ιδεών, τότε και τά 'κριτήρια' της εισηγητικής εκθέσεως είναι θεμιτά, και τά γραπτά που προτιμάει άποδεκτά. Η αντίληψη αυτή είναι βέβαια κάτι παραπάνω από άπλοϊκή: αυτό όμως δέν σημαίνει πώς είναι ένα άπλό λάθος, δίχως ιστορία και δίχως (άμεσες) αναφορές στόν άκαδημαϊκό και (έμμεσες) στόν κοινωνικό χώρο. Τό πρόσφατο 2ο πανελλήνιο συνέδριο φιλοσοφίας¹⁴ έδειξε σαφώς, και σέ όσους, ως τώρα, δέν τό είχαν καταλάβει, τό συγκεκριμένο πλαίσιο μέσα στό όποιο μιά τέτοια αντίληψη είναι κυρίαρχη.

Οί γραμμές που ακολουθούν δέν αξιούν με κανένα τρόπο νά ίσοδυναμούν μέ κριτική άποτίμηση των καρπών του συνεδρίου: άλλωστε τό πρόβλημα είναι πώς ό κύριος όγκος των άνακοινώσεων (περί τά τρία τέταρτα του συνόλου) κινήθηκαν και συναγωνίστηκαν στό άπρόσιτο για τήν κριτική επίπεδο που όρίζεται από τά ακόλουθα τρία σημεία: (α) πανηγυρικός στή Σχολή Ευελπίδων (ή έλευθερία είναι έσωτερική, κ.λπ.); (β) Προσεκτικό μαθητικό γραπτό (έχουμε εθθύνη για τούς συνανθρώπους μας, οί άνθρωπινες αξίες είναι αιώνιες, κ.λπ.); (γ) συρραφή (άπό όσα τυχαίνει νά γνωρίζουμε παίρνουμε όσα άκούγονται καλά: en passant παρατηρούμε, λ.χ. πώς τό ζεύγος Sinn/Bedeutung του Frege άντιστοιχεί στό ζεύγος έρμηνευτική /διαλεκτική).¹⁵

Άς μάς έπιτραπεί λοιπόν, άντι κριτικής, νά παρα-

θέσουμε όρισμένες αξιoσημείωτες λεπτομέρειες-συμπτώματα, που θά μπορούσαν νά χρησιμέψουν και ως όδηγοί για τόν προσδιορισμό του στίγματος της εισηγητικής εκθέσεως για τήν πλήρωση της έδρας φιλοσοφίας της Παντείου.

(α) Κατά τή διάρκεια άνακοινώσεως, που θέμα της είχε τήν όριοθέτηση των φιλοσοφικών άντικειμένων, έγινε άναφορά στό ζήτημα των κριτηρίων, και προτάθηκε ως παράδειγμα ή ίδια ή συγκρότηση του συνεδρίου: παράδειγμα προς άποφυγή, δείγμα για τό που μπορεί νά όδηγήσει ή άπουσία κριτηρίων; Τό κοινό του συνεδρίου δέν μπόρεσε νά τό πληροφορηθεί, γιατί στό σημείο αυτό ό πρόεδρος της συνεδρίας¹⁶ διέκλυσε τόν όμιλητή, και του άπαγόρευσε νά αναφερθεί σ' αυτό τό θέμα.

(β) Κατά τή διάρκεια της συζητήσεως της ίδιας συνεδρίας, ύποστηρίχθηκε από σύνεδρο πώς είναι άδιάνοητο ή έπιστημονική δραστηριότητα, όπως είναι ένα συνέδριο, νά μήν μπορεί νά διερευνησει τις προϋποθέσεις της έγκυρότητάς του (λ.χ. τό άν θά υπάρχουν κριτήρια, και ποιά, για τή συμμετοχή σ' αυτό): ύποστηρίχθηκε επίσης πώς ή άπουσία όποιοδήποτε κριτηρίου κατέστησε τό συνέδριο έπιστημονικά άνεύθυνο. Ο πρόεδρος της συνεδρίας¹⁷ άπάντησε πώς τό μόνο κριτήριο που άναγνωρίζει ή Έλληνική Φιλοσοφική Έταιρεία, είναι τό κριτήριο της έλευθερίας, και, μ' αυτό, έλυσε τή συνεδρία.

Η λανθάνουσα προκείμενη του σύντομου προεδρικού επιχειρήματος είναι σαφής: ό πανηγυρικός, λ.χ. της Σχολής Ευελπίδων (και δή έποχών παρωχημένων) έχει τά ίδια δικαιώματα μέ όποιοδήποτε συγκροτημένο φιλοσοφικό γραπτό που θά είχε τήν άτυχία νά ξεστρατίσει προς τό συνέδριο — κάθε εφαρμογή κριτηρίου που θά απέκλειε τόν πανηγυρικό θά ήταν στερητικό της έλευθερίας του. Άποφατική κριτηριολογία, άπό παράδειγμα εφαρμογής της 'Λευκής' έπιστήμης, που, όπως είδαμε πιο πάνω, εύνοει σκανδαλωδώς τήν πανηγυρική έπιστήμη.

Η καλύτερη, άλλωστε, άπόδειξη για τούτο είναι ή ίδια ή σύνθεση του καθηγητικού σώματος στόν τομέα φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Άθηνών που, στό μεγαλύτερο μέρος της, δέν δικαιολογείται παρά μόνο ως παράγωγο εφαρμογής μιάς τέτοιας άποφατικής κριτηριολογίας: έξάλλου, τήν εφαρμογή αυτή έχει έπαμισθεί μιά ηγετική ομάδα (που είναι ταυτόχρονα και ηγετική ομάδα της Φιλοσοφικής Έταιρείας), ή όποία βρήκε άριστες συνθήκες εκκόλαψης στό πολιτικό κλίμα της παρελθούσης τεσσαρακονταετίας, και που, χαρακτηριστικά, έχει επικεφαλής της τόν υπερθεν φιλελεύθερο πρόεδρο.

Η φορμαλιστική έννοια της έλευθερίας, ή 'μυθολο-

11. Πρβλ. Χ. Γιανναράς, *Έλευθεροτυπία*, 21/9/83, αλλά και *Άντι*, τεύχος 32, 15 Νοε. '75 (Μακροβιότης των στερεοτύπων). Πρβλ. επίσης τήν πολύ ενδιαφέρουσα κριτική του *Ηριδανού*, τεύχος 3, Δεκ. '75 - Γεν. '76, σσ. 3-6.

12. Χ. Γιανναρά, *Σχεδιάσμα εισαγωγής στή Φιλοσοφία*, (1980) σσ. 17-18.

13. Στο ίδιο, σελ. 21.

14. Οργανώθηκε από τήν Έλληνική Φιλοσοφική Έταιρεία, στήν Άθήνα, από τις 26 ως τις 28/9/83.

15. Η περιγραφή των σημείων άναφοράς νοείται ως άκριβολογική και θά μπορούσε νά έλεγχεθεί μέ βάση τά κείμενα των άνακοινώσεων.

16. Ο καθηγητής Ε. Μουτσόπουλος, ό όποιος ήταν και πρόεδρος του συνεδρίου (sic): έξάλλου είναι πρόεδρος της Έλληνικής Φιλοσοφικής Έταιρείας, Πρόεδρος της Έταιρείας Φιλοσοφικών Έρευνών (;) και, τέλος, πρόεδρος του φιλοσοφικού τομέα της Φιλοσοφικής Άθηνών.

17. Πρόκειται πάντα για τόν ίδιο πρόεδρο.

για της ουδέτερης επιστήμης', ισοδυναμεί με απόκρυψη προϋποθέσεων: τό δικαίωμα στη διαφωνία υποβιβάζεται, στην περίπτωση αυτή, σε απόκρυψη των συνθηκών παραγωγής κάθε μιας από τις φωνές που σχηματίζουν τη διαφωνία και, κυρίως, των συνθηκών παραγωγής του ίδιου του νομοθέτη που εγκαθιστά μία τέτοια 'έλευθερία'. Όμως, ακόμα και μία τέτοια αντίληψη δέν μπορεί να λειτουργήσει παρά μόνον εφόσον υπάρχει φωνή για να διαφωνήσει. Η έλευθερία που ευαγγελίζεται ο πρόεδρος του συνεδρίου πάει ακόμα πιο πέρα: σκοπεύει στην απόκρυψη του ότι η άπουσία φωνής είναι προϋπόθεση ύπαρξης της εξουσίας που νομοθετεί αυτή την 'έλευθερία'. Για να τό δούμε δέν έχουμε παρά να κάνουμε έναν άπλο συλλογισμό: άς δεχτούμε πώς οι οργανωτές του συνεδρίου όρίζουν μία έπιτροπή κρίσης, και πώς η έπιτροπή αυτή άποφασίζει να άπορρίψει όσους δέν έχουν καν φωνή που να μπορεί να σχηματίσει μία άξιοπρεπή διαφωνία: τούς συρραφείς, τούς ρήτορες 'της ΕΗΔ, τούς προσεκτικούς μαθητές: αυτό όμως θα σήμαινε άπόρριψη της ίδιας της εξουσίας που την όρισε να κάνει αυτή τη δουλειά, μία και οι τρεις αυτές κατηγορίες διανοητών συγκροτούν την ηγετική ομάδα τόσο της Φιλοσοφικής 'Αθηνών, όσο και της Φιλοσοφικής 'Εταιρείας — δηλαδή θα σήμαινε πώς η έπιτροπή αυτή θα άναιρούσε την ίδια την προϋπόθεση της ύπαρξης της. Κι αν ακόμα υπήρχε μία τέτοια έπιτροπή, θα της ήταν, εκ των πραγμάτων, άπαγορευμένο να κρίνει. Έτσι, τό προεδρικό 'κριτήριο της 'έλευθερίας' είναι ένα έξοχο δείγμα ιδεολογικής άντιστροφής: τό κριτήριο έλευθερίας είναι η διάθλαση μιας άπαγορευμένης κριτικής.

Πρέπει να έχει ήδη καταστεί σαφής η παραλληλία ανάμεσα στην άκαδημαϊκή πρακτική της 'Ελληνικής Φιλοσοφικής 'Εταιρείας και σ' αυτήν της εισηγητικής εκθέσεως για την πλήρωση της έδρας Φιλοσοφίας της Παντείου. Και στις δύο περιπτώσεις, η ίδια άπουσία κριτηρίων, η ίδια ειδολογική μεροληψία, με τούς ίδιους τρόπους άπατηλή ή έπίκληση της έλευθερίας¹⁸: άπατηλή, ήδη, εφόσον είναι έπίκληση μιας φορμαλιστικής ουδετερότητας¹⁹ άπατηλή, περαιτέρω, εφόσον ούτε και στό φορμαλιστικό παίγνιο της διαφωνίας θα είχε θέση, ως φωνή, τό έργο που η εισηγητική εκθεση προτιμά και άναπαράγει. Με την έπίκληση αυτή επιχειρείται δηλαδή η λαθραία άναγωγή ενός έργου, που είναι τόσο πιο άφασικό ως θεωρία, όσο πιο φλύαρο είναι ως δημοσιογραφία, σε φιλοσοφική φωνή.

Τό ότι δέν είναι λοιπόν θεμελιωμένη η εισηγητική εκθεση, δέν σημαίνει πώς είναι και μετέωρη. Άκουμπά μαλακά στις προσχώσεις που έχουν, χρόνια τώρα, συσσωρεύσει άκαδημαϊκές πρακτικές σαν αυτές που είδαμε πιο πάνω, και με τον τρόπο της (που θα τον ήθελε διακριτικό και άθόρυβο), τις προεκτείνει.

Σεπτέμβριος 1983

18. Η καθ. Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου άφιερώνει μία όλόκληρη ενότητα του άρθρου της, στό όποιο άναφερθήκαμε πιο πάνω, για την υπεράσπιση της έπιλογής της, ως πράξης έλευθερίας και ιδεολογικής 'ανεξίθηρσκείας'.

19. Πρβλ. σχετικά την έξοχη άνάλυση του καθηγητή Θ. Βέικου (όπου πρίν).

**express
news**

ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΝ ΣΥΝΤΟΜΙΑ!

Δέν υπάρχει λόγος να κρατάτε όλόκληρες τις εφημερίδες που διαβάσετε, για να φυλάξετε μία είδηση που σας ενδιαφέρει. Κρατείστε μόνο την είδηση.

Ζητείστε μας τά άποκόμματα όλων των εφημερίδων, για να μη μπειτε έσεις στόν κόπο να τά συγκεντρώσετε.

Δουλειά μας είναι να ένημερώνόμαστε και να σας ένημερώνουμε.

Διαβάζουμε όλες τις εφημερίδες (έλληνικές και ξένες) και κρατάμε για λογαριασμό σας, τά άποκόμματα που σας άφορούν.

Δέν είμαστε «μερικοί άνθρωποι», αλλά ένα όλόκληρο δημοσιογραφικό έπιτελείο που δουλεύει υπεύθυνα για την ειδική - δική σας ένημέρωση.

Επικοινωνήστε μαζί μας!

EXPRESS NEWS

Τό προσωπικό σας Άρχείο.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΟΛΥΒΑΣ

**ΓΡΑΦΕΙΟ ΑΠΟΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ & ΞΕΝΟΥ ΤΥΠΟΥ**

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ 6 ΤΗΛΕΦ. 3243.351 ΑΘΗΝΑΙ Τ. Τ. 12.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Λαϊκοί πραχτικοί οργανοπαίχτες

1983
επικαιρότητα

εκδόσεις επικαιρότητα
Μαυρομιχάλη 60—τηλ. 3636083

Ἐπεράσπιση τοῦ Ὀρθολογισμοῦ

τοῦ Κοσμά Ψυχοπαίδη

II

Στὴν κλασικὴ ἀστικὴ θεωρία καὶ στὸ μαρξισμό διαμορφώνεται μία ἀντίληψη γιὰ τὸν ὀρθὸ λόγὸ πού θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἰστορικότητος τοῦ ὀρθολογικοῦ ἐπιχειρήματος καὶ ἐξετάζει τὴ σχέση τῶν ἀτομικῶν ἢ συλλογικῶν ἐπιδιώξεων πρὸς τὶς συνθήκες πού εὐνοοῦν ἢ ἐμποδίζουν τὴν πραγματοποίησίν τους. Ὁρθολογικὸ εἶναι γιὰ τὸ κάθε ἄτομο νὰ θέλει τὴ μεγιστοποίηση τοῦ προσωπικοῦ του ὀφέλους ἐπιδιώκοντας τὴ διαμόρφωση καὶ διατήρηση συνθηκῶν πού νὰ ἐξασφαλίζουν τὴ δραστηριότητά του καὶ νὰ ἐγγυῶνται τὴ διάρκειά της. Γιὰ νὰ διαμορφωθοῦν οἱ συνθήκες αὐτές θὰ πρέπει ὁ καθένας νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς συνολικῆς κοινωνίας. Ἔτσι ἡ θεωρία τοῦ ὀρθοῦ λόγου γίνεται αὐτονομία καὶ θεωρία ἑλλογων θεσμῶν καὶ ἀποκτᾶ χαρακτῆρα πρακτικόν.

Ἀπέναντι στὶς ὀρθολογικὰς ἐπιδιώξεις προβάλλεται τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι καθὼς αὐτές ἐπιμένουν στὸ στοιχεῖο τῆς ἑλλογῆς καὶ συνειδητῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ρύθμισης τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων παραμελοῦν τὸ βιωμένο, ἄμεσο στοιχεῖο στὶς σχέσεις αὐτές πού ὑπάρχει παραδοσιακά καὶ μάλιστα θεμελιώνουν τὴν ἐπιχειρηματολογία τους σὲ ἕνα ἀφηρημένο πλαίσιο πού ἀλλοτριώνει τὴν ἀμεσότητα τῆς αἴσθησης καὶ τοῦ βιώματος. Ὁ ὀρθολογισμὸς ὑπερασπίζεται τὶς θέσεις του καταδεικνύοντας ὅτι τὸ βίωμα ὑπάρχει πάντα μέσα σὲ μία κοινωνικὴ σχέση ἢ ὁποία γιὰ κοινωνικοὺς καὶ ἱστορικοὺς λόγους στὴν σύγχρονη ἀστικὴ κοινωνία ἔχει αὐτονομηθεῖ καὶ ἀλλοτριωθεῖ ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα. Τὸ βίωμα δὲν ὑπάρχει λοιπὸν σὲ «καθαρή» μορφή, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο. Τὸ «καθαρό» βιωμένο περιεχόμενο εἶναι ἀφαίρεση, ἢ προσωπικὴ μυστικιστικὴ ἐμπειρία γιὰ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει συζήτηση. Ὁ χωρισμὸς τοῦ βιώματος ἀπὸ τὶς ἱστορικὰς - ἐξουσιαστικὰς συνθήκες ζωῆς εἶναι ὁ ἴδιος ἱστορικὸς καὶ ἀποτελεῖ προϋπόθεση διαμόρφωσης τόσο τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ὅσο καὶ τῶν ἐπιχειρημάτων πού προβάλλονται ἐναντίον της (ἐπιχειρημάτων πού προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀνορθολογισμό).

Τὸ ἀστικὸ ὀρθολογικὸ ἐπιχείρημα ἔχει ὡς αἴτημα τὴ διαμόρφωση ἑλλογων πολιτικῶν θεσμῶν πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ κάθε ἀτόμου ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ ἑλλογη ρύθμιση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων διαμορφώνεται εἴτε αὐτόματα (φιλελευθερισμὸς), εἴτε μέσω τοῦ νομικοπολιτικοῦ πλαισίου (ιδεαλισμὸς). Μὲ τὴν ἀνάπτυξη

τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὶς ἀπαρχές τῆς πολιτικῆς συγκρότησης τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου ἀντιπαρτίθενται στὸν ἀστικὸ ἀτομικὸ ὀρθολογισμό ἐπιχειρήματα πού προβάλλουν τὸν κοινωνικὸ ὀρθολογισμό - ἐπιχειρήματα πού συστηματοποίησε ἡ μαρξιστικὴ θεωρία.

Τὸ νομιμοποιημένο αἴτημα τοῦ κάθε ἀνθρώπου νὰ δώσει ἕνα νόημα στὴ ζωὴ του συνδέεται ἐδῶ μὲ θεωρητικὰς ἐκτιμήσεις γιὰ τὸν ἐκμεταλλευτικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καθὼς καὶ μὲ αἰτήματα γιὰ μία ἐπαναστατικὴ πρακτικὴ πού θὰ ὀδηγήσει τοὺς ἐργαζόμενους σὲ συνειδητὴ ἑλλογη ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἡ κοινωνία ὡς Λόγος καὶ ἡ ἔννοια τοῦ Ἀνθρώπου

Στὴν κλασικὴ ἰδεαλιστικὴ πολιτικὴ θεωρία τὸ πρόβλημα τῆς σύστασης τοῦ ὀρθοῦ λόγου γίνεται ἀντικείμενο ἀνάλυσης καὶ κριτικῆς ὡς πρόβλημα τῆς σύστασης θεσμῶν. Θεωρεῖται ὅτι ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀτόμου δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ ἐλεύθερα παρά μόνο σὲ ἕνα ρυθμισμένο θεσμικὸ πλαίσιο πού παρέχει πολιτικὰς ἐγγυήσεις στὴν ἔκφραση αὐτῆ. Ἡδη στὸν Κάντ τὸ ζήτημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ τίθεται ὡς ζήτημα τῆς σχέσης δύο ἰδεῶν: ἀφ' ἑνὸς τῆς πρακτικῆς ἑλλογῆς ἰδέας, δηλ. τοῦ ἰδεώδους μιᾶς ὀργανικῆς κοινωνίας τῶν ὑποκειμένων σὲ ἐλευθερία καὶ διάλογο, ἀπαλλαγμένης ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸ, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀφηρημένης νομικο-πολιτικῆς ἰδέας, δηλ. τῶν ἀναγκαίων θεσμικῶν ρυθμίσεων πού ἐπιτρέπουν στὸν καθένα ἐλεύθερη ἔκφραση, χωρὶς νὰ θίγεται ἡ ἀντίστοιχη ἐλεύθερη ἔκφραση τοῦ ἄλλου. Τὸν πρῶτο τύπο ἑλλογῆς κοινωνικῆς συμβίωσης μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε τύπο «διευρυμένου ὀρθολογισμοῦ» κοινωνικῆς συμβίωσης, τὸν δεύτερο μπορούμε νὰ τὸν ὀνομάσουμε τύπο (περιοριστικὸ) «ὀρθολογισμοῦ τοῦ κανόνα».

Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἰδεῶν ὑπάρχει μία ἀναγκαία σχέση στὴν ὁποία συμπυκνώνεται μία ἱστορικὴ ἐμπειρία.

Στὴ διαμορφωμένη ἀστικὴ κοινωνία δὲν εἶναι δυνατὴ κατ' εὐθείαν δημιουργία ἐλευθέρων σχέσεων στὴν ὁποία νὰ ἐκφράζεται ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ κάθε ἀτόμου

καί όπου ο λόγος του καθενός να συνυπάρχει χωρίς βία με το λόγο, δηλ. την ιδιαιτερότητα του άλλου (ο πρώτος τύπος διευρυμένου ορθολογισμού). Για να δημιουργηθούν συνθήκες ελευθερίας και διαλόγου προϋποτίθεται ένα πλαίσιο ρυθμίσεων (έναν τύπο εφαρμογής του πρακτικού Λόγου, όπως θα έλεγε ο Κάντ). Το πλαίσιο αυτό ή θεωρία το συνέλαβε ως πλαίσιο νομικο-πολιτικό (λ.χ. ιδέα ενός άστικού συντάγματος), αλλά διείδε και προσπάθησε να θεωρητικοποιήσει και τις ιστορικές και κοινωνικές του προϋποθέσεις. Στην εγγεγραμμένη θεωρία του «κράτους διανοίας» (*Φιλοσοφία του Δικαίου* §183) περιέχεται τόσο η ιδέα ενός αναγκαστού νομικού πλαισίου για την άστική κοινωνία που είναι έλλογο («διανοητικό») γιατί ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις, όσο και ένας προβληματισμός για τη φύση των σχέσεων που διέπουν την άστική κοινωνία και οικονομία. Όπως η διάνοια προβαίνει σε θεωρητικές αφαιρέσεις για να κατασκευάσει έννοιες, έτσι και στην οικονομική λογική των ανταλλαγών γίνεται μία αφαίρεση από την ιδιαιτερότητα των αναγκών και του ανθρώπινου υποκειμενισμού και εγκαθιδρύονται γενικές και αφηρημένες σχέσεις που εκφράζονται σε χρήμα και υπόκεινται στο δικό τους «λόγο», τον όποιον έρευνά ή επιστήμη.

Η προβληματική αυτή περιέχει ουσιαστικά στοιχεία της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας, ή οποία δέχεται ότι το ορθολογικό άτομο, προσπαθώντας να μεγιστοποιήσει το προσωπικό του όφελος συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός έλλογου συνολικού αποτελέσματος σε κοινωνικό επίπεδο, έστω κι αν δεν επεδίωξε κάτι τέτοιο. Η εγγεγραμμένη θεωρία του Κράτους δεν συμεριζεται την αισιόδοξη πίστη της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας ότι η άστική οικονομία περιέχει αυτόματους μηχανισμούς εξορθολογισμού της παραγωγής, διανομής και άπασχόλησης, αλλά δέχεται ότι οι ορθολογικές στρατηγικές των ατόμων που δρουν σ' αυτήν μπορούν να οδηγήσουν σε άνορθολογικό αποτέλεσμα για τη συνολική οικονομία (§245). Γι' αυτό στην εγγεγραμμένη πολιτική οικονομία τονίζεται η προτεραιότητα της πολιτικής απέναντι στην οικονομία. Το Κράτος που είναι το στοιχείο κατ' έξοχην του κοινωνικού λόγου έχει ως σκοπό να άρει τον άνορθολογισμό της οικονομίας και να άποκαταστήσει έλλογες συνθήκες διαβίωσης εκεί όπου η άστική οικονομία άποτυγχάνει να πραγματοποιήσει τέτοιες συνθήκες. Στα πλαίσια αυτής της προβληματικής ή εγγεγραμμένη θεωρία θέτει το πρόβλημα της δεσμευτικότητας της ιστορικά διαμορφωμένης πραγματικότητας για την κατανόηση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας: έφ' όσον έχει ιστορικά διαμορφωθεί ή κοινωνία της άγοράς και ο καταμερισμός της εργασίας, το πλέγμα θεσμών και οικονομικών σχέσεων επηρεάζει αναγκαστικά και το ανθρώπινο βίωμα και την υποκειμενικότητα. Η άτομική ιδιαιτερότητα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά ως διαφορά προς το άλλοτριωμένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, ή ως συμβολή του καθενός για τη διατήρηση ή άλλαγή του, πάντως πάντα σε σχέση προς αυτό. Γι' αυτόν το λόγο ο Χέγκελ άναπτύσσει την κατηγορία του Άνθρώπου (§190, Σημ.) μετά την κατηγορία της νομικής «προσωπικότητας» και του «άστου». Κατανοεί τον «Άνθρωπο» σε σχέση με την υποκειμενική ανάγκη ή θεωρητική όμως κατανόηση της φύσης της ανάγκης προϋποθέτει την κατανόηση του ιστορικά διαμορφωμένου καταμερισμού της εργασίας και του σύγχρονου «συστήματος των αναγκών» και των ιστορικών μορφών έκφρασης και ικανοποίησής τους. Η έπίκληση του «Άνθρώπου» έφ' όσον δεν

θεθεί το ζήτημα της «διαμεσολάβησης» του από το κοινωνικό πλαίσιο άναφοράς, στο όποιο αναγκαστικά εκφέρεται, είναι άφηρημένη, έστω κι αν ο έπικαλούμενος θεωρεί ότι επιχειρηματολογεί συγκεκριμένα και με άμεσότητα βιώματος.

Η γένεση του μαρξικού ορθολογικού επιχειρήματος και ή σχέση κοινωνικού και πολιτικού

Ο Μάρξ στά κείμενά του της περιόδου 1843-1844 φαίνεται να μην φτάνει το βάθος της εγγεγραμμένης άνάλυσης άκριβώς επειδή θέτει ως μεθοδολογικό και πρακτικό αίτημα την άναγωγή του «πολίτη» σε «Άνθρωπο» («κάθε χειραφέτηση είναι άναγωγή του ανθρώπινου κόσμου, των σχέσεων, στον ίδιο τον Άνθρωπο», *Έβραϊκό Ζήτημα*), χωρίς να λαμβάνει ύπόψη, τουλάχιστον χωρίς να θέτει στο κέντρο του ενδιαφέροντός του, το πρόβλημα της κοινωνικής «διαμεσολάβησης», της ιστορικότητας του ανθρώπινου.

Το ιδεώδες του του Άνθρώπου είναι άνθρωπολογικό και ά-ιστορικό. Προσανατολίζεται προς την φούερμαχιανή άνθρωπολογία. Οδηγείται με άφετηρία του την άνθρωπολογία σε μία ουσιαστική κριτική του θρησκευτικού στοιχείου, όχι από την σκοπιά του αφηρημένου διαφωτιστικού ορθολογισμού, αλλά μέσα άπό την διάσταση της ανθρώπινης Έπιθυμίας της Άθλιότητας και της Διαμαρτυρίας. Έτσι γράφει ότι ο Φόυερμαχ βλέπει το θαύμα ως «πραγματοποίηση μιας φυσικής ή ανθρώπινης έπιθυμίας με ύπερφυσικό τρόπο» (1842). Το 1844 γράφει: «Η θρησκευτική άθλιότητα είναι ή *έκφραση* της πραγματικής άθλιότητας και την ίδια στιγμή ή *διαμαρτυρία* εναντίον της πραγματικής άθλιότητας. Είναι ο άναστεναγμός των καταπιεσμένων πλασμάτων». Για τον Μάρξ των *Χειρογράφων του 1844* ή κατ' έξοχην έπιστήμη είναι ή Ψυχολογία, μία έπιστήμη που έξετάζει τη φύση του Άνθρώπου (σε ένότητα με την έξωανθρώπινη φύση) και καταγγέλλει την άλλοτριωσή της. Άφετηρία της προβληματικής της είναι οι ανθρώπινες αισθήσεις που άποτελούν τη «βάση κάθε έπιστήμης». Άλλά έδώ μπορούμε να διακρίνουμε μία καμπή στην έπιστημολογική θεμελίωση. Έφ' όσον οι δυνάμεις του Άνθρώπου, ή αίσθηση, ή διάνοια και ο Λόγος του άναπτύσσονται σε ιστορικές κοινωνίες για να τις κατανοήσουμε δεν θα πρέπει να ψάχνουμε για το πρότυπό τους σε κάποια μη-άλλοτριωμένη μορφή τους πριν από την ιστορία, αλλά θα πρέπει να θέσουμε το έρώτημα για την ιστορικότητα του «τόρα», δηλ. για τη φύση της κοινωνίας, της «σύγχρονης» (δηλ. του 19ου αιώνα) τεχνολογίας και της άλλοτριωσης που επηρεάζουν και μορφοποιούν την ανθρώπινη φύση.

Προς μία τέτοια επιχειρηματολογία φαίνεται να στρέφεται ο Μάρξ ήδη στα *Οικονομικοφιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844* όπου επεξεργάζεται την αντίληψη περί «θετικής ουσίας της άτομικής ιδιοκτησίας»: Αυτό το όποιο οι σοσιαλιστές θα πρέπει να πραγματοποιήσουν είναι μία κοινωνία άπελευθερωμένη από την άλλοτριωση που θα στηριχθεί στην άνάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων όπως αυτή πραγματοποιήθηκε — έστω και με άλλοτριωμένη μορφή — στη σημερινή κοινωνία. Η αντίληψη περί του μελλοντικού Άνθρώπου συνδέεται με την ιστορική άνάπτυξη των διανοητικών και αισθησιακών δυνατοτήτων που έχουν μέχρι σήμερα ιστορικά διαμορφωθεί. Η σχετικοποίηση αυτή του άνθρωπολογικού ιδεώδους και ή σύνδεσή του με την ιστορικότητα οδηγεί τον Μάρξ στην άποψη, ότι

ή ανθρώπινη αίσθηση είναι *ιστορική* και όχι *υπεριστορική* και *απόλυτη*. Τό ιδεώδες της ελευθερίας του «ιδιαιτέρου» είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί πρακτικά ως μεταλλαγή των ιστορικών συνθηκών που σήμερα άλλοτριώνουν κάθε προσωπική ιδιαιτερότητα. Συγκεκριμένα ή αλλαγή αυτή είναι έργο του εργατικού προλεταριάτου, του όποιου ή δράση, ή αίσθηση και φαντασία άλλοτριώνονται στην αστική κοινωνία. Θεμελιώνεται έτσι ή αντίληψη μιας ύλιστικής επιστήμης, προσανατολισμένης προς την ενεργοποίηση της «ύλης» της κοινωνίας, του προλεταριάτου, που στρέφεται κατά της «μορφής» της κοινωνίας, των άπρόσωπων μηχανισμών ανταλλαγής και του άφηρημένου θεσμικού πλαισίου του κράτους. Τό προλεταριάτο διαρρηγνύει τις αστικές κοινωνικές σχέσεις και πραγματοποιεί ελεύθερες σχέσεις, όπου εκφράζεται ή ιδιαιτερότητα του ατόμου σε μία μη άλλοτριωμένη κοινωνικότητα.

Ο χαρακτήρας του αισθητικο-φιλοσοφικού αυτού κοινωνιστικού ιδανικού είναι πραξεολογικός και άνοιχτος προς τό μέλλον. Οί πρακτικοί όροι πραγματοποίησής του είναι ιστορικοί και *πολιτικοί* με την έννοια, ότι εξαρτώνται από την πολιτική πράξη που θα διασπάσει την υπάρχουσα κοινωνία για να επιτρέψει την ανάπτυξη των αισθητικοπνευματικών δυνατοτήτων του ανθρώπου. Η σχέση κοινωνιστικού ιδανικού και πολιτικών όρων πραγματοποίησής του εκφράζεται στη μαρξική διάκριση κοινωνικού και πολιτικού.

Ο Μάρξ γράφει στις «Κριτικές σημειώσεις στο περιώριο πάνω στο άρθρο ενός Πρώσου», ότι «χωρίς πολιτική επανάσταση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ό Κοινωνισμός (σοσιαλισμός)» (...) «Έλλογη είναι μία πολιτική επανάσταση με κοινωνική ψυχή». Τό πολιτικό εκφράζει έναν περιορισμένο όρθολογισμό σε σχέση με τό κοινωνικό που εκφράζει έναν «διευρυμένο» όρθολογισμό. Προϋπόθεση διαμόρφωσης συνθηκών για «εύρεια» έκφραση και ανάπτυξη της ιδιαιτερότητας των ατόμων σε σοσιαλιστική κοινωνία είναι ή προλεταριακή πράξη ή όποια περιέχει ένα στοιχείο επέμβασης, άρα και περιορισμού όρισμένων ύποκειμενικών δυνατοτήτων. Ο περιορισμός αυτός όμως δεν μπορεί να εξισωθεί με τόν περιορισμό που ύφίστανται οί άνθρωπινες δυνατότητες από τό σύστημα άλλοτριωμένων σχέσεων και θεσμών στην αστική κοινωνία, γιατί έχει ως κατεύθυνση και «νόημά» του τό ξεπέρασμα των σχέσεων αυτών και την «εύρεια» έκφραση κάθε ανθρώπινης δυνατοτήτας και ιδιαιτερότητας. Με αυτή την έννοια ό Μάρξ γράφει, ότι τό πολιτικό πρέπει να έχει «κοινωνική ψυχή», ότι πρέπει δηλ. να προσανατολίζεται προς τόν σκοπό διαμόρφωσης κοινωνίας, όπου τά ιδιαίτερα περιεχόμενα της ύποκειμενικότητας των πολιτών μπορούν να βροϋν έκφραση, προκειμένου να μήν καταντήσσει σχέση «εργαλειακού» τύπου. Τά κριτήρια ενός τέτοιου κοινωνικού προσανατολισμού του πολιτικού διαγράφονται μέσα από τις ίδιες τις άρχουσες άλλοτριωτικές σχέσεις, μέσα από την διαφοροποίηση των ύποκειμένων από αυτές και μέσα από την αντίστασή τους σ' αυτές που αφήνουν να διαφαίνεται ή δυνατότητα μιας άλλης — άλληλέγγυας — κοινωνικής ζωής. Ίδεώδες είναι μία κοινωνία όπου δεν θά είναι πλέον αναγκαία ή πολιτική.

Στήν προβληματική αυτή εμφανίζεται ή διαπλοκή επιπέδων και τύπων όρθολογισμού και συνειδητοποιείται ή ιστορικότητα και ή πολιτικότητα της σχέσης τους και των όρων ύπαρξής τους: Στόν όρθολογισμό που διέπει τις σχέσεις ανταλλαγών αντιπαρατίθεται ένα χειραφετητικό ιδεώδες που άρθρώνεται καθώς οί

δρώντες συνειδητοποιούν (όφείλουν να συνειδητοποιούν) τις άλλοτριωτικές διαδικασίες στις όποιες ύπόκεινται και μετατρέπουν τή συνείδηση αυτή σε πράξη. Τό αξιολογικό πλαίσιο προς τό όποιο προσανατολίζεται ή πράξη αυτή δεν είναι ένα αναλλοίωτο πλέγμα αξιολογήσεων για τή «φύση του Άνθρώπου ή των άναγκών του (πού θά ήταν μοιραία μεταφυσικό ή θεολογικό), αλλά συγκροτείται από τά αίτήματα εκείνα ελευθερίας της αίσθησης και του πνεύματος, όπως διαμορφώνονται σε ιστορική διαπλοκή με ιστορικούς τύπους όργάνωσης της κοινωνίας. Τονίζεται έτσι ή ιστορική διάσταση της αίσθησης και ή μορφική της εξάρτηση από τόν καταμερισμό της εργασίας. Σε σχέση με την εξάρτηση αυτή προκύπτουν από πολιτική άποψη ιστορικά νομιμοποιημένα κοινωνικά αίτήματα άπελευθέρωσης καθώς και ιστορική δυνατότητα ίκανοποίησής τους.

Όρθολογισμός και Άξιολογία στόν μαρξισμό

Άπό την *Γερμανική Ίδεολογία* και ύστερα ή μαρξιστική επιστήμη αυτοκατανοείται ως ιστορικά προσανατολισμένη επιστήμη, ή όποία θέτει τό ζήτημα της πραγματοποίησης των δυνατοτήτων του ανθρώπου σε σχέση με τό ζήτημα της ιστορικής ανάπτυξης, των κοινωνικών όρων άναπαραγωγής της συνολικής κοινωνίας και της εξέλιξης του καταμερισμού της εργασίας — όρων που στην αστική κοινωνία έχουν αυτονομηθεί από τά δρώντα ύποκείμενα. Στά τέλη της 10ετίας του 1850 ό προβληματισμός αυτός οδηγεί τόν Μάρξ σε μία θεωρία της αστικής κοινωνίας, ως κοινωνίας καπιταλιστικής παραγωγής και διανομής και ως ιδιαίτερο τύπο καταμερισμού της εργασίας στην βάση της ανταλλαγής έμπορευμάτων (συμπεριλαμβανομένης και της εργατικής δύναμης) στην αγορά (θεωρία της άξίας). Στή θεωρία αυτή ή αντίληψη περί του τι είναι όρθολογιστικό συνδέεται με την ιστορικότητα της εξέλιξης της κοινωνίας και διαφοροποιείται. Άντικείμενο της επιστημονικής άνάλυσης δεν είναι συνειδητές ανθρώπινες κοινωνικές σχέσεις, αλλά σχέσεις που διαμορφώνονται χωρίς ένα συνειδητό ύποκείμενο να τις προκαλεί (άναρχία της παραγωγής) που ύπακούουν ώστόσο σε όρισμένες κανονικότητες. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί σε συνθήκες κρίσης που δεν είναι δυνατόν, όπως πίστεψε ό έγγελιανός ιδεαλισμός, να αντιμετωπισθούν έπιτυχώς πάντοτε από τό Κράτος, ούτε, όπως πίστεψε ό φιλελευθερισμός, διορθώνονται αυτόματα, ώστε να έπιτυγχάνεται κοινωνική άρμονία και πλήρης άπασχόληση των κοινωνικών πόρων.

Η ύλιστική επιστήμη εξετάζει τόν τύπο αυτό άνορθολογικής ανάπτυξης ως τύπο ένταξης της τεχνικής (προϊόντων τεχνικού όρθολογισμού) σε κοινωνικές σχέσεις μέσω του όρθολογισμού που διέπει τήν συμπεριφορά των ατόμων που συναγωνίζονται στην αγορά. Στήν αγορά ό ιστορικά ιδιαίτερος τύπος όρθολογικής συμπεριφοράς (ιστορικά ιδιαίτερος για τήν αστική κοινωνία) συνεπάγεται εισαγωγή νέας τεχνολογίας που θά μειώσει τά έπιχειρηματικά έξοδα και θά αύξησει έτσι τό κέρδος. Μέσω της γενίκευσης αυτής της συμπεριφοράς από τούς συναγωνιζόμενους ή συνολική τεχνολογική βάση της κοινωνίας αναπτύσσεται και αύξάνει ή παραγωγικότητα της εργασίας (όχι ως όρθολογικό, ήθελημένο άποτέλεσμα αλλά ως μή ήθελημένο κοινωνικό άποτέλεσμα ατομικών στρατηγι-

κων). Η διαμορφωμένη τεχνολογική βάση της κοινωνίας και ο αντίστοιχος της καταμερισμού της εργασίας δημιουργούν τό πλέγμα εκείνο των «συνθηκών» ανταγωνισμού που τελικά θα καθορίσουν τις ατομικές ορθολογικές επιλογές και την τύχη που θα έχουν.

Η συνείδηση της αλληλεπενέργειας, ατομικού ορθολογισμού και άνορθολογισμού κατά τη διαμόρφωση κοινωνικών συνθηκών δράσης για τό κάθε άτομο είναι πρώτα συνείδηση της επιστήμης, αλλά πρόκειται βαθμιαία, όπως πιστεύει ο Μάρξ, να γίνει κτήμα του διαμορφωμένου προλεταριάτου. Τό προλεταριάτο συνειδητά θα αντιμετωπίσει τά προβλήματα ορθολογικής ρύθμισης των μεγεθών της συνολικής κοινωνίας ως προβλήματα υπέρβασης της τωρινής αστικής κοινωνίας που διέπεται από κρίσεις και ατομικό εγωισμό και θα κατευθύνει την επαναστατική του δράση προς μία κοινωνία «ιδιοκτησίας από κοινού» της φύσης και των μέσων που παράγει ή κοινωνική εργασία. Η ιδιαίτεροτητα του ανθρώπου θα μπορέσει έτσι να ταυτιστεί με την κοινωνικότητα.

Η μαρξική αυτή ανάλυση περιέχει μία ιδιαίτερη κριτική στον ατομικό ορθολογισμό: Δέχεται ότι ο ορθολογισμός αυτός, ο οποίος συνίσταται από την πλευρά του κάθε μεμονωμένου ατόμου (που εμφανίζεται ως *ελεύθερο* και *ισο* στην αγορά) σε στρατηγικές βελτίωσης των δρών δράσης και μεγιστοποίησης του αποτελέσματός της (με έξορθολογισμένο συνδυασμό των συντελεστών δράσης του) οδηγεί στο κοινωνικό επίπεδο σε *άνορθολογισμό*. Συνέπεια της κριτικής αυτής είναι ή κριτική της αστικής αντίληψης περί «προσώπου» ως ιδεολογίας: ενώ τό «πρόσωπο» αποτέλεσε την μορφή προβολής των «δικαίων» των ανερχομένων αστικών τάξεων απέναντι στην παραδοσιακή κοινωνία, στην εγκαθιδρυμένη αστική κοινωνία τό πρόσωπο αποδεικνύεται ως «χαρακτηρολογική μάσκα», ως τύπος νομικών μορφών που έγγυώνται τόν ταξικό χαρακτήρα της κοινωνίας με τό να αποτελούν νομικοπολιτικές προϋποθέσεις της ανταλλαγής, και ιδιαίτερα της ανταλλαγής της εργατικής δύναμης. Με τόν τρόπο αυτό σχετικοποιείται τό αστικό νομικοπολιτικό πλαίσιο και παρουσιάζεται ως άπλη επικάλυψη της εκμεταλλευτικής διαδικασίας. Τό αξιολογικό του περιεχόμενο ώστόσο μπορεί ίσως να ενεργοποιηθεί, ως ιδεώδες της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας σε διαμορφωμένες αστικές κοινωνίες όπου επιβιώνουν στοιχεία προαστικής αυθαιρεσίας ή σε ώριμες αστικές κοινωνίες που ύποχρεώνονται από την ίδια την κοινωνικο-οικονομική τους δυναμική να έρθουν σε αντίθεση με τις ίδιες τους τις αρχές.

Σέ κάθε περίπτωση ή αισιοδοξία του ιδεαλισμού που ταύτισε την ιδέα του άφηρημένου νομικού πλαισίου και του προσώπου με τόν όρθό λόγο τίθεται υπό άμφισβήτηση καθώς οι διαμορφούμενες προλεταριακές τάξεις διατυπώνουν τόν δικό τους «Λόγο» και άπαιτούν *συνειδητή συμμετοχή* στή διαδικασία της παραγωγής ως όρο για την ανάπτυξη της ιδιαιτερότητας και της προσωπικότητας των ατόμων.

Η ανάλυση του Μάρξ οδηγείται έτσι σε μία ιδιαίτερη σύνδεση αξιολογικών κριτηρίων και κοινωνικών διαδικασιών και σε μία ιστορικά προσανατολισμένη επιχειρηματολογία που υπερασπίζεται τή σύνδεση αυτή. Κατανοεί τόν ατομικό ορθολογισμό και την νομικοπολιτική του κατοχύρωση της ελευθερίας και της προσωπικότητας ως έκφραση του καταμερισμού της εργασίας στην αστική κοινωνία (ιστορικά «άναγκαία» μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας). Αντιπαράκειται σ' αυτήν την έννοια του κοινωνικού ορθολογισμού άφ'.

ένός ως πραγματικό αίτημα και ως αντίδραση στην άναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής, ή όποια γενετικά διαμορφώνεται ως συνείδηση της τάξης της εργασίας μέσα από τις αντιθέσεις που συνεπάγεται ο τύπος αυτός παραγωγής' άφ' έτέρου ως αίτημα μίας επιστήμης που διαβλέπει ήδη στην καπιταλιστική άναρχία τό στοιχείο της κοινωνικότητας και έρμηνεύει τό παραγωγικό αποτέλεσμα ως προϊόν της κοινωνικής εργασίας (έστω κι αν οι εργαζόμενοι δέν τό κατανοούν «άκόμα» ως τέτοιο). Υπάρχει δηλ. σύνδεση του «όρίζοντα» της επιστήμης, των αντικειμενικών προβλημάτων της κοινωνίας και της διαμορφωμένης συνείδησης των δρώντων που τείνει να διαμορφώσει συναίνεση ως προς αυτό που ή επιστήμη ήδη διέγινωσε, και κοινές κατευθύνσεις δράσης. Τό λανθάνον επιστημολογικό έπιχείρημα του Μάρξ είναι ότι μεθοδολογικά ή κριτική του ατομικού ορθολογισμού από την σκοπιά του κοινωνικού ορθολογισμού (έστω κι αν άνάγεται σε ένα φορέα που δέν έχει «άκόμα» διαμορφωθεί ως συνειδητός φορέας και μάλιστα παρεμποδίζεται διαρκώς να διαμορφωθεί από τούς δρώντες ιδεολογικούς μηχανισμούς της αστικής κοινωνίας) δέν είναι άπλώς μία άπόφαση του επιστήμονα. Έπικαλείται μία προνομιακή νομιμοποίηση της κριτικής με τό έπιχείρημα ότι αυτή έχει ως άφετηρία κοινωνικές σχέσεις σε επίπεδο μεγεθών συνολικής κοινωνίας τις όποιες αναλύει κάνοντας μεθοδολογικά έλλεγμένες αφαιρέσεις («αφαιρώντας» τις σκοπιές μεμονωμένων δρώντων για να τις έπανεισάγει ως αποτέλεσμα και μορφή κοινωνικών διαδικασιών) κατασκευάζοντας κατηγορίες ανάλυσης ως έκφραση κοινωνικών σχέσεων που μένουν καλυμμένες, όσο ή επιστήμη έπιχειρεί να συλλάβει την κοινωνία «προσθέτοντας» στάσεις και συμπεριφορές μεμονωμένων δρώντων. Ταυτόχρονα ή πρακτική προοπτική ενός σοσιαλιστικού ορθολογισμού έπιτρέπει την κριτική τοποθέτηση απέναντι στις άλλοτριωτικές μορφές ιδιαιτερότητας (έγωισμού) που έπικρατούν στην αστική κοινωνία αφήνοντας να διαφανεί μέσα από την πράξη ή προοπτική της μή άλλοτριωμένης ιδιαιτερότητας.

INTIPA GKANTI
Η δική μου αλήθεια

α.ε.β.ζ.ό.π.ού.ός

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ "αλεβιζόπουλος"
ΦΕΙΔΙΟΥ 14-16 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 36.00.059.

Γιά τό οικολογικό κίνημα: έπιστήμη καί διεπιστημονικότητα*

του Άριστειδῆ Μπαλτά

Είσαγωγή

Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 τό φαινόμενο τό ὁποῖο συνεχίζουμε ἀπό τότε νά ὀνομάζουμε «νέα κοινωνικά κινήματα» ἀναδύθηκε στό πολιτικό προσκήνιο. Στή Δυτική Εὐρώπη, στίς ΗΠΑ καί ἄλλοῦ τό κίνημα τῶν γυναικῶν, τό ἀντιπυρηνικό, τό κίνημα τῶν καταναλωτῶν, αὐτό τῶν ὁμοφυλοφίλων, τό κίνημα γιά τήν εἰρήνη (καί ἐννοῶ, βέβαια, τό κοινωνικά αὐθόρμητο κίνημα γιά τήν εἰρήνη καί ὄχι τό κατευθυνόμενο ἀπό τή Σοβιετική Ἐνωση καί τούς ὁποιους πληρεξούσιους ἢ ἐπίδοξους μιμητές τῆς ὁμώνυμῶ του), τό οικολογικό κίνημα κλόνισαν μέ τό λόγο καί τή δράση τους κάποιες κατεστημένες βεβαιότητες, ἐπέβαλαν τήν παρουσία τους στά δημόσια πράγματα καί κατέκτησαν, ἄλλο λιγότερο ἄλλο περισσότερο, τό δικαίωμα στήν πολιτική.

Ὁ κοινός χαρακτηρισμός ὄλων αὐτῶν τῶν κινήματων ὡς νέων δέν συνιστᾶ, πιστεύω, ἀπλά καί μόνο μιά χρονολογική, ἀμφίβολη κι αὐτή, ἐπισήμανση: κάποτε τέτοια πράγματα δέν ὑπῆρχαν, σήμερα βρίσκονται ἀνάμεσά μας. Ἡ ἐνιαία ὑπαγωγή τόσο κραυγαλέα διαφορετικῶν κοινωνικῶν φαινομένων κάτω ἀπό ἓνα μοναδικό, καί μάλιστα ἀξιολογικά καί θεωρητικά οὐδέτερο, ἐπιθετο ἐκφράζει κυρίως μιά *θεωρητική καί πολιτική ἀμηχανία*. Τόσο ἀπό τά δεξιά, ὅσο καί ἀπό τά ἀριστερά. Γιατί τά κινήματα αὐτά μπορεῖ νά ἦταν ὄντως κοινωνικά κινήματα πού ὑπέβαλαν, μέ τά δικά του ὄπλα καθένα, σέ θεωρητική καί ἐμπρακτική κριτική ὄψεις τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος, ἀλλά συγχρόνως, καθώς αὐτά δέν μποροῦσαν νά γίνουν κατανοητά μέ βάση τίς ὁργανώτριες τῆς παραδοσιακῆς ἀριστερῆς σκέψης διχοτομίες (ἀστική τάξη/προλεταριάτο, μονοπώλια/ἐργαζόμενοι κ.λπ.), καθώς τά ἴδια ἀρνιόνταν πεισματικά νά ἐνταχθοῦν στήν παραδοσιακή ἀριστερή ἀναπτυξιακή στρατηγική καί τή λογική τῶν σχετικῶν συμμαχιῶν, καθώς ὁ πολιτικός λόγος τους δέν ἦταν κύρια ἀντιδεξιός καί ἡ πολιτική διαίρεση δεξιά/ἀριστερά δέν φαινόταν νά τά ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα, τόσο ἡ δεξιά ὅσο καί ἡ ἀριστερά στάθηκαν γιά συμμετρικούς λόγους μέ τήν ἴδια περίπου ἐπιφυλακτικότητα καί ἀμηχανία ἀπέναντί τους καί προσπάθησαν μόνο νά διερευνήσουν καί νά δοκιμάσουν, ἢ καθεμιά ἀπό τή σκοπιά τῆς, τίς δυνατότητες καί τά ὅρια τῆς ἐνδεχόμενης

πολιτικῆς ἐκμετάλλευσης τῶν κινήματων αὐτῶν. Ὡστόσο, τά «νέα κοινωνικά κινήματα» κατόρθωσαν νά ἀντισταθοῦν, νά διατηρήσουν τήν πολιτική τους αὐτονομία καί νά ἀναιρέσουν ἀπό τό κόμμα τό μονοπώλιο τῆς πολιτικῆς σκηνῆς. Ἡ συνεχιζόμενη παρουσία τους ἀνάμεσά μας ἀναδεικνύει λοιπόν τό αἴτημα γιά ἓνα *συγκεκριμένο* θεωρητικό καί πολιτικό χαρακτηρισμό τῶν κινήματων αὐτῶν, χαρακτηρισμό ἄξιο νά ἄρει τήν κυριαρχούσα ἀμηχανία καί ἱκανό νά προσφέρει μιά βάση γιά τόν ἀναγκαῖο συνολικότερο ἐπαναπροσδιορισμό τῆς σημερινῆς ἐννοιας τῆς πολιτικῆς.

Ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ αἰτήματος δέν εἶναι σήμερα καθόλου ἀπλή ὑπόθεση. Μπορεῖ νά ἔχει πλέον συσσωρευτεῖ ἓνα πολύ μεγάλο πλῆθος ἀπό νέες κοινωνικές καί πολιτικές ἐμπειρίες, μπορεῖ μιά μεγάλη ποικιλία ἀπό διαφορετικά κοινωνικά φαινόμενα νά ζητοῦν ἐπιτακτικά τή θεωρητική καί πολιτική τους ἀντιμετώπιση, ἀλλά οἱ σχετικές ἐπεξεργασίες παραμένουν ἀπογοητευτικά ἀνολοκλήρωτες ἂν ὄχι ἀνύπαρκτες, τό θεωρητικό ὄπλοστάσιο εἶναι ἀπελπιστικά σκουριασμένο καί ἡ πολιτική ὑπνηλία ἔχει μαζικά ἀντικαταστήσει τήν ἀπαιτούμενη ἐγρήγορη. Καί αὐτό σημαίνει ὅτι λίγα μόνο βήματα μποροῦν νά γίνουν στήν κατεύθυνση τοῦ σχετικοῦ ξεκαθαρίσματος. Ὅσα καί ὅποια τά εἰδικά ἐνδιαφέροντα, τό μεράκι, ἡ ὑπομονή καί ἡ ἐπιμονή τοῦ καθενός κατορθώσουν, ἐνάντια σ' ὅλα τά ἐμπόδια, τήν κυριαρχούσα ἀδιαφορία καί τόν γενικό ἐφησυχασμό, νά οἰκοδομήσουν.

Οἱ δυνατές ἀφετηρίες γιά νά διευκρινιστεῖ θεωρητικά καί πολιτικά ὁ χαρακτήρας τῶν «νέων κοινωνικῶν κινήματων» εἶναι πολλές. Μιά ἀπ' ὅλες, ὄχι κατανάγκη ἢ λυσιτελέστερη, μπορεῖ νά εἶναι καί ἡ ἐξέταση τοῦ *θεωρητικοῦ λόγου* τόν ὁποῖο ἀνέπτυξε κάθε τέτοιο κίνημα καθώς προσπάθησε νά νομιμοποιήσει τόν ἑαυτό του καί τή δράση του. Αὐτήν τήν ἀφετηρία ἐπιλέγω στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ. Καί θεωρῶ ὅτι, πραγματικά, μιά τέτοια ἐξέταση ὀφείλει πρῶτα νά ἀναδείξει καί νά στηριχθεῖ στήν ἰδιαιτερότητα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου στόν ὁποῖο ἀναφέρεται καί ἀπό ἐκεῖ νά προχωρήσει στήν ἀνάλυση τῆς συνοχῆς καί τῶν ἀντιφάσεων αὐτοῦ τοῦ λόγου, στόν ἐντοπισμό τῶν κύριων ἀρῶν καί τῶν κεντρικῶν ἰσχυρισμῶν του, στήν κατάδειξη τῶν ρητῶν καί ἄρρητων ἐπιστημολογικῶν παραδοχῶν του, στή διερεύνηση τῶν τρόπων ἀρθρωσῆς του μέ συγγενεῖς ἢ ἀντίπαλους λόγους, στήν ἀποκάλυψη τῶν μηχανισμῶν πού προσδίδουν στό λόγο αὐτό ἰσχύ, κινητοποιητική δύναμη καί κοινωνική δραστηριότητα.

Τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ θεωρητικοῦ λόγου πού ἀνέπτυξε κάθε «νέο κοινωνικό κίνημα» διαφέρουν

* Ὁ βασικός κορμός τοῦ παρόντος κειμένου ἀποτελεσε εἰσήγηση στό δεύτερο ἐτήσιο κύκλο (1981-82) τοῦ Σεμιναρίου γιά τή Διεπιστημονικότητα πού ὀργανώνει ἡ ΥΕΕΤ.

σημαντικά από κίνημα σέ κίνημα. Έτσι, από όλα τα κινήματα αυτά, το οικολογικό είναι το μόνο που διεκδικεί την ιδιαιτερότητα του λόγου του προσδιορίζοντας το λόγο αυτό ως λόγο, πρώτα απ' όλα, *ἐπιστημονικό*. Το οικολογικό κίνημα στηρίζεται ρητά σ' έναν αναγνωρισμένο ειδικό ακαδημαϊκό κλάδο — την Οικολογία — και αντίστοιχη επιστημονική πρακτική. Και όχι μόνον αυτό· το οικολογικό κίνημα διαθέτει και ένα δεύτερο σημείο «ἐπιστημονικής» στήριξης: την ίδια περίπου περίοδο που εμφανίστηκαν τα «νέα κοινωνικά κινήματα», γεννήθηκε σέ διαφορετικούς χώρους και μέ διαφορετικούς όρους, ή ιδέα της «διεπιστημονικότητας». Μέσα, κυρίως, στους κύκλους της τεχνοκρατίας όλων των αποχρώσεων, ή ιδέα αυτή λειτούργησε για ένα διάστημα σάν ένα ιδιαίτερα σαγηνευτικό και συσπειρωτικό σύνθημα καθώς υποσχόταν νά αποτελέσει τό αντίδοτο έναντι σέ όλες τις υπερβολές και τά αδιέξοδα όπου οδηγούσε ή ραγδαία εξειδίκευση των επιμέρους επιστημών χωρίς, όμως, και νά υποσκάπτεται τό κύρος της Έπιστήμης ενώ συγχρόνως φαινόταν και σάν ή πανάκεια που θά παρείχε την «ἐπιστημονική» βάση για την επίλυση όλων των πρακτικών και θεωρητικών προβλημάτων που δέν ἐνέπιπταν στή δικαιοδοσία καμιάς συγκροτημένης ἐπιστήμης. Και ένας από τους προνομιακούς χώρους εφαρμογής της ιδέας της «διεπιστημονικότητας» υπήρξε, ακριβώς, τό περιβάλλον, δηλαδή τό κατεξοχόν πεδίο παρέμβασης του οικολογικού κινήματος. Έτσι, μέ την Οικολογία ως βάση και τή «διεπιστημονικότητα» ως επίκουρο, ο θεωρητικός λόγος του οικολογικού κινήματος αυτοπροσδιορίζεται ως επιστημονικός και στηρίζει εκεί σημαντικό μέρος της δραστηριότητάς του. Άλλωστε ή επίκληση μιᾶς ἐπιστημονικής ἔγκυρότητας συνιστά για τό οικολογικό κίνημα μιᾶ ἐπιπλέον δυνατότητα προσφυγῆς κάθε φορά που ή κριτική ἐπισημαίνει τά διφορούμενα της πολιτικής του.

Ἡ προσέγγιση, λοιπόν, του θεωρητικού λόγου του οικολογικού κινήματος οφείλει νά ἐντοπίσει στόν αὐτοχαρακτηρισμό του λόγου αὐτοῦ ως λόγου ἐπιστημονικού ἕνα κύριο εἰδοποιό γνώρισμά του. Αὐτό όμως τό χαρακτηριστικό του θεωρητικού του λόγου δέν φτάνει για νά ἐνοποιήσει τό οικολογικό κίνημα σέ παγκόσμιο ἢ ἔστω σέ τοπικό ἐπίπεδο. Τό οικολογικό κίνημα δέν εἶναι ἕνα κίνημα μέ τήν πλήρη και συνεκτική θεωρία του και τήν ἐνιαία πολιτική του. Εἶναι, ὅπως λίγο - πολύ ὅλα τά «νέα κοινωνικά κινήματα», κίνημα πολλαπλό, που ἐμφανίζεται μέ διαφορετικές μορφές, που χαρακτηρίζεται ἀπό ιδιαίτερα ἔντονος, θεωρητικές και πολιτικές, ἔσωτερικές διαφοροποιήσεις και διαφωνίες, που διαπερνᾶται ἀπό ἀντιφάσεις καταλυτικές. Ἄπλως, αὐτό τό γνώρισμα του θεωρητικού του λόγου διαφοροποιεῖ τό οικολογικό ἀπό τά ὑπόλοιπα «νέα κοινωνικά κινήματα» ἐντοπίζοντας κατά χαρακτηριστικό τρόπο τό ιδιαίτερο στίγμα του.

Ἄσὰ ἔπονται ἀφορῶν — θά ἔγινε ἤδη ἀντιληπτό — τό θεωρητικό λόγο του οικολογικού κινήματος. Ὁμως δέν φιλοδοξοῦν ὄχι νά ἀποτελέσουν ἀλλά οὔτε καν νά ξεκινήσουν αὐτή καθ' ἑαυτή τήν ἀνάλυση του λόγου αὐτοῦ. Συνιστοῦν μόνο μιᾶ πρόταση ἐπὶ των προϋποθέσεων και ἐπὶ της διαδικασίας αὐτῆς της ἀνάλυσης: Ἄν πραγματικά εἰδοποιό γνώρισμα του θεωρητικού λόγου του οικολογικού κινήματος εἶναι ή συστηματική ἐπίκληση τίτλων ἐπιστημονικῶν, τότε πρώτο βήμα της ἀνάλυσης πρέπει νά εἶναι ή διερεύνηση της ὀρθότητας αὐτοῦ του ἰσχυρισμοῦ. Αὐτό ὅμως

τό πρώτο βήμα προϋποθέτει μέ τή σειρά του τόσο μιᾶν ἀντίληψη για τό τί συγκροτεῖ μιᾶ ἐπιστήμη ὅσο και, σ' αὐτή τή βάση, μιᾶ ἐκτίμηση για τό περιεχόμενο, τίς συνθήκες και τά ὄρια της ἄλλης ἐπιστημονικῆς ἀναφορᾶς του οικολογικού κινήματος, της ιδέας της «διεπιστημονικότητας». Έτσι τό κείμενο που ἀκολουθεῖ αὐτόν ἔχει ως μόνο, και αὐτόν ἴσως υπερβολικά φιλόδοξο, στόχο: νά διαγράψει και νά ὀρθοθετήσει μιᾶ *συνεκτική τοποθέτηση για τήν ἐπιστήμη και τή «διεπιστημονικότητα»* ή ὁποία νά ὀδηγεῖ στή διατύπωση, μέ αὐστηροῦς κατά τό δυνατόν ὄρους, μιᾶς ἐπαρκούς ἀφετηρίας ἀπό ὅπου νά μπορεῖ νά κληθεῖ νά ξεκινήσει ή *συγκεκριμένη* ἀνάλυση του θεωρητικού λόγου του οικολογικού κινήματος. Ἡ τοποθέτηση αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι συγχρόνως και πολιτική τοποθέτηση.

Γιά τήν ἐπιστήμη — προκαταρκτικά

Ὅπως ὁ Wittgenstein ἤδη ἔδειξε για τή μᾶλλον ἀπλοῦστερη ἔννοια «παιγνίδι», τό ἐρώτημα «τί εἶναι ἐπιστήμη» δέν ἐπιδέχεται ἀπάντηση μέ τή μορφή ἑνός ὀρισμοῦ του τύπου «ἐπιστήμη καλεῖται...». Ὅχι μόνο γιατί ή ἐπιστημονική πρακτική εἶναι μιᾶ πολλαπλή, ιδιαίτερα σύνθετη κοινωνική πρακτική και ή συστηματική ἀπογραφή των διαφορετικῶν (και ὁσῶν) χρήσεων του ὄρου «ἐπιστήμη» δέν εἶναι δυνατή, ἀλλά κυρίως γιατί *δέν ὑπάρχει πλαίσιο* μέσα στό ὁποῖο θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ ρητά, ὀριστικά και ἀμετάκλητα, τό σύνολο των ἀναγκαίων και ἱκανῶν συνθηκῶν που θά διαχώριζε ἐννοιολογικά, μιᾶ για πάντα, τήν ἐπιστημονική ἀπό ἄλλες πρακτικές. Οἱ ἐπιστήμες γεννιοῦνται, ἀναπτύσσονται, μετασχηματίζονται και κατακτοῦν τούς τίτλους τους κάτω ἀπό ὄρους και μέσα σέ συνθήκες που καμιά θεωρία δέν μπορεῖ νά προβλέψει και κανένα σύνολο κανόνων δέν ἔχει τή δυνατότητα προκαταβολικά νά θεσμοθετήσει. Οἱ ἐπιμέρους ἐπιστήμες εἶναι πάντοτε ἐπιστήμες διαφορετικῶν ἀντικειμένων τά ὁποία ὑπαγορεύουν διαφορετικούς, ἰδιάζοντες στό καθένα, μηχανισμούς για τή γνωστική τους ἰδιοποίηση και ταυτόχρονα ἀπαγορεύουν τήν ἐνιαία ὑπαγωγή τους κάτω ἀπό ἕνα μοναδικό, ἀδιαφοροποίητο, συγκεκριμένο ἢ ἀφηρημένο πρότυπο. Δέν ὑπάρχει οὔτε εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει ή μιᾶ ἰδανική ἐπιστήμη ως πρὸς τήν ὁποία οἱ ἐπιμέρους συγκεκριμένες ἐπιστήμες καλοῦνται ἢ θά κληθοῦν νά συγκρίνουν τόν ἑαυτό τους για νά προκύψουν κατόπιν ως ἀτελή εἰδωλα, εἰδικές περιπτώσεις ἢ ἀπλές εφαρμογές. Μέ δύο λόγια, ὁ ὄρος «ἐπιστήμη» εἶναι και θά ἔξακολουθεῖ νά εἶναι ὄρος χωρίς *συγκεκριμένο* περιεχόμενο.

Ἄσὸσσο ὁ ὄρος ὑπάρχει, κυκλοφορεῖ, χρησιμοποιεῖται (και συχνά χρησιμοποιεῖται σωστά) ἀποδίδοντας ιδιαίτερα και κοινά γνώρισμα σέ πρακτικές διαφορετικές, αὐτές που χαρακτηρίζονται, ἀκριβώς, ἐπιστημονικές. Ἡ Φυσική, ἢ Χημεία, τά Μαθηματικά ἢ ἢ Ψυχανάλυση εἶναι ὄλες *ἐπιστήμες*, δηλαδή ἀποτελοῦν ὄλες ἀναφορά της μιᾶς ἔννοιας «ἐπιστήμη». Ὅμως αὐτή ή *πραγματικότητα* δέν ὀδηγεῖ νομοτελεϊακά οὔτε στήν ἀποδοχή της Ἰδέας της Ἐπιστήμης οὔτε στήν ἀναζήτηση κάποιου, ὑπαρκτοῦ ἢ πρὸς κατασκευῆν, προτύπου για ὄλες ἢ ἔστω μερικές ἀπό τίς ὑπάρχουσες ἐπιστήμες. Ἄπλως, ὁ κοινός αὐτός χαρακτηρισμός συνιστά ἕναν *δείκτη* που ὀρθοθετεῖ ἕνα θεωρητικό πεδίο: τό πεδίο των *διαφορετικῶν* ἐκδοχῶν του ἐπιστημονικοῦ φαινομένου, τό πεδίο των *ποικίλων* μορφῶν της ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς. Ὅπου διαφο-

ρές και ποικιλία αίτουν την ένταξή τους σε και τον έλεγχο τους από μία θεωρία για το επιστημονικό φαινόμενο ως ιστορικά προσδιορισμένο, συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο. Το γεγονός ότι αυτή ή θεωρία δεν υπάρχει ακόμη δεν σημαίνει ότι οφείλουμε να σιωπήσουμε μέχρις αυτή να συγκροτηθεί. Το πεδίο δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν διανοιγεί πρώτα ο χώρος που του αντιστοιχεί, αν το έδαφος του δεν καθαριστεί, αν δεν διαγραφούν τα όρια και τα σύνορά του, αν δεν χαραχθούν οι διαχωριστικές γραμμές που το ορίζουν. Και αυτός ο προκαταρκτικός προσδιορισμός δεν μπορεί να προκύψει παρά ως αποτέλεσμα μιας τοποθέτησης για το επιστημονικό φαινόμενο. Η χάραξη των διαχωριστικών γραμμών είναι έργο ενός συνόλου θέσεων για την επιστήμη.

Οι θέσεις για την επιστήμη που ακολουθούν δεν φιλοδοξούν, βέβαια, να περιγράψουν το επιστημονικό φαινόμενο στην ολότητά του. Συνιστούν μόνον εκείνο το αναγκαίο ελάχιστο που επιτάσσει ο συγκεκριμένος στόχος του κειμένου, όπως ήδη διατυπώθηκε. Χρειάζεται όμως μία ακόμη προκαταρκτική διευκρίνιση. Οι θέσεις αυτές δεν διεκδικούν κανέναν όριστικό χαρακτήρα. Όχι μόνο γιατί είναι διατυπωμένες σχηματικά ή επειδή μία τέτοια δήλωση επιβάλλεται από τους κανόνες της μετριοφροσύνης, όχι μόνον γιατί, στο μέτρο που αυτές είναι σωστές, αποτελούν μέρος μόνο μιας πληρέστερης, λογικά συνεκτικής και πολιτικά συνεπούς, τοποθέτησης αλλά, κυρίως, γιατί αυτές δεν μπορούν, από την ίδια τη φύση τους ως θέσεις για την επιστήμη, να εξαντλήσουν το θέμα. Η συνολική κοινωνική πρακτική, με τις αντιφάσεις, τις συγκρούσεις και τα επιτεύγματα της γεννάει και θα γεννάει συνεχώς νέες επιστημονικές περιοχές και επιστήμες, μετασχηματίζει και θα συνεχίσει να μετασχηματίζει τις υπάρχουσες, αναδεικνύει και θα αναδεικνύει συνεχώς προτάσεις και θέσεις για το επιστημονικό φαινόμενο που θα αντιστρατεύονται, θα αντιμάχονται, θα τροποποιούν, θα επεκτείνουν, θα εξειδικεύουν τις ήδη διατυπωμένες. Η διαχωριστική γραμμή που ορίζουν αυτές οι θέσεις δεν μπορεί να διεκδικήσει προκαταβολικά καμιά σταθερότητα. Όπως είπαμε, απλώς όροθετεί προσωρινά ένα θεωρητικό πεδίο δημιουργώντας συγχρόνως ένα συγκεκριμένο μέτωπο μάχης. Της μάχης που συνιστά έδω, όπως άλλου, τη φιλοσοφική πρακτική.¹

Θέσεις για την επιστήμη

1. Κάθε επιστήμη έχει αντικείμενο.
2. Κάθε επιστήμη συνίσταται από το αντικείμενό της, από το σύστημα των έννοιών της και από τις πειραματικές διαδικασίες που της προσιδιάζουν.
3. Κανένα από τα τρία αυτά στοιχεία δεν προϋπάρχει του άλλου· όλα συγκροτούνται ταυτόχρονα μέσα από μία ενιαία διαδικασία αμοιβαίων προσδιορισμών και ελέγχων, όπου κάθε στοιχείο προϋποθέτει την ύπαρξη των άλλων.
4. Η διαδικασία συγκρότησης του αντικείμενου (και των άλλων στοιχείων) μιας επιστήμης καθιστά το αντικείμενο αυτό σχετικά αυτόνομο τόσο ως προς τα αντι-

κείμενα άλλων επιστημών όσο και ως προς όλες τις άλλες θεωρητικές κατασκευές.

5. Η διαδικασία συγκρότησης του έννοιολογικού συστήματος (και των άλλων στοιχείων) μιας επιστήμης αποδίδει στις έννοιες που το αποτελούν μία ιδιάζουσα «αυτονομία νοήματος».

6. Τα όρια της «διεπιστημονικότητας» — δηλαδή τα περιθώρια επικοινωνίας ανάμεσα στις επιστήμες — καθορίζονται από τις δύο παραπάνω «αυτονομίες»: την αυτονομία του αντικείμενου κάθε επιστήμης και την αυτονομία του νοήματος των έννοιών του έννοιολογικού της συστήματος.

Δέν θα αναπτύξω εδώ αναλυτικά τις θέσεις αυτές.² Θα προσπαθήσω μόνο να διατυπώσω έναν συλλογισμό ο οποίος αφενός θα τις συγκεκριμενοποιεί και θα τις καθιστά, ελπίζω, τουλάχιστον εύλογες και αφετέρου θα διαμορφώνει, σε άδρες γραμμές, μίαν αντίληψη για την επιστήμη ικανή να ελέγξει τους επιστημολογικούς ισχυρισμούς του οικολογικού κινήματος. Για την οικονομία του όλου κειμένου, ο συλλογισμός οφείλει, ειδικότερα, να καταλήγει στην άποσφαίνηση της θέσης 6.

Η προσπάθεια, όμως, να συγκεκριμενοποιηθεί η πρώτη και αφετηριακή για το συλλογισμό θέση προϋποθέτει μία γενικότερη εισαγωγική τοποθέτηση.

Η πραγματικότητα δεν προσφέρεται ποτέ «γυμνή». Δεν στέκεται, δηλαδή, από τη μία μεριά ή πραγματικότητα καθ' εαυτή, ως αντικείμενο, ανεξάρτητη, καθαρή, δεδομένη, ουδέτερη, αδιάφορη και από την άλλη μεριά ο άνθρωπος έγκεφαλος, μηχανισμός ατάρκης και αυτοδύναμος, με τους μοχλούς και τα γρανάζια του, τα νευρόνια και τις συνάψεις του, ως το δρών ύποκειμενο, το πάντοτε έτοιμο να έπωφεληθεί από τη γυμνότητα της πραγματικότητας απέναντί του για να εισχωρήσει μέσα της, να παραβιάσει τα πολυτιμότερα μυστικά της και να μνή ησυχάσει πριν άγγίξει και γευθεί τον έσώτατο πυρήνα της. Και αυτό όχι μόνο γιατί ο άνθρωπος έγκεφαλος αποτελεί ο ίδιος μέρος της πραγματικότητας, στοιχείο και προϊόν της, όποτε ή άμοιβαία σχέση τους καθίσταται πολλαπλά συνθετότερη και ή διάκριση αντικείμενου από ύποκειμενο, αν έξακολοθηεί να έχει νόημα, άπαιτεί αναλύσεις έντελως διαφορετικού επιπέδου· αλλά κυρίως γιατί, ως προς όσα ενδιαφέρουν έδω, πραγματικότητα και έγκεφαλος, τά φαινόμενα και ή αντίληψή τους διαμορφώνονται πάντοτε κοινωνικά.

Οι αισθήσεις, τό παιγνίδι, ή γλώσσα, ή εργασία, όλοι οι θεμελιώδεις και παράγωγοι τρόποι μέ τους όποιους τό ανθρώπινο είδος σχετίζεται μέ και μετασχηματίζει τόσο την πραγματικότητα που υπάρχει έξω από αυτό όσο και τη δική του, όλα όσα συνιστούν και διαπλάσσουν την έμπειρία ύπάρχουν πάντοτε μόνον όσως έπενδύονται στην κοινωνική πρακτική και τις αντιφάσεις της, όπως λειτουργούν μέσα στα διάφορα επίπεδα, είδη και μορφές αυτής της πρακτικής. Η πραγματικότητα, όπως δίδεται, δεν είναι ποτέ άπολύτως ανεξάρτητη από την κοινωνική πρακτική. Τά φαινόμενα που τη συνθέτουν συλλαμβάνονται, αναγνωρί-

2. Βλέπε σχετικά τά τρία κείμενά μου «Φυσικές Έπιστήμες και Ίδεολογία», *Θεμέλιο των Έπιστημών 4*, Gutenberg, 1983, σσ. 43-54, «Η νοηματική αυτονομία» των θεωριών της Φυσικής και τό πρόβλημα της εκκλαίκευσης», στον υπό έκδοση άφειρωμένο στή μνήμη του φιλολόγου και γλωσσολόγου Φώτη Άποστολόπουλου τιμητικό τόμο και «Στοιχεία για μία έπιστημονική θεωρία της ιστορίας της Φυσικής», *Δευκαλίων 35* (1981), σσ. 215-241.

1. Για όσα αναπτύσσονται έδω χρήσιμα είναι τά βιβλία: L. Althusser, *Philosophie et Philosophie spontanée des savants*, Maspéro 1974 και P. Raymond, *Le Passage au matérialisme*, Maspéro, 1973, ιδιαίτερα οι σελίδες 101-112.

ζονται, ονομάζονται, νοηματοδοτούνται, κατατάσσονται, διαμορφώνονται ως δεδομένα και γίνονται έτσι αποδεκτά μόνο μέσα από τις πρακτικές ιδεολογίες που συνέχουν και κυβερνούν τα διάφορα είδη της κοινωνικής πρακτικής. 'Ακόμη και οι θεωρητικές πρακτικές, αυτές που έπεξεργάζονται, κριτικά ή άκριτα, ως πρακτικές ιδεολογίες και διακηρύσσουν την απελευθέρωσή τους από τα κοινωνικά δεσμά, διεκδικώντας έναν απευθείας διάλογο με την πραγματικότητα όπως είναι και γίνεται, δεν αποτελούν εξαίρεση. 'Εδράζονται κι αυτές ολόπλευρα στην κοινωνική πρακτική, συνεχονται από τις ιδιόζουσες σ' αυτές πρακτικές ιδεολογίες, είναι κι αυτές άμεσοι και ιδιοτελείς μέτοχοι των κοινωνικών αντιθέσεων. Και από αυτή τη σκοπιά, η επιστημονική πρακτική δεν διαφέρει σε τίποτε· είναι μία θεωρητική πρακτική όπως όλες οι άλλες, φέρει κι αυτή ανεξίτηλα τη σφραγίδα της κοινωνικότητάς της.

"Όμως, η επιστημονική πρακτική δεν είναι γενικά μία θεωρητική πρακτική όπως οι άλλες. Αυτή επιδιώκει να οικοδομήσει την κατανοησιμότητα του κόσμου, να γνωρίσει τον κόσμο συστηματικά, αντικειμενικά με τη διαμεσολάβηση των έννοιολογικών και πειραματικών μέσων που *ή ίδια*, μέσα στην κίνησή της, παράγει. 'Η επιστημονική πρακτική είναι η ιδιαίτερη κοινωνική πρακτική που επιζητεί να υπερβεί τα όρια της άμεσης, εμπειρικής γνώσης του κόσμου, να οικοδομήσει γνώση ανεξάρτητη από τις κοινωνικές σχέ-

'Η πραγματικότητα δεν προσφέρεται ποτέ γυμνή. Τά φαινόμενα της πραγματικότητας και οι αντίληψεις γι' αυτά διαμορφώνονται πάντοτε κοινωνικά

σεις και τις αντιθέσεις τους, να φτιάξει αλήθειες διιστορικές και απόλυτες. Μέ δυό λόγια η επιστημονική πρακτική διαφοροποιείται από τις άλλες θεωρητικές πρακτικές γιατί είναι η κοινωνική πρακτική εκείνη που επιδιώκει συνεχώς και επιτυχάνει μερικά (και πάντοτε επιτυχάνει και πάντοτε επιτυγχάνει μερικά) να άρει τους κοινωνικούς προσδιορισμούς της. 'Η ένταση ανάμεσα σ' αυτή τη συνεχή επιδίωξη και αυτή την πάντοτε μερική επιτυχία συνιστά το πρωταρχικό είδοποιό γνώρισμα της επιστημονικής πρακτικής.

"Όμως, όπως είπαμε, η πραγματικότητα δεν προσφέρεται ποτέ γυμνή και πειθήνια αλλά διαμορφώνεται και καθορίζεται πάντοτε κοινωνικά. "Έτσι, τό επιστημονικό έγχείρημα, η προσπάθεια να άρθουν αυτοί, άκριβώς, οι κοινωνικοί προσδιορισμοί, δεν μπορεί να θεμελιώνεται άκριτα στους ίδιους τους προσδιορισμούς αυτούς, στους τρόπους και τις μορφές με τους οποίους η πραγματικότητα δίδεται. 'Η επιστήμη δεν μπορεί να είναι ποτέ επιστήμη του δεδομένου. 'Η αποδοχή του δεδομένου, έστω εκλεκτικά, με τη μορφή του όποιου τεμαχισμού του, και η όποια έπεξεργασία του δεδομένου, έστω με τά πιο έντυπωσιακά μαθηματικά, στατιστικά ή άλλα σύγχρονα μέσα, που δεν άμφισβητεί αυτή την καταρχήν αποδοχή του, δεν μπορούν ποτέ να συγκροτούν επιστήμη. Κάθε επιστήμη γεννιέται και αναπτύσσεται μέσα από την καταστροφή και τό ριζικό μετασχηματισμό του δεδομένου, μέσα από τό διάρρηξη των ιδεολογικών δεσμών που συ-

νέχουν τό δεδομένο και ταυτόχρονα τό διαμορφώνουν ως δεδομένο, μέσα από *τήν αντικατάσταση του δεδομένου με τό επιστημονικό αντικείμενο*.

Τό επιστημονικό αντικείμενο είναι ένα *νέο* αντικείμενο. Νέο όχι μόνο γιατί αυτό δεν προϋπήρχε ως δεδομένο αλλά γιατί *δέν μπορούσε να υπάρξει πριν γεννηθεί ή έπιστήμη που τό γνωρίζει*. Πριν γεννηθεί ή Κλασική Μηχανική καμιά διάνοια δεν μπορούσε να συλλάβει την ελεύθερη πτώση των σωμάτων στην επιφάνεια της γης, την κίνηση των πλανητών γύρω από τόν ήλιο και τό φαινόμενο της παλίρροιας ως στοιχεία ενός ενιαίου επιστημονικού αντικειμένου. Και πριν υπάρξει ή Ψυχανάλυση καμιά φαντασία δεν ήταν σε θέση να αποδώσει τις παραπράξεις, τά δνειρα και τά σωματικά συμπτώματα των νευρώσεων στη δικαιοδοσία μιας ενιαίας επιστημονικής θεωρίας. Και έδω έντοπίζεται μία θεμελιώδης διάκριση ανάμεσα στην επιστημονική και τη φιλοσοφική πρακτική ή όποια άσκει κι αυτή κριτική στό δεδομένο αξιώνοντας να διατυπώσει τη διιστορική, υπερκοινωνική, απόλυτη αλήθεια του κόσμου στην δλότητά του ή, τουλάχιστον, να όροθετήσει όριστικά τά άμετακίνητα όρια όπου προσκρούει ή γνώση του: *'Η φιλοσοφική κριτική του δεδομένου δεν διαμορφώνει επιστημονικό αντικείμενο*. 'Η αντικατάσταση του δεδομένου από τό επιστημονικό αντικείμενο, ή γέννηση του επιστημονικού αντικειμένου ταυτόχρονα με τό έννοιολογικό σύστημα που τό γνωρίζει, άποτελεί τό δεύτερο θεμελιώδες είδοποιό γνώρισμα της επιστημονικής πρακτικής.

Αυτό, λοιπόν, σχηματικά πάντοτε, είναι τό νόημα της πρώτης από τις παραπάνω θέσεις. Κάθε επιστήμη έχει αντικείμενο, τό αντικείμενο που αντικαθιστά τό δεδομένο της πραγματικότητας, τό αντικείμενο που ή ίδια ή επιστήμη όρίζει.

Τί προσδιορίζει, τώρα, πιο συγκεκριμένα, τό επιστημονικό αντικείμενο; Ποιές είναι οι διαδικασίες που συγκροτούν μία επιστήμη; 'Η άπάντηση στά έρωτήματα αυτά συνιστά τό περιεχόμενο των θέσεων 2, 3, 4 και 5.

Πρώτα άπ' όλα, γενικά, κάθε επιστήμη συγκροτείται μέσα από μία ιδιαίτερα σύνθετη κοινωνική διαδικασία ή όποια ένέχει και ένεργοποιεί κατά ιδιόζοντες τρόπους πολλά, διαφορετικά και άνομοιογενή στοιχεία της συνολικής κοινωνικής πρακτικής. 'Αλλαγές στην ύλική παραγωγή και τη ζωή των ανθρώπων, τεχνικά έπιτεύγματα και καινοτομίες, νέες κοινωνικές έμπειρίες, έντάσεις και ρήγματα στις πρακτικές ιδεολογίες, άλλαγές που συνεπιφέρονται στις θεωρητικές, φιλοσοφικές διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις, συσσωρεύονται, άλληλλοδιαπλέκονται και δημιουργούν ένα σημείο κρίσιμης συγκέντρωσης όπου οι έπιμέρους πιέσεις που ύφίσταται τό δεδομένο συμπυκνώνονται, άλληλλοενισχύονται και όδηγούν στην καταστροφή του. 'Η διαδικασία αυτής της καταστροφής είναι ταυτόχρονα ή διαδικασία που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο, αυτή που συνιστά τό αντίστοιχο έννοιολογικό σύστημα και αυτή που άποκαθιστά τις προσιδιάζουσες σ' αυτά πειραματικές διαδικασίες. Είναι δηλαδή ή διαδικασία που συγκροτεί ταυτόχρονα, μέσα σε μία ενιαία κίνηση, όλα τά στοιχεία που συναποτελούν την επιστήμη αυτή.³

3. 'Η διαδικασία αυτή δεν είναι άλλη από την «επιστημολογική τομή» του Μπασελάρ και του 'Αλτουσέρ. Γιά μία πρώτη κριτική του όρου αυτού και των όσων υπαινίσσεται βλέπε τό άρθρο μου «Στοιχεία γιά μία επιστημονική...», όπ. π. και ειδικά την ύποσημείωση 6.

Δέν χρειάζεται νά αναλυθοῦν ἐδῶ λεπτομερειακά οἱ διάφορες ἐπιμέρους ὄψεις καί τά συστατικά στοιχεῖα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας στό σύνολό της. Ἄλλωστε αὐτή συγκεκριμενοποιεῖται κατὰ ριζικά διαφορετικό τρόπο γιά κάθε ἐπιστήμη. Γιά τίς ἀνάγκες τοῦ παρόντος κειμένου ἀρκεῖ νά ἐντοπιστοῦν, στό ἀφηρημένο πάντοτε ἐπίπεδο, ὀρισμένοι ἀπό τοὺς λογικά κύριους κόμβους της καί εἰδικά αὐτοὶ πού ἀναφέρονται στόν τρόπο σύστασης τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος μιάς ἐπιστήμης καί στόν τρόπο διαμόρφωσης τοῦ ἀντικειμένου της. Καί ἀρχίζω, γιά λόγους πού θά φανοῦν, ἀπό τόν πρῶτο τέτοιο κόμβο.

Ἡ σύσταση τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος μιάς ἐπιστήμης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καταρχήν ὡς ἀποτέλεσμα μιάς διαδικασίας ἀπόσπασης. Μέσα ἀπό τίς πρακτικές καί θεωρητικές ἰδεολογίες, τίς φιλοσοφικές θεωρήσεις, τίς ἐμπειρικές ἀντιλήψεις καί τίς πρακτικές γνώσεις πού πραγματεύονται κάποια περιοχὴ φαινομένων τῆς πραγματικότητας, κάποιες ἐννοιες ἀποσπῶνται, ἀποβάλλουν τίς συγκεκριμένες συνεισφορές μέ τίς ὁποῖες ἡ τρέχουσα ἐμπειρία τίς συν-νοεῖ καί μετατρέπονται σέ νέες ἐννοιες — στοιχεῖα ἐνός ἐννοιολογικοῦ πλέγματος, μιάς ἐννοιολογικῆς δομῆς. Ἡ ἐννοιολογικὴ αὐτὴ δομὴ συμπληρώνεται ἐνδεχομένως καί μέ ὀρισμένες ἀκόμη νέες ἐννοιες οἱ ὁποῖες δέν διαθέτουν ἐμφανεῖς ἐμπειρικές καταβολές σάν τίς παραπάνω ἀλλά εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά ἐξασφαλίσουν τίς ἀναγκαῖες συνδέσεις. Γιά παράδειγμα, τὸ σύστημα τῶν θεμελιωδῶν ἐνοιῶν τῆς Κλασικῆς Μηχανικῆς (καί τῆς Φυσικῆς γενικότερα) μπορεῖ καταρχήν καί ἐντελῶς σχηματικά νά θεωρηθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐξῆς διαδικασίας: Μέσα ἀπὸ μιά μακρὰ καί σύνθετη ἱστορικὴ πορεία ὅπου κύριος σταθμὸς εἶναι ὁ Γαλιλαῖος καί κατὰ τὴν ὁ Νεύτωνας, ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ ἀντίληψη γιά τὴ μεταβολὴ τῆς θέσης διαφόρων ἀντικειμένων καί γιά τοὺς διαφορετικούς ρυθμούς τέτοιων μεταβολῶν δημιουργεῖται ἡ νέα ἐννοια τῆς *στιγμιαίας ταχύτητας* ἐνῶ, στό ἐσωτερικὸ τῆς ἴδιας ἱστορικῆς πορείας, ἡ ἐννοια τῆς *δύναμης* διαμορφώνεται ὡς τὸ αἷτιο στό ὅποιο ἀποδίδεται ὑποχρεωτικά κάθε μεταβολὴ αὐτῆς τῆς στιγμιαίας ταχύτητας. Ἔτσι, δύναμη καί στιγμιαία ταχύτητα ἀλληλοδιαμορφώνονται, ἀλληλονοσηματοδοτοῦνται καί συνδέονται ἀναπόσπαστα μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐννοιολογικῆς δομῆς πού οἱ ἱδίες ὡς ἐννοιες ὀρίζουν. Συγχρόνως, πάντα μέσα στὴν ἴδια ἱστορικὴ κίνηση, τὰ διάφορα πραγματικά ἀντικείμενα παύουν νά ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀντικείμενα μέ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ἡ ποιοτικὴ ποικιλομορφία τους ἐξαφανίζεται καί αὐτὰ νοοῦνται τώρα ὡς ἀπλές ἀναφορές τῆς νέας ἐννοιας *ὕλικό σημεῖο*, τοῦ ὁποῦ μόνου ποιοτικὸ καί ποσοτικὸ γνώρισμα ἀποτελεῖ ἡ ἐννοια τῆς *μάζας*. Εἶναι τὰ ὑλικά σημεῖα πού ἀσκοῦν καί στὰ ὅποια ἀσκοῦνται δυνάμεις, δυνάμεις πού μεταβάλλουν τίς στιγμιαῖες ταχύτητες τῶν ὑλικῶν σημείων αὐτῶν ἀνάλογα (ἀκριβέστερο: ἀντιστρόφως ἀνάλογα) μέ τὴ μάζα πού χαρακτηρίζει τὸ καθένα. Τέλος, ἡ ἴδια πάντα ἱστορικὴ κίνηση ἀπογυμνώνει τὸν ἐμπειρικό χώρο καί χρόνο ἀπὸ κάθε συγκεκριμένη ἰδιότητα ἢ ἱκανότητα νά ἐπενεργεῖ στὰ φαινόμενα καί τοὺς ἀντικαθιστᾷ μέ τὸν ἄπειρο, παθητικό, ὁμογενὴ καί ἰσότροπο τρισδιάστατο εὐκλείδειο χώρο καί μέ μιά ἀριθμητικὴ παράμετρο. Τὰ ὑλικά σημεῖα κινοῦνται πλέον μέσα σ' αὐτὸν τὸν χώρο καί σ' ἕνα χρόνο διστορικό, ἀπόλυτο, χωρὶς ἀρχή, τέλος ἢ ὁποιαδήποτε ἐσωτερικὴ διαφοροποίηση. Ἔτσι, τελικά, Εὐκλείδειος χώρος, χρόνος - παράμετρος, μάζα, ὑλικό ση-

μεῖο, δύναμη κ.λπ. διαμορφώνονται ὡς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος, τῆς δομῆς πού τὰ ἴδια συνιστοῦν. Ἡ δομὴ αὐτὴ συνδέει μέ ρητές, λογικὰ ἀρθρωμένες καί ἱεραρχημένες σχέσεις τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα της (στό παράδειγμά μας οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι βασικά οἱ τρεῖς νόμοι τοῦ Νεύτωνα) καί τὸ νόημα κάθε τέτοιου στοιχείου, κάθε ἐννοιας τῆς δομῆς, ὀρίζεται ἀπὸ τίς σχέσεις του μέ τὰ ἄλλα στοιχεῖα της, ἀπὸ τὸ νόημα τῶν ὑπόλοιπων ἐνοιῶν τῆς δομῆς. Εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα μιάς ἐπιστήμης πού καθορίζει τὸ νόημα τῶν ἐνοιῶν πού τὸ ἀποτελοῦν.

Μετά τὴν ἀποκατάσταση τοῦ θεμελιώδους ἐννοιολογικοῦ συστήματος μιάς ἐπιστήμης, ἡ *λογικὴ ἐπεξεργασία* τῶν ἐνοιῶν καί σχέσεων πού τὸ ἀπαρτίζουν ὀδηγεῖ στόν ὀρισμὸ νέων ἐνοιῶν, σέ θεωρήματα, συσχετίσεις, πορίσματα, σέ ἀλλεπάλληλα διαδοχικά πλέγματα νέων ἐνοιῶν καί σχέσεων. Αὐτὴ ἡ δυνατότητα λογικῆς ἐπεξεργασίας προκίττει τὴν ἀρχικὴ δομὴ μέ μιά δυναμικὴ, αὐτὴν πού συνιστᾷ τὴ *θεωρητικὴ ἀνάπτυξη* τῆς ἐπιστήμης. Τὰ στοιχεῖα καί οἱ ὄροι αὐτῆς τῆς δυναμικῆς δέν ἐνδιαφέρουν ἐδῶ. Αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι τόσο ἡ διαδικασία συγκρότησης τῆς βασικῆς ἐννοιολογικῆς δομῆς ὅσο καί ἡ δυνατότητα τῆς κατοπινῆς καθαρὰ λογικῆς ἐπεξεργασίας της ἀποδίδουν στὶς ἐννοιες πού τὴν ἀποτελοῦν μίαν *ἰδιόζουσα αὐτονομία νοήματος* (θέση 5).

Ἔτσι εἶπαμε, οἱ ἐννοιες πού συνιστοῦν τὴ βασικὴ

**Οἱ ἐννοιες ἐνός ἐπιστημονικοῦ
ἐννοιολογικοῦ συστήματος
ἀποσποῦνται ἀπὸ τίς συσχετίσεις
καί τίς συμπαραδηλώσεις τῆς ἐμπειρίας
καί συγκροτοῦνται σέ νέες ἐννοιες**

ἐννοιολογικὴ δομὴ μιάς ἐπιστήμης δέν προϋπάρχουν ἀλλὰ παράγονται ὡς νέες ἐννοιες μέσα ἀπὸ μιά διαδικασία πού διαρρηγνύει τὸ δεδομένο καί τὸ ἀντικαθιστᾷ μέ τὸ ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο. Εἶπαμε ἀκόμη πὼς οἱ ἐννοιες αὐτές νοσηματοδοτοῦνται, ἀποκοτοῦν νόημα, ἀπὸ τίς σχέσεις πού συγκροτοῦν τὴν ἐννοιολογικὴ δομὴ. Οἱ δύο αὐτές προτάσεις ἀρκοῦν καταρχὴν γιά νά στηρίζουν τὴ θέση 5. Ὡστόσο αὐτὸ πού καθιστᾷ περισσότερο ἐκδηλὴ καί σαφὴ τὴ θέση αὐτὴ εἶναι ἡ δυνατότητα μιάς ἐπιστημονικῆς ἐννοιολογικῆς δομῆς νά *ἀναπτύσσεται θεωρητικά*. Οἱ λογικὲς συνέπειες τῆς δομῆς, τὰ θεωρήματα καί τὰ πορίσματα πού προκύπτουν, διακλαδώνουν τίς ἀρχικὲς ἐννοιες μέσα σέ νέες σχέσεις, τίς συσχετίζουν μέ νέες παράγωγες ἐννοιες καί ἐμπλουτίζουν τὸ νόημα τους μέ διαστάσεις ἐντελῶς ἀπρόβλεπτες, μέ ὄψεις πού ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία ἀδυνατεῖ νά συλλάβει καί νά συμπεριλάβει στό νόημα αὐτό. Τὸ νόημα μιάς ἐπιστημονικῆς ἐννοιας ἀπομακρύνεται ἔτσι ὅλο καί πῖο πολύ, αὐτονομεῖται ὅλο καί περισσότερο ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ἴδιας, ἐνδεχομένως, λέξης μέσα στὴν τρέχουσα ἐμπειρία. Μπορεῖ καθημερινὰ νά μιλάμε γιά δύναμη καί γιά αὐξηση τῆς θερμοκρασίας ἢ νά παρα-μιλάμε χρησιμοποιώντας μιά «λάθος» λέξη στὴ θέση τῆς σωστῆς. Ἄλλὰ στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς καθημερινῆς χρήσης εἶναι ἀδύνατο νά συνδέσουμε τὸ νόημα τῆς ἐννοιας «δύναμη» μέ τὴν πρόταση ὅτι ἡ δύναμη πού ἀσκεῖται σ' ἕνα αὐτοκίνητο πού τρέχει μέ σταθερὴ, ὁσοδήποτε μεγάλη, ταχύτητα

είναι μηδενική. Όπως είναι αδύνατο να συνδέσουμε τη ζέστη με την κοινωνική ενέργεια των μορίων του αέρα και το σαρδάμ του ήθοποιου με κάποια άσυνειδητη επιθυμία του. Το νόημα των έννοιων ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος είναι νόημα «συστημικό», δηλαδή νόημα που καθορίζεται από το ίδιο το σύστημα και τις λογικές συνεπαγωγές του. Το νόημα, δηλαδή, μιας επιστημονικής έννοιας είναι *αυτόνομο* ως προς τις δεσμεύσεις και τα δεδομένα της εμπειρίας και, κατά συνέπεια, ή αντίστοιχη έννοια μόνο μεταφορικά μπορεί να μεταφερθεί άλλοι.

Όμως η νοηματική αυτονομία των έννοιων ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος δεν είναι απόλυτη. Είναι τα *ύλικά αντικείμενα* που νοούνται ως *ύλικά σημεία* και είναι ή *πραγματική* μεταβολή της θέσης *αυτών* των αντικειμένων που νοείται, κάθε στιγμή, ως ή στιγμιαία ταχύτητά τους. Το επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα δεν είναι, δηλαδή, μία ελεύθερη κατασκευή, ένα παιχνίδι αυθαίρετων έννοιων που αιώρονται αυτεξούσιες υπεράνω της πραγματικότητας. Οί έννοιες που αποτελούν ένα επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα άγκιστρώνονται στην πραγματικότητα, δεσμεύονται από αυτήν, διατηρούν εκείνη την επαφή μαζί της που τους επιτρέπει να αναφέρονται σ' αυτήν, να συνιστούν, ακριβώς, μία θεωρία της πραγματικότητας. Ακριβέστερα, να συνιστούν την επιστημονική θεωρία *κάποιου τμήματος* της πραγματικότητας όπως αυτό *μετασχηματίζεται* κατά την πορεία συγκρότησης αυτού του έννοιολογικού συστήματος, όπως αυτό, δηλαδή, διαμορφώνεται στο *επιστημονικό αντικείμενο* της ενλόγω επιστήμης. Και οί συγκεκριμένοι όροι που έξασφαλίζουν τη διατήρηση αυτής της επαφής δεν είναι παρά οί όροι που αποκαθιστούν ένα συνεχή διάλογο ανάμεσα στο υπό συγκρότηση έννοιολογικό σύστημα και στο υπό διαμόρφωση αντικείμενο, οί όροι που καθιερώνουν συγκεκριμένες διαδικασίες για τόν άμοιβαίο έλεγχο των δύο, οί όροι, δηλαδή, που αποκαθιστούν *την πειραματική διαδικασία* που προσδιάζει στην επιστήμη αυτή. Έτσι, ή διαδικασία συγκρότησης μιας επιστήμης αποδίδει στις έννοιες που άπαρτίζουν τό αντίστοιχο έννοιολογικό σύστημα *όχι μόνο «συστημικό» αλλά και «πραγματικό» νόημα*: νοηματοδοτεί, δηλαδή, τις έννοιες αυτές «ύλικά», τις καθιστά *ϊκανές να αναφέρονται* σε πραγματικά φαινόμενα και να αποδίδουν έννοιολογικά τά φαινόμενα, αυτά, *ϊκανές να υπεισέρχονται* στις και να υποβαθιάζουν τις «ύλικές» διαδικασίες που συνιστούν την αντίστοιχη πειραματική πρακτική. Οί έννοιες ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος *διαπερνούν και τά τρία στοιχεία* (αντικείμενο, έννοιολογικό σύστημα, πειραματικές διαδικασίες) που συνιστούν μία επιστήμη (θέση 2) παρέχοντας έτσι τή βάση για τόν άλλοηλοπροσδιορισμό, τήν άλλοηλοδιαπλοκή, τόν άλλοηλοέλεγχό τους (θέση 3). Γι' αυτό ή εξέταση των κόμβων που άρθρώνουν λογικά τή διαδικασία συγκρότησης μιας επιστήμης έπρεπε να ξεκινήσει, όπως έγινε, από τούς όρους σύστασης του αντίστοιχου έννοιολογικού συστήματος.

Ποιά είναι, τώρα, τά κύρια στοιχεία του μηχανισμού που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο; Πώς μπορεί να στοιχειοθετηθεί ή αυτονομία του αντικειμένου μιας συγκεκριμένης επιστήμης από τά αντικείμενα άλλων επιστημών και από άλλες θεωρητικές κατασκευές (θέση 4);

Πρώτα άπ' όλα, ή διαδικασία, όπως προηγουμένως τήν περιγράψαμε, ή όποια άποσπά κάποιες έννοιες ά-

πό τις συνεισφορές και τις συμπαραδηλώσεις της τρέχουσας εμπειρίας, τις άποκρυσταλλώνει σε νέες έννοιες, συγκροτεί αυτές σε σύστημα και διαμορφώνει τή «συστημική» διάσταση του νοήματός τους πρέπει, με βάση τά παραπάνω, να θεωρηθεί πλέον ως μία διαδικασία ή όποια *ταυτόχρονα* επαναποδίδει τις έννοιες αυτές στα φαινόμενα καταρχήν του τομέα της πραγματικότητας άπ' όπου ξεκίνησε. Η επαναπόδοση αυτή άποσκοπεί, προφανώς, στην ύπαγωγή του ευρύτερου δυνατού πλήθους φαινομένων — και όχι κατανάγκη μόνον αυτών που άνήκαν στον άρχικό τομέα — στη γνωστική δικαιοδοσία του έννοιολογικού συστήματος τό όποιο με τήν ίδια διαδικασία συγκροτείται. Η κίνηση τώρα, που συνιστά αυτή ή προσπάθεια ύπαγωγής επενεργεί καταλυτικά στους τρόπος με τούς όποιους αυτά τά φαινόμενα δίδονται και όδηγεί, πρώτα άπ' όλα, στο μετασχηματισμό τους, *στην έννοιολογική άνασκευή τους*. Η πτώση ενός μήλου νοείται διαφορετικά πριν και μετά τό Νεύτωνα. Συγχρόνως όμως, και αυτό είναι έδώ τό κρίσιμο, ή ίδια προσπάθεια διαρρηγνύει τις δεδομένες σχέσεις και συσχετίσεις οί όποιες μέχρι τότε συνέτασσαν αυτά τά φαινόμενα μαζί και τά διαχώριζαν από άλλα και *διασπā* τόν τομέα της πραγματικότητας που αυτά άποτελούσαν. Τά φαινόμενα του άρχικού τομέα διαχωρίζονται στα δύο: από τή μία μεριά σε εκείνα τά όποια, ένδεχομένως μαζί με άλλα που δεν άνήκαν στον άρχικό τομέα και όπως, όμως, έτσι ή άλλοιως, *όλα άνασκευάζονται* έννοιολογικά μέσα σ' αυτή τήν πορεία, *μπορούν τελικά να ύπαχθουν* στη γνωστική δικαιοδοσία του συστήματος αυτού, δηλαδή να νοηματοδοτήσουν «ύλικά», όπως είπαμε, τις έννοιες και σχέσεις του και να *συναποτελέσουν τή συγκεκριμένη «ύλική» αναφορά του* και, από τήν άλλοη μεριά, σε εκείνα τά όποια δεν μπορούν. Η διαδικασία της επαναπόδοσης λειτουργεί λοιπόν ως μία διαδικασία *μετασχηματισμού* και *επιλογής*: Κάποια φαινόμενα, ένόσω μετασχηματίζονται, διαχωρίζονται από άλλα, ύποτάσσονται στο έννοιολογικό σύστημα που συγχρόνως έτσι συγκροτείται, και *ιδρύουν από κοινού τό επιστημονικό αντικείμενο*. Ο μηχανισμός που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο έγκαθιστά πρώτα τά *ιδρυτικά μέλη* του αντικειμένου αυτού.

Τά ιδρυτικά μέλη του επιστημονικού αντικειμένου είναι, γενικά, φαινόμενα τά όποια ή τρέχουσα εμπειρία έκλαμβάνει ως άσύνδετα μεταξύ τους, ως άσυσχετίστα. Η κίνηση των πλανητών, ή ελεύθερη πτώση και ή παλίρροια ή οί παραπράξεις, τά όνειρα και οί νευρώσεις είναι φαινόμενα *εμπειρικά ανεξάρτητα*, φαινόμενα που νοούνται *έναίια* μόνο μετά τήν έννοιολογική άνασκευή τους και τήν από κοινού ύπαγωγή τους στη γνωστική δικαιοδοσία ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος. Έτσι, ό μηχανισμός διαμόρφωσης του επιστημονικού αντικειμένου, καθώς ύπάγει στη δικαιοδοσία ενός και του αυτού έννοιολογικού συστήματος φαινόμενα εμπειρικά ανεξάρτητα, είναι μηχανισμός που προσδίδει στις έννοιες και σχέσεις του συστήματος αυτού έναν *ιδιάζοντα χαρακτήρα γενικότητας*. Τή γενικότητα ή όποια, ακριβώς, επιτρέπει στις *ίδιες* έννοιες και σχέσεις να *αναφέρονται σε φαινόμενα διαφορετικά*, να νοηματοδοτούνται «ύλικά» από φαινόμενα εμπειρικά ανεξάρτητα. Και αυτή ή «γενικότητα αναφοράς» έπιτελεί με τή σειρά της μία *άπολύτως* καιρία λειτουργία. Παρέχει τό *άπαιτούμενο κοινό έδαφος* για τή ρητή συσχέτιση των διαφορετικών εμπειρικά ανεξάρτητων φαινομένων, επιτρέπει τή χρησιμο-

ποίηση του ενός για τον έλεγχο του άλλου, συνιστά την αναγκαία προϋπόθεση για την αποκατάσταση πειραματικής διαδικασίας. Ο μηχανισμός που διαμορφώνει το επιστημονικό αντικείμενο προχωρεί στην επιλογή και την αναγόρευση των ιδρυτικών μελών του διμεμονωμένου (ή απόδοσης έννοιων σε κάποιο μεμονωμένο φαινόμενο, ή συνακόλουθη ανασκευή του και ή πραγματεύσει του σ' αυτή τη βάση μπορεί ένδεχομένως να αποτελεί συστατικό στοιχείο και αναγκαίο προκαταρκτικό στάδιο της διαδικασίας συγκρότησης μιας επιστήμης αλλά κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να ταυτιστεί με αυτήν την ίδια τη συγκρότηση) αλλά υποβάλλοντας τους υποψηφίους στη δοκιμασία της επαρκούς μεταξύ τους συνοχής. Το πείραμα που κρίνει τις αντίστοιχες εντάξεις και αναγορεύσεις δεν είναι τίποτε άλλο παρά η διαδικασία που οικοδομεί τους όρους αυτής της άμοιβαίας προσαρμογής και συνάρθρωσης, ή διαδικασία η οποία ταυτόχρονα αποδεικνύει την αλληλεγγύη που υποχρεωτικά διέπει τα ιδρυτικά μέλη: *Η ένταξη του καθενός στο αντικείμενο συνεπάγεται ή προϋποθέτει την ένταξη του άλλου*. Είναι οι όροι αυτής της αλληλεξάρτησης, πάντοτε υπό τον ενιαίο έλεγχο του ενός εννοιολογικού συστήματος, που καθορίζουν την εσωτερική συνοχή του αντικειμένου, αυτοί που συγχρόνως το περιορίζουν, το περιγράφουν, το διαφοροποιούν από τα φαινόμενα που δεν εντάσσονται σ' αυτό. Έτσι, η επαφή που διατηρεί το εννοιολογικό σύστημα με την πραγματικότητα, αυτή που το συγκροτεί και το ελέγχει διαμορφώνοντας συγχρόνως το επιστημονικό αντικείμενο και νοηματοδώντας υλικά τις αντίστοιχες έννοιες και σχέσεις δεν συνιστά έναν απλό διάλογο ανάμεσα σε δύο μόνο αδιαφοροποίητα μέρη — κάποιες έννοιες και σχέσεις μεταξύ έννοιων από τη μία, κάποια μεμονωμένα φαινόμενα από την άλλη. Είναι μία πολύ πύ σύνθετη αλληλεξάρτηση ή οποία διαπλέκει έννοιες με έννοιες, έννοιες με φαινόμενα και φαινόμενα με φαινόμενα μέσα σε μία ενιαία διαδικασία ή οποία ταυτόχρονα διαπλάσσει όλους τους όρους αυτής της αλληλεξάρτησης και αποκαθιστά όλες τις επιμέρους μεταξύ τους σχέσεις.

Οι έννοιες και σχέσεις του επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος δεν περιορίζονται στην πραγμάτωση μόνο των ιδρυτικών μελών του αντικειμένου τους και αυτό πάλι δεν όριζεται μία για πάντα από μόνο τα ιδρυτικά του μέλη. Η γενικότητα αναφοράς των έννοιων και σχέσεων του εννοιολογικού συστήματος εφοδιάζει «εκ κατασκευής» το σύστημα αυτό με μία *ικανότητα επέκτασης*. Αυτό διαθέτει εγγενώς τη δυνατότητα να αποδοθεί και σε άλλα φαινόμενα και να δοκιμάσει να συμπεριλάβει κι αυτά στη γνωστική δικαιοδοσία του ανασκευάζοντάς τα εννοιολογικά και ελέγχοντας τη συνοχή τους ως προς και με τη βοήθεια των φαινομένων που είναι ήδη ένταγμένα. Ο μηχανισμός διαμόρφωσης του επιστημονικού αντικειμένου αφήνει έτσι ελεγχόμενα ανοικτό το αντικείμενο αυτό, του επιτρέπει να διευρύνεται. Η ικανότητα, τώρα, του εννοιολογικού συστήματος να επεκτείνεται και σε άλλα φαινόμενα διαπλέκεται με την, επίσης «εκ κατασκευής», δυνατότητα του ίδιου να αναπτύσσεται, όπως ήδη λέχθηκε, θεωρητικά με αποτέλεσμα την αποκατάσταση των προϋποθέσεων και των όρων μιας *συνολικής εσωτερικής δυναμικής*. Από εκεί και πέρα, ή ανάγκη να αντιμετωπίζεται συνεχώς ή πάντοτε ατελής και προβληματική συνάρθρωση των συστατικών στοιχείων μιας επιστήμης ενεργοποιεί αυτούς τους εκ γενετής ένυπαρκτους όρους της δυναμικής της, θέτει ευθύς

εξαρχής την επιστήμη σε κίνηση και παράγει την ιστορία της.⁴ Νέα φαινόμενα εντάσσονται στο αντικείμενο της, νέες πτυχές φαινομένων αποκαλύπτονται μέσα από τις διαδικασίες αντιστοίχισης των λογικών συνεπειών του εννοιολογικού συστήματος με τα πραγματικά χαρακτηριστικά των εννοιολογικά ανασκευασμένων φαινομένων, άλλα φαινόμενα αποκτούν το status του ελεγκτή και εμπλουτίζουν τις αντίστοιχες πειραματικές διαδικασίες ενώ, κατά καιρούς, το όλο πλέγμα ύφισταται ριζικές αναδιατάξεις και ανασχηματισμούς. Έτσι, ή κίνηση μιας επιστήμης συνιστά πορεία κυριολεκτικά επαναστατική, όχι μόνο γιατί ή νέα επιστήμη καταστρέφει με τη γέννησή της δεδομένες συσχετίσεις και συνάψεις, ανατρέπει τη δεδομένη τάξη της πραγματικότητας και αποκαθιστά μία νέα συνοχή που ανασυντάσσει και αναδιοργανώνει αυτήν την τάξη αλλά και γιατί ή ίδια ή ανάπτυξη της επιστήμης αυτής είναι μία περιπέτεια χωρίς τέλος που δεν σταματάει ποτέ να επεξεργάζεται και να αναμοχλεύει το αντικείμενο της και τα μέσα που το γνωρίζουν, που συνεχίζει αδιάκοπα να παράγει το νέο και να στηρίζεται σ' αυτό για να αναθεωρεί και να αναερμηνεύει, όταν χρειάζεται, το παλιό. Όμως ή συγκεκριμένη ανάλυση των όρων και των μορφών κίνησης μιας επιστήμης δεν ενδιαφέρει εδώ.

Ίσως είναι εδώ ή στιγμή να πάρουμε μία ανάσα. Καί ένα παράδειγμα που καθιστά κάπως πύ άπτά τά κύρια στοιχεία της μέχρις εδώ ανάλυσης μπορεί να βοηθήσει.⁵

Έστω, λοιπόν, πώς κάποτε, για κάποιους λόγους που εδώ δεν έχουν σημασία, *ή κίνηση του έκκρεμους* αναδεικνύεται σε θέμα ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Έστω ακόμη πώς την εποχή αυτή, υπάρχει μία εμπειρική αντίληψη για το χρόνο (ας πούμε αυτή που προέρχεται από την περιοδική εναλλαγή της μέρας με τη νύχτα), ή οποία επιτρέπει να συγκριθούν διάρκειες και μία εμπειρική αντίληψη για το χώρο ή οποία επιτρέπει να συγκριθούν αποστάσεις και μήκη. Οί αντίληψεις αυτές μπορούν να συστρατευθούν μαζί με κάποιες ακόμη εμπειρικές αντίληψεις και κάποια πρακτικά μέσα που δεν χρειάζεται να καταγραφούν εδώ αναλυτικά και να δημιουργήσουν μία αφητηρία απ' όπου μπορεί να ξεκινήσει ή μελέτη του θέματος. Έστω, τέλος, πώς αυτή ή μελέτη καταλήγει στην εξής συγκεκριμένη πρόταση: Οί ταλαντώσεις με μικρό πλάτος ενός έκκρεμους διαρκούν τό ίδιο και αυτή ή διάρκεια εξαρτάται μόνον από τό μήκος του έκκρεμους. Δηλαδή, αν πάρουμε δύο έκκρεμη με τό ίδιο μήκος και μετρήσουμε τό πλήθος των ταλαντώσεων που αυτά έκτελούν από την ανατολή μέχρι τη δύση του ήλιου βρίσκουμε ότι τό πλήθος αυτό είναι ίδιο και για τά δύο. Ήδη ή πρόταση αυτή έχει έναν αδιαμφισβήτητο επιστημονικό

4. Η ιστορία μιας επιστήμης, ως ιστορία μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πρακτικής, συναρτάται, προφανώς, με συνθήκες και όρους οι οποίοι μόνον έμμεση σχέση έχουν με την εσωτερική δυναμική της επιστήμης αυτής. Η επιστημονική πρακτική είναι μία «σχετικά αυτόνομη» κοινωνική πρακτική και είναι ή *σχετικότητα* αυτής της αυτονομίας που προσδιορίζεται, ακριβώς, από τέτοιους μη «εσωτερικούς» όρους. Άλλά τά ζητήματα αυτά δεν ενδιαφέρουν εδώ.

5. Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι κατασκευασμένο αλλά διατηρεί μία συγγένεια με ένα εξέχον έπεισόδιο από την ιστορία της Φυσικής. Βλέπε Alexandre Koyre. "Une experience de mesure" στη συλλογή άρθρων του ίδιου *Etudes d'histoire de la pensée scientifique*. PUF, 1966.

χαρακτήρα και πολλά από τα στοιχεία της διαδικασίας που μόλις περιγράψαμε απαντώνται εδώ: Έκκρεμές, ταλάντωση, μήκος, διάρκεια είναι νέες έννοιες που συσχετίζονται ρητά μέσα στην πρόταση αποκτώντας έτσι τη «συστημική» διάσταση του νοήματός τους. Συγχρόνως το φαινόμενο το οποίο περιγράφει ή πρόταση αυτή είναι ένα εννοιολογικά ανασκευασμένο φαινόμενο του οποίου τα επιμέρους στοιχεία αναφέρονται σε και νοηματοδοτούνται «ύλικά» από τα πραγματικά έκκρεμη με τα άπειράριθμα διαφορετικά πραγματικά χαρακτηριστικά τους και τις πραγματικές κινήσεις τους όπως αυτές επιτελούνται σε διαφορετικούς πραγματικούς τόπους, χρόνους, περιβαλλοντικές συνθήκες κ.λπ. Οι έννοιες έχουν ένα χαρακτήρα γενικότητας αφού αναφέρονται σε όλα τα πραγματικά έκκρεμη και ένα έκκρεμες μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ελέγξει κάποιο άλλο ώστε να επιβεβαιωθεί έτσι πειραματικά ή παραπάνω πρόταση ή για να γίνει πιο συγκεκριμένο το «συστημικό» και το «ύλικό» νόημα της έννοιας «μικρό πλάτος ταλάντωσης». Όμως, βέβαια, οι κινήσεις εστω και των πιο διαφορετικών πραγματικών έκκρεμων δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ως εμπειρικά ανεξάρτητα φαινόμενα.

Τό κενό αυτό καλύπτεται και τα επιμέρους στοιχεία της διαδικασίας συγκρότησης της Κλασικής Μηχανικής αναδεικνύονται με πολύ μεγαλύτερη ενάργεια αν δοθεί ή παρακάτω, «αυτονόητη» σήμερα αλλά κυριο-

Τά σύνορα που περιορίζουν
τό έπιστημονικό αντικείμενο
είναι άσταθι και άσαφη

λεκτικά επαναστατική κάποτε, συνέχεια στην παραπάνω πρόταση: Παίρνουμε ένα έκκρεμές, μετράμε το πλήθος των ταλαντώσεων που αυτό εκτελεί από τότε που ένα αντικείμενο αφήνεται να πέσει ελεύθερο από κάποιο ορισμένο ύψος μέχρι τότε που φτάνει αυτό στο έδαφος και αποδίδουμε τον αριθμό που προκύπτει στη διάρκεια αυτής της πτώσης. Συγκρίνουμε κατόπιν την ελεύθερη πτώση διαφόρων σωμάτων με το πλήθος τέτοιων ταλαντώσεων και καταλήγουμε σε μία δεύτερη πρόταση: Για ορισμένο ύψος, η διάρκεια της πτώσης όλων ανεξαιρέτως των σωμάτων είναι ίδια. Οι δύο, τώρα, αυτές προτάσεις, όπως άρθρώνονται μαζί, σημαίνουν τα εξής: 1) Η έννοια του χρόνου ή οποία, κατά την πρώτη πρόταση, εξακολουθούσε ακόμη να παραμένει αναπόσπαστα δεμένη με το φαινόμενο της εναλλαγής της μέρας με τη νύχτα (αφού μόνον αποκλειστικά μέσω αυτού μπορούσαν να συγκριθούν διάρκειες) αποσπάται, απελευθερώνεται από αυτήν την αρχική εμπειρική της πρόσδεση και, με την ίδια κίνηση, αποκρυσταλλώνεται ως νέα έννοια. Η έννοια είναι νέα για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί, ακριβώς, αυτή παύει να συναρτάται με ένα προνομιακό φαινόμενο αναφοράς. Τα διαφορετικά φαινόμενα στέκουν πλέον ισότιμα απέναντί της (μπορεί π.χ. ο χρόνος του έκκρεμου ή αυτός της ελεύθερης πτώσης να θεωρηθεί ο χρόνος ως προς τον οποίο συγκρίνονται οι άλλοι) και η έννοια «δημοκρατικοποιείται» προσλαμβάνοντας έναν χαρακτήρα αδιαφοροποίητης γενικότητας αναφο-

ράς. Και δεύτερον γιατί η έννοια καθίσταται *μετρήσιμη κατά πρακτικά ελέγξιμο τρόπο*.⁶ (Οι υποδιαίρεσεις της ημέρας, όπως διαβάζονται, ως πούμε, σ' ένα ηλιακό ρολόι προφανώς δεν έχουν αυτήν την ιδιότητα). Αυτή η πρακτική μετρησιμότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί π.χ. για να συγκριθεί η διάρκεια της ελεύθερης πτώσης ενός σώματος από *διαφορετικά* ύψη και να διαπιστωθεί ότι η διάρκεια αυτή *δεν* είναι ανάλογη με το ύψος. 2) Η νέα έννοια του χρόνου, μαζί με τις έννοιες που συναπαρτίζουν τις δύο παραπάνω προτάσεις (και, βέβαια, μαζί με τις έννοιες μάζα, δύναμη κ.λπ. που αποκρυσταλλώνονται μέσα στην ίδια ιστορική διαδικασία) συγκροτούν σύστημα. Από τη συγκεκριμένη «θέση» τους εκεί άντλούν τη «συστημική» διάσταση του νοήματός τους. Π.χ. το «συστημικό» νόημα της νέας έννοιας του χρόνου προσδιορίζεται (και περιορίζεται) εδώ από την έννοια «μικρό πλάτος ταλάντωσης» ή οποία παραμένει ακόμη ουσιαστικά εμπειρική. Η λογική επεξεργασία του συστήματος, αφού αυτό αποκατασταθεί στην ολόκληρη του, θα παραγάγει τις σχέσεις που διέπουν τη γενική κίνηση του έκκρεμου, θα προσδιορίσει το «συστημικό» νόημα της έννοιας «μικρό πλάτος ταλάντωσης» και θα απελευθερώσει την έννοια του χρόνου από την αρχική αυτή δέσμευση. 3) Η νέα έννοια του χρόνου και οι άλλες έννοιες επαναποδίδονται στα φαινόμενα, τα μετασχηματίζουν εννοιολογικά (π.χ. ο χρόνος που τά διέπει είναι πλέον ο αφηρημένος, γενικός, αδιαφοροποίητος χρόνος της νέας έννοιας) ενώ συγχρόνως αυτές νοηματοδοτούνται ύλικά. (Ο χρόνος που μετράει το έκκρεμές είναι ένας κυριολεκτικά χειροπιαστός χρόνος). 4) Η γενικότητα αναφοράς της νέας έννοιας του χρόνου επιτυγχάνει να συνδέσει, να υπαγάγει στη δικαιοδοσία της, εμπειρικά ανεξάρτητα φαινόμενα. Και η σύνδεση αυτή αποτελεί ένα καθοριστικής σημασίας πρώτο βήμα για τη συγκρότηση ολόκληρου του εννοιολογικού συστήματος της Κλασικής Μηχανικής. Π.χ. η ταύτιση του χρόνου που διέπει τα γήινα φαινόμενα με αυτόν που διέπει τα ουράνια οδηγεί στη συσχέτιση του γήινου με τον ουράνιο *χώρο* συμβάλλοντας έτσι αποφασιστικά στην αποκρυστάλλωση μίας νέας έννοιας χώρου. Ακόμη, η σύνδεση ανάμεσα στην κίνηση του έκκρεμου και την ελεύθερη πτώση, καθώς επιτυγχάνεται από μία έννοια χρόνου μετρησιμη με μία σχετικά έπαρκη ακρίβεια, συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της έννοιας της *επιτάχυνσης* και από κει στην παραγωγή των βασικών σχέσεων που διέπουν το φαινόμενο της ελεύθερης πτώσης. 5) Τα διαφορετικά φαινόματα, τα οποία ή νέα έννοια του χρόνου και οι άλλες έννοιες συνδέουν, περιγράφουν, περι-ορίζουν το πεδίο αναφοράς των εννοιών αυτών διαχωρίζοντάς το από φαινόμενα όπου οι νέες έννοιες δεν μπορούν να αναφερθούν με λειτουργικότητα. Π.χ. μπορεί συμβατικά όλοι οι χρόνοι να μετριοούνται με τον ίδιο τρόπο, αλλά ο ιστορικός χρόνος, ο ψυχολογικός χρόνος ή ακόμη και ο χρόνος της φυσικής ιστορίας χαρακτηρίζονται από πυκνώματα και άραιώματα, από μία έσωτερική δομή που τους διαφοροποιεί ριζικά τόσο από το χρόνο - παράμετρο της Φυσικής όσο και μεταξύ τους. Για τα ψυχολογικά, τα ιστορικά, τα

6. Άς σημειωθεί ότι αυτή η «έγγενής μετρησιμότητα» των εννοιών απαντάται με τον παραπάνω τρόπο μόνον στην περίπτωση της Φυσικής. Ακόμη και στις άλλες *φυσικές* επιστήμες (Χημεία, Βιολογία κ.λπ.) η μέτρηση νοείται και λειτουργεί διαφορετικά.

κοινωνικά κ.λπ. φαινόμενα, ο χρόνος της Φυσικής είναι θεωρητικά ανενεργός· δεν συμβάλλει, δηλαδή, στη γνωστική ιδιοποίηση των φαινομένων αυτών.⁷ 6) 'Ο περιορισμός του πεδίου αναφοράς των και από τις νέες έννοιες συνιστά το αναγκαίο πρώτο βήμα για την εγκατάσταση των ιδρυτικών μελών του αντικειμένου της Κλασικής Μηχανικής. 'Ετσι, σύμφωνα με τα παραπάνω, τα προς αναγόρευση ιδρυτικά μέλη είναι η κίνηση της γής γύρω από τον ήλιο, η κίνηση του εκκρεμούς και η ελεύθερη πτώση. 7) 'Η σύνδεση εμπειρικά ανεξάρτητων φαινομένων υπό τη δικαιοδοσία των ίδιων έννοιων επιτρέπει τη χρησιμοποίηση του ενός για τον έλεγχο του άλλου, την αποκατάσταση μιάς πειραματικής διαδικασίας. 'Ετσι τό εκκρεμές μπορεί να γίνει πειραματική συσκευή, όργανο μέτρησης του χρόνου. 8) 'Η γενικότητα αναφοράς των νέων έννοιων δεν περιορίζεται στο αρχικό πεδίο αναφοράς τους. Αυτές μπορούν να αποδοθούν και σε άλλα φαινόμενα για να εντάξουν κι αυτά στο αντικείμενο που διαμορφώνεται. 'Η συκρότητα της Κλασικής Μηχανικής συμπλέαβε και τό φαινόμενο της παλίνροιας στα ιδρυτικά μέλη του αντικειμένου της.

Και έδω τό παράδειγμα τελείωσε.⁸ 'Απομένει ακόμη για εξέταση ένα μόνο στοιχείο, έξίσου θεμελιώδες μέ αυτά που ήδη αναφέρθηκαν, του μηχανισμού που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο. Είναι τό στοιχείο που συγκεκριμενοποιεί τό περιεχόμενο ειδικά της θέσης 4, συμπληρώνοντας έτσι αυτά που χρειάζονται για να άποσαφηνιστεί ή θέση 6. Τό στοιχείο αυτό προσδιορίζει παραπέρα την *ικανότητα αναφοράς* των έννοιων και σχέσεων ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος και όλοκληρώνει μ' έναν τελευταίο κρίκο τό συλλογισμό που ξεκίνησε πριν από κάμποσες σελίδες.

'Η *ικανότητα αναφοράς* ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος προσδιορίστηκε στα προηγούμενα άποκλειστικά και μόνον ως *γενικότητα αναφοράς*. Είναι αυτή ή γενικότητα ή όποια, όπως είπαμε, επιτρέπει τη συσχέτιση και τόν άλληλοέλεγχό των εμπειρικά ανεξάρτητων φαινομένων που συναποτελούν τό επιστημονικό αντικείμενο περι-ορίζοντας ταυτόχρονα τό αντικείμενο αυτό, είναι αυτή ή γενικότητα που υποβάσταζει την έπεκτατική *ικανότητα* του αντίστοιχου έννοιολογικού συστήματος. Αυτή, τώρα, ή γενικότητα δεν συγκρατείται, καταρχήν, από κανένα έγγενές άνασταλτικό μέσο. Καθώς τόσο τά ιδρυτικά μέλη του αντικειμένου, των όποιων αυτή επιτρέπει τη σύνδεση, όσο και τά νέα μέλη, των όποιων πάλι αυτή επιτρέπει την ένταξη, είναι, γενικά, *εμπειρικά ανεξάρτητα φαινόμενα*, δηλαδή φαινόμενα των όποιων ή έννοιολογική συνοχή δεν δίδεται κατά κανένα τρόπο προκαταβολικά αλλά άποδεικνύεται μόνον εκ των ύστερων, τό έννοιολογικό σύστημα δεν γνωρίζει που και πότε να στα-

ματήσει. Τό *όποιοδήποτε* φαινόμενο *ένδέχεται* να άποδειχθεί έντάξιμο στο αντικείμενό του. Μέ άλλα λόγια ή γενικότητα αναφοράς ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος παρουσιάζει έναν *άπόλυτο* χαρακτήρα και οί συνακόλουθες έπεκτατικές βλέψεις του έννοιολογικού συστήματος δεν έχουν όρια. 'Η προσπάθεια να άποδοθούν οί έννοιες και σχέσεις του έννοιολογικού συστήματος σε νέα φαινόμενα ώστε να ύπαχθουν κι αυτά στη δικαιοδοσία του δεν ύπόκειται αργιστί σε κανέναν περιορισμό. Και είναι αυτή ή τάση για χωρίς όρια έπέκταση που φτιάχνει τη δύναμη της αναπτυσσόμενης επιστήμης όπως είναι και αυτή ή τάση που, όταν μετατραπεί σε άνερμάτιστη άλαζονεία, φτάνει να διακηρύξει την «τελική λύση» — φυσική, βιολογική, ψυχαναλυτική κ.λπ. — όλων των σχετικών ή και άσχετων προβλημάτων. 'Η μηχανιστική ιδεολογία του 18ου αιώνα, ή σύγχρονή μας κοινωνιοβιολογία και ό ψυχαναλυτισμός του συρμού σ' αυτήν την τάση βασίζουν τό άλλοθι τους.

'Ομως, ή *ικανότητα αναφοράς* ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος *δέν* ταυτίζεται με μία άμετρίαστη γενικότητα αναφοράς. Κάθε συγκεκριμένη έπιστήμη μπορεί μόν να μνή έχει αργιστί δεσμεύσεις ως προς τά φαινόμενα που είναι σε θέση να πραγματοποιηθεί, αλλά όμως αυτή έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει μερικές μόνον όψεις, *έντελώς ειδικές πτυχές*, των φαινομένων αυτών. Μπορεί οί κινήσεις όλων άνεξαιρέτως των σωμάτων να ύπάγονται στη δικαιοδοσία της Κλασικής Μηχανικής αλλά, ως πούμε, τό μήλο του Νεύτωνα δεν είναι καρπός κάποιας μηλιάς, δεν είναι φρούτο, δεν έχει χρώμα, γεύση, φλούδα ή κουκούτσι. Είναι άπλως ένα σώμα που πέφτει ελεύθερα. Μέ άλλα λόγια ή *ικανότητα αναφοράς* ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος *δέν* είναι μόνον άπολύτως γενική· είναι ταυτόχρονα και *άπολύτως μερική*. 'Η γενικότητα αναφοράς του επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος ως προς τά *φαινόμενα* που αυτό είναι σε θέση να πραγματοποιηθεί, *έλέγχεται* από τη μερικότητα αναφοράς του ίδιου συστήματος ως προς τις *πτυχές* των φαινομένων που αυτό είναι σε θέση να γνωρίσει. Και είναι ό ίδιος ό μηχανισμός διαμόρφωσης του επιστημονικού αντικειμένου ό όποιος, μαζί με τόν γενικό χαρακτήρα της *ικανότητας αναφοράς* του αντίστοιχου έννοιολογικού συστήματος, προσδιορίζει από μόνος του και τόν μερικό χαρακτήρα αυτής της *ικανότητας αναφοράς*.

'Ο μηχανισμός που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο, όπως προηγουμένως τό περιγράψαμε, συνιστά μία διαδικασία ή όποια μπορεί, έντελώς σχηματικά, να χωριστεί σε τρία στάδια: την επαναπόδοση των έννοιων και σχέσεων του αντίστοιχου έννοιολογικού συστήματος στα φαινόμενα κάποιου τομέα της πραγματικότητας· την έννοιολογική άνασκευή των φαινομένων αυτών· τη διάσπαση του χώρου των φαινομένων σε έντάξιμα στο αντικείμενο φαινόμενα από τη μία μεριά και μη έντάξιμα από την άλλη. Τό πρώτο, τώρα, στάδιο αυτής της διαδικασίας — έδω είναι ή στιγμή να τό ξεϊδικεύσουμε — λειτουργεί ως μία πράξη *προκαταρκτικής έπιλογής*. 'Από τό σύνολο των όψεων που συνιστούν τό ύποψήφιο για ένταξη πραγματικό φαινόμενο, όπως αυτό αρχικά δίδεται, τό στάδιο της επαναπόδοσης *επιλέγει* κάποιες έντελώς ειδικές πτυχές του, άπομονώνει αυτές τις πτυχές από τις ύπολοιπες όψεις του πραγματικού φαινομένου και *διαγράφει* αυτές τις *τελευταίες* από τό *οπτικό πεδίο* του έννοιολογικού συστήματος. Είναι αυτές οί *επιλεγμένες*

7. Για την έννοια του ιστορικού χρόνου βλέπε L. Althusser, *Lire le Capital*, Maspéro. 1970, τόμος πρώτος, σ. 112-149.

8. Τό όλον παράδειγμα είναι, όπως λέχθηκε, κατασκευασμένο. Αυτό σημαίνει πως *δέν* άποτελεί περίληψη ή σχηματοποίηση κανενός μέρους της *πραγματικής* ιστορίας που συγκρότησε την Κλασική Μηχανική. Αυτό αναφέρεται στις έννοιολογικές, *άποκλειστικά*, συνιστώσες αυτής της πραγματικής ιστορίας και προσπαθεί μόνο να έντοπίσει όρισμένους από τούς *λογικά* κύριους άρμούς που άρθρώνουν αυτές τις συνιστώσες. 'Η πραγματική ιστορία της Κλασικής Μηχανικής, έστω και μόνον κατά αυτές τις συνιστώσες της, *δέν* άκολουθήσε τη ροή που ύπαινίσσεται τό παράδειγμα.

πτυχές και αυτές *μόνον πλέον* που συνιστούν τό πραγματεύσιμο από τό έννοιολογικό σύστημα έννοιολογικά άνασκευασμένο φαινόμενο. Όπότε τό δεύτερο στάδιο τής διαδικασίας, ή έννοιολογική άνασκευή του πραγματικού φαινομένου, συγκεκριμενοποιείται: ή έννοιολογική αυτή άνασκευή δέν είναι τίποτε άλλο από τήν ολοκληρωτική ύπαγωγή του πραγματικού φαινομένου στίς έπιλεγμένες αυτές πτυχές του, τίποτε άλλο από *τήν άπόλυτη ταύτιση του με αυτές τίς μερικές πτυχές του*. Καί έτσι τελικό άποτέλεσμα του μηχανισμού που διαμορφώνει τό έπιστημονικό αντικείμενο δέν είναι μόνο ή διάσπαση του χώρου των φαινομένων, σέ έντάξιμα και μη έντάξιμα στό αντικείμενο φαινόμενα: είναι συγχρόνως και ή διάρρηξη αυτών των ίδιων των φαινομένων, ό διαχωρισμός και ή έπιλογή των έντελώς ειδικών εκείνων πτυχών τους που είναι πραγματεύσιμες από τό έπιστημονικό έννοιολογικό σύστημα. Π.χ. για τήν Κλασική Μηχανική, ή Γη, ή μία και μοναδική πραγματική Γη, είναι άπλά και μόνον ένα ύλικό σημείο ή, σωστότερα, μία πεπλατυσμένη σφαίρα που κινείται στό Διάστημα. Ό φλοιός και τό έσωτερικό της, οί ήπειροι και οί ώκεανοί της, τά ήφαιστεια και οί σεισμοί της *δέν υπάρχουν για τήν Κλασική Μηχανική*. Οί δψεις αυτές συνιστούν, υπό προϋποθέσεις άνάλογες με αυτές που αναλύσαμε, αντικείμενα άλλων *έπιστημονικών κλάδων* — τής Γεωλογίας, τής Ήφαιστειολογίας, τής Σεισμολογίας κ.λπ. Είναι αυτή ή διάρρηξη του πραγματικού φαινομένου, είναι αυτή ή συνακόλουθη άπόλυτη ταύτιση του με μερικές μόνο, έντελώς ειδικές πτυχές του, που συνιστά τόν *άπολύτως μερικό* χαρακτήρα τής ικανότητας άναφοράς του αντίστοιχου έννοιολογικού συστήματος. Καί είναι αυτή ή μερική διάσταση που έλέγχει δραστικά, όπως είπαμε, τίς έπεκατακτικές βλέψεις τής ίδιας ικανότητας άναφοράς, οίκοδομώντας έτσι μαζί της μία *διαλεκτική γενικού-μερικού*. Είναι δέ, τέλος, αυτή ή διαλεκτική ή όποια, με τή σειρά της, διαμορφώνει συνολικά τό πλαίσιο διεύρυνσης του έπιστημονικού αντικειμένου προσδιορίζοντας τούς όρους αυτής τής διεύρυνσης και περιορίζοντας αντίστοιχα τό αντικείμενο. Άλλά και κάτι άκόμη. Αυτή ή άπολύτως μερική διάσταση τής ικανότητας άναφοράς ενός έπιστημονικού έννοιολογικού συστήματος άποδεικνύει ότι κάθε αναγωγικό πρόγραμμα που φιλοδοξεί νά ύπαγάγει όλα τά φαινόμενα στή δικαιοδοσία κάποιας, όποιασδήποτε, έπιστήμης-μητέρας δέν είναι παρά φενάκη. Γιατί καμιά έπιστήμη δέν είναι σέ θέση νά πραγματευθεί ένα πραγματικό φαινόμενο στήν δλότητα των δψων με τίς όποιες αυτό δίδεται, γιατί κανένα έπιστημονικό έννοιολογικό σύστημα δέν μπορεί νά ύπάρξει άν δέν επιλέξει κάποιες έντελώς ειδικές πτυχές των φαινομένων άγνοώντας και διαγράφοντας από τό όπτικό του πεδίο όλες τίς υπόλοιπες και ταυτίζοντας έτσι τό φαινόμενο με αυτές τίς έπιλεγμένες πτυχές. Πράγμα που δέν σημαίνει, βέβαια, ότι αυτές οί διαγραφόμενες δψεις είναι λιγότερο πραγματικές ή λιγότερο σημαντικές. Άπλως, αυτές μπορούν νά άποτελέσουν αντικείμενο κάποιας άλλης έπιστήμης ή κάποιων άλλων έπιστημών.

Ό μηχανισμός διαμόρφωσης του έπιστημονικού αντικειμένου επιλέγοντας μερικές μόνο έντελώς ειδικές πτυχές κάθε πραγματικού φαινομένου, διαγράφοντας όλες τίς υπόλοιπες και ταυτίζοντας τό φαινόμενο με αυτές τίς έπιλεγμένες πτυχές του δέν κάνει τίποτε άλλο από τό νά *αυτονομεί* αυτές τίς τελευταίες. Καθώς τό πραγματικό φαινόμενο έντάσσεται στό έπιστημονικό αντικείμενο ως συνιστάμενο από μόνο αυτές τίς έ-

πιλεγμένες πτυχές του, καθώς οί άλλες, έξίσου πραγματικές, δψεις του κυριολεκτικά δέν ύπάρχουν για τό αντίστοιχο έννοιολογικό σύστημα, τό έπιστημονικό αντικείμενο δέν έχει καταρχήν τίποτε νά κάνει ούτε με αυτές τίς άλλες δψεις — οί όποιες, έννοιολογικά άνασκευασμένες σύμφωνα με τά παραπάνω, μπορούν νά άποτελέσουν αντικείμενο ή αντικείμενα άλλων έπιστημών — ούτε με τούς τρόπους πραγμάτευσης των δψων αυτών — έπιστημονικούς ή όχι. Τό έπιστημονικό αντικείμενο είναι αυτόνομο τόσο ως προς τά αντικείμενα άλλων έπιστημών όσο και ως προς όποιασδήποτε θεωρητικές κατασκευές που πραγματεύονται δψεις του πραγματικού φαινομένου τίς όποιες τό αντίστοιχο έπιστημονικό έννοιολογικό σύστημα, για νά συγκροτηθεί τό ίδιο, έχει διαγράψει από τό όπτικό του πεδίο. Καί αυτό είναι καταρχήν τό περιεχόμενο τής θέσης 4.

Όμως ή αυτονομία αυτή του έπιστημονικού αντικειμένου δέν συνεπάγεται ότι οί έπιμέρους έπιστήμες δέν συνάπτουν κανενός είδους σχέση μεταξύ τους. Ή θέση 4 ολοκληρωμένη, προσδιορίζει τήν αυτονομία του έπιστημονικού αντικειμένου ως αυτονομία *μόνο σχετική* ενώ ή θέση 6 δέν άποκλείει τίς διεπιστημονικές σχέσεις αλλά μόνον συναρτά τούς όρους έπικοινωνίας άνάμεσα σέ διαφορετικές έπιστήμες τόσο με αυτήν τήν αυτονομία και τή σχετικότητα της όσο και με τή νοηματική αυτονομία των έννοιών που συγκροτούν ένα έπιστημονικό έννοιολογικό σύστημα. Αυτό είναι τό έδαφος που στηρίζει τήν ιδέα τής «*διεπιστημονικότητας*». Όπότε τό αίτούμενο είναι πλέον ή συγκεκριμένη άναγνώριση αυτού του έδάφους.

Γιά τή διεπιστημονικότητα

Ή θέση 6 όρίζει τή διεπιστημονικότητα ως έπικοινωνία άνάμεσα σέ διαφορετικές έπιστήμες και ισχυρίζεται ότι οί όροι αυτής τής έπικοινωνίας περιορίζονται από τίς δύο «*αυτονομίες*» που συναντήσαμε στά προηγούμενα: τήν αυτονομία νοήματος των έννοιών που συγκροτούν κάθε έπιστημονικό έννοιολογικό σύστημα και τήν αυτονομία του αντικειμένου κάθε έπιστήμης. Ή πρώτη από αυτές τίς «*αυτονομίες*» δέν χρειάζεται νά μäs άπασχολήσει εδώ ιδιαίτερα. Άπλως, για τήν πληρότητα τής όλης εξέτασης, άρκει μία προσθήκη σέ όσα ήδη άναφέρθηκαν σχετικά.

Στά προηγούμενα, ή νοηματική αυτονομία των έννοιών ενός έπιστημονικού έννοιολογικού συστήματος όρίστηκε ως ή σχετική αυτονομία του νοήματος αυτών των έννοιών άπέναντι στό νόημα των ίδιων, ένδεχομένως, λέξεων μέσα στά πλαίσια τής τρέχουσας έμπειρίας. Καί ή σχετική άνάλυση κατέληξε στό συμπέρασμα ότι τό «*συστημικό*» νόημα, ή, καλύτερα, ή «*συστημική*» *διάσταση* του νοήματος μιάς έπιστημονικής έννοιας δέν επιτρέπει στήν έννοια αυτή νά μεταφερθεί, *με τό σύνολο των συνεκφορών και των συμπαροληλώσεών της*, έξω από τό έννοιολογικό σύστημα όπου αυτή όργανικά άνήκει. Αυτή όμως ή θεμελιακή δέσμευση δέν άπαγορεύει κάθε μεταφορά. Μετά από κατάλληλη κριτική έπεξεργασία και υπό όρους που δέν χρειάζεται εδώ νά αναλυθούν, κάποια όργανική έννοια μιάς έπιστήμης μπορεί κάλλιστα νά είσαχθεί σέ μία άλλη έπιστήμη για νά εκφράσει πληρέστερα, με κάποιο κατάλληλο τροποποιημένο μέρος των συνεκφορών της, όρισμένες σχέσεις τής δεύτερης έπιστή-

μης.⁹ Η κριτική έπεξεργασία της μεταφερόμενης έννοιας συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση γιατί αλλιώς αυτή αντί να βοηθήσει, μπορεί να εμποδίσει την ανάπτυξη της επιστήμης όπου εισάγεται.¹⁰ Έτσι ή αλλιώς, βέβαια, στο πλαίσιο της δεύτερης επιστήμης, ή εισαγόμενη έννοια έχει διαφορετική θέση, διαφορετικό «συστημικό» και «ύλικό» νόημα, διαφορετικές συσχετιστικές και συμπαραδηλώσεις· έχει, δηλαδή, αυτή μετατραπεί σε νέα έννοια. Καί κατά συνέπεια ή επικοινωνία ανάμεσα στις διαφορετικές επιστήμες που επιτυγχάνει μία τέτοια μεταφορά στην ουσία δεν σχετίζει τις επιστήμες αυτές και άρα κατά κανένα τρόπο δεν συνιστά την κύρια πλευρά της διεπιστημονικότητας.

Η κύρια πλευρά της διεπιστημονικότητας, οι όροι της ουσιαστικής επικοινωνίας ανάμεσα σε διαφορετικές επιστήμες είναι αυτοί που έχουν να κάνουν με τα αντικείμενα αυτών των διαφορετικών επιστημών· οι ουσιαστικές σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικές επιστήμες προσδιορίζονται από τη σχετικότητα της αυτονομίας του επιστημονικού αντικείμενου. Είναι, άρα, αυτή ή σχετικότητα που χρειάζεται τώρα να συγκεκριμενοποιηθεί.

Στά προηγούμενα δείξαμε ότι αυτό που κινεί την ικανότητα αναφοράς ενός επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος είναι μία διαλεκτική γενικού-μερικού. Καί είπαμε ακόμη πώς είναι αυτή ή διαλεκτική που προσδιορίζει τους όρους διεύρυνσης του επιστημονικού αντικείμενου περι-ορίζοντας έτσι το αντικείμενο αυτό, δηλαδή πώς είναι αυτή ή διαλεκτική που οροθετεί το επιστημονικό αντικείμενο περιγράφοντας τα σύνορά του. Η αυτονομία, τώρα, του επιστημονικού αντικείμενου δεν μπορεί, προφανώς, παρά να εξαρτάται από τον χαρακτήρα των συνόρων που το περι-ορίζουν και ή σχετικότητα αυτής της αυτονομίας δεν μπορεί παρά να προέρχεται από τον εγγενώς ασταθή και άβηβαιο τρόπο με τον οποίο, όπως θα δούμε, επιτυγχάνεται πάντοτε ή χάραξη των συνόρων αυτών. Η εξέταση αυτού του τρόπου χάραξης θα οδηγήσει στον προσδιορισμό της πρώτης κύριας κατηγορίας διεπιστημονικών σχέσεων.

Πρώτα απ' όλα, τα σύνορα που περι-γράφουν το επιστημονικό αντικείμενο δεν είναι σταθερά αλλά μετακινούνται και μετασχηματίζονται αδιάκοπα. Η δυναμική της ανάπτυξης κάθε συγκροτημένης επιστήμης διευρύνει συνεχώς το επιστημονικό αντικείμενο εντάσσοντας σ' αυτό νέα φαινόμενα και επεκτείνοντας αντίστοιχα τα σύνορά του ενώ ή ίδια αυτή δυναμική οδηγεί κατά καιρούς σε θεωρητικές επαναστάσεις που παράγουν νέες θεωρίες, θεωρίες οι οποίες αναδιατάσσουν συνολικά το αντικείμενο και ανασυντάσσουν με ριζικό τρόπο τα σύνορα που το περιόριζαν.¹¹ Αλλά ισχύει εδώ και κάτι ακόμη. Μέσα στην ιστορική διαδρομή μιας επιστήμης, υπάρχουν φορές όπου ή πορεία της ανεξάρτητης εξέτασης διαφορετικών, έντελως ασυσχετιστων αρχικά κατηγοριών φαινομένων καταλήγει (μέσα από την εννοιολογική ανασκευή των προ-

σφύων, βέβαια, έντελως ειδικών πτυχών τους) στη σύνδεση των φαινομένων αυτών, στην από κοινού υπαγωγή τους στο ίδιο επιστημονικό αντικείμενο. Η ενοποίηση των ηλεκτρικών, των μαγνητικών και των οπτικών φαινομένων με τη θεωρία του Maxwell είναι ένα παράδειγμα τέτοιας σύνδεσης από την ιστορία της Φυσικής. Καί σ' αυτές τις περιπτώσεις, οι προσπάθειες να προσαρμοστούν μεταξύ τους τα επιμέρους αντικείμενα και να άρθρωθούν ανάλογα τα αντίστοιχα εννοιολογικά συστήματα προκαλεί μία μείζονα αναστάτωση των σχετικών συνόρων, ή οποία μόνο μετά από μία μακρά και σύνθετη πορεία μπορεί τελικά να καταλαγιάσει και να καταλήξει σε μία νέα οροθέτηση. Η ηλεκτρομαγνητική θεωρία του Maxwell, διαλύοντας κυριολεκτικά τη μηχανιστική ιδεολογία, καταπάτησε μέχρις εξαφανίσεως τα σύνορα που περιόριζαν μέχρι τότε το αντικείμενο της Φυσικής και τα όποια ή ιδεολογία αυτή, στηριζόμενη στα επιτεύγματα της Κλασικής Μηχανικής, είχε αναγορεύσει σε απαραβίαστα, ενώ συγχρόνως τό αίτημα να συναρθρωθεί αυτή ή νέα θεωρία με τη Μηχανική προκάλεσε την επανάσταση της Θεωρίας της Ειδικής Σχετικότητας. Οι επιπτώσεις αυτής της επανάστασης σε όλόκληρο το αντικείμενο της Φυσικής δεν έχουν ακόμη αξιολογηθεί όριστικά και τό αποτέλεσμα είναι ότι τα σύνορα ανάμεσα στους επιμέρους τομείς αυτού του αντικείμενου παραμένουν μέχρι σήμερα άσαφή και άβηβια.

Η ασάφεια, τώρα, αυτή των σχετικών συνόρων δεν αφορά μόνον τη συνάρθρωση των επιμέρους τομέων του αντικείμενου μιας επιστήμης όπως αυτή προκύπτει μέσα από μία πορεία έντελως άπρόβλεπτων, έκ των προτέρων, ενοποιήσεων σαν την παραπάνω. Η επιστημονική έπεξεργασία αρχικά ασυσχετιστων άφετηριών μπορεί μόν να οδηγεί στην προσέγγιση των αντίστοιχων αντικείμενων και εννοιολογικών συστημάτων αλλά συγχρόνως μπορεί ή προσέγγιση αυτή να μόν ολοκληρώνεται ποτέ με την ενοποίηση των αντικείμενων και συστημάτων αυτών μέσα στα πλαίσια μιας και μόνης επιστήμης. Αντίθετα, σ' αυτή την περίπτωση, κάθε προσπάθεια να μηδενιστεί ή σχετική άπόσταση και να καταστεί ρητή ή επιδιωκόμενη συνάρθρωση, αντί να πετυχαίνει τό στόχο της, παράγει μία άνοιχτή άλληλουχία νέων προβλημάτων στα πλαίσια καθεμιάς από τις προσεγγίσεις επιστημονικές περιοχές. Καί ή επίλυση των προβλημάτων αυτών, αντί να συνενώνει τις περιοχές αυτές, καθιστά άνάγλυφες τις διαφορές τους, όριστικοποιεί τη διάκριση ανάμεσά τους και θεμελιώνει τη σχετική αυτονομία της καθεμιάς ως προς την άλλη, άπονέμοντας έτσι τελικά και στις δύο τους πλήρεις επιστημονικούς τους τίτλους (θέση 4). Μ' άλλα λόγια, ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις επιστημονικές περιοχές, ή, τελικά, επιστήμες, παραμένει πάντα κάποιο «ύπόλοιπο», μία διεπιφάνεια φαινομένων που συνιστούν τό άσαφές, άλλ' άπαραβίαστο μέσα στην άσάφειά του, σύνορο που διαχωρίζει τις δύο. Τά φαινόμενα αυτής της «διεπιφάνειας» συνιστούν σύνορο γιατί, άκριβώς, αυτά, όπως άνασκευάζονται εννοιολογικά από τά εννοιολογικά συστήματα και των δύο αυτών επιστημών χωριστά, είναι καταρχήν εντάξιμα και στις δύο. Όμως αυτό τό «καταρχήν» δεν συγκεκριμενοποιείται ποτέ. Κάθε μία από τις επιστήμες αυτές έπεξεργάζεται άπό την σκοπιά της τά φαινόμενα του συνόρου, βαθαιώνε τη γνώση τους, έξαντλεί έν προκειμένω τά μέσα της αλλά δεν κατορθώνει να κατισχύσει στην άλλη και να υπαγάγει στην άποκλειστική δικαιοδοσία της τά φαινόμενα αυ-

9. Βλέπε την υποδειγματική εισαγωγή έννοιών της Ψυχανάλυσης στο εννοιολογικό πλαίσιο της επιστήμης της Ιστορίας που επιτυγχάνει ό Άλτουσέρ στο δοκίμιό του «Αντίφαση και Έπικαθορισμός», Γιά τόν Μάρξ, Γράμματα, 1978. Η εισαγωγή αυτή δεν έχει, προφανώς, τίποτε να κάνει με τόν «φορούδομαρξισμό».

10. Βλέπε Μ. Pêcheux, «Ideologie et histoire des sciences» στο Μ. Fichant, Μ. Pêcheux, Sur l'histoire des sciences, Maspero, 1971.

τά. Τό μόριο παραμένει πάντα αντικείμενο τόσο της Φυσικής όσο και της Χημείας και όρισμένου τύπου οργανικά μακρομόρια παραμένουν πάντα αντικείμενο τόσο της Χημείας όσο και της Βιολογίας. 'Η διεκδίκηση, μάλιστα, των ίδιων συνοριακών φαινομένων από έπιστήμες διαφορετικές δέν συνιστά μόνο μία συνεχή μάχη χωρίς νικητή ή ήττημένο· ή διεκδίκηση αυτή γενικά καταλήγει στη συγκρότηση ενός νέου επιστημονικού κλάδου ανάμεσα στους δύο αντιπάλους, στην *απόδοση*, δηλαδή, *δομής* στο σύνορο και στη συνακόλουθη μεταφορά της διαμάχης στα νέα σύνορα που δημιουργεί ή συγκρότηση του νέου αντικείμενου. 'Η συγκρότηση της Φυσικοχημείας «ανάμεσα» στη Φυσική και τη Χημεία, αυτή της Νευροψυχολογίας ανάμεσα στη Νευρολογία και την Ψυχολογία ή ακόμη τό δρατό σήμερα κενό μιας θεωρίας με αντικείμενο την οικογένεια ως ενός επιστημονικού κλάδου «ανάμεσα» στην Ψυχανάλυση και στην έπιστήμη της 'Ιστορίας συνιστούν, νομίζω, εύγλωττα έδω παραδείγματα. 'Ετσι τελικά τά σύνορα που περιορίζουν *συνολικά* τό επιστημονικό αντικείμενο δέν είναι μόνο, όπως προηγουμένως είπαμε, *άσταθή* ως προς τά φαινόμενα που περικλείουν· είναι συγχρόνως και *άσαφή* ως προς τίς έπιστήμες που διαχωρίζουν. Και είναι *αυτή* ή *άσάφεια* που συνιστά συγκεκριμένα τη σχετικότητα της αυτονομίας του επιστημονικού αντικείμενου, ενώ είναι *αυτή ή σχετικότητα*, ή όποια, με τη σειρά της, όρίζει την

Τό οικολογικό κίνημα στηρίζει
τό θεωρητικό λόγο του
σέ μία «αυτονόητη» επιστημολογική παραδοχή:
ή κοινωνία είναι οικοσύστημα

πρώτη κύρια κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων.

'Αν ό *άσταθής* χαρακτήρας των συνόρων που περιγράφουν συνολικά τό επιστημονικό αντικείμενο προκύπτει, κατά τά προηγούμενα, ως λογικό επακόλουθο των όρων που συνιστούν τη δυναμική μιας έπιστήμης όπως αυτοί άποκαθίστανται με τη δημιουργία μιας *μοναδικής* άφετηρίας — ή όποια άποτελείται, όπως είπαμε, από τά ίδρυτικά μέλη του αντίστοιχου αντικείμενου, από τό έννοιολογικό σύστημα που πραγματεύεται αυτά τά μέλη και από τίς πειραματικές διαδικασίες που άλληλοεξαρτούν και άλληλοελέγχουν τά δύο προηγούμενα στοιχεία — ό *άσαφής* χαρακτήρας των συνόρων αυτόν προκύπτει ως συνέπεια ενός *επιπλέον γεγονότος*: 'Η έπιστημονική πρακτική, μέσα στην πραγματική ιστορική διαδρομή της, δέν διαγράφει μία εύθυγραμμη, όσοδήποτε σύνθετη, πορεία που εκμεταλλεύεται μέχρις έξαντλήσεως τίς δυνατότητες κάποιας μεμονωμένης τέτοιας άφετηρίας· αντίθετα, ή έπιστημονική πρακτική είναι πρακτική πολλαπλή ή όποια έξακτινώνεται από διαφορετικά ανεξάρτητα κέντρα διαμορφώνοντας σέ ξεχωριστά έπιμέρους επιστημονικά αντικείμενα διαφορετικές, άσυσχέτιστες περιοχές φαινομένων. 'Η συγκεκριμένη διερεύνηση των όποιωνδήποτε διεπιστημονικών σχέσεων όφειλε να ξεκινήσει — όπως έγινε — από την άναγνώριση του γεγονότος αυτής της πολλαπλότητας ως άναγκαίας προϋπόθεσης *γιά την ύπαρξη* διεπιστημονικών σχέσεων.

'Η αυτοτελής, τώρα έπεξεργασία και άνάπτυξη των ανεξάρτητων χώρων εκκίνησης της έπιστημονικής πρακτικής μπορεί να όδηγήσει, όπως είδαμε, είτε στη διατήρηση μέχρι τέλους αυτής της άρχικής ανεξαρτησίας και την παραγωγή διαφορετικών, ανεξάρτητων έπιστημών είτε σέ κάποιου είδους προσέγγιση των παραγομένων αντικείμενων και έννοιολογικών συστημάτων. 'Η δέ προσέγγιση αυτή είτε κατορθώνει να όλοκληρωθεί με την έννοποίηση των έπιμέρους αυτών αντικείμενων και έννοιολογικών συστημάτων στα πλαίσια μιας μοναδικής έπιστήμης — με αντίτιμο όμως τότε συχνά την *άσάφεια* των συνόρων που διαχωρίζουν *έσωτερικά* τό έτσι συγκροτούμενο νέο ένιαίο αντικείμενο σέ έπιμέρους τομείς — είτε φτάνει μόνο μέχρι να *άναδείξει διαφορετικές αλλά συννοούμενες* έπιστήμες. Και είναι αυτή ή συνοριακή σχέση που συνιστά την πρώτη κύρια κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων. 'Η άνάπτυξη της έπιστημονικής πρακτικής χαράσσει *άσαφή* αλλά κοινά σύνορα ανάμεσα σέ έπιστήμες διαφορετικές, άποκαθιστά σχέσεις γειτονίας και δεσμούς συγγενείας ανάμεσα στίς έπιστήμες, όρίζει οικογένειες έπιστημών, τίς *έπιστημονικές «ήπειρους»*.¹¹

Οί διαδικασίες που άποκαθιστούν την πρώτη κύρια κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων και συγκροτούν τίς έπιστημονικές «ήπειρους» είναι διαδικασίες οί όποιες, όπως είδαμε, άφενός προσδιορίζουν τά κοινά *άλλ'* *άσαφή* σύνορα ανάμεσα σέ διαφορετικά έπιστημονικά αντικείμενα, *άναδεικνύοντας* έτσι τίς αντίστοιχες έπιστήμες ως συγγενείς ενώ *ταυτόχρονα* ό ειδικός χαρακτήρας αυτής άκριβώς της *άσάφειας* όδηγεί στη θεμελίωση της σχετικής αυτονομίας καθεμιάς *άπό* τίς έπιστήμες αυτές ως προς την *άλλη* όλοκληρώνοντας έτσι τη συγκρότησή της. 'Η άποκατάσταση του περιοδικού πίνακα των χημικών στοιχείων, όρίζοντας συγκεκριμένα τό σύνορο ανάμεσα σέ Φυσική και Χημεία, άφενός *άπέδωσε* στη Χημεία τη θεωρητική της βάση και *άφετέρου* προσόρισε ρητά τη συγγενεία της με τη Φυσική. 'Ο περιοδικός πίνακας έγινε έτσι ή *βάση άναγωγής* της Χημείας στη Φυσική ενώ συγχρόνως Φυσική και Χημεία δημιούργησαν την *έπιστημονική* τους οικογένεια *ιδρύοντας* από κοινού την «ήπειρο» των φυσικών έπιστημών. Στο πλαίσιο αυτής της «ήπειρου», ή εύρεση, *αργότερα*, του γενετικού κώδικα *όλοκλήρωσε* την *έπιστημονική* συγκρότηση της Βιολογίας και *όριστικοποίησε* την ένταξή της σέ αυτήν την «ήπειρο» ενώ ό γενετικός κώδικας *άποτέλεσε* τη συγκεκριμένη βάση *άναγωγής* της Βιολογίας στη Χημεία. Με *άλλα* λόγια οί διεπιστημονικές σχέσεις που *όρίζουν* μία ήπειρο είναι *σχέσεις άναγωγής* ανάμεσα στίς έπιμέρους έπιστήμες, ή *διασάφηση* των δεσμών συγγενείας ανάμεσά τους είναι συνώνυμη με την *άποκατάσταση* μιας συγκεκριμένης *βάσης άναγωγής*.

'Όμως, όπως *έπίσης* είδαμε, οί συγγενείες μεταξύ *έπιστημών* δέν φτάνουν ποτέ μέχρι την πλήρη ταύτιση των αντικείμενων τους, οί σχετικές *άποστάσεις* δέν *μηδενίζονται* και *άρα* ή *άναγωγή* παραμένει πάντοτε *άναγωγή σέ τελευταία *άνάλυση**. Τά χημικά φαινόμενα είναι *μόνο σέ τελευταία *άνάλυση** φαινόμενα φυσικά και τά βιολογικά *μόνο σέ τελευταία *άνάλυση** χημικά ενώ, *αντίστοιχα*, ή *οικονομική* βάση των σχέσεων παραγωγής καθορίζει *μόνο σέ τελευταία *άνάλυση** τίς πο-

11. Βλέπε L. Althusser, "Préface à l' édition du premier volume du *Capital*". Garnier Flammarion, 1969.

λιτικές ή τις ιδεολογικές σχέσεις.¹² Μ' άλλα λόγια, η ιεράρχηση των επιστημών που προέρχεται από την αποκατάσταση μιάς βάσης αναγωγής *δέν υπάγει ποτέ τή μία επιστήμη στην άλλη αλλά προσδιορίζει μόνο τή θέση καθεμιάς στά πλαίσια τής «ήπειρου»,* ξεκαθαρίζει και ιεραρχεί *μόνο* τούς βαθμούς συγγενείας ανάμεσα στις διαφορετικές επιστήμες που συναποτελούν τήν «ήπειρο». Μιά τέτοια αναγωγή είναι αναγωγή σέ τελευταία ανάλυση γιατί αυτή, αντί νά κλείνει τό ζήτημα των διεπιστημονικών σχέσεων και νά στηρίζει τά κενόδοξα ιδεολογήματα των αναγωγικών προγραμμάτων τής «τελικής λύσης», ανοίγει αλληλουχίες νέων προβλημάτων που γονιμοποιούν τά επιστημονικά αντικείμενα και τά διακλαδώνουν πρός πολλές διαφορετικές και απρόβλεπτες κατευθύνσεις. Καθώς ή αποκατάσταση μιάς βάσης αναγωγής στά πλαίσια μιάς «ήπειρου» ολοκληρώνει τή συγκρότηση τής αντίστοιχης επιστήμης και επισφραγίζει τήν ωριμότητά της, αυτή μπορεί πλέον νά συνάπτει ελεγχόμενες σχέσεις μέ τούς συγγενείς της εκεί — κοντινούς ή μακρινότερους — χωρίς νά φοβάται ότι θά άπωλέσει στή διαδικασία τήν παρθενία του επιστημονικού της χαρακτήρα. Τά επίμερους αντικείμενα κάθε επιστήμης τής «ήπειρου» αποκτούν έτσι μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων και, άφοδ' έδω ή αίμομιξία δέν είναι άμάρτημα και τό φύλο παραμένει άπροσδιόριστο, οι συγγενικές σχέσεις μπορούν νά φτάσουν μέχρι τήν τεκνοποίηση, τή γέννηση παιδιών ύβριδικών, νέων αντικειμένων μέ άμφισβητούμενη πατρότητα. 'Η Μοριακή Βιολογία, μολονότι διατηρεί πρώτου βαθμού συγγένεια μέ τή Χημεία και όχι μέ τή Φυσική, μπορεί νά σχετιστεί μέ τή Θερμοδυναμική και νά γεννήσει μαζί της ένα δλόκληρο νέο πεδίο προβλημάτων ενώ ή Γεωλογία μπορεί νά χρησιμοποιήσει μέρος τής 'Αστροφυσικής γιά νά δημιουργήσει ως αντικείμενο τήν ιστορία του πλανήτη μας. 'Η ύπαρξη, άκόμη, Γεωφυσικής, Βιοχημείας ή Βιοφυσικής μαρτυρά ότι τά έσωτερικά σύνορα μιάς «ήπειρου» σχηματίζουν συνολικά ένα ιδιαίτερα περίπλοκο δίχτυ, δίχτυ τό όποιο, όμως, δέν ύφαινεταί άναρχα. 'Η ανάπτυξη των επιστημών που συγκροτούν τήν επιστημονική «ήπειρο» καθορίζει τήν πλέξη του ένω ή αποκατάσταση των βάσεων αναγωγής άνάμεσα στις επιστήμες αυτές διαμορφώνει τούς κεντρικούς κόμβους που τό άρθρώνουν. 'Από κεί και πέρα οι οϊκογενειακές σχέσεις δικαιώνουν κάθε ελευθεριότητα. 'Η ύπαρξη βάσεων αναγωγής μπορεί μέν νά άπαγορεύει τήν άσυδοσία αλλά ό χαρακτήρας αυτής τής αναγωγής ως αναγωγής *σέ τελευταία ανάλυση* επιτρέπει τήν ελεύθερη ανάπτυξη διεπιστημονικών σχέσεων πρός κάθε κατεύθυνση.

Οί διεπιστημονικές σχέσεις τής κατηγορίας που έξετάσαμε μέχρις έδω είναι οι σχέσεις που όρίζουν μιά επιστημονική «ήπειρο», δηλαδή οι σχέσεις τις όποιες συνάπτουν τά αντικείμενα διαφορετικών επιστημών κατά τήν ανάπτυξη αυτού που όνομάσαμε «συνολική έσωτερική δυναμική» καθεμιάς από τις επιστήμες αυτές. 'Η συνολική έσωτερική, τώρα, δυναμική μιάς επιστήμης, γιά νά μπορέσει νά πραγματευθεί ένα πραγματικό φαινόμενο ώστε νά τό εντάξει στο αντίστοιχο επιστημονικό αντικείμενο, είναι ύποχρεωμένη, όπως είπαμε, νά επιλέξει όρισμένες μόνο έντελώς είδικές

12. 'Η έννοια τής «τελευταίας ανάλυσης» έξετάζεται διεδοδικά από τον Λ. 'Αλτουσέρ, «'Υποστήριξη τής 'Αμείνης», στη συλλογή *Θέσεις*, Θεμέλιο, 1981.

πτυχές του και νά διαγράψει όλες τις υπόλοιπες από τό όπτικό πεδίο του έννοιολογικού της συστήματος. Μόνο υπό αυτόν τον συστατικό γιά τον ίδιο όρο είναι μιά επιστήμη σέ θέση νά όρίσει και νά αντιμετώπισει τά *προβλήματα* που σχετίζονται μέ τήν πραγμάτωση κάθε πραγματικού φαινομένου. 'Ωστόσο, τά προβλήματα που καθημερινά τίθενται, τά προβλήματα που πρέπει νά αντιμετωπιστούν μέσα στά συγκεκριμένα κάθε φορά πλαίσια μιάς κοινωνίας, είναι προβλήματα *πρακτικά*, δηλαδή προβλήματα που ενέχουν, λίγο-πολύ, τά *πραγματικά φαινόμενα στην δλότητα των όψεων μέ τις όποιες αυτά δίδονται*. Και είναι δυνατόν, όπως θά δούμε, ή διαδικασία επίλυσης όρισμένων τουλάχιστον τέτοιων πρακτικών προβλημάτων νά κινητοποιεί επιστήμες και διεπιστημονικές σχέσεις τής κατηγορίας που προηγουμένως έξετάσαμε, είναι δυνατό οι διαδικασίες αυτές νά διαμορφώνουν μιά βάση γιά τήν αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών ή όποια νά διακρίνεται από έναν ιδιάζοντα επιστημονικό χαρακτήρα. Και έδω έντοπίζεται ή δεύτερη και τελευταία¹³ κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων. 'Η κατηγορία αυτή — στην όποια και κυρίως αναφέρεται ή ιδέα τής διεπιστημονικότητας άπ' όπου ξεκινήσαμε — άφορά τή σχέση που συνάπτουν διαφορετικές επιστήμες κατά τή *συνολική* πραγμάτευση πραγματικών φαινομένων, κατά τήν αντιμετώπιση *πρακτικών* προβλημάτων.

Μιά επιστημονική «'Ηπειρος» όρίζεται από μιά σχέση αναγωγής, αλλά σχέση αναγωγής σέ τελευταία ανάλυση

"Ενα πρακτικό πρόβλημα που ενέχει κάποιο ή κάποια πραγματικά φαινόμενα στην δλότητα των όψεων τους δέν μπορεί νά τεθεί, όπως μόλις είπαμε, δέν είναι όρισμο μέσα στά πλαίσια που χαράσσει ή έσωτερική δυναμική τής όποιασδήποτε επιστήμης. Οί διαδικασίες που διαμορφώνουν και θέτουν ένα πρακτικό πρόβλημα είναι, δηλαδή, διαδικασίες έξωεπιστημονικές, διαδικασίες *άμεσα* κοινωνικές. "Ενα πρακτικό πρόβλημα τίθεται από κάποιο *κοινωνικό ύποκειμένο*, ή έ-

13. Γιά νά είμαι πλήρης, όφειλω έδω νά αναφέρω μιά τρίτη κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων ή όποια, όμως, άπαντάται μόνο μεταξύ δύο συγκεκριμένων επιστημών, των Μαθηματικών και τής Φυσικής. Πρόκειται γιά σχέση περισσότερο από έσωτερική, γιά *σχέση συστατική*. Τά Μαθηματικά είναι συστατικά γιά τή Φυσική (και όχι, φυσικά, τό αντίστροφο) μέ τήν έννοια ότι κάθε φυσική θεωρία είναι διατυπωμένη στή βάση μιάς συγκεκριμένης μαθηματικής δομής, όπου *κάθε μαθηματικό πόρισμα* αυτής τής δομής έχει *όπωςδήποτε φυσικό* αντίστοιχο. Βλέπε J.-M. Lévy-Léblond, "Physique et mathématiques" στο A. Apéry et al. *Penser les mathématiques*, Seuil, 1982 και A. Baltas and K. Gavroglu "A Modification of Popper's Tetradic Schemma and the Special Relativity Theory," *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, XI (1980). 'Ανεξάρτητα από αυτή τή μονόδρομη συστατική σχέση, τά προβλήματα και οι επίμερους θεωρίες τόσο των Μαθηματικών όσο και τής Φυσικής λειτουργούν συχνά, και σ' αυτό άμοιβαία, ως *έσωτερικά* έρεθίσματα που τροφοδοτούν τήν ανάπτυξη των επιστημών αυτών.

πίλυσή του παραγγέλλεται από τό υποκείμενο αυτό. Ένδεχεται, τώρα, τά πραγματικά φαινόμενα πού ἐνέχονται στό πρακτικό πρόβλημα νά είναι πραγματεύσιμα, ὡς πρὸς μερικές μόνο, βέβαια, ἐντελῶς εἰδικές καί ἀμοιβαία ἀποκλειόμενες κάθε φορά πτυχές τους, ἀπό διαφορετικά ἐπιστημονικά ἐννοιολογικά συστήματα καί ἡ ἐπίλυση τοῦ προβλήματος, ἀφοῦ αὐτό ἔχει ἤδη τεθεῖ, νά ἀπαιτεῖ τὴν ἐπιστράτευση τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπίλυση ἐνός πρακτικοῦ προβλήματος μπορεῖ νά εἶναι *καταρχὴν* δυνατή. Μόνον πού ὁ ἐπιστημονικός χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἐπίλυσης εἶναι ἰδιάζων. Καί τό πρῶτο στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ ἰδιάζοντος ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα συνίσταται, ἀκριβῶς, στό ὅτι οἱ ἐπιστήμες πού μποροῦν νά συμβάλλουν σ' αὐτὴν τὴν ἐπίλυση *δέν μετέχουν στὴ διαμόρφωση* τοῦ προβλήματος. Αὐτές μποροῦν νά παρέμβουν μόνον *ἐκ τῶν ὑστέρων*, ἀφοῦ τό πρακτικό πρόβλημα ἔχει ἤδη τεθεῖ καί ἡ ἐπίλυσή του παραγγελλεῖ.

Ἡ συμβολή, τώρα, καθεμιᾶς ἀπὸ τίς σχετικές ἐπιστήμες στὴν ἐπίλυση ἐνός δεδομένου πρακτικοῦ προβλήματος προσκρούει εὐθύς ἐξαρχῆς σέ ἓνα ἀπαραβίαστο ὄριο. Καθὼς κάθε ἐπιστήμη, γιὰ νά ὑπάρξει, εἶναι ὑποχρεωμένη νά διαγράψει ἀπὸ τό ὀπτικό πεδίο τοῦ ἐννοιολογικοῦ τῆς συστήματος ὄψεις τῶν ἐνεχομένων πραγματικῶν φαινομένων οἱ ὁποῖες, ὁμως, εἶναι *ἀπολύτως καθοριστικές* γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ πρακτικοῦ προβλήματος, τό πρόβλημα στό σύνολό του διαφεύγει ἐκ κατασκευῆς ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία ὁποιασδήποτε μεμονωμένης ἐπιστήμης ἢ μεμονωμένου ἐπιστημονικοῦ κλάδου συγκροτημένου μέσω διεπιστημονικῶν σχέσεων τῆς πρώτης κατηγορίας. Ἄρα μόνον *ἡ ἀποκατάσταση κάποιων σχέσεων συνεργασίας* ἀνάμεσα στίς ἐπιστήμες αὐτές, μόνο *ἡ ἐξασφάλιση ἀνάμεσα συνδέσεων* ἀνάμεσα στά ἀντικείμενα πού πραγματεύονται αὐτές μπορεῖ νά ἀντιμετωπίσει *ἐνιαῖα* τό πρακτικό πρόβλημα καί νά ὀδηγήσει στὴν ἐπιστημονικὴ του ἐπίλυση. Ὅμως, ὅπως εἶπαμε, τά ἀντικείμενα αὐτά, ὅπως προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ δυναμικὴ κάθε ἐπιστήμης χωριστά, ἀποκλείονται ἀμοιβαία καί οἱ σχετικές πλευρές τῶν ἐνεχομένων φαινομένων δέν μποροῦν, στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς δυναμικῆς, νά συναποτελέσουν ἀντικείμενο καμίας ἐπιστήμης. Ἄρα ἡ σχέση συνεργασίας ἀνάμεσα στίς ἐπιστήμες αὐτές καί οἱ συνδέσεις ἀνάμεσα στά ἀντίστοιχα ἀντικείμενα δέν μποροῦν παρά νά εἶναι σχέσεις καί συνδέσεις *ἐξωτερικές*, σχέσεις καί συνδέσεις *διεπιστημονικές* πού δέν καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ δυναμικὴ τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν ἀλλὰ *ἐπιβάλλονται ἀπὸ τό ἴδιο τό πρακτικό πρόβλημα*. Γιὰ νά κατασκευαστεῖ ἓνα σπίτι ἐπιβάλλεται νά συνεργασθοῦν, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἡ Στατικὴ, πού *ἀδιαφορεῖ* γενικά γιὰ τά ὑλικά, ἢ Ἄντοχή τῶν Ὑλικῶν, πού *ἐξετάζει γενικά* τὴ συμπεριφορὰ τῶν ὑλικῶν καί ὁ κλάδος πού μελετᾷει *εἰδικά* τό ὑλικό πού θά χρησιμοποιηθεῖ. *Καί αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ δεύτερη κατηγορία διεπιστημονικῶν σχέσεων*. Ἄν ἡ πρώτη ἀφορᾷ σχέσεις «ἐσωτερικές» πού διαμορφώνονται στά καί διαμορφώνουν τά πλαίσια μιᾶς ἐπιστημονικῆς «ἡπείρου», ἡ δεύτερη χαρακτηρίζει σχέσεις «ἐξωτερικές», σχέσεις πού ἐπιβάλλονται ἀπὸ τό πρακτικό πρόβλημα πού ζητᾷ τὴν ἐπιστημονικὴ λύση του.

Οἱ διεπιστημονικὲς σχέσεις τῆς δευτέρας αὐτῆς κατηγορίας δέν διαμορφώνονται *ad hoc* γιὰ κάθε πρακτικό πρόβλημα χωριστά. Τόσο ἡ πορεία ἀνάπτυξης τῶν συμβαλλομένων ἐπιστημῶν, πού ἐμπλουτίζει αὐτές

διαρκῶς μέ νέες δυνατότητες, ὅσο καί οἱ ὁμοιότητες πού ἀναδεικνύονται ἀνάμεσα στά πρακτικά προβλήματα καί ὀδηγοῦν στὴ διάκριση καί ταξινόμησή τους σέ διαφορετικὲς οἰκογένειες, προωθοῦν καί ἀποσαφηνίζουν τά μέσα καί τοὺς ὁρους συνεργασίας ἀνάμεσα στίς ἐπιστήμες αὐτές, ξεκαθαρίζουν καλύτερα καί ἐξασφαλίζουν μονιμότερα τίς συνδέσεις ἀνάμεσα στά ἀντίστοιχα ἀντικείμενα. Οἱ πρακτικοὶ κανόνες, οἱ τεχνικές, οἱ ἐμπειρικές μέθοδοι πού συνιστοῦν αὐτές τίς ζεύξεις ὑφίστανται στὴν πορεία ἐπεξεργασίας πού τίς ἐκλεπτόνουν, τίς ἐξειδικεύουν, τίς καθιστοῦν περισσότερο ἀσφαλεῖς καί ἀξιόπιστες. Ἔτσι τελικά, σχηματίζεται καί ἐμπεδώνεται μιὰ *διεπιστημονικὴ βάση* ἢ ὁποία χαρακτηρίζεται πλέον ἀπὸ σταθερότητα, μονιμότητα, σαφήνεια, ἐσωτερικὴ πειθαρχία, ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο προσανατολισμό πρὸς μιὰ λιγότερο ἢ περισσότερο προσδιορισμένη οἰκογένεια πρακτικῶν προβλημάτων. Οἱ διάφορες εἰδικότητες μηχανικῶν ἢ ἡ ἰατρικὴ συνιστοῦν, ἀκριβῶς, διεπιστημονικοὺς κλάδους συγκροτημένους μέσα ἀπὸ τέτοιες διαδικασίες. Καί ὁ σχηματισμός μιᾶς τέτοιας διεπιστημονικῆς βάσης ἰσοδυναμεῖ, μέ τὴ σειρά του, μέ τὴν ἀποκατάσταση μιᾶς «ἐσωτερικῆς» δυναμικῆς προσδιάζουσας στὴ διεπιστημονικὴ βάση αὐτῆ. Ἡ «ἐσωτερικὴ» αὐτὴ δυναμικὴ εἶναι γεννήτρια ἀλληλουχιῶν ἀπὸ προβλήματα τά ὁποῖα *δέν* εἶναι ἄμεσα πρακτικά — μοιάζοντας κατὰ τοῦτο μέ τά προβλήματα πού θέτει καί ἀντιμετωπίζει μιὰ ἐπιστήμη — ἀλλὰ εἶναι προβλήματα πού *συστηματοποιοῦν* τίς διαδικασίες ἐπίλυσης τέτοιων πρακτικῶν προβλημάτων.¹⁴ Ἡ ἰατρικὴ ἢ ἡ τεχνολογικὴ *ἐρευνα* τέτοιες ἀκριβῶς ἀλληλουχίες προβλημάτων διαμορφώνει καί ὑπηρετεῖ. Ἔτσι, συνοψίζοντας, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἂν τό πρῶτο γνῶρισμα τῶν διαδικασιῶν ἐπίλυσης ἐνός πρακτικοῦ προβλήματος μέ ἐπιστημονικό τρόπο ἀναφέρεται στό «πρῖν» τῆς ἐπίλυσης καί διαπιστώνει ὅτι τό πρόβλημα διαμορφώνεται ὡς πρόβλημα ἐκ τῶν προτέρων, ἐρήμην τῶν ἐπιστημῶν πού πραγματεύονται ὄψεις τῶν ἐνεχομένων στό πρόβλημα φαινομένων, τό δεύτερο γνῶρισμα ἀναφέρεται στίς ἴδιες τίς διαδικασίες ἐπίλυσης αἰτιολογώντας καί προσδιορίζοντας τό χαρακτηρισμό αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν ὡς ἐπιστημονικῶν: οἱ διαδικασίες ἐπίλυσης αὐτές ἐδράζονται σέ ἀλλὰ καί διαμορφώνουν μιὰ διεπιστημονικὴ βάση μέ «ἐσωτερικὴ» δυναμικὴ ὅπου οἱ ἐκεῖ μετέχουσες ἐπιστήμες συνδέονται μέ σχέσεις «ἐξωτερικές», ζεύξεις ἐμπειρικές ἐπιβαλλόμενες ἀπὸ τό ἴδιο τό πρὸς ἐπίλυση πρόβλημα καί τά ὁμοειδή του.

Τό τρίτο, τώρα, καί τελευταῖο γνῶρισμα τῶν διαδικασιῶν ἐπίλυσης ἐνός πρακτικοῦ προβλήματος δέν μπορεῖ, κατὰ τά προηγούμενα, παρά νά ἀναφέρεται στό «μετά» τὴν ἐπίλυση, στό προϊόν αὐτῆς τῆς ἐπίλυσης, στό χαρακτήρα τῆς ἐπιτυγχανόμενης λύσης. Καί μένει νά δοῦμε τό πῶς.

Καθὼς τό πρακτικό πρόβλημα δέν ὀρίζεται στό σύνολό του στά πλαίσια καμίας ἐπιστήμης, καθὼς οἱ διαδικασίες ἐπίλυσής του ἐνέχουν τίς καί ἐξαρτῶνται καθοριστικά ἀπὸ τίς ἐμπειρικές ζεύξεις πού ἀρθρῶνουν τὴ σχετικὴ διεπιστημονικὴ βάση, ἡ λύση του δέν μπορεῖ νά ἐλέγχεται ἐπιστημονικά μέ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἐλέγχεται ἡ λύση ἐνός ἐπιστημονικοῦ προβλήμα-

14. Βλέπε, π.χ., γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Χημικῆς Μηχανικῆς, τό ἄρθρο Κ. Buchholz, "Verfahrenstechnik (Chemical Engineering) — Its Development, Present State and Structure", *Social Studies of Science* 9. (1979).

τος. Ἡ ἐνεργὸς παρουσία αὐτῶν τῶν ἐμπειρικῶν ζεύξεων, ἢ συμβολῆ ὄρων ἐξωεπιστημονικῶν στὴν ἴδια τὴ διαδικασία τῆς ἐπίλυσης εἰσάγει ἔτσι ἓνα εἶδος «ἐπιστημονικῆς ἀπροσδιοριστίας» ὡς πρὸς τὶς λύσεις πού τελικὰ ἐπιτυγχάνονται: οἱ λύσεις αὐτές δὲν εἶναι μοναδικές, δὲν εἶναι κἂν μονότροπες ἢ μονοσήμαντες. Αὐτές ὑπόκεινται σὲ παράγοντες ἄμεσα κοινωνικούς, σὲ κριτήρια πού ἐνέχουν *συμφέροντα* καὶ τὰ ὁποῖα κατὰ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐπιστημονικά ἢ, ἀκόμα περισσότερο, νὰ ἐκκληφθοῦν ὡς κοινωνικά οὐδέτερα. Μιά τέτοια λύση μπορεῖ π.χ. νὰ εἶναι κατάλληλη γιὰ μιὰ χρῆση ἀλλὰ ἀκατάλληλη γιὰ κάποια ἄλλη, μιὰ θεραπεία μπορεῖ νὰ εἶναι σχετικὰ ἀποτελεσματικὴ ἀλλὰ ὑπερβολικὰ ὀδυνηρὴ, μιὰ κατασκευὴ ἀκριβῆς ἀλλὰ ὑπερβολικὰ ὀγκώδης, οἱ κανόνες ἀσφαλείας μπορεῖ νὰ ἀντιφάσκουν μὲ τὸν σχετικὸ οἰκονομικὸ προϋπολογισμό κ.ο.κ. Ἐτσι τὸ πρακτικὸ πρόβλημα δὲν ἐπιδέχεται μιὰ συγκεκριμένη λύση ἀλλὰ οἰκογένειες ὁλόκληρες: οἱ διαδικασίες τῆς ἐπίλυσής του, ἢ *μελέτη* του οδηγοῦν στὴ διαμόρφωση ἐνὸς *πεδίου δυνατῶν λύσεων*, λύσεων διαφορετικῶν καὶ ἀντικρουομένων. Μ' ἄλλα λόγια αὐτές οἱ διαδικασίες ἐπίλυσης δὲν καταλήγουν σὲ *καμιὰ* λύση. Διατυπώνουν μόνον *προτάσεις πρὸς ἐπιλογήν*. Καὶ ἡ σχετικὴ ἐπιλογή δὲν ἀνήκει, βέβαια, στὴ δικαιοδοσία καμιᾶς ἐπιστήμης: *αὐτὴ ἐπαφίεται στὸ κοινωνικὸ ὑποκείμενο πού παρήγγειλε τὴν ἐπίλυση τοῦ πρακτικοῦ προβλήματος*. Εἶναι ὁ ἐργοδοτὴς — συλλογικὸς ἢ ἀτομικὸς — τοῦ μηχανικοῦ ἢ ὁ πελάτης τοῦ γιατροῦ πού πάντοτε ἔχει τὴν τελευταία λέξη. Ἐτσι ἡ ὅλη διαδικασία τελειώνει ὅπως ἄρχισε. Ἡ τελικὴ λύση ἐνὸς προβλήματος τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε ἐξωεπιστημονικὰ ἐπιλέγεται ἐξωεπιστημονικὰ. Οἱ σχετικὲς ἐπιστήμες ὑπηρετοῦνται, ὅπως ὑπηρετοῦνται, μόνον σὲ αὐτὴν καθεαυτὴν τὴ διαδικασία ἐπίλυσης γιὰ νὰ διαμορφώσουν ἄπλως προτάσεις, γιὰ νὰ ὀρίσουν τὸ πεδίο τῶν δυνατῶν λύσεων.

Ἡ δευτέρη κατηγορία διεπιστημονικῶν σχέσεων δὲν προσβλέπει, λοιπόν, σὲ γνώση ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ τὶς ἀντιθέσεις τους. Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν πρώτη — τῆς ὁποίας τὰ συστατικὰ γνωρίσματα ταυτίζονται αὐστηρὰ μὲ τὸ συστατικὸ τῶν ἐπιστημῶν πού σχηματίζουν τοὺς ἀντίστοιχους κλάδους — ἡ δευτέρη κατηγορία διεπιστημονικῶν σχέσεων δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἀποτελέσματα πού διεκδικοῦν, ὅπως ὅποτε μερικῶς βέβαια πάντοτε, ἓναν ἀπόλυτο, διστορικὸ καὶ ὑπερκοινωνικὸ χαρακτήρα. Ἡ γνώση πού παράγεται εἶναι γνώση *ρητὰ χρήσιμη*, γνώση *ἄμεσα χρησιμοποίησιμη*. Αὐτές εἶναι, συνολικὰ πλέον, οἱ δυνατότητες καὶ αὐτὰ τὰ ὄρια τῆς διεπιστημονικότητας. Τόσο τῆς «ἐσωγενούς» — αὐτῆς πού συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν δυναμικὴν τῶν ἐπιστημῶν — ὅσο καὶ τῆς «ἐξωγενούς» — αὐτῆς πού ἀποκαθίσταται κατὰ τὴν ἐπίλυση πρακτικῶν προβλημάτων. Ἡ διεπιστημονικότητα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε περισσότερο. Οὔτε ἀντίδοτο γιὰ τὰ κακὰ τῆς ἐξειδικεύσεως οὔτε πανάκεια γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων.

Οἰκολογικὸ κίνημα, περιβάλλον καὶ οἰκολογία

Ἐδῶ τὸ κείμενο οὐσιαστικὰ τελείωσε. Ὅσα προηγούνται ἐκπληρώνουν, στὸ μέτρο τῶν δυνάμεών μου, τὴν ὑπόσχεση τῆς εἰσαγωγῆς. Συνιστοῦν ἢ, τουλάχιστον, *θέλουν* νὰ συνιστοῦν τὴ συνεκτικὴ ἐκείνη τοποθέτηση γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ διεπιστημονικότητα ἢ ὁποῖα ἀφενὸς ἐπιτρέπει τὸν ἔλεγχο τῶν ἐπιστημολογι-

κῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος καὶ ἀφετέρου προσφέρει μιὰ ἀφετηρία γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση τοῦ θεωρητικοῦ του λόγου. Αὐτὰ πού ἀκολουθοῦν δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀτελὴς εἰσαγωγὴ σὲ αὐτὴν τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση: φιλοδοξοῦν μόνον νὰ ἀποκαταστήσουν κάποια σημεῖα ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὴ γενικὴ τοποθέτηση πού προηγεῖται καὶ τὶς συγκεκριμένες πραγματικότητες τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος πού μέλλουν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν.

Ὁ θεωρητικὸς λόγος, λοιπόν, τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος, ὅπως εἰσαγωγικά τὸν προσδιορίσαμε, στοιχειοθετεῖ τοὺς ἐπιστημολογικοὺς ἰσχυρισμοὺς του ἀντλώντας ἐπιχειρήματα ἀπὸ δύο διαφορετικὲς ἀλλὰ ἀλληλοεξαρτώμενες πηγές: τὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ τῆς Οἰκολογίας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ τὴν ἰδέα τῆς διεπιστημονικότητας, ὅπως ἐφαρμόζεται στὸ περιβάλλον, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γιὰ νὰ μὴ κοπεῖ δὲ τὸ νῆμα τοῦ προηγούμενου συλλογισμοῦ θὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὴ δευτέρη αὐτῆ ἀναφορά τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος, τὴ σχέση πού συνδέει τὸ περιβάλλον μὲ τὴ διεπιστημονικότητα.

Καταρχὴν δὲν θὰ σταθῶ καθόλου στὸ ἰδεολογικὸ φορτίο πού περικλείει ὁ ὅρος «περιβάλλον», στὰ ὅσα ἢ ἀθωότητα καὶ ἢ μακάρια οὐδετερότητά του ἐπιστρατεύτηκαν γιὰ νὰ ἀποκρύψουν (τί εἶναι αὐτὸ πού τὸ περιβάλλον περιβάλλει, τί διακρίνει τὸ περιβάλλον ἀπὸ τὸ περιβαλλόμενο καὶ τί τὸ συναρτᾶ μαζί του

Οἱ οἰκολογικὲς προτάσεις
μποροῦν κάλλιστα ν' ἀποτελέσουν
στρατηγικὲς ἐφεδρεῖες
τοῦ καπιταλισμοῦ

κ.ο.κ.). Θὰ δεχτῶ ἄπλως τὸν τρέχοντα περιγραφικὸ «ὄρισμό» τοῦ περιβάλλοντος γιὰ τὸν αὐτό, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι ἔτσι κι ἄλλιως ἄρκετὸς γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ σχέση πού ἐδῶ ἐνδιαφέρει.

Τὸ περιβάλλον, λοιπόν, συνίσταται ἀπὸ «τὶς φυσικὲς, κλιματολογικὲς, ἀτμοσφαιρικὲς κ.λπ. συνθήκες ἐνὸς χώρου, ὅπως αὐτές ἐπηρεάζονται καὶ τροποποιοῦνται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς δραστηριότητες». Καὶ αὐτὸ τὸ περιβάλλον ἐπιδέχεται διεπιστημονικὴ ἀντιμετώπιση περίπου ὡς ἑξῆς: Πρῶτα ἀπ' ὅλα, πρέπει νὰ προσδιοριστοῦν τὰ *γεωγραφικὰ ὄρια* τοῦ χώρου στὸν ὁποῖον ὁ ὄρισμός ἀναφέρεται *ὡς πρὸς τὶς συνθήκες* πού ὁ ἴδιος ὄρισμός ἐπικαλεῖται. Πρέπει, δηλαδή, πρῶτα νὰ ὀροθετηθεῖ *συγκεκριμένα* ὁ *χώρος* μέσα στὸν ὁποῖο θὰ ἐξεταστοῦν οἱ τροποποιήσεις τῶν φυσικῶν, κλιματολογικῶν κ.λπ. συνθηκῶν. Καὶ αὐτὴ ἡ ὀροθέτηση δὲν εἶναι πάντοτε μιὰ ἀπλή ἢ αὐτονόητη διαδικασία. Μπορεῖ, π.χ., ἓνα φυσικὸ γεωγραφικὸ σύνορο, ἓνα βουνό ἢ ἓνα ποτάμι, νὰ μὴ εἶναι ταυτόχρονα καὶ κλιματολογικὸ σύνορο. Ἡ μπορεῖ οἱ συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στὸ ἓνα ἄκρο μιᾶς καλὰ ὀρισμένης, γεωγραφικῆς καὶ κλιματολογικῆς, περιοχῆς — π.χ. μιᾶς λίμνης — νὰ διαφέρουν σημαντικὰ ἀπὸ αὐτές πού ἐπικρατοῦν στὸ ἄλλο. Ἐτσι, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ τέτοια ὀροθέτηση, χρειάζεται νὰ ἐξασφαλιστοῦν ἐμπειρικὲς ζεύξεις ἀνάμεσα στοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους πού καλοῦνται νὰ συνεργασθοῦν, νὰ διαμορφωθοῦν σχέσεις ἀνάμεσά τους πού νὰ συνεπάγονται *συγκεκριμένα*

κριτήρια για την δροθέτηση αυτή. 'Αλλά αυτό δεν φτάνει. Ούτε η δροθέτηση αυτή μπορεί να επιτευχθεί ανεξάρτητα από το δεύτερο σκέλος του παραπάνω όρισμού, τις κοινωνικές δραστηριότητες που τροποποιούν τις φυσικές κ.λπ. συνθήκες του αντίστοιχου χώρου. Μ' άλλα λόγια, πρέπει συγχρόνως οι ένλογα κοινωνικές δραστηριότητες να αναχθούν σε μεγάθη συνεργασία με τις αντίστοιχες συνθήκες, να αναχθούν, δηλαδή, σε φυσικές και χημικές παραμέτρους (ένεργειακά ισοζύγια, θερμοκρασιακές διαφορές, παροχές φυσικών ουσιών και χημικών ενώσεων κ.λπ.). Τά μέσα, τώρα, που οδηγούν σ' αυτήν την αναγωγή μαζί με τα κριτήρια δροθέτησης, όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα στην ίδια διαδικασία, σχηματίζουν μία *διεπιστημονική βάση* ή όποια μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αντιμετωπιστούν συγκεκριμένα *πρακτικά προβλήματα*. Καί από κει και πέρα, βέβαια, ανοίγει ο δρόμος για την επεξεργασία των σχετικών ζυξέων, για τις τεχνικές, τις εμπειρικές μεθόδους, τούς πρακτικούς κανόνες που θα αποτιμήσουν τις επιπτώσεις των κοινωνικών δραστηριοτήτων — παραμέτρων στις σχετικές φυσικές κ.λπ. συνθήκες, θα συσχετίσουν ρητά τις ποσοτικές μεταβολές των μέν με τις ποιοτικές αλλοιώσεις των δε και θα οδηγήσουν στη σύνταξη της μελέτης, στη διατύπωση των προτάσεων από τις οποίες τού κοινωνικό υποκείμενο που παρήγγειλε την επίλυση τού αντίστοιχου πρακτικού προβλήματος θα επιλέξει την

**Τό οικολογικό κίνημα θέτει
άντικειμενικά τό πρόβλημα
των παραγωγικών δυνάμεων
τού σοσιαλισμού**

τελική λύση. Αυτή είναι τελικά ή σχέση περιβάλλοντος και διεπιστημονικότητας. Τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο. Τό πρακτικά προβλήματα που άφορούν τό περιβάλλον μπορούν, άπλά, να αντιμετωπιστούν επιστημονικά μέσω διεπιστημονικών σχέσεων της δεύτερης από τις κατηγορίες που αναλύσαμε παραπάνω. Καί αν τό περιβάλλον τροφοδότησε μία όλόκληρη ιδεολογία για τή διεπιστημονικότητα, δεν φταίει τό ίδιο: άπλά και μόνον, τά πρακτικά προβλήματα που τό άφορούν και οι διαδικασίες που σχημάτισαν τήν αντίστοιχη διεπιστημονική βάση εμφανίστηκαν δυναμικά στό προσκήνιο μέσα σε μία συγκυρία που αναζητούσε μία, όποιαδήποτε, φιλοσοφική λίθο. Οι επιστημονικοί ισχυρισμοί τού οικολογικού κινήματος δεν μπορούν έτσι να προσβλέπουν έδω σε πολλά.

Όμως, όπως είπαμε από τήν αρχή, οι επιστημονικοί τίτλοι τού οικολογικού κινήματος δεν βασίζονται κυρίως στις εκ των πραγμάτων εύκαιριακές επιστημονικές αναφορές που μπορεί να παρέχει ή διεπιστημονικότητα. Οι ισχυρισμοί αυτοί έδράζονται στην επιστημονική πρακτική που συνιστά έναν *συγκεκριμένο, άκαδημαϊκά αναγνωρισμένο, επιστημονικό κλάδο*, τόν κλάδο τής Οικολογίας. Είναι, δηλαδή, ή Οικολογία αυτή που όχι μόνον προσφέρει τό έδαφος για τή διατύπωση των ισχυρισμών αυτών αλλά κυριολεκτικά οργανώνει τό θεωρητικό λόγο τού οικολογικού κινήματος φτάνοντας άκόμη και στό να δώσει όνομα στό ίδιο τό κοινωνικό κίνημα. 'Η συγκεκριμένη άνάλυση τού

θεωρητικού λόγου τού οικολογικού κινήματος σ' αυτό τό σημείο, όφείλει, κατά κύριο λόγο, να σταθεί.

'Εδω δεν θα εξετάσω καθόλου τό επιστημολογικό καθεστώς που διέπει τήν Οικολογία. Οι άκριβεις επιστημονικοί τίτλοι της, τό επίπεδο τής σημερινής επιστημονικής συγκρότησής της, τό αν αυτή συνιστά αυτόνομη έπιστήμη ή επιστημονικό κλάδο που διαμορφώθηκε μέσω διεπιστημονικών σχέσεων τής πρώτης από τις παραπάνω κατηγορίες, είναι ζητήματα τά όποια δεν θα θίξω έδω καθόλου. Καί αυτό για έναν πολύ άπλό λόγο. *Όλόκληρη ή άνάλυση που προηγείται δεν συνιστά παρά τις προϋποθέσεις αυτής τής εξέτασης. 'Αποκλειστικός στόχος της είναι να διαγράψει μία τοποθέτηση ή όποια να παρέχει τά εφόδια που απαιτούνται για τή συγκεκριμένη άνάλυση αυτού άκριβώς τού επιστημολογικού καθεστώτος.* Όμως, έτσι διατυπωμένος, ό στόχος αυτός παραμένει μέσα στά πλαίσια τής 'Επιστημολογίας και δεν άφορά άμεσα τό οικολογικό κίνημα, ως κίνημα. 'Η εξέταση τού επιστημολογικού καθεστώτος τής Οικολογίας και, κατά συνέπεια, και ή ίδια ή άνάλυση που προηγείται, δεν ύπηρετεί τούς γενικότερους πολιτικούς στόχους που θέτει ή εισαγωγή τού παρόντος κειμένου και δεν δικαιώνεται, άρα, πολιτικά παρά μόνον άφου αναγνωριστεί και *έπειδή* αναγνωρίζεται ένα, φαινομενικά τουλάχιστον, παράδοξο γεγονός: Ένα συγκεκριμένο κοινωνικό κίνημα θεμελιώνει τό λόγο του σε και παίρνει τό όνομά του από έναν συγκεκριμένο επιστημονικό κλάδο, επιστημονικό κλάδο ό όποιος μάλιστα άνήκει στην «ήπειρο» των φυσικών επιστημών. Είναι αυτό τό παράδοξο που μένει πλέον να διερευνηθεί.

'Η Οικολογία, τώρα, σύμφωνα με τόν τρέχοντα περιγραφικό «όρισμό» της, είναι ένας κλάδος τής Βιολογίας ό όποιος έχει ως αντικείμενο τά οικοσυστήματα. 'Η Οικολογία, δηλαδή, μελετά τις σχέσεις που αλληλοεξαρτούν τις ζωικές και φυτικές κοινότητες μέσω στό περιβάλλον στό όποιο αυτές ζούν και αναπαράγονται. Καί έδω ό όρος «περιβάλλον» δεν ύπάρχει τυχαία. Τό περιβάλλον και ή Οικολογία σχετίζονται, ή Οικολογία μετέχει καθοριστικά τής διεπιστημονικής βάσης ή όποια αντιμετωπίζει τά πρακτικά προβλήματα που άφορούν τό περιβάλλον. Μ' άλλα λόγια, όπως πριν από λίγο είπαμε, οι δύο επιστημονικές αναφορές τού οικολογικού κινήματος δεν είναι ανεξάρτητες ή μία από τήν άλλη. 'Υπάρχει καταρχήν ή επιστημολογική δυνατότητα να άρθρωθούν αυτές ρητά μεταξύ τους μέσα σ' έναν ενιαίο θεωρητικό λόγο.

Όμως ό «όρισμός» αυτός τής Οικολογίας, έστω και με τή συνεπικουρία τής διεπιστημονικής βάσης που αντιμετωπίζει τό περιβάλλον, δεν φαίνεται να έχει και πολλά να κάνει με τό οικολογικό κίνημα ως κοινωνικό κίνημα και κατά κανέναν τρόπο δεν λύνει τό παραπάνω παράδοξο. Τό οικολογικό κίνημα δεν έχει ως άποκλειστικό ούτε, γενικά, ως κύριο στόχο τή διαφύλαξη τέτοιων ζωικών και φυτικών κοινοτήτων. 'Η σωτηρία π.χ. τής μεσογειακής φώκιας ή άκόμη και ή προστασία τής χλωρίδας στην 'Ελευσίνα συνιστούν γι' αυτό μόνο δευτερεύοντα πεδία παρέμβασης. Τό οικολογικό κίνημα, ως κοινωνικό κίνημα, έχει πολύ ευρύτερες βλέψεις. 'Αναφορά και αντικείμενο τής δράσης του είναι ή *κοινωνία των ανθρώπων στό σύνολό της*, αυτό θέτει τήν «οικολογική διάσταση» ως σημαντική, αν όχι πρωτεύουσα, διάσταση τής κοινωνικής ζωής, μιλάει, τουλάχιστον στην κυριαρχή έκδοχή του, για οικολογικό τρόπο ζωής και οικολογική κοινωνία. Καί ή φαινομενική αυτή αντίφαση αίρεται μ' έναν πολύ

συγκεκριμένο τρόπο. Το οικολογικό κίνημα δεν μπορεί να είναι κίνημα *ταυτόχρονα κοινωνικό και οικολογικό* παρά μόνο στη βάση *μιας συστατικής για τον θεωρητικό του λόγο, «αυτονόητης» για το ίδιο, επιστημολογικής παραδοχής*: 'Η ανθρώπινη κοινωνία αποτελεί κι αυτή αντικείμενο της οικολογίας, *ή κοινωνία είναι οικοσύστημα* και ως τέτοιο πρέπει αυτή να αντιμετωπιστεί. Το παράδοξο της συσχέτισης ενός κοινωνικού κινήματος και μιας φυσικής επιστήμης μόνον χάρη στην ύπαρξη αυτής της επιστημολογικής παραδοχής βρίσκει τη λύση του και ο αυτοπροσδιορισμός του λόγου του οικολογικού κινήματος ως λόγου επιστημονικού μόνον από αυτήν την επιστημολογική παραδοχή αντίκει τη νομιμότητά του.

'Η επιστημολογική αυτή παραδοχή δεν πέφτει, βέβαια, από τον ούρανο. Είναι σήμερα ένας όριζοντας οπου ή αντιμετώπιση της κοινωνίας ως οικοσυστήματος κινδυνεύει να γίνει επιτακτικά αναγκαία. 'Εχουν σήμερα συσσωρευθεί, κυριολεκτικά και μεταφορικά, τόσα και τέτοια νέφη που μας επιτρέπουν να φαντασθούμε ότι αν *ο καπιταλισμός* εξακολουθήσει να αναπτύσσεται ανεξέλεγκτα *μέ τη μορφή που σήμερα κυριαρχα τον χαρακτηρίζει* τότε ο πλανήτης θα φτάσει στα πρόθυρα μιας μείζονος οικολογικής καταστροφής ή όποια θα θέτει άμεσα το ζήτημα της επιβίωσης του ανθρώπινου είδους ως *φυσικού, ακριβώς, είδους*. Και στο πλαίσιο μιας τέτοιας προοπτικής είναι εύλογο να συμπεράνουμε ότι οι κοινωνικές αντιθέσεις, *μέ τη μορφή που σήμερα αυτές υπάρχουν*, ενδέχεται να ατονίσουν ή και να εξαφανιστούν, ότι ο άστος και ο προλετάριος θα φτάσουν να έχουν ως κοινό, *άλλ' όχι κατανάγκη από κοινού*, πρόβλημα το πρόβλημα της προσωπικής τους επιβίωσης. 'Υπάρχουν σήμερα πολύ άπτά, σκληρά πραγματικά *κοινωνικά φαινόμενα και κοινωνικές διαδικασίες που μοιάζουν να διαγράφουν καθαρά* μία τέτοια προοπτική. Κανείς δεν μπορεί σήμερα να ισχυριστεί ότι ή θεμελιώδης επιστημολογική παραδοχή του οικολογικού κινήματος δεν διαθέτει μία πραγματική, κυριολεκτικά *ύλική βάση*.

'Ωστόσο, ή ύλική αυτή βάση *δεν φτάνει για να νομιμοποιήσει επιστημολογικά* την αφετηριακή παραδοχή του έκλογικού κινήματος. Το κοινωνικό δεν μπορεί ποτέ να αναχθεί στο φυσικό. 'Ακόμη και αν — πράγμα καθόλου βέβαιο — ο όριζοντας της συνολικής οικολογικής καταστροφής προσεγγιστεί, ακόμα και αν καταρρεύσει ολοκληρωτικά κάθε μορφή πολιτισμού και κυριαρχήσει ή πιό πούρα βαρβαρότητα, οι σχέσεις του ανθρώπινου είδους μέ την όποια, τότε, περιβάλλουσα φύση θα παραμείνουν πάντοτε *σχέσεις κοινωνικές*, οι όροι και οι συνθήκες επιβίωσης των ανθρώπων θα προσδιορίζονται από τις σχέσεις που αυτοί συνάπτουν μεταξύ τους. Και οι κοινωνικές σχέσεις, οι *όποιεςδήποτε* κοινωνικές σχέσεις δεν μπορούν παρά να είναι, *είναι έξ όρισμού*, αντικείμενο της επιστήμης, ή, καλύτερα, της επιστημονικής «ήπείρου» της *Ιστορίας* και κατά κανέναν τρόπο αντικείμενο μέρους ή ολόκληρης της «ήπείρου» των φυσικών επιστημών.

Καί, όπως είναι φυσικό, ή θεμελίωση του θεωρητικού λόγου ενός κοινωνικού κινήματος σέ μία παραδοχή ή όποια όχι μόνον δεν διαθέτει κανένα επιστημολογικό έρεισμα αλλά είναι επιπλέον «αυτονόητη» και άρα ουσιαστικά άπουσα από τό όπτικό του πεδίο δεν μένει χωρίς *πολιτικές συνέπειες*. 'Ο αυτονόητος χαρακτήρας αυτής της παραδοχής καθιστά την ίδια άφανη και τυφλώνει, αντίστοιχα, τό οικολογικό κίνημα απαγορεύοντάς του να «δεί» κάτι πολύ άπλό: Δέν έχει μόνο αυτό τό προνόμιο να «βλέπει» τούς οικολογικούς

κινδύνους που συνοδεύουν την καπιταλιστική ανάπτυξη. Οι κίνδυνοι αυτοί είναι όρατοί έξίσου καλά — αν όχι καλύτερα — από τούς καπιταλιστές και τούς εκπροσώπους τους όσο και από τούς οικολόγους. Και αυτό όχι μόνον γιατί είναι και οι άστοι άνθρωποι, δηλαδή ενδιαφέρονται κι αυτοί για την προσωπική τους επιβίωση, αλλά, κυρίως, γιατί αυτοί είναι, ακριβώς, *άστοι*, δηλαδή ενδιαφέρονται πάνω άπ' όλα να εξασφαλίσουν *στρατηγικά* την κυριαρχία του κεφαλαίου. 'Όταν αυτή ή κυριαρχία κινδυνεύει και πολύ πριν κινδυνεύσουν προσωπικά οι ίδιοι, ή καπιταλιστική τάξη πραγμάτων (αν δεν έχει ως τότε άνατραπεί) σίγουρα θα αλλάξει μορφή. 'Αν είναι σήμερα όρατός ο όριζοντας μιας συνολικής οικολογικής κατάρρευσης, *πολύ περισσότερο όρατές* είναι οι διαδικασίες μέ τις όποιες ο καπιταλισμός ιδιοποιείται και εντάσσει στη δική του στρατηγική όλες ανεξαιρέτως τις οικολογικές προτάσεις. 'Ηπιες μορφές ενέργειας, εναλλακτικές τεχνολογίες, ηλεκτροκίνητα αυτοκίνητα και ήλιακά χωριά, βιοκαλλιέργειες, οικότουρισμοί και όλα τά συναφή σοβαρά ή άστεία δεν συνιστούν μόνο έπινοήσεις του οικολογικού κινήματος: *άποτελούν ταυτόχρονα και στρατηγικές έφεδρείες του καπιταλισμού*. Μπορεί τό μικρό να είναι ώραίο αλλά ίσως σύντομα δεν θα είναι ώραίο μόνο για τούς οικολόγους. 'Η άρρηκτη, λοιπόν, παραδοχή που θεμελιώνει ή επιστημολογική ισχυρισμούς του οικολογικού κινήματος και οργανώνει τον θεωρητικό του λόγο δεν είναι έτσι ούτε ούδέτερη ούτε άθώα. Αυτή *δεσμεύει* τό οικολογικό κίνημα σέ μία διφορούμενη στρατηγική, του άπαγορεύει να διαχωρίσει τούς άσπονδους φίλους του από τούς κόλακες έχθρους του, προσδίδει στην πολιτική του έναν έγγενώς άσαφή χαρακτήρα. 'Ο προοδευτικός χαρακτήρας του οικολογικού κινήματος δεν είναι μία για πάντα δεδομένος.

Καί αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι τό οικολογικό κίνημα είναι κίνημα αντιδραστικό. 'Αντίθετα, τό οικολογικό είναι κίνημα προοδευτικό και μάλιστα όχι μόνο γιατί αντιμάχεται την κυρίαρχη σήμερα τάξη πραγμάτων. 'Όπως κάνουν όλα τά «νέα κοινωνικά κινήματα» στα πεδία της δικής του τό καθένα παρέμβασης, τό οικολογικό κίνημα, μέ την παρουσία και τη δράση του, τό λόγο και την πράξη του θέτει επιτακτικά ένα μέζον έρώτημα: Τόν επαναπροσδιορισμό, μέσα στις συνθήκες ενός καπιταλισμού που σαπίζει, των σχέσεων κοινωνικής δραστηριότητας και φύσης, δηλαδή μέ άλλα λόγια τίποτε λιγότερο από τό *πρόβλημα των παραγωγικών δυνάμεων του σοσιαλισμού*. Καί αν τό έρώτημα αυτό δεν μπορεί να άπευθύνεται ρητά παρά μόνο σέ όσους ύπηρετούν έμπρακτα και θεωρητικά την ύπόθεση του σοσιαλισμού, είναι ή *ανάλυση του θεωρητικού λόγου του ίδιου του οικολογικού κινήματος* που θα άναδείξει τά καθοριστικά στοιχεία της άπάντησης. Τό παρόν κείμενο δεν φιλοδοξεί παρά να συμβάλλει στην άνάλυση αυτή.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ: ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

Μιά συζήτηση Έλλήνων Ιστορικών στο περιθώριο του Β' Διεθνούς Συμποσίου 'Ιστορίας

«ΠΟΛΙΤΗΣ»: Προκαλέσαμε αυτή τη συζήτηση γιατί νομίζουμε ότι θα ενδιέφερε τους αναγνώστες του *Πολίτη* μία αποτίμηση του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου 'Ιστορίας που οργάνωσε το Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών με τη συνεργασία των ομάδων που πραγματοποιούν τα προγράμματα ιστορικής έρευνας της 'Εθνικής και 'Εμπορικής Τράπεζας, και τό όποιο είχε ως αντικείμενο τις «Μεσογειακές οικονομίες: ισορροπίες και διασυνδέσεις, ΙΓ' - ΙΘ' αι.». Τό συμπόσιο αυτό έγινε στό άμφιθέατρο του 'Εθνικού 'Ιδρύματος Έρευνών από τις 18 ως τις 24 Σεπτεμβρίου. Στη συζήτησή μας επίσης μπορεί νά άνιχνεύσουμε όρισμένα προβλήματα που αντιμετώπιζουν οι ιστορικές σπουδές στόν τόπο μας και οι κατευθύνσεις που παίρνει ή έρευνα. Είναι αυτόνοτο, βέβαια, ότι τά θέματα αυτά σχετίζονται με την κατάσταση που επικρατεί σήμερα στό έρευνητικά κέντρα και πανεπιστήμιά μας, κατάσταση που, χωρίς νά θέλουμε νά προκαταλάβουμε τη συζήτηση, αναγκαστικά θά μās άπασχολήσει.

Και άς άρχίσουμε με ένα προκαταρκτικό θέμα: Θά μπορούσε ή κα Δρούλια, εκ μέρους του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών νά μās πεί δυό λέξεις για τη διεξώση αυτής της εκδήλωσης στό ΚΝΕ;

Λουκία Δρούλια: 'Η ιδέα για τη διοργάνωση ενός συνεδρίου οικονομικής ιστορίας είχε προταθεί από τον Σ. 'Ασδραχά. 'Όταν άργότερα έμεις στό ΚΝΕ θελήσαμε νά διερνύουμε τον κύκλο των μελετών μας θυμήθηκα αυτή τη σκέψη του 'Ασδραχά. 'Όλοι ξέρουμε βέβαια ότι τό ΚΝΕ δέν είναι ειδικευμένο στην οικονομική ιστορία. 'Έχει ώστόσο συνειδητοποιήσει ότι κι άλλοι χώροι έρευνας θά έπρεπε νά γίνουν δεκτοί κι έτσι υιοθετήσαμε την ιδέα ενός συμποσίου. Λέω συμπόσιο επίτηδες γιατί στην άρχή φανταζόμαστε μία εκδήλωση μικρής κλίμακας. 'Η συνεργασία μας με τον Γ. Δερτιλή και τον 'Ασδραχά, μεγάλωσε την κλίμακα: στόν τελευταίο μάλιστα όφείλεται ή διάρθρωση της θεματικής του Συνεδρίου.

'Από την άλλη μεριά ήταν τό οικονομικό ζήτημα. 'Η αλήθεια είναι ότι οι δυό αυτοί συνεργάτες συνέβαλαν στην εξεύρεση των άπαραίτητων οικονομικών πόρων που χρειαζόταν ή διοργάνωση του συνεδρίου. Οι έπιχορηγήσεις του υπ. Πολιτισμού ήταν μικρότερες από τις ανάγκες μας. Τό θέμα, οικονομική ιστορία, ενδιέφερε τις τράπεζες και γι' αυτό τό έπιχορήγησαν.

'Από κεί και πέρα συγκροτήθηκε μία οργανωτική έ-

πιτροπή που ανέλαβε διάφορες πρωτοβουλίες και μαζί με τους συνεργάτες του ΚΝΕ φέραμε σέ πέρας αυτή τη δύσκολη εκδήλωση. 'Όσον άφορā τη θεματολογία του συνεδρίου νομίζω ότι θά ήταν καλύτερα νά την εκθέσουν ο 'Ασδραχάς και ο Γ. Δερτιλής.

Γιώργος Δερτιλής: Τό πρόβλημα αυτό αντιμετώπιστηκε από δυό πλευρές: 'Η μία ήταν ή ουσιαστική, δηλαδή ό,τι θεωρούμε πώς άνταποκρίνεται στις ανάγκες της ιστορικής επιστήμης. Θά μιλήσω μόνο για την άλλη πλευρά, για τά θέματα που παρουσιάστηκαν από 'Ελληνες έρευνητές. 'Η άλλη πλευρά, λοιπόν, ήταν οι δυνατότητες, οι διαθεσιμότητες σέ τρέχουσες έρευνες και σέ έρευνες που ήδη έχουν γίνει, σέ ελληνικά θέματα, έπειδή ή οικονομική ιστορία στόν τόπο μας είναι σχετικά νέα. Δηλαδή αναγκαστήκαμε νά ακολουθήσουμε τις δυνατότητες που υπάρχουν σέ έρευνητές και έρευνητικό έργο. Τό περίεργο είναι ότι εκ των ύστερων, διαβάζοντας κανείς τις ανακοινώσεις, βλέπει ότι υπάρχει μία συνοχή και μία θεματική πληρότητα. Τό πώς έχει δημιουργηθεί αυτή ή συνοχή δέν τό ξέρω. 'Υποψιάζομαι ότι οι έρευνητές που δουλεύουν τά τελευταία χρόνια σέ θέματα ελληνικής οικονομικής ιστορίας έχουν με τον καιρό άλληλοσυμπληρώσει τά έρωτήματα και τις άπορίες τους κι έχουν δώσει εναύσματα σέ όσους έχουν την εθύνη για τη διαμόρφωση των έρευνητικών προγραμμάτων, με άποτέλεσμα οι έρευνες που αναπτύχθηκαν νά άπαντούν σέ ένα και όλοένα διευρυνόμενο, αλλά σχετικά συνεκτικό πλέγμα έρωτημάτων. Κι αυτό νομίζω ότι δημιούργησε τη συνοχή.

'Αγγελος 'Ελεφάντης: Θά μπορούσες νά περιγράψεις συνοπτικά αυτό τό πλέγμα έρωτημάτων και άποριών που έχει προκύψει από τις έρευνες στόν τομέα της Οικονομικής 'Ιστορίας και τά όποια κατά κάποιο τρόπο καταγράφηκαν στη θεματική του συνεδρίου;

Γ. Δερτιλής: Οι πρώτες έρευνες που αναπτύχθηκαν π.χ. στό πρόγραμμα της 'Εθνικής Τραπέζης από τό 1977 νομίζω ότι με τη σειρά τους γέννησαν νέες άπορίες αλλά συνάμα έδωσαν βάσεις σέ πραγματολογικό ύλικό και σέ θεωρητικές υποθέσεις, για τη συνέχεια. 'Από τέτοιες έπάλληλες διαδικασίες μού φαίνεται ότι προέκυψε τό φαινόμενο της θεματικής συνοχής για την όποια μιλούσα προηγούμενως. Οι πρώτες έρευνες: θέματα όπως οι σιδηρόδρομοι, ο ρόλος των Τραπε-

Τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν διοργάνωσε στήν Ἀθήνα τό Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο Ἱστορίας ἀπό τίς 18 ἕως 25 Σεπτ. μέ θέμα «Μεσογειακές Οικονομίες, Ἰσορροπίες καί Διασυνδέσεις, 13ος - 19ος αἰῶνας».

Ὁ Πολίτης, μετά τό πέρας τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου, κάλεσε μερικούς ἀπό τοὺς Ἕλληνες ἱστορικούς πού ἔλαβαν μέρος στό Συμπόσιο αὐτό νά συζητήσουν γιά τά προβλήματα τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, τίς σύγχρονες κατευθύνσεις τῆς, τήν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν στόν τόπο μας καί τήν ὀργάνωσή τους μέσα ἀπό τοὺς ἐπίσημους ἢ ἀνεπίσημους, πανεπιστημιακούς καί μή, ἐρευνητικούς θεσμούς.

Στή συζήτηση αὐτή ἔλαβαν μέρος οἱ ἱστορικοί Σπύρος Ἀσδραχᾶς, Γιώργος Δερτιλῆς, Λουκία Δρούλια, Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἐλένη Καλαφάτη, Λεφτέρης Παπαγιαννάκης, Σωκράτης Πετμεζᾶς, Ἀλέξης Πολίτης, Πέτρος Πιζάνιας καί ἐκ μέρους τοῦ Πολίτη ὁ Ἄγγελος Ἐλεφάντης.

ζῶν, ἡ στρατηγική τῶν κεφαλαίων, ἔμμεσα ὁ ρόλος τοῦ κράτους, γέννησαν ἄλλα ἐρωτηματικά γιά τόν τρόπο τῆς ἀπόσπασης τοῦ πλεονάσματος, ἀπό τήν ἀγροτική παραγωγή, γιά τήν κυκλοφορία αὐτοῦ τοῦ πλεονάσματος, γιά τήν οικονομική ἀλλά καί τήν κοινωνική του ἀναδιανομή, κ.ο.κ.

Σπύρος Ἀσδραχᾶς: Κατά τή γνώμη μου ἡ θεματολογία τοῦ Συνεδρίου διακρίνεται σέ τρία ἐπίπεδα. Τό ἕνα εἶναι τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ὁ οικονομικός ἱστορικός ὅπως πραγματοποιίηση καί κατανομή τοῦ πλεονάσματος, βιοτεχνία καί ἀγορά, οικονομία καί κράτος, μιά γενική δηλαδή κατηγορία θεμάτων μέσα στήν ὁποία ἔχουν τή θέση τους προβλήματα ἐκβιομηχάνισης, ἀγροτικῆς πίστεως, σχέσεις παραδοσιακῆς πόλης καί καπιταλιστικῆς εἰσβολῆς διά τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀποικιοκρατίας, ναυταςφάλεια, προβλήματα κλασικότερα ὅπως ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στά δύο κομμάτια τῆς Μεσογείου. Ἄς πούμε ὅτι πρόκειται γιά τό ὄντολογικό τμήμα τῆς οικονομικῆς ἱστορίας.

Ἐπίσης ἔχει ἕνα δευτερό ἐπίπεδο: ἡ μεταγραφή τοῦ οικονομικοῦ στοιχείου στίς νοοτροπίες, καί τό ὁποιοῦ ἔφερε σέ πέρας τό ΚΝΕ. Ἐπίσης ἔχει ἕνα τρίτο, ἐπιστημολογικοῦ τύπου πρόβλημα: ἡ ἱστορία σέ σχέση μέ τίς ὑπόλοιπες ἐπιστήμες, σέ μιά διεπιστημονική ἐκδοχή, πράγμα πού ἀποτελέσει τό ἀντικείμενο τῆς συζήτησης στρογγυλῆς τραπέζης τήν τελευταία ἡμέρα τοῦ συνεδρίου.

Ἡ ἑλληνική συμβολή ἔχει νά κάνει κυρίως μέ τά δύο πρῶτα ἐπίπεδα: τό ὄντολογικό μέρος τῆς οικονομικῆς ἱστορίας πού περιέγραψε πολύ καλά ὁ Δερτιλῆς ἔχει νά κάνει ἐπίσης μέ τή μεταγραφή τοῦ οικονομικοῦ στό ἐπίπεδο τῶν νοοτροπιῶν. Ὡς πρὸς τό θέμα αὐτό θά ἤθελα ὁ Φ. Ἡλιοῦ νά ἐκφράσει τίς ἐκτιμήσεις του.

Φίλιππος Ἡλιοῦ: Ἐνα πράγμα συγκρατῶ κυρίως ἀπό αὐτό τό συνέδριο: τό γεγονός ὅτι γιά πρώτη φορά ἐπιτεύχθηκε σέ τέτοια ἔκταση μιά συσπείρωση ἱστορικῶν. στήν πλειοψηφία τους νέων. Αὐτό δέν τό εἶχαμε ξαναδεῖ καί ἐνδεχομένως δέν τό εἶχαμε φανταστεῖ, δέν εἶχαμε φανταστεῖ ὅτι ὑπάρχουν τόσοι πολλοί νέοι ἱστορικοί οἱ ὁποῖοι ἐργάζονται σέ διάφορα ἐπίπεδα, μέ κάποιες ἀδεξιότητες, ἐνδεχομένως, ἀλλά μέ πολλή ὀρμότητα. Μέ πολλούς κινδύνους ἐπίσης, δεδομένου ὅτι πολλοί ἔρχονται στό χῶρο τῆς ἱστορίας ἀπό τήν οικονομία ἀλλά χωρίς ἱστορική προπαίδεια. Ὁ κίνδυ-

νος αὐτός διαφάνηκε καί μέσα στό συνέδριο, ὅταν ὁ ἱστορικός λόγος γιά μιά στιγμὴ πῆγε νά μετατραπῆ σέ οικονομιομετρικό. Πάντως τό ἐλλειδοφόρο γεγονός παραμένει ὅτι ἐμφανίστηκε ἐνεργῶς ἕνας πληθυσμός ἱστορικῶν πού δέν τόν ἔχουμε ξαναδεῖ συγκεντρωμένο: νέοι ἄνθρωποι 25-30 χρονῶν πού ἔδειξαν ὅτι ὑπάρχουν δυνάμεις καί δυνατότητες, παρόλο πού δέν ὑπῆρξε ποτέ ὑποστήριξη οὔτε ἀπό τά Πανεπιστήμια οὔτε ἀπό τά ἐρευνητικά κέντρα, παρόλο πού ἡ Πολιτεία δέν ἔχει ἐκείνες τίς ὑποδοχές πού θά μπορούσαν νά καλύψουν τήν προσφορά πού ἀρχίζει νά διαμορφώνεται. Φάνηκε ἔτσι πόσο καθοριστικός στάθηκε γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ὁ ρόλος τῶν ἐξωπανεπιστημιακῶν καί ἐξωερευνητικῶν κέντρων.

Ἐπίσης ἔχει ἕνα παράδειγμα ἐρευνητῆς πού ἦρθαν ἀπό ἐρευνητικὲς ομάδες πού ἔχουν συσταθεῖ στίς Τράπεζες ἢ ἀπό τό Παρίσι, ομάδες ἐξοικειωμένες μέ τήν ἱστορική παιδεία ἐξω ἀπό τό πλαίσιο πού ἡ Πολιτεία ἔχει ὀρίσει γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἔρευνας. Βεβαίως σέ ὅλη αὐτή τήν ὑπόθεση ὑπῆρξε ὁ ὑποδοχέας ΚΝΕ/ΕΙΕ πού βοήθησε πολύ ἀλλά σέ γενικές γραμμές τό συνέδριο ἔδειξε τή γύμνια: ἔδειξε πόσο ἀπομακρυσμένα εἶναι ἀπό τήν ἔρευνα τά πανεπιστήμια καί τά ἐπίσημα ἐρευνητικά κέντρα.

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Αὐτή ἡ ἀποτίμηση πού ἔκανες θά μπορούσε νά εἶναι μιά ὡραία κατακλείδα ἢ μιά ὡραία ἔναρξη. Μιλᾶμε ὅμως σέ ἕνα περιοδικό ἀσκημένο στό θεωρητικό λόγο καί οἱ ἀναγνώστες του θά περιμέναν ἀπό μᾶς τοὺς ἱστορικούς νά μιλήσουμε γιά τή μεταγραφή τοῦ οικονομικοῦ λόγου στίς νοοτροπίες, στίς συμπεριφορές, στίς ἰδεολογίες.

Φ. Ἡλιοῦ: Ἐσὺ φαντάζεσαι ὅτι ἔγινε αὐτή ἡ μεταγραφή ἢ ὅτι εἴμαστε ἀκόμη σέ μιά περίοδο ὅπου ἀπό τή μιά ὑπάρχει ἡ οικονομικὴ ἱστορία καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν ὅπως τήν λέγαν παλιότερα, καί ψάχνονται νά βροῦνε τά σημεῖα ἐπαφῆς. Νομίζω ὅτι αὐτή ἡ διάσταση ἦταν τό πιό ἀδύνατο σημεῖο τοῦ συνεδρίου: ἡ ἑλλειψη σύγκλισης. Ἐνῶ ὑπῆρχαν καλές ἐργασίες ἀπό τή μιά καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ σύγκλιση ἦταν τεχνητή. Εἶναι βέβαια τά πρῶτα βήματα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή ἀλλά ἔχουμε νά κάνουμε μέ κόσμο πού δουλεύουν ὁ ἕνας ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἄλλο.

Άλέξης Πολίτης: Η δυνατότητα σύγκλισης χάθηκε και εξαιτίας του τίτλου «Μεσογειακές οικονομίες-ισορροπίες και διασυνδέσεις». Άπ' αυτή τη διατύπωση του τίτλου ο καθένας καταλαβαίνει ότι πρόκειται για ισορροπίες και διασυνδέσεις μεταξύ των μεσογειακών οικονομιών. Έτσι δέν έπεσε τό βάρος στά σημεία έπαφής, τά σημεία σύγκλισης, γιά τά όποία μιλάει ό Ήλιού.

Φ. Ήλιού: Δέν είναι καθόλου κακό, δέν είναι άποτυχία αυτό. Ίσα ίσα πήραμε τό μέτρο οί μέν τών δέ γιά νά δοϋμε άπό πού μπορούμε νά δημιουργήσουμε κι άλλους άγωγούς ώστε νά έπιτευχθούν οί άναγκαίες όσμώσεις.

Α. Πολίτης: Κάπου είναι άποτυχία γιατί άφού ύπήρχε ή σχετική προβληματική έπρεπε νά έπιδιωχθεί περισσότερο στή συζήτηση.

Σπ. Άσδραχάς: Ύπάρχει ένα σχήμα συνεδρίου και ύπάρχει ένα σχήμα τής κάθε μιάς θεματικής. Τό σχήμα του συνεδρίου, κατ' έμέ τουλάχιστον, δέν έτεινε τόσο νά δείξει τήν άποκατάσταση ισορροπιών ανάμεσα στά δύο κομμάτια τής Μεσογείου, όσο στό έσωτερικό τής δικής μας οικονομίας νά άποδειχθεί ένα σύστημα ισορροπιών τό όποιο επέτρεψε διασυνδέσεις μέ μιά άλλη οικονομία, εκείνη πού μās περιέγραψε ό Έμάρ, εκείνη πού μās περιέγραψε ό Τούτσι. Δηλαδή ή κουβέρτα τραβιόταν πρós τήν Άνατολική Μεσόγειο, όπότε οί ισορροπίες, στό δικό μου τουλάχιστον σκεπτικό, προέβαλαν τό έξής ζητούμενο: άν ύπάρχουν ισορροπίες σ' αυτό τό μακραιώνο φαινόμενο τής Άνατολής. Ώς πρós τό πρόβλημα τής μεταγραφής του οικονομικού στίς νοοτροπίες και τίς συμπεριφορές, στίς ιδεολογίες τελικά, έχω τήν έντύπωση ότι τά άρνητικά άναδείχθηκαν πάρα πολύ μέ τήν εισήγηση τής Λουκίας Δρούλια, εισήγηση πού δέν ήταν άποκλειστικά και μόνο τό δικό της κείμενο αλλά μιά συνεχής άναφορά στά κείμενα πού τής δόθηκαν, σέ κείμενα δηλαδή και άλλων έρευνητών. Και είναι άρνητικά στό μέτρο πού δέν μεταφράζονται στήν έποχή τών Φώτων οί οικονομολόγοι, ή στό μέτρο πού ή έννοια του χρόνου δέν έχει μπει μέσα στή διακίνηση τών ιδεών τής ίδιας έποχής, συνεπώς και στίς σημερινές ιστοριογραφικές προβάσεις.

Α. Πολίτης: Πολύ σωστά, αλλά νομίζω ότι πρώτη φορά λέγεται κάτι τέτοιο. Άν διαβάσουμε τά πρακτικά του συνεδρίου, αυτή τήν εκτίμηση δέν νομίζω ότι θά τήν συναντήσουμε.

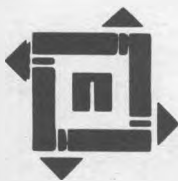
Σπ. Άσδραχάς: Η κουβέντα αυτή μπορεί νά ειπωθεί μόνο εκ τών ύστέρων. Άν π.χ. έσύ δέν είχες κάνει τήν άνακοίνωση πού έκανες θά μπορούσες νά είχες κάνει μιάν άλλη του τύπου «βίωση του οικονομικού στό δημοτικό τραγούδι μέσω τής αξιολογίας του πλούτου», όπότε θά ήσουν μέσα στό πρώτο μέρος τής άνακοίνωσης τής Λουκίας Δρούλια.

Η άλήθεια είναι ότι οί έπιμέρους άνακοινώσεις μείνανε περισσότερο στίς άρνητικές θετικές διατυπώσεις ή σέ κάποιες σποραδικές θετικές διατυπώσεις. Όπως-σδήποτε, μ' αυτό τόν τρόπο δέν φτάνουμε στή μεταγραφή του οικονομικού στίς συνειδήσεις τών ανθρώπων. Μένουμε περισσότερο στήν ιστορία τών ιδεών. Ώστόσο τό πρόβλημα τέθηκε, έπιμένω ότι τό πρόβλημα τέθηκε, και λυπάμαι πού δέν έγινε συζήτηση.

Φ. Ήλιού: Νομίζω ότι ή συζήτηση στό σημείο αυτό δέν θά μπορούσε νά πάει πολύ μακριά λόγω διαφορετικής όπτικής. Ύπήρχαν αυτοί πού κάνουν οικονομική ιστορία και εκείνοι πού δέν κάνουν οικονομική ιστορία. Άλλά δέν συναντήθηκαν. Ό καθένας κατάλαβε ότι ό γείτονας είχε κάποια προβλήματα. Άπλως όσοι δέν κάνουν οικονομική ιστορία κατάλαβαν ότι ύπάρχει άλλη προβληματική πού τους βοηθάει και τήν όποία θά πρέπει νά ένσωματώσουν στον δικό τους χώρο.

Πέτρος Πιζάνιας: Θα ήθελα νά κάνω μιά μικρή παρένθεση: οί άνακοινώσεις δείξανε τό εύρος και τίς δυνατότητες τών έρευνών στήν Ελλάδα, μέσα κι έξω από τά έπίσημα ή ήμιεπίσημα ιδρύματα. Άν γιά παράδειγμα δέν έγινε δυνατή ή συζήτηση σέ όρισμένα θέματα και ή σύγκλιση γιά τήν όποία έγινε λόγος, αυτό δείχνει τήν έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ τών έρευνητικών ιδρυμάτων και άπλούστερα τών έρευνητών. Νομίζω ότι ή άνάγκη αυτής τής επικοινωνίας είναι έμφανής πλέον.

Σπ. Άσδραχάς: Αυτό σημαίνει ότι στή συνείδησή μας δέν ύπάρχει ή έννοια του έπικοινωνίου χώρου. Έπανερχομαι στό νευραλγικότερο σημείο του συνεδρίου: ένω έ-

ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ

Μέτωνος 62 (1η παράλληλος της Μεσογείων, 3η στάση) ΧΟΛΑΡΓΟΣ.

- Κάτι νέο στο χώρο του βιβλίου
- Αναγνωστήριο
- Παιδική γωνιά
- Αυστηρή επιλογή βιβλίων
- Εκπτώσεις
- Ειδικές προσφορές

Ένα βιβλιοπωλείο στο ΧΟΛΑΡΓΟ που θα το ζήλευε το κέντρο

ΚΑΛΕΝΤΗΣ & ΣΙΑ Ε.Ε. Γραφεία: Κολοκοτρώνη 15, Τηλ. 3234.270 - 3231.781

χουμε μία παράδοση στον τομέα της ιστορίας των ιδεών, στον τομέα αυτόν που ο Δημαράς ονομάζει των συλλογικών συνειδητήσεων, ενώ έχουμε παράδοση στη λαογραφία, ξαφνικά όταν τίθεται το ερώτημα πώς βιώνεται το οικονομικό, οι λαογράφοι δεν συγκινούνται, οι άλλοι ειδικοί επίσης δεν συγκινούνται.

Λευτέρης Παπαγιαννάκης: Είναι πολλοί που δεν συγκινούνται. Από το χώρο της οικονομικής ιστορίας για παράδειγμα πολλοί ήταν που δεν συγκινήθηκαν, που δεν πάτησαν στο συνέδριο. Η απουσία αυτή, κι απ' τή μία κι απ' τήν άλλη, δείχνει καταρχήν μία ακόμη από τις αναντιστοιχίες που βασανίζουν τήν ελληνική κοινωνία. Όλοι οι επίσημοι φορείς, όλα τα ιδρύματα, του ΚΝΕ εξαιρουμένου εν πάση περιπτώσει, απουσίασαν, με τιμητικές μόνο προσωπικές εξαιρέσεις. Ωστόσο αρχίζουν οι διάφοροι χώροι κάπως να αλληλοεπικαλύπτονται και να αλληλοεπηρεάζονται, έστω με υπογειες διεργασίες, και να γίνονται βήματα συνάντησης. Για μās τους οικονομικούς ιστορικούς, για παράδειγμα, υπάρχει επί πλέον τό πρόβλημα της γενικότερης ιστορικής παιδείας. Τό πρόβλημα έχει τεθεί και δεν μπορούμε να τό αγνοήσουμε, πράγμα που σίγουρα θά οδηγήσει σε μία νέα φάση.

Γ. Δερτιλής: Θέλω να ξεχωρίσω δύο θέματα που τά βλέπω συνεχώς να επανέρχονται. Έπικοινωνίες — διαζεύξεις — διαφωνίες μεταξύ όσων μετείχαν στο συνέδριο και όλων των άλλων επίσημων φορέων. Από τήν άλλη πλευρά, διαφωνίες — επικοινωνίες και δυσαρμονίες όσων συμμετείχαν στο συνέδριο. Για τό πρώτο νομίζω ότι πρέπει να είμαστε κατηγορηματικοί. Τό γεγονός ότι από τή Σχολή Οικονομικών Έπιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών της οποίας είμαι μέλος, συμμετείχαν ως ακροατές στο συνέδριο δύο μόνο άνθρωποι σε σύνολο διδακτικού προσωπικού 40 περίπου ατόμων, τό γεγονός ότι από τή Φιλοσοφική Σχολή συμμετείχαν πέντε σε σύνολο εκατό, (και δεν αναφέρομαι μόνο σε ανακοινώσεις αλλά και στην απλή παρουσία στην αίθουσα), είναι κάτι που δεν θά γινόταν, υποψιάζομαι, σε κανένα άλλο κοινωνικό πλαίσιο, παρά μόνο σε ελληνικό. Τώρα για τά αίτια και τά αποτελέσματα αυτής της κατάστασης μπορούμε να συζητήσουμε κάποια άλλη στιγμή. Θά αναφέρω απλώς ότι κατά τή γνώμη μου, τό κύριο αίτιο γι' αυτή τήν κατά-

σταση είναι πολιτικό. Οι άλλες διαφωνίες, για τίς όποιες μιλάμε, είναι διαφορές μεταξύ μας, μεταξύ τεσσάρων πέντε ομάδων που μεταξύ τους έχουν και συνδέσεις, αλλά και απομονώσεις. Έκει, όμως, νομίζω ότι ή βελτίωση είναι θέμα χρόνου. Και δεν έχει πολύ μεγάλη σημασία ότι στο συνέδριο δεν υπήρξε σύγκλιση. Δεν μπορούσε άλλωστε να υπάρξει. Τό γεγονός όμως ότι στά σεμινάρια των Τραπεζών βλέπω να 'ρχονται έρευνητές από τό ΚΝΕ, κι αντίστροφα δικοί μας να πηγαίνουν στο ΚΝΕ, έχει για μένα μεγάλη σημασία.

Σπ. Άσδραχάς: Μά εγώ όλους αυτούς που λές τους βάζω εντεθθεν του συνόρου. Έκειθεν του συνόρου υπάρχει μία κατάσταση διαμορφωμένη, μία στεγανοποίηση, που δεν επιτρέπει στον εαυτό της καμιά διαφοροποίηση. Οπότε αν υπάρχει ένα αδιέξοδο υπάρχει εκείθεν.

Π. Πιζάνιας: Έλεγε ο Δερτιλής πριν για κάποιες διαφωνίες πολιτικού τύπου που θά τίς έντοπίσουμε με τους εκείθεν του συνόρου που λέει ο Άσδραχάς, δηλαδή τά Πανεπιστήμια και τά επίσημα έρευνητικά κέντρα, τά όποια απουσιάζουν όχι μόνο από τά συνέδρια αλλά γενικότερα δεν δηλώνουν καμιά παρουσία. Τά πράγματα όμως νομίζω ότι αρχίζουν να μετατοπίζονται, να αλλάζουν. Σήμερα τό κύρος του κοινωνικού έπιστήμονα, και του ιστορικού ιδιαίτερα, έχει ανέβει, έχει αρχίσει να υπάρχει κοινωνικά. Ταυτόχρονα αρχίζουν να διαμορφώνονται κάποιοι χώροι υποδοχής, χώροι έπιστημονικής και επαγγελματικής ταυτόχρονα υποδοχής του κοινωνικού έπιστήμονα. Οι Τράπεζες είναι τό πιο πρόχειρο παράδειγμα που μου έρχεται στο μυαλό.

Φ. Ήλιού: Δεν είναι τό καλύτερο παράδειγμα — αντίθετα είναι ένα παράδειγμα που αναδεικνύει τήν αναπηρία του τρόπου με τον όποιο είναι οργανωμένη ή έρευνα στον τόπο μας. Αντί δηλαδή οι ομάδες που έχουν δημιουργήσει οι Τράπεζες να λειτουργούν συμπληρωματικά στο χώρο της έρευνας, με τήν κατάσταση που επικρατεί και εξαιτίας της ανεπάρκειας των έρευνητικών υποδομών, διαδραματίζουν ένα ρόλο όπωσδήποτε χρήσιμο αλλά που δεν ανήκει στις κύριες αρμοδιότητές τους.

ΕΡΓΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ

ΜΙΚΡΗ ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΕΧΝΗΣ

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ * ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΓΥΑΛΙ ΚΕΡΑΜΙΚΟ Σ ΜΠΡΟΥΤΖΟΣ

Τηλ 3633233

Αιμιλίας Διαμαντιώου/ Σκουφά 62

ΑΝΤΙΚΕΣ

ή Κομμούνα

• ΒΙΒΛΙΑ

• ΑΦΙΣΣΕΣ

• ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ και ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

ΣΟΥΛΙΟΥ 9

ΕΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ

ΜΕΣΟΛ.

ΣΤΑΥΡΟΣ

ΖΩΟΔ. ΠΗΓΗΣ

Π. Πιζάνιας: Αυτό είναι ένα θέμα πολύ σοβαρό. Άλλά θά ήθελα νά τελειώσω αυτό πού έλεγα πριν. Δημιουργείται μέ αυτούς τούς φορείς μιά άγορά εργασίας σέ αυτό τόν τομέα, μέ όλα τά χαρακτηριστικά π.χ. τήν άνεργία αυτού του κόσμου. Πέρα όμως απ' αυτό δημιουργείται κι ένας κάποιος ανταγωνισμός μέ τά Πανεπιστήμια κατά κύριο λόγο.

Γ. Δερτιλής: Θά συμφωνούσα μέ τή βάση του συλλογισμού σου αλλά όχι μέ τόν όρο ανταγωνισμός. Δέν υπάρχει ανταγωνισμός μ' ένα άνυπαρκτο χώρο. Έκεινο πού δημιουργείται είναι μιά σφήνα σέ μιά από τίς πάμπολλες ρωγμές των Πανεπιστημιακών Ίδρυμάτων. Παράλληλα, ή έρευνητική εργασία πού γίνεται εκτός Πανεπιστημίων λειτουργεί ως παράδειγμα. Καί ένδεχομένως, αν υπάρχουν ευαίσθησιες, όχι βέβαια στό διδακτικό προσωπικό των ιδρυμάτων αλλά σ' αυτούς πού πάνε εκεί μέσα γιά νά μάθουν πέντε πράγματα στους φοιτητές, αυτό τό παράδειγμα μετά από πέντε δέκα χρόνια θά λειτουργήσει έν όλω ή ένμέρει, λίγο ή πολύ άνατρεπτικά, θά απαιτηθούν άλλου είδους συμμετοχές καί επιστημονικές επιδόσεις από τό διδακτικό προσωπικό των Πανεπιστημίων. Καί τό φαινόμενο θά είχε ακόμη ευρύτερη έκταση αν είχαμε παρόμοια παραδείγματα καί στίς άλλες κοινωνικές επιστήμες.

Φ. Ήλιού: Ύπό ένα όρο όμως, ότι ζοϋμε στην ευφορία των πρώτων χρόνων. Δηλαδή στην ευφορία της διάρκειας του μονοετους ή διετους συμβολαίου· ύστερα όλα αυτά τά παιδιά πού τώρα ζουν ως ιστορικοί μέ ένα διετές συμβόλαιο πού όταν λήξει δέν θά άνανεωθεί, θά γίνουν δημοδιδάσκαλοι ή θά πάνε σύμβουλοι επιχειρήσεων. Όταν δηλαδή από τώρα δέν δημιουργούνται υποδοχές αυτό τό ανθρώπινο υλικό πού τώρα διαμορφώνεται θά χαθεί, αυτό πού σήμερα είναι ή μαγιά αύριο θά είναι μιά άνάμνηση.

Σπ. Άσδραχάς: Όποτε φτάσαμε σέ ένα πολύ ώραιο σημείο. Πρώτο ή κοινωνία μας είναι συνηθισμένη στη χρησιμοποίηση λογίων είτε στό επίπεδο της Πανεπιστημιακής διδασκαλίας είτε στό επίπεδο της έρευνας. Ύπήρχαν άνθρωποι πού έβγαζαν τό ψωμί τους καί φτιάχναν τήν κοινωνική τους ταυτότητα μ' αυτό τόν τρόπο. Καί πάντοτε υπήρχε μιά πίεση. Ύπήρχαν πάντοτε πολλοί πού ήθελαν νά πάνε στό Μεσαιωνικό Άρχείο της Άκαδημίας Άθηνών, όπως τό έλεγαν τότε, νά πάνε στό Πανεπιστήμιο. Μερικοί τά καταφέρναν, οί πολλοί έμεναν απ' έξω, γίνονταν καθηγητές στα γυμνάσια κ.λπ. Σήμερα γίνεται τό εξής πού είναι ποιοτικά διαφορετικό: ένω παλιότερα οί διεκδικήσεις γίνονταν μέ τήν ίδια γλώσσα των ανθρώπων πού έλέγχανε τό σύστημα υποδοχής, σήμερα οί διεκδικήσεις, σέ μεγάλο βαθμό, γίνονται μέ μιά διαφορετική από τή γλώσσα των ανθρώπων πού έλέγχουν τό σύστημα υποδοχής. Αυτό είναι μιά ποιοτική διαφορά. Κι έδω πού καθόμαστε έχουμε τρεις ανθρώπους πού θά πρέπει νά ένταχθούν, έδω καί τώρα, κι όχι αύριο, μέσα στό σύστημα της έρευνητικής υποδοχής. Αυτοί οί άνθρωποι έχουν μιά πρόσφατη εμπειρία αυτού του Συνεδρίου καί εγώ θά ήθελα, πριν από κάθε άλλη άνάλυση νά μάς πουνε πώς μάς βλέπουν.

Σωκράτης Πετμεζάς: Πέρα από κάθε θετικό του Συνεδρίου υπάρχει κάτι πού γιά μένα στάθηκε μεγάλη άδυναμία. Δέν υπήρξαν μόνο οί τομές πού αναφέρθηκαν αλλά καί μιά άλλη πολύ σαφής άνάμεσα σ' εκείνους

πού θά μιλούσαν πέντε λεπτά καί σέ κείνους πού διέθεταν περισσότερο χρόνο. Στίς περισσότερες περιπτώσεις γιά τούς πρώτους ήταν καί ή πρώτη τους εργασία καί έπομένως τό ζήτημα ήταν άσαφές στό μυαλό τους καί δύσκολο νά χωρέσει σέ πέντε λεπτά. Γι' αυτό ή έντύπωση πού έμένα μου μένει είναι ότι έγινε μιά μακροσκελέστατη ανακοίνωση στην αρχή πού άλλοτε έπιανε τίς συνεισφορές των άλλων άλλοτε όχι, καί στή συνέχεια έμφανίζονταν οί άνθρωποι πού μιλούσαν μέ τό άγχος των πέντε λεπτών. Στο συνέδριο άλλωστε δέν υπήρξε ποτέ μιά ουσιαστική ιστορική κριτική στό υπό συζήτηση θέμα, π.χ. κανείς δέν μου είπε ποιο είναι τό πιθανό μου λάθος σ' αυτά πού είπα. Δέν υπήρξε κριτική βοήθεια σ' αυτά πού σκέφτηκα καί έκανα. Άν αυτή τήν παρατήρηση τήν γενικεύσουμε, γιατί είναι γενικεύσιμη, τότε ίσως μπορέσουμε νά κατανοήσουμε γιατί δέν υπήρξαν συγκλίσεις ή γιατί δέν συζητήθηκε ή μεταγραφή του οικονομικού στίς συνειδήσεις, ή γιατί δέν υπήρξε συζήτηση γύρω από τήν ιστορία των νοοτροπιών καί των συμπεριφορών. Γιά όσους δέν σχετίζονταν άμεσα μέ μιά ανακοίνωση οί διάφορες έπεξεργασίες ήταν ή φοβερά γενικόλογες ή εξαιρετικά ειδικευμένες. Γιά τούς περισσότερους ήταν άδύνατο νά καταπιαστούν μέ τίς νεότερες θεωρίες ή νά μπορέσουν νά άντιμετωπίσουν τήν ιστορία ως σύνολο, συνυπολογίζοντας τήν οικονομική ιστορία, τήν ιστορία των νοοτροπιών, τό πολιτικό πεδίο κ.λπ. Καί γενικότερα νομίζω ότι ή ελληνική ιστοριογραφία θά είναι άδύνατο νά κάνει κάτι τέτοιο γιά πολλά χρόνια ακόμη. Άκόμη χειρότερα φοβάμαι ότι πολύ σύντομα θά παρουσιαστεί τό φαινόμενο της εύκολης καί άβασάνιστης άποδοχής, μιάς άποδοχής χωρίς άφομοίωση. Τό φαινόμενο είναι γενικότερο. Περιοδικά όπως ο *Πολίτης* μπορούν νά μαρτυρήσουν γιά τέτοια συμπτώματα. Ξαφνικά άκούγεται κάποιο μεγάλο όνομα, κάποια θεωρία, γιά ένα δυό χρόνια γίνονται της μόδας, όλοι μιλούν γι' αυτά τά καινούρια πράγματα, αλλά σέ λίγο όλα έχουν ξεχαστεί, έχουν σβηστεί χωρίς νά έγγραφούν πουθενά. Τό ίδιο μπορεί νά συμβεί καί στον ιστορικό τομέα. Μπορεί νά υπάρξει δηλαδή κι έδω τό φαινόμενο της μόδας χωρίς ή νέα ιστοριογραφία νά γεννηθεί μέσα από έσωτερικές διεργασίες, ουσιαστικές καί άφομοιωμένες.

Θά ήθελα τέλος νά παρατηρήσω ότι, εκτός από τίς διακρίσεις πού ήδη αναφέρθηκαν, στον χώρο της ιστοριογραφίας υπάρχει καί μιά άλλη διάκριση. Ύπάρχουν εκείνοι πού έν πάση περιπτώσει, άνιχνεύουν δρισμένα ζητήματα μέ γόνιμο τρόπο αλλά βρίσκονται «έξορισμένοι» στη Γαλλία, τήν Άμερική, τίς ομάδες των Τραπεζών. Οί άνθρωποι αυτοί, άναγκαστικά, είναι προσδιορισμένοι από τό είδος του υλικού πού έχουν στη διάθεσή τους. Γιά παράδειγμα όσοι δουλεύουν στίς Τράπεζες έπεξεργάζονται τό άρχαιολογικό υλικό των Τραπεζών καί έπομένως ή οικονομική ιστορία πού διαμορφώνουν φέρνει τή σφραγίδα του υλικού αυτού. Δέν μπορεί έτσι νά υπάρξει καθολικότητα. Άπό τήν άλλη μεριά υπάρχουν ιστορικοί έξορισμένοι καί άπομονωμένοι σέ κάποια άπίθανη έδρα της Κρήτης ή σέ κάποιο ξένο Πανεπιστήμιο, πού δέ ζουν τήν επιστημονική κοινότητα καί τούς όποιους προβληματισμούς της. Έτσι, δέν δημιουργούνται οί συμπαιγες καί βιώσιμοι πυρήνες, καί τό όποιο έργο εξαφανίζεται. Γιά παράδειγμα έχω μένει έκπληκτος μέ τόν πλούτο της σκέψης καί των εργασιών στό Μεσοπόλεμο, γύρω από τά προβλήματα της άγροτικής οικονομίας, πού στή συνέχεια εξαφανίστηκε.

Λ. Δρούλια: Ήθελα νά δώσω στό σημείο αυτό μερικές διευκρινίσεις. Σκεφτήκαμε τήν ὀργάνωση τοῦ συνεδρίου παίρνοντας παράδειγμα ἀπό παρόμοια συμπόσια στό ἐξωτερικό. Στό παράπονό σας διότι δέν σᾶς ἔγινε κριτική μπορεῖ νά ἔχετε ἀπόλυτα δίκιο ἀλλά ἡ σκέψη μας ἦταν νά δοθεῖ ἡ οὐσία τῆς ἐργασίας τοῦ καθενός κάνοντας ἀκόμη καί ἀρνητική κριτική. Τά πέντε λεπτά δέν ἦταν γιά νά παρουσιαστεῖ ἕνα ὁλόκληρο θέμα, ἀλλά ἀντίθετα νά συμπληρωθεῖ ἢ νά κριθεῖ ἡ κεντρική ἀνακοίνωση τοῦ εἰσηγητῆ. Ὑποτίθεται διότι στή συνέχεια θά ὑπῆρχε ἡ ἐλεύθερη συζήτηση, πού δυστυχῶς δέν ἔγινε πάντα, ἢ δέν ἔγινε ὅπως ἔπρεπε καί ὅσο ἔπρεπε.

Σ. Πετμεζᾶς: Δέν μιῶ γιά τήν κεντρική εἰσήγηση. Ἄναφέρομαι κυρίως στή συζήτηση. Καί θέλω νά πῶ διότι ἡ συζήτηση δέν ἀσχολήθηκε συγκεκριμένα μέ τό ἱστορικό ὕλικό τῆς κάθε ἀνακοίνωσης ἢ εἰσήγησης.

Γ. Δερτιλῆς: Σύμφωνα. Ἄλλά μήπως αὐτό δέν θά ἦταν θέμα σεμιναρίου καί ὄχι συνεδρίου;

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρουσες οἱ παρατηρήσεις τοῦ Πετμεζᾶ. Εἰκονογραφοῦν ἕνα κλίμα. Πρῶτον ἐνίσταται ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ συνεδρίου. Κι αὐτή ἡ πολιτική σκόπευε ὄχι στό νά διαλευκάνει συγκεκριμένα πραγματολογικά ζητήματα, ὄχι νά προσφέρει γνώσεις ἀλλά νά συγκεντρώσει ἀνθρώπους, νά τοὺς φέρεϊ σέ ἐπαφή, νά ἀναδείξει ἐρωτήματα καί νά πέσει τελικά κάτι ἀπό τίς ἀπασχολήσεις τοῦ καθενός μας στόν ἴδιο χῶρο. Καί τότε μετᾶς: τί θέλω, πολλούς ἀνθρώπους καί λίγη ὥρα στόν καθένα ἢ λίγους ἀνθρώπους καί πολλή ὥρα στόν καθένα; Μέ λίγους ἀνθρώπους δέν μπορεῖς νά ἔχεις τήν ἀπήχηση, δηλαδή τήν πολιτική πράξη πού ἐπιδιώκεις. Ἀποτυχημένη ἢ πετυχημένη εἶναι ἄλλο θέμα. Μέ δύο λόγια: ἦταν ἡ πολιτική τοῦ συνεδρίου πού ἐπέβαλε τόν περιορισμό στό πεντάλεπτο. Ἐτσι ὁμως, νομίζω, μπορούμε νά καταλήξουμε σέ μιά πολυφωνία. Μιά πολυφωνία πού δέν ἐξαντλεῖται καί δέν περιορίζεται μόνο στό συνέδριο. Ἄλλά καί μετᾶ. Γιά παράδειγμα ἡ συζήτηση πού γίνεται τώρα ἐδῶ, ἄλλες κουβέντες πού ἐνδεχομένως θά ἀκολουθήσουν, ἐνδιάμεσες δημοσιεύσεις, ἡ δημοσίευση τῶν πρακτικῶν, ὁ σχολιασμός τους. Δημιουργεῖται ἔτσι μιά συνολική πίεση μέσα στήν πολυφωνία τῆς. Πίεση καί μέσα στό χῶρο τῆς ἱστοριογραφίας καί ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἰδιαίτερα στοὺς θεσμούς.

Τό δεύτερο ἐπίπεδο στό ὁποῖο μπορεῖ νά λειτουργήσει ἕνα τέτοιο συνέδριο εἶναι νά φέρεϊ τοὺς πολλούς σέ ἐπαφή μέ τοὺς γενικότερους προβληματισμούς, μέ τοὺς προβληματισμούς καί τίς κατακτήσεις τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καί ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα. Ἐνα συνέδριο βοηθεῖ νά διαπιστώσεις διότι, πιθανόν, δέν μοιλάστηκε τῆ στιγμή πού ἔπρεπε ἡ ἱστοριογραφία πού ἐκπροσωποῦν ἀνθρώποι ἀνω τῶν 50 ἐτῶν μέ τά θεωρητικά καί θεματολογικά ἀνοίγματα πού ἦταν πολύ τρέχοντα πρὶν εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια. Ἄς θυμηθοῦμε τήν δική μας ἐποχή, ὅταν πρωτοκυκλοφορεῖ τό ὄνομα τῶν Innales στήν Ἑλλάδα. Κάποις δικός μας ἱστορικός, στήν πρώτη ἀναφορά πού κάνει στόν Μπρωντέλ τόν χαρακτηρίζει... ἀνθρωπογεωγράφο γιατί, πολύ ἀπλά, δέν δέχεται τήν ἱστορική ἐκδοχή τοῦ Μπρωντέλ. Ἐγὼ δέν θέλω νά ἀλλάξω τούτονε τόν ἱστορικό οὔτε τοὺς ἐπιγόνους του. Θέλω νά ἐπηρεαστεῖ τό σύνολο. Καί τελικά, ἐσὺ ὁ Πετμεζᾶς μέ ποιούς εἰσαι; Ξέρω μέ ποιούς εἰσαι. Μήπως ὁμως υἱοθετεῖς ἕνα λόγο πού σέ

κάνει σύμμαχο μ' αὐτούς μέ τοὺς ὁποίους δέν ἔχεις καμιά σχέση;

Σ. Πετμεζᾶς: Ὁχι, καί βεβαίως, ὄχι. Ἐγὼ πολύ ἀπλά λέω διότι ἂν θέλουμε νά δώσουμε μιά ριζικά διαφορετική κατεύθυνση στήν ἑλληνική ἱστοριογραφία πρέπει, καί πολύ σύντομα μάλιστα, νά ἀνοίξουμε συζήτηση γιά τά πολύ συγκεκριμένα ἱστορικά προβλήματα.

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Ἐπ' αὐτοῦ δέν ἔχει ἀντίρρηση κανεῖς. Οὔτε ἀπ' αὐτούς πού εἶναι ἐκεῖθεν οὔτε ἀπό τοὺς ἄλλους πού εἶναι ἐντεῦθεν τοῦ ὀρίου.

Ἐλένη Καλαφάτη: Θέλω νά προσθέσω καί τῆ δική μου ἐντύπωση ἀπό τό συνέδριο. Ἐμεῖνα ἐξαιρετικά ἱκανοποιημένη ἀπό τήν ἡμέρα τῆς εἰσήγησης τοῦ Δερτιλῆ, ἡμέρα πού τό συνέδριο ἀσχολήθηκε μέ ἕνα πολύ συγκεκριμένο γεωγραφικό καί ἱστορικό χῶρο καί πολύ συγκεκριμένο ἱστορικό χρόνο. Οἱ παρεμβάσεις, ὅπως τῆς Ἀγριαντώνη, τοῦ Λ. Παπαγιαννάκη, τοῦ Πιζάνια, ἔδεναν μέ τό θέμα τῆς εἰσηγήσης. Μετᾶ, ἄλλες μέρες, π.χ. τοῦ Ἀσδραχᾶ ἢ τοῦ Ἐὐμάρ ἀνοίχτηκε τό συνέδριο σέ ἕνα πρόβλημα πολύ μεγάλο πού ἀπλωνόταν σ' ὅλη τῆ Μεσόγειο καί σέ πέντε αἰῶνες, κάλυπτε τεράστιες ἱστορικές διαδικασίες, ὅποτε δέν μπορούσα νά δῶ πῶς οἱ εἰδικές ἐπεξεργασίες, ὅπως π.χ. τοῦ Πετμεζᾶ γιά τό Πήλιο, μπαινουν σ' αὐτό τό μεγάλο πλαίσιο, πῶς δένουν μ' αὐτό. Καταλαβαίνω τῆ δική σας πολιτική ὀργάνωσης τοῦ συνεδρίου, ἀλλά ἀπό μιά ἄποψη οἱ δικές μου ἀνάγκες ἦταν διαφορετικές.

Καί σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τῆ συνάντηση τῆς οικονομικῆς ἱστορίας μέ τήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν συμφωνῶ διότι δέν ὑπῆρξε σύγκλιση. Λεῖπει ἐκεῖνο πού ὀνομάζει ὁ Ἀσδραχᾶς ἐπίκοινο χῶρο. Ἡ ἀντιστοιχία καί ἡ δεκτικότητα εἶναι ἐννοίες πού κάποτε θά ἔπρεπε νά συζητηθοῦν, νά ὀρισθοῦν μέ τῆ συμμετοχή ὅλων τῶν σχετικῶν εἰδικότητων.

Φ. Ἥλιου: Μήπως ὁμως οἱ παρατηρήσεις αὐτές μᾶς ὀδηγοῦν στό πρόβλημα τῶν γενικῶν ὀργανώσεων, τῆς γενικότερης ἱστορικῆς παιδείας; Κι ἐκεῖ παρατηρεῖται τό φαινόμενο διότι ὅλοι περιμένουν νά βροῦνε ἀπαντήσεις γιά τέτοιου τύπου προβλήματα μέσα σέ ἕνα συνέδριο.

Λ. Δρούλια: Ἴσως, ἀλλά αὐτές τίς ἀνησυχίες πού ἐκφράζει τώρα ἡ Καλαφάτη τίς εἶχαν πολλοί.

Φ. Ἥλιου: Σέ ποῖο ἐπίπεδο ὁμως τοποθετοῦνται αὐτές οἱ ἀνησυχίες; Γιατί πᾶς, τελικά, σέ ἕνα συνέδριο; Γιά νά μάθεις τό σύνολο τῶν πραγμάτων πού δέν σέ ἀπασχόλησαν μέσα στήν εἰδίκευση πού ἔχεις ἢ τήν εἰδική ἐργασία πού κάνεις ἢ ἀντίθετα γιά νά καταλάβεις σέ ποῖο σημείο κινεῖται ἡ προβληματική τῶν ἐπιμέρους χῶρων;

Ὅσον ἀφορᾶ τό συγκεκριμένο συνέδριο νομίζω π.χ. διότι οἱ εἰσηγήσεις τοῦ Ἀσδραχᾶ ἢ τοῦ Ἐμάρ μᾶς ἔδωσαν μιά γενικότερη προβληματική παρά τοὺς πέντε αἰῶνες, μᾶς ἔδωσαν μερικά κλειδιά πού ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε εἰδικότερες διαδικασίες καί ἱστορικά φαινόμενα πρὶν ἐντοπισμένα στό χῶρο καί τό χρόνο. Ἐμεῖνα αὐτό μού φτάνει καί μού περισσεύει, κι ἄς μὴν μ' ἐνδιέφεραν ἀκριβῶς ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἱστορίες γιά τό πλεόνασμα καί τά νομίσματα.

Α. Ἐλεφάντης: Θέλω νά ρωτήσω κάτι τόν Ἀσδραχᾶ,

κάτι που προέκυψε απ' αυτή τή συζήτηση. 'Η πολιτική οργάνωσης του συνεδρίου σκοπό είχε να ευαισθητοποιήσει τήν καλλιεργημένη, έστω, κοινή γνώμη, τούς εξειδικευμένους θεσμούς. Πρέπει επομένως να κριθεί αν αυτή ή πολιτική πέτυχε και τί πέτυχε, αν ήδη έχουν υπάρξει αποτελέσματα, ή αν μπορούμε να προβλέψουμε ότι σε ένα όρατο μέλλον μπορεί να υπάρξουν κάποια αποτελέσματα. Διότι αν κριτήριο τής επιτυχίας είναι ή συρροή κόσμου ή τό αν ήρθε ή δέν ήρθε ή τηλεόραση, τή στιγμή που ό Δερτιλής είναι τόσο κατηγορηματικός ότι οι ειδικευμένοι θεσμοί όπως τό Πανεπιστήμιο δέν εμφανίζουν στοιχειώδεις δεκτικότητες, θά μās οδηγούσε σε πολύ άβάσιμες ελπίδες.

Σπ. 'Ασδραχάς: 'Η συμβολική άναφορά στην τηλεόραση, στη δημοσιότητα δηλαδή, έγγράφεται στη βούληση όρισμένων ν' άσκήσουν πίεση προς αυτό που λέει ό 'Ηλιού: ν' άνοίξουν οι πόρτες να μπουν άλλοι άνθρωποι ή να δημιουργηθούν καινούριοι άγωγοί. Και γιατί αυτό; Μά άπλούστατα, χρησιμοποιώντας όλα τά μέσα που μās διατίθενται ή που μπορούμε να φτιάξουμε για να δημιουργηθεί μία έπιστημονική κοινότητα διαφορετική απ' αυτή που σήμερα επικρατεί. 'Εδώ παίζεται τό παιχνίδι. "Όχι δηλαδή να είσαι υπέρ μιας νέας ιστορίας όταν γράφεις τό βιβλίο σου αλλά όταν διδάσκεις στό Πανεπιστήμιο να είσαι ό παραδοσιακού τύπου καθηγητής που λόγω χάρη, δέν επιτρέπει στην επιμελητή του να κάνει μάθημα. Χρειαζόμαστε μία διαφοροποίηση κάθετη. Τό συνέδριο ήταν ένα μέσο για τό σκοπό αυτό. "Αν υπήρξαν κιόλας ή όχι αποτελέσματα δέν ξέρω, πάντως τό παιχνίδι εκεί παίζεται.

Π. Πιζάνιας: Μιλούσα προηγουμένως για ανταγωνισμό μεταξύ των Πανεπιστημίων και των έξωπανεπιστημιακών έρευνητικών κέντρων ή ομάδων έρευνας. 'Ανταγωνισμός όχι τόσο ως προς τή θεματολογία αλλά όσο και κυρίως στό ίδιο τό περιεχόμενο των ιστορικών σπουδών και τή διδασκαλία. Πολλές φορές ή συγκάλυψη τής νέας αντίληψης για τήν ιστορία γίνεται μέ πολύ άπλους αλλά δραστικούς τρόπους. Π.χ. ό Μπρωντέλ γίνεται άνθρωπογεωγράφος ή βιβλία που θά μπορούσαν να διδαχθούν στό Πανεπιστήμιο δέν υπάρχουν και ή διδασκαλία περιορίζεται στό «σύγγραμμα» ή τις σημειώσεις του καθηγητή. Κι εδώ ανακύπτει τό πρόβλημα. 'Ενώ ή παραδοσιακή ιστοριογραφία, έστω μέ μία άναεωμένη επιφανειακά θεματική, είναι αυτή που επικοινωνεί μέ τόν πολύ κόσμο και τόν διαμορφώνει, μέ ποιό τρόπο ή νέα ιστοριογραφία μπορεί να επικοινωνήσει μέ τό ευρύτερο κοινό;

Λ. Παπαγιαννάκης: "Αν ό μόνος φυσικός χώρος παραγωγής γνώσης ήταν τό Πανεπιστήμιο, έγώ δέν θά ήμωνα αισιόδοξος. Κάποτε ό 'Ασδραχάς μιλούσε για τή δημιουργία επιγόνων. 'Εδώ πρέπει να τονίσουμε τό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσουν τά έξωπανεπιστημιακά κέντρα. Και μόνο ή ύπαρξη του ΚΝΕ άσκει στό Πανεπιστήμιο ισχυρή πίεση.

'Από τήν άλλη μεριά υπάρχει άναμφισβήτητα μία διεύρυνση τής θεματικής, πράγμα που δέν μπορεί παρά να έχει συνέπειες και στό περιεχόμενο. Για παράδειγμα τά προγράμματα των Τραπεζών δέν άσχολούνται μόνο μέ τραπεζικά ζητήματα. Στην 'Εμπορική π.χ. υπάρχει έρευνα για τό φεμινιστικό κίνημα στην 'Ελλάδα. 'Ανακύπτει επομένως τό πρόβλημα του πολλαπλασιασμού των κέντρων έρευνας γιατί μόνο έτσι εξασφαλίζεται ή πολυφωνία και ή θεματική διεύρυνση.

Γιατί δέν νομίζω ότι τό ζήτημα είναι άπλως και μόνο ή άπορρόφηση από τό Πανεπιστήμιο μιας νέας φουρνιάς ανθρώπων, πράγμα που από μόνο του θά ίσοδυναμούσε μέ τή δημιουργία μιας νέας νομενκλατούρας. "Όχι λοιπόν μόνο ν' άνοίξει ή πόρτα αλλά να μείνει μονίμως άνοιχτή, μέσα και έξω από τό Πανεπιστήμιο. Νά υπάρχει π.χ. έρευνητικό κέντρο στη ΓΣΕΕ, στις Τράπεζες, γιατί όχι, και όπου άλλο.

Γ. Δερτιλής: Τό σημείο σύνδεσης όμως έντοπίζεται στό αν υπάρχει μία τάση άνατροπής των κρατούντων πραγμάτων στα Πανεπιστήμια, που είναι, υποτίθεται, οι φυσικοί χώροι παραγωγής τής έπιστημονικής γνώσης. "Ε, αυτό όπωσδήποτε ένέχει τόν κίνδυνο τής άπορρόφησης αυτών των άμφισβητήσεων μέσα στό ίδιο τό σύστημα. "Όταν π.χ. οι σημερινοί φορείς τής νέας ιστορίας ένταχθούν στό πανεπιστημιακό σύστημα θά λειτουργήσουν θετικά ή θά λειτουργήσουν, τελικά, όπως οι προκάτοχοί τους; Νομίζω ότι δέν ξέρουμε τί θά γίνει, δέν μπορούμε να προβλέψουμε τήν έκβαση αυτής τής διαδικασίας. Παραμένει όμως, για να λυθεί στην πράξη, αν θά μετατραπεί ή όχι ό τρόπος παραγωγής και μετάδοσης τής γνώσης. 'Επιτρέψτε μου δύο φράσεις ακόμα για να διευκρινίσω ένα σημείο, όπου ίσως δέν ήμουν αρκετά σαφής. Θεωρώ αυτή τή διαδικασία ως διαδικασία άνατροπής — τό τονίζω ξανά — και όχι παρείσφρησης. Και βέβαια δέν μιλώ για μία βελτίωση των Πανεπιστημίων ώστε να βρούμε και μεις μία θεσούλα εκεί μέσα. "Όταν χρησιμοποιήσα τήν έκφραση ρωγμές δέν έννοούσα επίσης ούτε ότι θά μπουνε μέσα από τις ρωγμές οι άνθρωποι στα Πανεπιστήμια και έτσι θά βελτιωθεί άπλως ή κατάσταση. 'Εννοούσα, τήν χρησιμοποίηση τής ρωγμής άνατροπικά, για να αλλάξει τό σύστημα. Τώρα, αν θά ύπάρξει και συσχετισμός μέ τά έξωπανεπιστημιακά κέντρα, αυτό μακάρι να γίνει.

Σπ. 'Ασδραχάς: Τίθεται τό πρόβλημα σε ποιό βαθμό υπάρχει μία πολιτική βούληση που να θεωρεί ότι αυτό που λέμε ιστορική έρευνα και γενικότερα κοινωνικές έπιστημες παίζει κάποιο ρόλο στη ζωή. 'Απομένει να δούμε ποιό είναι τό 'Εθνικό Πρόγραμμα στο επίπεδο τής έρευνας, τί δρόμους άνοίγει, σε ποιό βαθμό τό πρόγραμμα αυτό θά έντάξει αυτά που κάνουμε, ως έρευνητές σε ένα συνολικό μηχανισμό ή σε ποιό βαθμό θά συνεχίσουμε να κάνουμε κουτοπόδες άπομονωμένοι, παράλληλα προς τό 'Εθνικό Πρόγραμμα που, ένδεχομένως, δέν θά κάνει τίποτε άλλο παρά να εκφράζει αυτό που ως τώρα υπήρχε και που ποτέ δέν είχε πάρει μορφή προγράμματος. Αυτά που τώρα κουβεντιάζουμε τά έχουμε πει και ξαναπει: κάποτε δίνουν κάποια αποτελέσματα, αλλά και πάλι βουλιάζουμε γιατί δέν συμβαίνει κάτι στην κοινωνική βάση, ώστε να δημιουργηθεί άμφισβήτηση που μέ τή σειρά της που να 'χει ζήτηση κοινωνική. 'Υπάρχει άναντιστοιχία άνάμεσα στις συνειδητοποιημένες ανάγκες που εκφράζονται από εξειδικευμένες ομάδες ανθρώπων και στις ευρείες συνειδητοποιήσεις.

"Αν έχουν μία σημασία όλα αυτά τά πράγματα που λέμε είναι γιατί θέτουν προβλήματα σε όλα τά επίπεδα. Ρωτās για παράδειγμα αυτούς που φτιάχνουν τά οικονομικά προγράμματα: έχετε ανάγκη ψυχολόγων, ή βιομηχανική ψυχολογία σας λέει τίποτε; Ρωτās αυτούς που διαμορφώνουν τόν ιστορικό χώρο: ή έννοια του πολιτισμικού άγαθού σας λέει τίποτε σε συνάρτηση μέ τήν παραγωγή; 'Υπάρχουν αυτά τά θέματα για

σας; Κυκλοφορούν, υπάρχουν γιά τόν κόσμο; Δέν κυκλοφορούν! Τό γεγονός όμως ότι προσπαθοῦμε νά συνειδητοποιήσουμε γιὰτί δέν κυκλοφορούν είναι μιά πράξη πολιτική πού νομίζω ότι μάς μεταφέρει κάπως ἀπό τήν πολιτική ρητορεία στή συγκεκριμένη πολιτισμική, ἄρα πολιτική, διεκδίκηση.

Π. Πιζάνιας: Ὁ Ἄσδραχᾶς καί τώρα κι ἄλλες φορές ἀναφέρεται ἐπίμονα στό θέμα τῆς ἀποδοχῆς τῆς ιστοριογραφίας ὡς πολιτισμικῆς ἐπίπτωσης, θέτει συνεχῶς ἕνα πρόβλημα πού ὅλοι τό ἔχουμε: ἐννοῶ τή σχέση τῆς ιστορικῆς ἔρευνας καί ἄλλων κοινωνικῶν ἢ πολιτισμικῶν διαδικασιῶν. Ὑπάρχει ὅμως κι ἕνα ιδιαίτερο θέμα: ἡ σχέση τῆς ἱστορίας μέ τόν πολιτικό λόγο. Μᾶς τό θυμισε ὁ Ντα Σίλβα στό συνέδριο. Στόν τόπο μας ἡ ἱστορία χρησιμοποιεῖται σχεδόν πάντα χρησιμοποιητικά ἢ ρητορικά, ἀκόμη καί στό λόγο τῆς ἀριστερᾶς. Ὡστόσο παραμένει πάντα βέβαιο ὅτι ὁ πολιτικός λόγος είναι ὁ κατεξοχῆν χώρος μεταγραφῆς τοῦ ιστορικοῦ λόγου.

Σπ. Ἄσδραχᾶς: Ναι, ἀλλά γιά νά ἀνοιχθεῖ στόν πολιτικό λόγο ἡ ἱστορία πρέπει νά ἐπηρεάσει τό ὄργανο σκέψης. Τό ζητούμενο δηλαδή είναι ὄχι ἂν ὑπάρχει μεταγραφή τοῦ ιστορικοῦ στόν πολιτικό λόγο ἀλλά ἂν καί κατὰ πόσο ὑπάρχει ἐπίπτωση τοῦ ιστορικοῦ στίς νοοτροπίες, στή διαμόρφωση τοῦ νοητικοῦ εργαλείου, ἂν καί κατὰ πόσο τό νοητικό εργαλεῖο εἶναι ἀποτελεσματικό, ὡς πρὸς τίς εὐαισθησίες καί τίς δεκτικότητές του, καί τῆς ιστορικῆς παιδείας. Ἄλλιῶς ἡ ἱστορία εἶναι ἄχρηστη, δέν διδάσκει τίποτε.

Π. Πιζάνιας: Δέν διαφωνῶ, θέλω μόνο νά προσθέσω ὅτι αὐτό πού περιγράφεις προϋποθέτει μιά μαζικότητα. Γιὰτί οἱ νοοτροπίες προϋποθέτουν πληθυσμούς καί ὄχι περιορισμένες ὁμάδες.

Φ. Ἡλιού: Κοίταξε ὅμως νά δεις τί γίνεται. Τελευταία φτιάχτηκαν μερικά σχολικά ἐγχειρίδια τά ὁποῖα προσπαθοῦν νά μεταφέρουν σάν μαθητική γνώση στήν πρώτη τάξη τοῦ Δημοτικοῦ ἢ τοῦ Γυμνασίου τά πορίσματα τῶν ἐρευνῶν πού κάνουν περίπου οἱ ἄνθρωποι πού μετεῖχαν στό συνέδριο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἔχεις σχολικά βιβλία ἱστορίας ὅπως τοῦ Βασίλη Κρεμμυδά. Τό σχολικό βιβλίο λοιπόν είναι ὁ μεγάλος ἀγωγός. Δέν είναι οὔτε τό Πανεπιστήμιο οὔτε ὁ πολιτικός λόγος, δέν είναι κἄν ὁ λόγος τῶν πολιτικῶν, ἀλλά τό σχολεῖο μέ τήν ὑποχρεωτική φοίτηση, συνδυασμένη μέ τᾶ ἀναγνωστικά σὺν τᾶ κηρύγματα καί τό στρατό. Λοιπόν ναι μέν ἀνοίγονται δρόμοι πρὸς τήν κατεύθυνση πού λέει ὁ Ἄσδραχᾶς ἀλλά ὁ μεγάλος κίνδυνος εἶναι πρῶτον ὅτι ξαναζοῦμε σέ μιά ἐποχὴ ἀνθησης ὅλων τῶν μυθολογιῶν πού ἀναβιώνουν μέσα ἀπό τόν λαϊκισμό, πού πάει νά γίνει κυρίαρχο ρεύμα — μυθολογίες εἴτε νεοορθόδοξες εἴτε σοσιαλιστικές. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐκεῖ πού κάτι πῆγαινε νά ξεμυτίσει στοὺς χώρους τῆς ἔρευνας σάν μιά πολυφωνία μέ τή διαμόρφωση πολλῶν παράλληλων καί πολλαπλῶν κέντρων, ξαναπαίνομε στό συγκεντρωτισμό τοῦ ἐνός Κέντρου πού ἀποφασίζει, τῆς αὐθεντίας καί τῆς ἱεραρχίας. Κι ἂν αὐτὴ τῆ στιγμή ὑπάρχει ἕνας μεγάλος κίνδυνος αὐτός εἶναι ὁ προγραμματιζόμενος γιγαντισμός τοῦ ἐνός κέντρου κι ὄχι τὰ πολλά ἀνταγωνιστικά κέντρα.

Σπ. Ἄσδραχᾶς: Νομίζω ὅτι εἶναι καιρός νά περάσουμε σέ ἕνα ἄλλο ζήτημα. Μιλῆσαμε πολὺ γιά τὴ μὴ σύγ-

κλιση μεταξύ Ἑλλήνων ἱστορικῶν, τὴν ἀνεπικοινωνία μεταξύ διαφόρων κλάδων. Ὑπάρχει ὅμως καί ἡ ἀνεπικοινωνία σέ διεθνές ἐπίπεδο. Ἐμεῖς στό συνέδριο μιλοῦσαμε μόνο γιά τό χῶρο μας. Συνήθως κατηγοροῦμε τοὺς Γάλλους πού ἀσχολοῦνται μόνο μέ τὴν Γαλλία, ἀλλὰ ἡ ἔλλειψη ἐπικοινωνίας ἦταν ἄλλου τύπου, ἡ ἔλλειψη συμμετοχῆς στή στρογγυλὴ τράπεζα ἦταν ἄλλου τύπου. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους οἱ καλεσμένοι μας, παρά τὴ φιλία καί τὴν κατανόηση, ἐπεδείκνυαν μιά ἡγεμονικὴ στάση ἀπέναντί μας. Κάπου τό πρόβλημά μας ἦταν γι' αὐτοὺς ἐξωτικό. Ὅμως μαζί τους δέν μπορούμε νά μιλήσουμε καί νά ἐπικοινωνήσουμε παρά μόνο στό ἐπίπεδο τῶν μεγάλων κατασκευῶν. Οἱ δικές μας ἐπεξεργασίες δέν ἀνάγονται σέ ἀποδεσμεύσεις μηχανισμῶν καί μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀποδέσμευση τῶν μηχανισμῶν εἶναι δυνατόν νά ἀποκαταστήσουμε ἐπικοινωνία μαζί τους. Ἐδῶ βρίσκεται, πραγματικά, ἕνα πρόβλημα: μιά τρομερὴ διάσταση, μιά ἔλλειψη διαλόγου. Σέ ὅ,τι μᾶς ἀφορᾶ ἂν βγαίνει κάτι ἀπ' αὐτό τό συνέδριο ὡς πρὸς τό θέμα πού γίγνετο εἶναι ὅτι δέν καταφέρνουμε νά ἀναδείξουμε ἕνα γενικευτικό παράδειγμα, ἡ ἀδυναμία μας τελικὰ νά κάνουμε παραδειγματικὴ ἱστοριογραφία.

Λ. Παπαγιαννάκης: Τό θέμα πού θίγεις ὁδηγεῖ στήν ἀνάγκη καί τὰ προβλήματα συμμετοχῆς στή διεθνή ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Καί θεωρῶ ὅτι στό συνέδριο αὐτό ἐγινε συνείδηση καί ἡ ἀδυναμία μας καί ἡ ἀνάγκη νά ἀναχθοῦμε ἀπὸ τό μεμονωμένο καί εἰδικό στό διεθνῶς ἐπικοινωνοῦν καί γενικό.

Α. Πολίτης: Νομίζω ὅτι τό βασικὸ σημεῖο εἶναι ὅτι πρέπει νά ξεφύγουμε ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας ὡς ἰδιαιτερότητας. Τό συνέδριο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἦταν μιά ἀνατροπὴ. Διότι οὔτε ἦταν ἐλληνοκεντρικό οὔτε ἐπέτρεψε τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ.

Α. Ἐλεφάντης: Ἀναφέρθηκε προηγουμένα ἕνα χαρακτηριστικὸ τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας, ὅτι δηλαδή τὴν διακρίνει ἕνα εἶδος ἀπομονωτισμοῦ στή συνάντησή της μέ τὰ εὐρωπαϊκὰ ρεύματα καί τοὺς εκπροσώπους τους. Δέν ξέρω ἂν πρόκειται γιά ἐπαρχιωτισμό. Τό σίγουρο εἶναι πῶς στό βαθμὸ πού ἡ ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία περιορίζεται στό εἰδικό καί τό χωρὶς γενίκευση θέμα δέν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐνδιαφέροντος γιά τοὺς ἄλλους, κι ἐπομένως δέν μπορεῖ νά συναντήσῃ τὴ διεθνή ἱστοριογραφικὴ παραγωγή ἰσότημα. Βασικὴ αἰτία νομίζω εἶναι ἡ ἔλλειψη θεωρίας, μαζί μέ τὴν ὁποία ἐπεξεργασία τῶν ἀντικειμένων. Ἡ περιβόητη ἐλληνικὴ ἰδιομορφία παύει νά εἶναι ἰδιομορφία ἀπὸ τὴν στιγμή πού ὑπάρχει μιά θεωρία τῆς ἰδιομορφίας. Τελικὰ, χρησιμοποιοῦμε ἢ μεταφέρουμε διάφορα θεωρητικὰ σχήματα χωρὶς τὴν εἰδικὴ ἐπεξεργασία, χωρὶς τὴν ἐπεξεργασία ἐκείνων τῶν ἐννοιῶν καί νοητικῶν εργαλείων πού θά μπορούσαν νά συγκροτήσουν ἕνα θεωρητικὸ σύστημα. Γιὰ παράδειγμα τὴ θεωρία τῆς μετάβασης στόν καπιταλισμό στήν ἐλληνικὴ περίπτωση.

Σπ. Ἄσδραχᾶς: Πρόκειται γιά μιά ἡγεμονευόμενη, μιά κατακτημένη συνείδηση. Πράγματι, μεταφέρουμε τὴ θεωρία, κι ὅταν μεταφέρεις θεωρία τοῦ ἄλλου ἐκείνος πού τὴν ἔχει φτιάξει ὅταν τὴν ἀκούει ἀπὸ σένα τὴν ἀκούει ὀλίγον βερεσέ. Λεῖπει ἡ διαμεσολάβηση ἐκείνη

πού θα μπορούσε να δείξει δύο πράγματα: ή ότι όρθως μεταφέρθηκε ή θεωρία γιατί τό όντολογικό τμήμα τής ιστορίας στό όποιο εφαρμόζεται ή μεταφερόμενη θεωρία είναι ειδικό ή μερικό τμήμα, τής ιστορικής όντολογίας από τήν όποία άνέκυψε ή θεωρία, όποτε φτάνουμε σ' ένα μεγάλο πολιτισμικό, κοινωνικό, οικονομικό μηχανισμό, ή ότι ή μεταφερόμενη θεωρία παραβιάζει τήν ιστορική πραγματικότητα. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρέπει νά ύπάρχει μιά διαδικασία έρμηνειών πού θά έλέγχουν συγχρόνως τή θεωρία και θά άποκαλύπτουν τά στοιχεία πού συνθέτουν τήν ιστορική πραγματικότητα. Κατ' έμέ λείπει από τό ιστοριογραφικό μας σκεπτικό αυτή άκριβώς ή διαδικασία. Καί έπομένως δέν έχουμε ιστοριογραφική πράξη. Άλλά όταν δέν έχεις ιστοριογραφική πράξη δέν κινείς τό ενδιαφέρον του άλλου, εκείνου πού δημιουργεί τό ιστοριογραφικό γεγονός.

Γ. Δερτιλής: Σ' αυτό πού είπες για τή σχέση μεταξύ τής θεωρίας, τής θεωρητικής ήγεμονίας και του όντολογικού τμήματος βλέπω ότι οι ύπάρχουσες, και όπως τις χαρακτήρισες, ήγεμονεύουσες θεωρίες παντός εί-

δους δέν μας εξυπηρετούν. Μέ βάση τό εμπειρικό μας ύλικό για τήν Έλλάδα, τήν ιστορική πραγματικότητα όπως τή συλλαμβάνουμε, δέν μπορούμε νά αναπτύξουμε τή θεωρία. Άλλά, κάποτε, πιστεύω ότι ή έλληνική ιστοριογραφία θά λειτουργήσει ως θεωρητικό παράδειγμα, είναι θέμα χρόνου, ανθρώπων και μέσων.

Σπ. Άσδραχάς: Καί πάνω άπ' όλα δημιουργίας ανθρώπινης ύποδομής, μιάς ύποδομής πού δέν μπορεί παρά νά ξεκινά από τή διδασκαλία. Μιά πολυμορφία στη διδασκαλία από τό επίπεδο του άμφιθεάτρου ως τό επίπεδο του σεμιναρίου, από τό σεμινάριο ως τή στενότερη συνεργασία για τή διατριβή ή ότιδήποτε άλλο. Αυτά είναι θέματα πού έχουν νά κάνουν μέ τήν όργάνωση τής γνώσης και τήν όργάνωση τής συμμετοχής στους χώρους εκείνους πού άμφισβητείται ή γνώση. Καί οι χώροι στους όποιους άμφισβητείται ή γνώση είναι ή έρευνα. Δυστυχώς τό 99% άπ' όσους χειρίζονται τήν όργάνωση τής γνώσης στην Έλλάδα λένε όχι. Καί για νά κάνεις κάτι πρέπει νά εφεύρεις τρόπους διάρρηξης. Μιά τέτοια διάρρηξη ήθελε νά είναι και τό συνέδριο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

**Προβλήματα μεθόδου
και εξέλιξης της επιστήμης**

T. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών
επαναστάσεων*

P. Feyerabend, *Ενάντια στη μέθοδο*

B. Κάλφας, *Επιστημονική πρόοδος
και Ορθολογικότητα*

A. Κουτούγκος, *Η σύγκρουση επιστήμης
και επιστημολογίας*

Τεκμήρια

A. Μητσός, *Η προσχώρηση στις Ευρωπαϊκές
Κοινότητες*

A. Βρυχέα, Κ. Γαβρόγλου,
*Απόπειρες μεταρρύθμισης
της Ανώτατης Εκπαίδευσης
1911 - 1981*

K. Βαϊτσος, A. Μητσός, *Διεθνής Οικονομική*

A. Κωτσιόπουλος, *Ζητήματα
Αρχιτεκτονικής Θεωρίας*

E. Laclau, *Πολιτική και Ιδεολογία
στη Μαρξιστική Θεωρία*

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Άφιέρομα
στην εκπαίδευση
κυκλοφορεί
τό 18ο τεύχος

ΤΟ «ΚΕΦΑΛΑΙΟ» ΚΑΙ ΤΑ "GRUNDRISSE"

Τό «έτος Μάρξ» πλησιάζει στό τέλος του, αλλά ή συγκομιδή δέν φαίνεται νά είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ειδικά αφιερώματα σέ εφημερίδες καί περιοδικά, εκδόσεις βιβλίων, εκδηλώσεις στήν Πρωτεύουσα καί στήν έπαρχία, δέν κατάφεραν νά αναδείξουν τό κύριο, τό μόνο, τελικά, ζητούμενο ενός «έτους Μάρξ»: τήν επικαιρότητα ενός θεωρητικού έργου πού έξακολουθεϊ νά μιλάει γιά τό σήμερα, γιά τό συγκεκριμένο δικό μας σήμερα καί γιά τούς όρους ανατροπής του. Μέσα στό ιδεολογικό καί πολιτικό κλίμα πού διαμορφώνει ό επικρατών «σοσιαλισμός», όι προσπάθειες αυτές, ανεξάρτητα από τίς προθέσεις τους ή τήν ποιοτική τους στάθμη, λειτούργησαν μάλλον αντίστοιχα. Οί πολλές τιμές καί φανφάρες έκαναν τόν Μάρξ, ένα σεβάσμιο γέροντα, έναν σημαντικό, όπωσδήποτε, στοχαστή, αλλά στοχαστή του παρελθόντος, ενώ συγχρόνως ό ανατρεπτικός χαρακτήρας των έργων του έτσι έξουδετερώθηκε κι αυτό μετατράπηκε σέ μιά άπλή συμβολή στή σημερινή «σοσιαλιστική» μας εδύτχια.

Μέσα σ' αυτές τίς συνθήκες, ό *Πολίτης* θεώρησε πώς ένα ακόμη ειδικό αφιέρωμα στό Μάρξ δέν θά 'χε σήμερα ιδιαίτερο νόημα. "Άλλωστε, μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή, έμμεσα ή ρητά, έπιτυχημένα ή όχι, όλα ή σχεδόν όλα τά τεύχη του περιοδικού στό εύρος καί τίς δυνατότητες τής μαρξικής προβληματικής αναφέρονται, τήν επικαιρότητα του μαρξικού έργου επικαλούνται, τήν ύπόθεση τής ανάπτυξης καί τής έμβάθυνσης

Τά "Grundrisse", Ένα έργο άνοιχτό

του Άντόνιο Νέγκρι

Ό Έρικ Χομπσμπάουμ έχει πεί γιά τά *Grundrisse* ότι πρόκειται γιά «ένα είδος διανοητικής στενογραφίας, προσωπικής καί κάποτε μή αναγνώσιμης», κρίση τήν όποια επιβεβαίωσε καί ό Enzo Grillo όταν παρουσίασε τήν αξιόλογη ίταλική του μετάφραση. Πιο άπλά, ή κρίση αυτή σημαίνει ότι τουλάχιστον ως προς τήν άνάγνωση καί κυρίως τή μετάφραση, τά *Grundrisse* είναι άναμφισβήτητα ένα δύσκολο έργο.

Θά ήταν ώστόσο λάθος ξεκινώντας κανείς από όρισμένα άποτελέσματα νά τονίζει ύπερβολικά τόν άπόκρυφο χαρακτήρα του μαρξικού αυτού έργου. "Άλλωστε ή δυσκολία προέρχεται περισσότερο από τή μορφή του χειρογράφου, από τόν άκατάστατο χαρακτήρα τής επεξεργασίας του παρά από τήν ίδια τήν ούσία τής συλλογιστικής του. "Άν θεωρήσει κανείς τό σχέδιο του Μάρξ σ' όλο τό εύρος καί τήν πυκνότητά του, ό καθοδηγητικός μίτος εμφανίζεται πολύ καθαρά: καί δέν χάνεται παρά σέ μερικά μόνο σημεία από τήν όρμή μιάς άνυπόμονης σύνταξης, τόν συγκυριακό χαρακτήρα μιάς όρισμένης πολεμικής καί τήν πειραματική άποψη κάποιων ύποθέσεων. Παράλληλα όμως ύπάρχει μιά κατεπείγουσα ανάγκη πού γεννά αυτή τήν πρώτη μεγάλη πολιτική σύνθεση του Μάρξ. «Ή άμερικανική

Τό κείμενο αυτό είναι τό Πρώτο κεφάλαιο από τό έργο του Α. Νέγκρι *Ό Μάρξ πέρα άπ' τόν Μάρξ (Marx oltre Marx, Quaderno di lavoro sui Grundrisse, έκδ. Feltrinelli, 1979).*
Ή μετάφραση έγινε από τή γαλλική έκδοση (*Marx au-delà de Marx*) έκδ. Christian Bourgois, collection "Cibles", 1979.

ΤΑ "GRUNDRISSE" Ή ΤΟ «ΚΕΦΑΛΑΙΟ»

αυτού του έργου θέλουν νά υπηρετήσουν. Ἄν, μολαταῦτα, κάπου πρέπει καί ὁ *Πολίτης* νά συμμετάσχει ρητά στό «ἔτος Μάρξ», ἡ συμμετοχή αὐτή ἄς εἶναι ἡ δημοσίευση κειμένων πού ἀναφέρονται σέ αὐτό καθεαυτό τό μαρξικό ἔργο καί τίς σύγχρονες, πολιτικά καί θεωρητικά ἐπίκαιρες, ἀναγνώσεις του, δημοσίευση τέτοιων κειμένων ὄχι μόνο σ' ἓνα τεῦχος καί ξοφλήσαμε, ἀλλά συνεχῶς.

Τά δύο κείμενα πού ἀκολουθοῦν δέν συνιστοῦν, ἀπό τυπική ἄποψη, διάλογο. Τά χωρίζουν δέκα γεμάτα χρόνια καί ὄλα ὅσα συνέβησαν σ' αὐτό τό διάστημα. Εἶναι κείμενα γραμμένα σέ συγκυρίες θεωρητικά καί πολιτικά ἐντελῶς διαφορετικές. Ὡστόσο, τά κείμενα τοῦ Ἄλτουσέρ καί τοῦ Νέγκρι συνιστοῦν διάλογο ἀπό μιά ἄλλη, οὐσιαστική, ἄποψη. Καί τά δύο ἀπευθύνουν στό ἔργο τοῦ Μάρξ τό ἴδιο ἐρώτημα. Εἶναι τό *Κεφάλαιο* ἢ τά *Grundrisse*, ἡ κορύφωση τοῦ μαρξικοῦ ἔργου; Εἶναι τό ἐπιστημονικό καί ἄρα ἀντικειμενικό ἐννοιολογικό σύστημα πού διαμορφώνει τό πρῶτο ἢ ἡ ἐπαναστατική ὑποκειμενικότητα τοῦ προλεταριάτου πού ἀναδεικνύουν τά δεύτερα, αὐτό πού συνιστᾷ τήν καρδιά τοῦ μαρξικοῦ ἔργου, τοῦ πυρήνα πού κατά κύριο λόγο στηρίζει τήν ἐπαναστατική προοπτική τῆς ἐργατικῆς τάξης;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι ζήτημα θεωρητικῶν, πολιτικῶν καί κοινωνικῶν ἀγῶνων πού συνεχίζονται, καί θά συνεχίζονται.

A.M.

νική κρίση, πού εἶχαμε ἤδη προβλέψει ἀπό τό τεῦχος τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1850 ὅτι θά ξεσπάσει στή Νέα Ὑόρκη — εἶναι καταπληκτική, γράφει ὁ Μάρξ στόν Ἔνγκελς στίς 13 Νοεμβρίου τοῦ 1857: «παρά τό γεγονός ὅτι ἡ οικονομική μου κατάσταση εἶναι ἀπελπιστική, ποτέ ὕστερα ἀπό τό 1849 δέν εἶχα αἰσθανθεῖ τόση εὐφορία ὅση μ' αὐτό τό ξέσπασμα». «Δουλεύω σάν τρελός νύχτες ὀλόκληρες γιά νά βάλω σέ τάξη τίς ἐργασίες μου γιά τήν οἰκονομία καί νά ξεκαθαρίσω τά *Grundrisse* πρὶν ἀπό τόν κατακλυσμό.¹

Δουλεύω σάν κολασμένος ὡς τίς τέσσερις τό πρωί. Πρόκειται γιά μιά διπλή δουλειά: α) ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν σημείων τῆς οἰκονομίας καί β) ἡ σημερινή κρίση». Ὁ Rjazanov, οἱ ἐκδότες τῶν *Grundrisse*, ὁ Rosdolsky, ὁ Vygodskij καί τέλος, καλύτερα ἀπό ὄλους, ὁ Sergio Bologne, καθένας ἀπό τή μεριά του, ἀνέλυσαν διεξοδικά τή γένεση τῶν *Grundrisse*, τή σχέση τους μέ τά ἄρθρα τοῦ Μάρξ γιά τό *New York Daily Tribune*, τούς δεσμούς πού τά ἐνώνουν μέ τίς μεταγενέστερες ἐργασίες, τήν πολιτική κατάσταση πού δημιουργήθηκε ἀπό τήν κρίση τῶν ἐτῶν 1857-8, τίς ἐλπίδες καί τίς προσδοκίες τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, ἐργασίες στίς ὁποῖες καί παραπέμπω τόν ἀναγνώστη.

Προσωπικά θά προτιμοῦσα νά ἐπιμείνω σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο· συγκεκριμένα θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ στό θεμελιώδες χαρακτήρα τῆς *σύνθεσης* ὡς πρὸς τό πρακτικό-θεωρητικό ἐπίπεδο ὅπως ἐμφανίζεται στό σχέδιο τοῦ Μάρξ. Ἡ ἐπικείμενη κρίση δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀφορμή μιάς ἱστορικῆς πρόβλεψης ἀλλά μεταφράζεται σέ πρακτικο-πολιτική σύνθεση. Ἡ ἐπικείμενη καταστροφή δέν ἀποτελεῖ καταστροφή γιά τό κεφάλαιο παρά στό βαθμό πού ἀποτελεῖ *δυνατότητα* γιά τό κόμμα, δυνατότητα νά συγκροτηθεῖ τό κόμμα. Ἡ

περιγραφή τῆς ἐπερχόμενης κρίσης ἀποτελεῖ συγχρόνως, καί κατά τρόπο ἄμεσο, πολεμική ἐναντίον τοῦ «ἀληθινοῦ σοσιαλισμοῦ» ἐναντίον ὄλων τῶν μυθεύσεων καί τῶν μεταμφίσεων τοῦ κομμουνισμοῦ. Τό «δουλεύω σάν κολασμένος» σημαίνει τή θεωρητική ἀντιστάθμιση τῶν ἐκλείψεων τῆς πρακτικῆς: ἀφοῦ ἡ πρακτική αὐτή δέν εἶναι δεδομένη (ἡ *Ἀλληλογραφία* περιγράφει διά μακρῶν τό δύσκολο τοκετό της), ἡ ἀνάλυση ὀφείλει νά τήν ἀνακαλύψει κατά τή στιγμή τῆς ἴδιας τῆς συγκρότησής της, στό βαθμό πού ἡ ἀνάλυση στοχεύει τήν ἐπαναστατική ὑποκειμενικότητα πού ἐμπεριέχεται στήν κρίση. Ὁ συνθετικός χαρακτήρας τῆς ἐργασίας τοῦ Μάρξ πρέπει νά ἀναζητηθεῖ σ' αὐτή τή σχέση μεταξύ πρόβλεψης καί *κατακλυσμοῦ*: καταστροφή γιά τό κεφάλαιο σημαίνει κόμμα, ἀνάπτυξη τῆς κομμουνιστικῆς ὑποκειμενικότητας σὺν ἐπαναστατική βούληση καί ὀργάνωση. Ἡ κρίση ἐνεργοποιεῖ ἐκ νέου τήν ὑποκειμενικότητα καί ἐμφανίζει συγκεντρωμένο ὄλο τό ἐπαναστατικό της δυναμικό στό ἐπίπεδο πού ἔχει καθορίσει ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Ἡ σύνθεση σημαίνει, ὡς ἐκ τούτου, τό δεσμό ἀνάμεσα στό σύντονο καί καταστροφικό χαρακτήρα τῆς κρίσης καί τούς κανόνες τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς δυναμικῆς τῆς ὑποκειμενικότητας. Ἐκεῖ ὅπου συγκλίνουν οἱ ὁροι αὐτοί, βασιλεύει ἡ διαλεκτική. Καί δέν εἶναι τυχαῖο πού δίπλα στή δραστηριότητα τοῦ ἀρθρογράφου πού προοριζόταν γιά τήν ἀμερικανική ἐφημερίδα, δίπλα στήν κριτική ἐπεξεργασία τῶν κατηγοριῶν τῆς

1. Πρὸς τόν Ἔνγκελς, 12 Δεκεμβρίου 1857, *Ἀλληλογραφία*, τ. III, σ. 124.

πολιτικής οικονομίας βρίσκει κανείς να παρίσταται στη γένεση των *Grundrisse* ο Χέγκελ: «Εξάλλου, προχωρώ άλματώδως. Για παράδειγμα: άνετρεψα ολόκληρη τη θεωρία του κέρδους, όπως ήταν γνωστή ως σήμερα. Ως προς τη μέθοδο, το γεγονός ότι άντελως κατά σύμπτωση ξεφύλισα πάλι τη Λογική του Χέγκελ, μου στάθηκε πάρα πολύ χρήσιμο». Έντελως κατά σύμπτωση αλλά καθόλου παράδοξα — άποδειξη ότι ο Μάρξ συνεχίζει: «Αν ποτέ βρώ καιρό να τό κάνω, θά ήθελα πάρα πολύ να καταστήσω σαφές στον πολύ κόσμο, πόσο μέσα στη μέθοδο που ανακάλυψε ο Χέγκελ, συνυπάρχουν στοιχεία όρθολογισμού και μύθουσης».

Τό λογικό-μεθοδικό που άναζητά έδω ο Μάρξ είναι τό θεωρητικό-πρακτικό της έπαναστατικής εξέγερσης. Η επικείμενη κρίση καθιστά τη λογικότητα αυτήν άναγκαία. Ο Μάρξ έχει από καιρό ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με τον Χέγκελ: στό έξης θά άντλεί από αυτόν ό,τι συνιστά την άπαραμείκτη προσφορά του, τό πνεύμα της θεωρητικο-πρακτικής σύνθεσης.

*Ας άρχίσουμε να κοιτάμε τό κείμενο ή καλύτερα τά κείμενα που δημοσίευσε τό Ίνστιτούτο Μάρξ - Ένγκελς - Λένιν της Μόσχας στά 1939-1941 με τον τίτλο *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. Άναφέρω τίς σχετικές ένδειξεις και ήμερομηνίες, όπως παρατίθενται από τον Cirillo (*Prefazione ai Lineamenti I, σ. XXI*).

1) Τό *Einleitung*, που περιέχεται σ' ένα μοναδικό τετράδιο, τό Μ, τό όποιο έχει συνταχθεί μεταξύ της 23ης Αύγουστου και των μέσων του Σεπτεμβρίου 1857.

2) Τό χειρόγραφο των 7 τετραδίων (τά *Grundrisse*) τά όποια, εκτός από τό Ι, έχουν άριθμηθεί, και συχνά χρονολογηθεί, από τό χέρι του Μάρξ, κατά την έξης τάξη:

Τετράδιο Ι, Οκτώβριος 1857

Τετράδιο ΙΙ, Νοέμβριος 1857

Τετράδιο ΙΙΙ, 29 Νοεμβρίου — μέσα Δεκεμβρίου 1857, περίπου

Τετράδιο ΙV, περίπου μέσα Δεκεμβρίου 1857 — Φεβρουάριος 1858

Τετράδιο V, 22 Ιανουαρίου 1858 — άρχές Φεβρουαρίου 1858 περίπου

Τετράδιο VI, Φεβρουάριος 1858 περίπου

Τετράδιο VII, τέλος Φεβρουαρίου — Μάρτιος, τέλος Μαΐου — άρχές Ιουνίου 1858.

Τά δευτερεύοντα κείμενα που συνθέτουν τό *Anhang* και τά όποια συνδέονται στενά προς τά παραπάνω είναι τά έξης:

3) Τό σχεδιάσμα για τον *Bastiat και τον Carey*, τό όποιο έχει συνταχθεί τον Ιούλιο του 1857, πριν από τό *Einleitung*. Αρχικά τό κείμενο αυτό καταλάμβανε τίς έπτά πρώτες σελίδες του 3ου τετραδίου των *Grundrisse*.

4) Τό *Index zu den 7 Heften*, τό όποιο έχει συνταχθεί τον Ιούνιο του 1858 και ένσωματώθηκε στό ίδιο τετράδιο (Μ) που περιλαμβάνει τό *Einleitung*.

5) Τό *Urtext* γραμμένο άνάμεσα στον Αύγουστο και τό Νοέμβριο του 1858. Καταλαμβάνει δύο μη άριθμημένα τετράδια, με τίς ένδείξεις Β' τό πρώτο, Β'' και Β''' ΙΙ τό δεύτερο, τό όποιο και χωρίζεται σε δύο μέρη.

6) Τά *Referate* που σχετίζονται με τό περιεχόμενο των τετραδίων Μ (*Einleitung*) ΙΙ — VII (*Grundrisse*) (*Urtext*) γραμμένα περίπου κατά τον Φεβρουάριο του 1859 βρίσκονται στό τέλος του τετραδίου Β'.

7) Τό *Planentwurf*, του 1859.

8) Μιά σύντομη σειρά άποσπασμάτων που άναφέρονται στη θεωρία του Ricardo και τά όποια βρίσκονται στό 4ο από τά 24 τετράδια του 1850-1853 με την ήμερομηνία: Λονδίνο, Νοέμβριος 1850 — Δεκέμβριος 1850.

8) Μιά πολύ πιο εκτεταμένη σειρά συστηματικών άποσπασμάτων από την 3η έκδοση των *Άρχών της Πολιτικής Οικονομίας* του Ricardo, τά όποια βρίσκονται στό 8ο τετράδιο της παραπάνω σειράς και τά όποια έχουν συνταχθεί άνάμεσα στον Άπρίλιο και τό Μάιο του 1851. Προηγούνται δύο πολύ σύντομα κείμενα: ένας κατάλογος που περιέχει τίς κατηγορίες των φόρων που άπαντώνται στον Ricardo και ένας πίνακας περιεχομένων των *Άρχών*. Άνήκουν σ' ένα τετράδιο, που φέρει ήμερομηνία 1851, σημειωμένη από τον Ένγκελς, στό όποιο βρίσκονται επίσης τό τελευταίο μέρος του χειρογράφου *Das vollendete Geldsystem*, που παραμένει άνέκδοτο.

Έμεις θά έπιμείνουμε κυρίως στό τετράδιο Μ και τά 7 τετράδια τά όποια συντάχθηκαν άνάμεσα στον Οκτώβριο του '57 και την άνοιξη του '58. Τό Σχεδιάσμα για τον *Bastiat και τον Carey* είναι επίσης πολύ σημαντικό, δεδομένου ότι συνδέει την πολεμική έναντίον του Πруντόν με τό «άμερικανικό» έργο του Μάρξ. Όπως θά δοϋμε παρακάτω, τό *Index* και τά *Referate* επαναλαμβάνονται στό κείμενο, στους τίτλους και τίς περιλήψεις.

Άν τώρα άφήσουμε προς στιγμήν κατά μέρος τό *Einleitung*, τά *Grundrisse* επιφανειακά δίνουν την έντύπωση ότι αποτελούν για έργο ήμιτελές και άποσπασματικό: αυτό όμως δέν σημαίνει ότι δέν έχουν ένα κέντρο και μία δική τους δυναμική.

Η έπιχειρηματολογία ακολουθεί τό έξης σχήμα: από την άνάλυση του χρήματος στον προσδιορισμό της μορφής της άνταλλαγής (άξια), στό τετράδιο Ι' τό τετράδιο ΙΙ τονίζει τη μετάβαση χρήμα — κεφάλαιο (χρηματικό κεφάλαιο) από την ύπεραξία στό κοινωνικό κεφάλαιο είναι τό αντικείμενο του τετραδίου ΙΙΙ, ενώ τό τετράδιο ΙV άσχολεϊται με την ύπεραξία και τό κέρδος, τό σημαντικότερο μέρος του όποιου άφιερώνεται στην κρίσιμη διαδικασία του κεφαλαίου κυκλοφορίας: στό τετράδιο V, ύστερα από μία πολύ έκτενη παρένθεση για τους *Προκαπιταλιστικούς οικονομικούς σχηματισμούς*, ή άνάλυση έπιστρέφει στό πρόβλημα διαδικασία κυκλοφορίας και όροι της άναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου: τό 6ο τετράδιο θέτει ήδη σαφώς τό θέμα του κεφαλαίου ως συλλογικής δύναμης και τό θέμα του συλλογικού άνταγωνισμού εργάτη — κεφαλαιοκράτη: στό 7ο τετράδιο ή κρίση του νόμου της άξιας και των μετασχηματισμών της (τό θέμα του κέρδους και πάλι) μäs έπιτρέπει τον άκριβέστερο καθορισμό για την κρίση των αντικειμενικών και ύποκειμενικών συνθηκών της παραγωγής του κεφαλαίου. Είναι έπομένως φανερό ότι από την άρχή ως τό τέλος τά *Grundrisse* χαρακτηρίζονται από μία *πρόοδο της θεωρίας*, μία κίνηση όλο και πιο έπιτακτική που μäs έπιτρέπει να προσδιορίσουμε αυτή τη θεμελιακή στιγμή που άντιπροσωπεύει ό άνταγωνισμός συλλογικός εργάτης — συλλογικό κεφάλαιο και ή όποια παρουσιάζεται υπό τη μορφή κρίσης. Τά δύο

βασικά θεωρητικά άποσπάσματα είναι τὰ ἑξῆς: στό πρῶτο μέρος τῶν *Grundrisse* ὁ ὀρισμός τοῦ νόμου τῆς ἀξίας μέ τή μορφή τῆς ὑπεραξίας, πού σημαίνει ἡ πρώτη ὀλοκληρωμένη διατύπωση τοῦ νόμου τῆς ὑπεραξίας, καί στό δεύτερο μέρος ἡ προβολή τῆς θεωρίας τῆς ἐκμετάλλευσης (νόμος τῆς ὑπεραξίας) στό ἐσωτερικό τῶν μηχανισμῶν τῆς ἀναπαραγωγῆς καί τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου καί ὡς ἐκ τούτου ἡ μετατροπή τοῦ νόμου τῆς ἐκμετάλλευσης σέ νόμο τῆς κρίσης καί τῆς ταξικῆς πάλης γιά τόν κομμουνισμό.

Καί μόνο ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ ἄρκοῦν γιά νά δείξουν τήν ἐξαιρετική σημασία τῶν *Grundrisse*. Ἡ σημασία τους πάντως ὑπογραμμίζεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι στό *Grundrisse* μπορεῖ κανεῖς νά διαβάσει τό προσχέδιο τῆς μεταγενέστερης ἀνάπτυξης τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ, τό προσχέδιο τοῦ *Κεφαλαίου*. Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Ροσστόλσκι ἔχει συντάξει πλήρη κατάλογο τῶν προσχεδίων τοῦ Μάρξ καί τό σχῆμα τῶν πύο σημαντικῶν τροποποιήσεων πού ἐπῆλθαν μεταξυ τῶν *Grundrisse*, πού ὁ Ροσστόλσκι ὀνομάζει «ἀρχική δομή» καί τοῦ *Κεφαλαίου* «τροποποιημένη δομή».

Ἐδῶ τίθεται τό ἐρώτημα κατά πόσο ἡ φιλολογική αὐτή προσέγγιση εὐσταθεῖ. Προσωπικά διατηρῶ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις. Πρός τό παρόν, τίς ἀναφέρω ἀπλῶς: στή συνέχεια τῆς ἀνάλυσης θά δοῦμε πού μποροῦν νά ὀδηγήσουν. Ἄς ἀναφέρουμε ἀπλῶς ἐδῶ μιά πρώτη ἐπιφύλαξη, φιλολογικῆς τάξης: ἀναρωτιέμαι κατά πόσο εἶναι θεμιτό νά θεωρεῖται τό ὀλοκληρωμένο ἔργο τοῦ Μάρξ, καί συγκεκριμένα τό *Κεφάλαιο*, ὡς τό βιβλίο πού συνοψίζει καί κατά κάποιον τρόπο ἐξαντλεῖ ὀλοκληρῆ τή μαρξική ἔρευνα. Ἡ γένεση τοῦ *Κεφαλαίου*, ὀπως μᾶς τήν ἐξιστοροῦν οἱ διάσημοι καί πολύ σοφοί μᾶς σύντροφοι ἀναιρεῖται, κατά τή γνώμη μου, ἀπό τό ὅτι προϋποθέτει πῶς τό *Κεφάλαιο* ἀποτελεῖ τό ὕψιστο σημεῖο στήν ἀνάλυση τοῦ Μάρξ.

Ἄρκει, γιά παράδειγμα, νά δεῖ κανεῖς τήν ἔρμηνεία πού δίνει ὁ Ροσστόλσκι σχετικά μέ τήν «παραίτηση» τοῦ Μάρξ ἀπό ἕνα βιβλίο ἀφιερωμένο στή μισθωτή ἔργασία. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τό βιβλίο αὐτό πού ἀναγγέλλεται στό *Grundrisse* δέν ὕφίσταται, καί ἕνα μέρος ἀπό τό ὕλικό πού συγκεντρώθηκε γιά τό σκοπό αὐτό ἐνσωματώθηκε τελικά στό πρῶτο βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου*. Εἶναι ὀμως αὐτό ἀρκετό γιά νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι ὁ Μάρξ «παραίτηθηκε»;

Ἄν σ' αὐτή τήν πρώτη, φιλολογικῆς τάξης, ἐπιφύλαξη προστεθοῦν καί ὀρισμένες ἄλλες πύο οὐσιαστικές, τό ὀλο θέμα περιπλέκεται κάπως περισσότερο. Ὁ μισθός, ὀπως ἐμφανίζεται στό πρῶτο βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀπό τή μιά μεριά ἀποτελεῖ μιά διάσταση τοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τήν ἄλλη παίζει τό ρόλο τῆς κινητήριας δύναμης στήν κεφαλαιοκρατική διαδικασία τῆς παραγωγῆς - ἀναπαραγωγῆς. Οἱ σελίδες γιά τή μείωση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἔχουν θεμελιακή σημασία γιά τό ζήτημα αὐτό, γιά τρεῖς τουλάχιστον λόγους: γιά τή διαλεκτική μεταξύ ἀναγκαίας ἔργασίας καί ὑπερεργασίας, γιά τή μεταρρυθμιστική λειτουργία τοῦ μισθοῦ καί γιά τήν ἄμεση παρεμβολή τοῦ Κράτους στό διακανονισμό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Οἱ τρεῖς αὐτές προοπτικές, ὀπως τίς συναντᾶμε στό *Grundrisse*, καθορίζουν, σ' ἕνα μεταγενέστερο ἀπόσπασμα, μιά ἔννοια τοῦ μισθοῦ, ὁ ἀνταγωνιστικός χαρακτήρας τοῦ ὀποιοῦ ἀντανακλᾶται στήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἐργατικῆς τάξης — πού στό *Grundrisse* ἐμφανίζεται ὡς ἔννοια κρί-

σης καί καταστροφῆς γιά τό *Κεφάλαιο*, παράλληλα μέ τή στενή ἀναφορά τῆς πρῶς τόν κομμουνισμό. Αὐτό τό βιβλίο γιά τό μισθό, τό ὀποῖο τυπικά προβλέπεται στό σχέδιο τῶν *Grundrisse*, αὐτή τήν ἔννοια τοῦ μισθοῦ πού στό *Grundrisse* συγγενεῖ μέ τήν ἔννοια τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς ἐπαναστατικῆς ὑποκειμενικότητας, μπορεῖ πράγματι νά τᾶ βρεῖ κανεῖς στό πρῶτο βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου*; Θά πρέπει νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα αὐτό. Ἄς πῶμε εὐθύς ἐξαρχῆς ὅτι ἡ πορεία πού ἀκολούθησαν οἱ πύο ἐπιφανεῖς ἔρμηνευτές δέν μᾶς βρίσκει σύμφωνους. Γιά πύο λόγο θά πρέπει νά ἀποκλειστεῖ τό ἐνδεχόμενο, ὀπως ἀκριβῶς τό προβλέπουν τᾶ προκαταρκτικά σχέδια, τό *Κεφάλαιο* νά μὴν ἀποτελεῖ παρά ἕνα μέρος καί μάλιστα ὀχι τό πύο σημαντικό μέσα στό σύνολο τῆς μαρξικῆς θεματικῆς; Ἐνα μέρος τό ὀποῖο ὑπερεκτιμήθηκε γιά τό λόγο ὅτι εἶναι τό μόνο ὀλοκληρωμένο, πράγμα τό ὀποῖο ἐπέτρεψε νά ὀροθετηθεῖ καί ἐπομένως νά ἀναχθεῖ, γιά λόγους ἡκιστα ἀνιδιοτελεῖς, στό πλαίσιο ἑνός ἔρμηνευτικού πεδίου ριζικά ἀσυμβίβαστου πρῶς τό πνεῦμα τοῦ συνολικοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ.

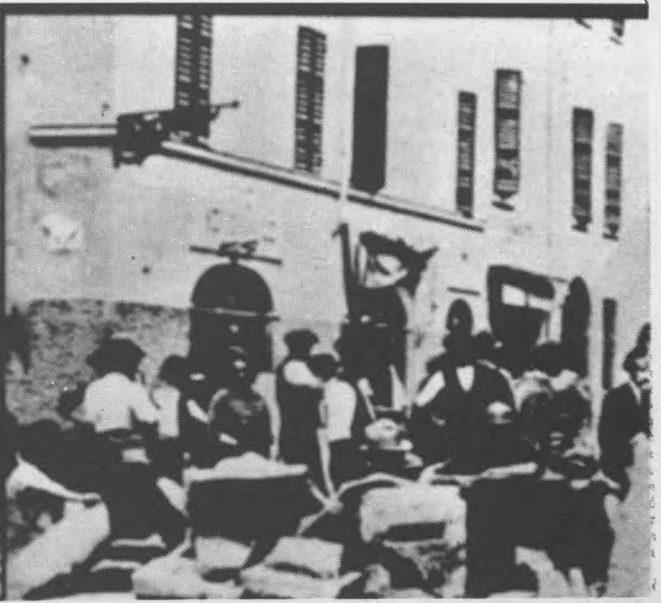
Ὁ Κάουτσκι, πού εἶχε στό χέριο του τᾶ χειρόγραφα τοῦ Μάρξ, δημοσίευσε (μέ σοβαρότατα λάθη) τό *Einleitung* στό 1903, ἄλλά ἀπέφυγε νά δημοσιεύσει τᾶ ὀπόλοιπα *Grundrisse*, πράγμα καθὀλου τυχαῖο, ὀπως ἀποδεικνύεται ἀπό τίς μετέπειτα περιπέτειες τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Γεγονός παραμένει ὅτι τᾶ *Grundrisse* δέν εἶναι κείμενο πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ μόνο ὀποιος θέλει νά μελετήσει φιλολογικά τή συγκρότηση τοῦ *Κεφαλαίου*: ἀποτελοῦν ἕνα κείμενο πολιτικό πού συνδυάζει τήν ἐκτίμηση τῶν ἐπαναστατικῶν δυνατοτήτων πού ἐμπεριέχει ἡ «ἐπικείμενη κρίση» μέ τή θεωρητική βούληση νά συνδυαστεῖ σωστά ἡ κομμουνιστική δράση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπέναντι στήν κρίση αὐτή. Τᾶ *Grundrisse* ἀντιπροσωπεύουν τή θεωρία τῆς δυναμικῆς πού ἡ σχέση αὐτή περικλείει. Διαβάζοντας λοιπόν τᾶ *Grundrisse* θά πρέπει νά ἐντοπίζει κανεῖς ὀχι μόνο καί ὀχι τόσο τήν ὀμοιογένειά τους ὀσο τή διαφορά τους πρῶς ἄλλα κείμενα τοῦ Μάρξ, καί συγκεκριμένα τό *Κεφάλαιο*. Ἄντιστροφα, δέν ἀποκλείεται τό *Κεφάλαιο* νά μὴν ἀποτελεῖ παρά ἕνα μέρος τῆς ἀνάλυσης τοῦ Μάρξ. Λιγότερο ἢ περισσότερο σημαντικό ἄλλά πάντως βεβαρημένο ἀπό τήν κατηγορική παρουσίασή του πού συχνά περιορίζει ἡ ἄλλοῶν τή δραστηριότητά του. Οἱ Ἴταλοὶ σύντροφοι ἀναγνωρίζουν ὅτι «ἡ γοητεία τῆς μεθόδου» στό *Κεφάλαιο* ὕστερεῖ καί καταλήγουν στό συμπέρασμα «ἐμπλοκή τῆς ἔρευνας». Ἡ ἀντικειμενοποίηση τῶν κατηγοριῶν στό *Κεφάλαιο* ἀναστέλλει τή δράση τῆς ἐπαναστατικῆς ὑποκειμενικότητας. Ἐνδέχεται — ὀπως θά δοῦμε παρακάτω — τᾶ *Grundrisse* νά ἀποτελοῦν κείμενο ἀφιερωμένο στήν ἐπαναστατική ὑποκειμενικότητα. Ἐνδέχεται νά ἀποκαθιστοῦν αὐτό πού ἡ μαρξιστική παράδοση πάρα πολλές φορές διέκοψε, τήν ἐνότητα δηλαδή τῆς συγκρότησης καί τοῦ στρατηγικοῦ σχεδίου τῆς ἐργατικῆς ὑποκειμενικότητας. Ἐνδέχεται νά ἐμφανίζονται τόν Μάρξ ὀλόκληρο, ἐκεῖ πού τᾶ ἄλλα κείμενα τόν διαμελίζουν καί τόν καθορίζουν μονόπλευρα.

Ψῆθοι, φλυαρίες, ἴδου ὁ τρόπος πού οἱ μελετητές προσέγγισαν τᾶ *Grundrisse* σχετιζόταν μέ τό ἐξαιρετικά πυκνό ὕφος τους. Ἄπο τήν ἄποψη αὐτή ἡ θέση τοῦ Βιγκόντσκι ὅτι μόνο μέ αὐτό τό ἔργο ὁ Μάρξ, ἀφὀ πρῶτα κατέκτησε στή δεκαετία τοῦ '40 τήν κλασική θεωρία τῆς ἀξίας καί στή δεκαετία τοῦ '50 τή θεωρία τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ (τό *Einleitung* πού χρονολογεῖται τόν Αὐγούστο - Σεπτέμβριο τοῦ 1847 θά πρέπει νά ἀνα-

χθει σ' αυτή τήν περίοδο τής θεωρητικής εξέλιξης του Μάρξ), πράγμα πού σημαίνει τελικά μόνο μέ τά καθ'αυτό *Grundrisse*, τά τετράδια δηλαδή του 'Οκτωβρίου - 'Ιουνίου 57-58, ό Μάρξ έφτασε στή θεωρία τής υπεραξίας, αυτή λοιπόν ή θέση αποτελεί ένα αποφασιστικό βήμα πρós τά εμπρός. 'Ο Ροσσντόλσκι γιά παράδειγμα δέν τό βλέπει αυτό. Γιά κείνον τά *Grundrisse* αποτελούν απλώς μία πάρα πολύ σημαντική φάση — σέ σχέση μέ τό *Κεφάλαιο* — μιάς αδιάκοπης εξέλιξης στή σκέψη του Μάρξ (γύρω στό 1848 ή θεωρία τής υπεραξίας — άκρογωνιαίος λίθος τής οικονομικής θεωρίας του Μάρξ — είχε ήδη διαμορφωθεί στίς γενικές τής γραμμές και χρειαζόταν μόνο νά αναπτυχθούν τά επιμέρους στοιχεία τής σύμφωνα μέ μία διαδικασία πού μπορούμε νά παρακολουθήσουμε στίς λεπτομέρειες τής στό Rohentwurf), πρώτη φάση μιάς εξέλιξης πού επιτελέστηκε μέ προσαρμογές, διορθώσεις και διαδοχικές εϋθυγραμμίσεις. Κι αυτή όμως ή θεωρητική πρόοδος του Βιγκόντσκι — γιατί τό νά συλλάβει κανείς τίς τομές και τά άλματα στή σκέψη του Μάρξ αποτελεί έμβάθυνση στό θεωρητικό στοιχείο τής σκέψης του — δέν φτάνει σέ σημαντικά αποτελέσματα όχι μόνο γιατί ό Βιγκόντσκι δέν προχωρεί πέρα από τήν ανακάλυψη τής υπεραξίας αλλά και γιατί δέν συλλαμβάνει πλήρως τή σημασία τής ανακάλυψής του. Τό γεγονός ότι ό Μάρξ ανέπτυξε τή θεωρία τής αξίας ως θεωρία τής υπεραξίας, ότι αναγνώρισε πώς ή ιστορική μορφή τής αξίας είναι ή υπεραξία, σήμαινε «ένα σχέδιο άμεσα επαναστατικό»,⁷ σήμαινε ότι βρήκε τό μοχλό μιάς θεωρίας ανταγωνιστικής πρós τό κεφάλαιο, μιάς θεωρίας κοινωνικής εκμετάλλευσης, προκειμένου νά προωθήσει τήν ταξική συγκρότηση ως υποκειμενικότητα τής πάλης. 'Η θεωρία τής υπεραξίας — όπως πολύ καλά έχει αποδείξει ό Isaac Roubine — καθίσταται έτσι τό δυναμικό κέντρο, ή δυναμική σύνθεση τής σκέψης του Μάρξ, τό σημείο όπου συγκλίνουν ή αντικειμενική ανάλυση του κεφαλαίου και ή υποκειμενική ανάλυση τής εργατικής τάξης, όπου τό ταξικό μέσο περιβάλλεται τό ένδυμα τής επιστήμης. Και παράπέρα, δέν πρόκειται απλώς γιά τή σημασία τής ανακάλυψης του νόμου τής εκμετάλλευσης. Χρειαζεται νά δει κανείς όλη τή σημασία, νά παρακολουθήσει τά

αποτελέσματα και τίς συνέπειες σέ όλη τους τήν έκταση. Αυτό σημαίνει ότι θά πρέπει νά περάσει κανείς από τήν ανακάλυψη τής υπεραξίας και τής θεωρητικής τής τελειοποίησης στήν ανάλυση τής σχέσης παραγωγή-αναπαραγωγή, κυκλοφορία-κρίση, κοινωνικό κεφάλαιο-εργατική υποκειμενικότητα, και πάλι ανάπτυξη-κρίση-κομμουνισμός: τό θέμα είναι νά δει κανείς πώς τό σύνολο αυτής τής διαδικασίας ρυθμίζεται σταθερά από τό βασικό ανταγωνισμό και φέρει τή σφραγίδα τής εκμετάλλευσης, σέ τρόπο ώστε ή δυναμική ένότητα τής διαδικασίας τής υπεραξίας κατά κανέναν τρόπο νά μήν αναιρεί τό διαχωρισμό των υποκειμένων (μισθωτή εργασία και κεφάλαιο) αλλά αντίθετα νά ώθει συνεχώς κάθε διαμεσολάβηση (μορφή τής αξίας, χρήμα, μορφή τής εργασίας, τής ανταλλαγής, κτλ.) ως τό τελικό σημείο τής αντίφασης και τής ανάιρεσης. Κρίση και ταξική πάλη διαρθρώνονται τόσο σφιχτά πού μόλις ή πρώτη προσλάβει, στό έσωτερικό αυτής τής ανταγωνιστικής διαλεκτικής, τή μορφή τής καταστροφής, ή άλλη παίρνει τή μορφή του κομμουνισμού, άληθινό και φυσικό πόλο μιάς αδιάλλακτης θέλησης, πού είναι αναγκαία προκειμένου νά κατασταλεί ό εχθρός. 'Ο ιστορικός υλισμός — ή ειδική ανάλυση τής ταξικής σύνθεσης — ανευρίσκεται έκ νέου εδώ, στό έσωτερικό μιάς αφαίρεσης πού αναφέρεται στήν κριτική τής πολιτικής οικονομίας και οί νόμοι τής πρώτης διαμεσολαβούνται κατά έναν τρόπο από τή συγκεκριμένη ανάλυση τής άλλης. 'Υπάρχει χώρος γιά μιά όποιαδήποτε άμφιλογία, από αυτές πού προκάλεσε ή έρμηνεία του *Κεφαλαίου*; Προσωπικά δέν τό πιστεύω, γιατί εδώ δέν ύφίσταται ούτε κατά διάνοια ή δυνατότητα νά συνθλιβεί ό δυναμισμός τής διαδικασίας παρέχοντάς του υπόσταση, άκίνητοποιώντας τον υπό τή μορφή μιάς ολότητας μέ δικούς της νόμους ανάπτυξης, στό μέτρο πού ή ίδια διαδικασία δίνει τή δυνατότητα κυριαρχίας ανατροπής και οικειοποίησης. 'Εδώ δέν κυριαρχεί και δέν ανατρέπει παρά όποιος μετέχει ανταγωνιστικά. 'Εξω από τόν ανταγωνισμό, όχι μόνο δέν υπάρχει κίνηση, αλλά και οί ίδιες οί κατηγορίες παύουν νά ισχύουν.

'Η πρωτοτυπία και ή δροσιά των *Grundrisse* συνίστανται έξ ολοκλήρου σ' αυτό τόν πλήρως άνοιχτό

χαρακτήρα τους. 'Ο μή συμπερασματικός χαρακτήρας υπό τόν όποιο κατά παράδοξο τρόπο έμφανίζεται ή έπιστήμη, άπορρέει άναγκαστικά από τόν ύποκειμενικό προσδιορισμό πού έμπεριέχει.

Πρός τί λοιπόν αυτή ή δειλία στην άνάγνωση ή στην έρμηνεία τών *Grundrisse*; 'Από τήν ύπεραξία στην άρθρωση κοινωνικό κεφάλαιο - κρίση - ύποκειμενικότητα - κομμουνισμός, και έπομένως στή λειτουργία του άνταγωνισμού στην άναπαραγωγή τής σχέσης κεφάλαιο, αυτός ό μίτος τής θέλησης - δυνατότητας τής έπανάστασης. Τά *Grundrisse* αποτελούν ως έκ τούτου τήν ύποκειμενική προσέγγιση (έπερχόμενη κρίση) μιās άνάλυσης τής έπαναστατικής ύποκειμενικότητας στή διαδικασία του κεφαλαίου. 'Αντιπροσωπεύουν τό ύψιστο σημείο τόσο τής άνάλυσης όσο και τής έπαναστατικής φαντασίας - θέλησης του Μάρξ. "Όλοι οί σχηματικοί δυϊσμοί γιά τούς όποιους φλυαρούμε άκατάπανστα (θεωρητική άνάλυση του κεφαλαίου versus πολιτική άνάλυση, διαλεκτική versus ύλισμός, άντικειμενικότητα και ύποκειμενικότητα) καταλύονται και διαλύονται μέσα στην πραγματικότητα του δυϊσμού πού συνιστά, υπό μορφή άνταγωνισμού, ή κεφαλαιοκρατική διαδικασία.

Φυσικά, όλα αυτά θά άποδειχθούν παρακάτω. Μοϋ φαίνεται ώστόσο σωστό νά διατυπώσω εϋθύς έξαρχής τίς θέσεις μου και γιά τό λόγο ότι ως τώρα τά *Grundrisse* άντιμετωπίστηκαν άπλουστευτικά ή ύπῆρξαν άντικείμενο διφορούμενων έκτιμήσεων ή λογοκοπίας.

"Εως εδώ, προκειμένου νά σηματοδοτήσω τήν άνάγνωση πού θά έπιχειρήσω, ύπογράμμισα κυρίως τά σημεία τής ρήξης. Θέλω τώρα νά διευκρινίσω όρισμένα άλλα σημεία πού μοϋ φαίνονται ιδιαίτερα σημαντικά και γύρω από τά όποια θά στραφεί κατά κύριο λόγο ή άνάλυσή μου.

1) 'Από τή μορφή του χρήματος στή μορφή τής άξίας. Γιά τόν Μάρξ τών *Grundrisse* ή σχέση αυτή είναι θεμελιώδης: μόνο ή άνάλυση του χρήματος μās έπιτρέπει νά προσεγγίσουμε τή μορφή τής άξίας. 'Από τήν άποψη αυτή, όπως θά δοϋμε παρακάτω, ή πραγματικότητα τής μύθευσης έμφανίζεται εδώ κατά τρόπο πίο χειροπιαστό από ό, τι σε άλλα χωρία του Μάρξ όπου ως άναφορά χρησιμεύει ή μορφή έμπορεύμα.

'Αντίθετα, ή άξία χρήσης, όταν άντιπαράθεται προς μία μορφή άξίας πού έχει καθοριστεί με βάση τό χρήμα, ξαναποκτά σημασία και ένα ευρύ πεδίο άνάπτυξης.

"Ετσι, ή άμφισβήτηση τών *Grundrisse* με βάση τό σχήμα: «II. Τό χρήμα» — πού φαίνεται νά παραπέμπει σε κάποιο «I. 'Η άξία» (τό όποιο δέν γράφτηκε ποτέ, βλέπουμε άπλώς μιάν άρχή του στο τετράδιο VII⁸ με τόν τίτλο: 'Η άξία) — δέν είναι τυχαία. Θα πρέπει νά έκτιμηθούν όλες οί συνέπειες: έχω τήν έντύπωση ότι αυτό όδηγεί άφενός σε μία ριζοσπαστική κριτική του χρήματος και από μιάν άλλη μεριά σε έναν όρισμό τής άξίας με δρους μιās άπροκάλυπτης μύθευσης.

2) 'Ο προσδιορισμός τής εργασίας. Στά *Grundrisse* ή εργασία έμφανίζεται ως εργασία άπολύτως άφηρημένη. Δέν μπορούμε νά τήν καταλάβουμε και νά τήν ένωματώσουμε στή θεωρία παρά μονάχα σ' αυτό τό επίπεδο. 'Η εργασία καθίσταται άφηρημένη στο βαθμό πού δέν γίνεται άντιληπτή κατά τρόπο άμεσο παρά στο επίπεδο τών κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων. 'Ως έκ τούτου δέν μπορούμε νά προσδιορίσουμε τήν εργασία παρά πάνω στή βάση τών άνταλλακτικών σχέσεων και τής κεφαλαιοκρατικής δομής τής παραγωγής. Στόν Μάρξ ή μόνη έννοια τής εργασίας πού άπαντάται είναι ή μισθωτή εργασία, ή κοινωνικά άπαιρήτη εργασία γιά τήν άναπαραγωγή του κεφαλαίου — ως έκ τούτου δέν συναντάται καθόλου ή έννοια μιās εργασίας ίκανής νά έξυψώσει, νά άπελευθερώσει, νά τελειοποιήσει: ύπάρχει μόνο ή έννοια και ή πραγματικότητα μιās εργασίας πού πρέπει νά καταργηθεί.

3) 'Όπως σωστά τό ύπογραμμίζει ή Christina Pennava (στήν παρουσίαση του Βιγκόντσκι, ή άνάλυση όδηγείται σ' ένα επίπεδο όπου ή φύση του άνταγωνισμού είναι τέτοια πού σε καμία περίπτωση δέν μπορούμε νά εκλάβουμε τή θεωρία τής άξίας ως θεωρία κλειστή, ούτε νά στηρίζουμε πάνω της κάποια θεωρία τής άναπαραγωγής και τής κυκλοφορίας πού νά βρίσκονται σε συνθήκες ίσορροπίας. «Στά *Grundrisse*, ό μαρξισμός παρουσιάζεται ως θεωρία άντι-οικονομική, ή κριτική κατά κανέναν τρόπο δέν περιορίζεται στην πολιτική οικονομία — άντίθετα ή ίδια ή έπιστήμη είναι μία κίνηση άνταγωνιστική». 'Ολόκληρη ή λεγόμενη

σοσιαλιστική οικονομία ἀμφισβητείται ριζικά ἀπό τὴν ἐκτίμηση αὐτῆ τοῦ νόμου τῆς ἀξίας. Ὁ μαρξισμός εἶναι ἐντελῶς ἀσχετος μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ οἰκονομία, οὐτοπικὴ ἢ ὑπαρκτή.

4) Τὸ «σύστημα», σύστημα ἀνοιχτὸ καὶ δυναμικὸ, καθορίζεται ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης κρίση - ἀνάδυση τῆς ἐπαναστατικῆς ὑποκειμενικότητας. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι τόσο σημαντικὴ πού ὁ μαρξισμός θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστῆ: ἡ ἐπιστῆμη τῆς κρίσης καὶ τῆς ἀνατροπῆς. Τὸ νὰ θεωροῦμε τὴν κρίση ὡς ἀσθένεια πού χρειάζεται θεραπεία καὶ ἴαση δὲν ἰσοδυναμεῖ μόνο μὲ προδοσίαν τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἀποτελεῖ μίαν *φλυαρία* ἐντελῶς ἀσχετη μὲ τὶς κατηγορίες τοῦ Μάρξ. Τὸ νὰ προσπαθοῦμε νὰ περιστείλουμε τὴν ὑποκειμενικότητα στὴν ἐκμετάλλευση, σημαίνει ὅτι παρακάμπτουμε τὸν ἴδιο τὸν ὄρισμό τῆς ὑποκειμενικότητας πού στὸν Μάρξ ἐμφανίζεται ὡς ἀνατροπὴ καὶ μετάβαση.

Τὰ *Grundrisse* ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι τὸ σημαντικότερο, ἂν καὶ ὄχι τὸ μοναδικό, κείμενο τοῦ Μάρξ γιὰ τὴ μετάβαση. Καὶ εἶναι ἀπορίας ἄξιον πού οὔτε ἓνας ἀπὸ τοὺς χιλιάδες λόγους πού ἀκοῦμε γιὰ τὴ μετάβαση δὲν τὸ παίρνει ὑπόψη του.

5) Ὁ ὄρισμός τοῦ Μάρξ γιὰ τὸν κομμουνισμό, πού βρίσκουμε στὰ *Grundrisse*, προσλαμβάνει μίαν ἐξαιρετικὰ ριζοσπαστικὴ μορφή πού προχωρεῖ πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ πού τὸν ὀρίζουν συνήθως. Ἰδιαίτερα ἡ συνάρθρωση κομμουνισμός/ταξικὴ σύνθεση παίξει βασικὸ ρόλο. Ὑπάρχει ἐδῶ μίαν ἀντίληψη τῆς ἐξουσίας ἐντελῶς ἀσχετη πρὸς τὶς ἀντιλήψεις τῆς παραδοσιακῆς πολιτικῆς ἐπιστῆμης, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ μαρξισμοῦ. Σύνθεση τάξης - ἐξουσίας, σύνθεση τάξης - μετάβασης, οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀρθρώνονται πάνω στὴν ὑλικότητα τῆς συμπεριφορᾶς, τῶν ἀναγκῶν, τῆς δομῆς, τῆς αὐτοαξιοποίησης.

Τὸ θέμα τῆς ἐξουσίας στὸν μαρξισμό πρέπει νὰ ὑποβληθεῖ σὲ κριτικὸ ἔλεγχο, προκειμένου δὲ νὰ στηθεῖ σὲ νέες βάσεις εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο νὰ διερευνηθοῦν οἱ ἀρθρώσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Πρόκειται γιὰ πρόβλημα τῆς σημασίας τοῦ ὁποίου δὲν μπορούμε πλέον νὰ ὑποτιμᾶμε.

6) Τὸ τελευταῖο σημεῖο σχετίζεται μὲ τὴ δυναμικὴ τῶν ἐννοιῶν πού στὰ *Grundrisse* προσδιορίζουν τὴν ἐργατικὴ τάξη. Ἐχομε ἤδη ἀρχίσει νὰ διακρίνουμε μερικές ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ βιβλίον γιὰ τὴ μισθωτὴ ἐργασία (ἢ γιὰ τὸ μισθό) δὲν γράφτηκε ποτέ καὶ ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ του στοιχεία ἔχουν συμπτυχθεῖ στὴν ἀντικειμενικὴ ἔκθεση τοῦ Πρώτου Βιβλίου τοῦ *Κεφαλαίου*. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὡστόσο ὅτι βρήκαμε καὶ τὴ λύση τοῦ προβλήματος. Θὰ πρέπει τώρα παρακολουθώντας τὰ κείμενα νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀποκαταστήσουμε τὶς σχέσεις πού συνδέουν ἐννοιολογικὰ τὸν κριτικὸ ὄρισμό τοῦ μισθοῦ μὲ τὸν ἐπαναστατικὸ ὄρισμό τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τῆς κομμουνιστικῆς ὑποκειμενικότητας. Πρέπει δηλαδὴ νὰ συλλάβουμε τουλάχιστον τὸ σχέδιο τοῦ βιβλίου πού εἶχε προβλέψει ὁ Μάρξ γιὰ τὸ μισθό, προσπαθώντας νὰ ἀντιληφθοῦμε τὶς κυριότερες ἀρθρώσεις του.

Αὐτὰ εἶναι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη προβλήματα πού θὰ ἔχομε ὑπόψη μας ἐπιχειρώντας τὴν ἀνάγνωση καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῶν δύο μεγάλων στιγμῶν τῆς ἀνάλυσης τῶν *Grundrisse* (ὑπεραξία καὶ πραγμάτωση).

Ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία τῶν *Grundrisse* στὴ διαμόρφωση τῆς μαρξικῆς σκέψης ἀφορᾶ ἐπίσης καὶ τὴ μέθοδο. Μὲ τὸ *Einleitung* καὶ τὴ δημιουργικὴ ἐφαρμογὴ

τῆς στοῦ σχέδιο τῶν *Grundrisse*, ὁ Μάρξ ἐπιχειρεῖ στοῦ ἐπίπεδο τῆς μεθοδολογίας τὴ σύνθεση τῶν προηγουμένων τάσεων. Θὰ ἐπιστρέψουμε διὰ μακρῶν στὸ *Einleitung* καὶ δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ στιγμὴ τῆς διεξοδικῆς του ἀνάλυσης. Ἄς ἀρκεστοῦμε γιὰ τὴν ὥρα νὰ ποῦμε ὅτι τὸ τετράδιο Μ ἐπεξεργάζεται κατὰ τρόπο σαφῆ τὴ μέθοδο τῆς *προσδιορισμένης ἀφαίρεσης* καὶ τῆς *τάσης*, τὴ μέθοδο τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου, καὶ ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν *Grundrisse* ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἐφαρμογὴ πού ἐνοφθαλμίζει τὴν ὕλιστικὴ μέθοδο πάνω σὲ μίαν ἐκλεπτυσμένη διαλεκτικὴ πρακτικὴ. Ἡ σύνθεση τῶν δύο διαλεκτικῶν τάσεων εἶναι ἀνοιχτὴ πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.

Ἀπὸ τὴ μίαν μεριά ὁ διαλεκτικὸς λογισμὸς ἐπιμένει στὴ σχέση μεταξύ καθορισμοῦ καὶ τάσης, ὑποκειμενικοποιώντας τὴν ἀφαίρεση, τὴν λογικο-εὐριστικὴ διαμεσολάβηση, ἐπιβάλλοντάς της ἕναν ἱστορικὸ προσδιορισμὸ καὶ μίαν ἀντίστοιχη ποιότητα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ὕλιστικὴ μέθοδος στοῦ βαθμοῦ ἀκριβῶς πού ὑποκειμενικοποιεῖται ἀπολύτως, ἐμφανίζεται ἐντελῶς ἀνοιχτὴ πρὸς τὰ ἐμπρός καὶ δημιουργικὴ, πού σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ σὲ μίαν ὁποιαδήποτε διαλεκτικὴ ὁλότητα ἢ λογικὴ μονάδα. Ὁ προσδιορισμὸς ἀποτελεῖ πάντοτε τὸ θεμέλιο κάθε σημασίας, κάθε τάσης, κάθε κίνησης. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ μέθοδο, εἶναι ἡ δυναμικὴ πνοὴ πού διατρέχει τὸ σύνολο τῆς ἔρευνας ὀρίζοντας διαρκῶς νέες βάσεις γιὰ νὰ τὴν κάνει νὰ προχωρήσει. Κατ' αὐτὴ τὴν ἔννοια θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς καὶ πάλι ὅτι τὰ *Grundrisse* εἶναι ἔργο οὐσιαστικὰ ἀνοιχτὸ καὶ ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ τους, ἔστω κι ἂν ὡς πρὸς τὴ μέθοδο, ἡ ὑπόθεση αὐτὴ χρειάζεται ἐκτενέστερη ἐπαλήθευση. Μποροῦμε ἀκόμη νὰ ἐπιμείνουμε καὶ στοῦ γεγονότος ὅτι ἡ φάση αὐτὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Μάρξ μίαν στιγμὴ πλήρους εὐτυχίας, μίαν στιγμὴ πού τοποθετεῖται στοῦ μέσο τοῦ δρόμου καὶ πού δὲν εἶναι οὔτε ἐκλεκτικὴ οὔτε διαμεσολαβητικὴ: ὁ πλοῦτος τῶν τάσεων δὲν περιορίζεται σ' ἕναν ἀδιάφορο μέσο ὄρο, ὅπου οἱ κατηγορίες ἰσοπεδώνονται καὶ ὅπου ἡ φαντασία λιμνάζει.

Οἱ γενικές αὐτὲς ἀπόψεις, ὅσο σημαντικὲς καὶ ἂν εἶναι, δὲν φαίνονται ὡστόσο ἀρκετὰ συγκεκριμένες. Τὸ μόνο πού μποροῦν εἶναι νὰ ἀρχίσουν νὰ ὑποδεικνύουν πῶς ἀναδύεται αὐτὸ πού ἀρέσκομαι νὰ ὀνομάζω τὸ «πολλαπλό» *σύμπαν* τῆς μεθόδου τοῦ Μάρξ. Δὲν μποροῦν ὡστόσο νὰ προσαγάγουν παραδείγματα. Δὲν μποροῦν νὰ δείξουν τὸν τρόπο πού λειτουργεῖ τὸ ἐργαστήρι τοῦ Μάρξ. Στὸ Ὑστερόγραφο (Post-scriptum) τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ I βιβλίου τοῦ *Κεφαλαίου* (πρβλ. ἐπίσης καὶ *Τὸ Κεφάλαιο II*), ὁ Μάρξ διακρίνει τὴν *Forschung* καὶ τὴ *Darstellung*. τὴ στιγμὴ τῆς ἔρευνας ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔκθεσης: «Ἡ διαδικασία τῆς ἔκθεσης πρέπει νὰ διακρίνεται *τυπικὰ* ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς ἀναζήτησης. Ἐργο τῆς ἀναζήτησης εἶναι ἡ οἰκειοποίηση τοῦ ὕλικου σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες, ἡ ἀνάλυση τῶν διαφορῶν μορφῶν τῆς ἀνάπτυξης καὶ ἡ ἀνεύρεση τῆς ἐσωτερικῆς τους σχέσης. Ὅταν ὀλοκληρωθεῖ αὐτὸ τὸ ἔργο, καὶ μόνο τότε, ἡ πραγματικὴ κίνηση μπορεῖ νὰ ἐκθεθεῖ στοῦ συνόλου τῆς».⁹ Στὰ *Grundrisse* μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς λογικῆς διαδικασίας πού συντελεῖται μεταξύ *Forschung* καὶ *Darstellung*. Ἄν, τώρα, λάβει κανεὶς ὑπόψη του τὶς προηγουμένως ὑποδείξεις, πολὺ γρήγορα ἀντιλαμβάνεται ὅτι κατὰ κανένα τρόπο δὲν πρόκειται γιὰ διαδικασία γραμμικὴ καὶ κυρίως μονοσήμαντη. Τὸ διαλεκτικὸ σχῆμα ἔρευνα/ἔκθεση, ἀντίθετα, εἶναι ἀνοιχτὴ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές: κάθε συμπέρασμα ὑπὸ τὴ μορφή ἔκθεσης τῆς ἔρευνας ἀνοίγει πεδία

για μεταγενέστερη έρευνα και έκθεση. Και αυτό όχι μόνο εξαντλώντας κατά έναν τρόπο όριζόντιο τά διαδοχικά πεδία της έρευνας αλλά κυρίως με μία ιστορική και δυναμική κίνηση όπου κάθε καθορισμός ενός νέου ύποκειμένου αποκαλύπτει αυτόματα έναν νέο ανταγωνισμό και διαμέσου αυτού ενεργοποιεί μία διαδικασία από όπου αναδύεται ο προσδιορισμός νέων ύποκειμένων. Έτσι ή *Darstellung* ακολουθείται διαλεκτικά από μία νέα *Darstellung*: έχουμε εδώ τη συστατική διαδικασία του συνόλου της πραγματικής κίνησης, ή οποία συλλαμβάνεται επιστημονικά και ανανεώνεται επιστημονικά. Δεν υπάρχει επομένως καμία γραμμική συνέχεια αλλά μία πολλαπλότητα απόψεων που διαρκώς επιζητείται σε κάθε δεδομένη στιγμή του ανταγωνισμού, σε κάθε βλμα της έκθεσης, στον ίδιο τόνο ρυθμό της έρευνας σε διαρκή αναζήτηση νέων εκθέσεων.

Κατ' αυτή την έννοια, τά *Grundrisse* αποτελούν από την άποψη της μεθόδου (μιας μεθόδου ή όποια κατά τρόπο ύλιστικό θεωρεί πάντοτε ως θεμελιώδη τον ιστορικό και συγκεκριμένο καθορισμό και ή όποια, κατά τρόπο διαλεκτικό, βρίσκει πάντοτε τη δυναμική και τη βάση κάθε καθορισμού στην ίδια την κίνηση, όπου ο ιδιάζων ανταγωνισμός συγκροτείται, διαλύεται και προτείνεται εκ νέου) τά αποτελούν, λοιπόν, ένα «πολλαπλό» σύμπαν. Κάθε αποτέλεσμα της έρευνας, στην έκθεσή του, αποπειράται να χαρακτηρίσει τό ίδιον περιεχόμενο του ανταγωνισμού και τείνει να τό δει υπό τη μορφή του δυναμισμού που τό χαρακτηρίζει: όταν ο δυναμισμός αυτός ενεργοποιείται, πραγματοποιείται μία αληθινή διανοητική έκρηξη. Παρακάτω θά έχουμε την ευκαιρία να δούμε τά πράγματα λιγότερο σχηματικά και να φέρουμε όρισμένα παραδείγματα μεταξύ άλλων και για τον τρόπο να τοποθετούνται πάντα μπροστά οι όροι της συζήτησης, συγκροτώντας μία νέα *Darstellung* — έτσι που ο προηγούμενος τρόπος έκθεσης να πρέπει ο ίδιος να ύποβληθεί σε έρευνα και να αποτελέσει με τη σειρά του τό ύλικό της νέας έκθεσης.

Γιά να περιοριστώ εδώ στην παρουσίαση των ύποθέσεών μου, αρκούμε να αναφέρω τη δύναμη αυτή της μεθόδου των *Grundrisse*, την ικανότητα να συλλαμβάνουν μίαν έννοια για να την κάνουν να εκραγεί, να μεθετέουν κάθε φορά την ανάληψη στο ακαθόριστο πεδίο που συγκρότησαν έτσι ώστε να τό επαναπροσδιορίζουν και να τό χαρακτηρίζουν. Και ούτω καθ' εξής.

Ο κριτικός ή διδακτικός, επομένως, τρόπος με τον όποιο παρουσιάσαμε τη μέθοδο των *Grundrisse*, τη μέθοδο δηλαδή του Μάρξ, δεν θά πρέπει να αποδοθεί σε λόγους μεθοδολογικού φετιχισμού. Στά *Grundrisse* διαβλέπει κανείς τό πάθος της όλότητας αλλά μόνο υπό τη μορφή ακολουθιών και αλμάτων, και ποτέ κατά τρόπο μονολιθικό: και τό κυριότερο, βρίσκει κανείς μία δυναμική που διαθέτει την πολλαπλότητα και την ποικιλία της ύποκειμενικότητας, πράγμα που σημαίνει ότι δεν είναι σε κανένα σημείο κλειστή. Μερικές φορές, στην πολεμική για τον τυφλό αντικειμενισμό μιας όρισμένης μαρξιστικής παράδοσης, απέδωσαν αυτή την κινητικότητα της μεθόδου στο πολιτικό ιδίωμα του μαρξισμού, προκειμένου να άπελευθερώσουν έτσι τον λεγόμενο «ρεαλισμό» από την τροχοπέδη ενός ύλισμού που έχει εκφυλιστεί σε ντετερμινισμό. Τό πρόβλημα όμως είναι πολύ σοβαρό και δεν λύνεται έτσι. Έκείνο που χρειάζεται είναι να προσδιοριστεί ή κινητικότητα του περιεχομένου που μελέτησε ο Μάρξ, ο πλούτος των ύποκειμενικών όρισμών που εκφράζει

και κάποτε κατακτά. Η μέθοδος του Μάρξ είναι συστατική της επιστημονικής πραγματικότητας στο βαθμό που αποτελεί κατάλληλο εργαλείο προκειμένου να συλληφθεί τό πολυσχιδές και ό πολλαπλός δυναμισμός της πραγματικότητας. Η μέθοδος του Μάρξ είναι συστατική στον ίδιο βαθμό που οι ταξικοί άγώνες είναι συστατικοί έκρηκτικων ανταγωνισμών. Η έρευνα ως έκ τούτου όφείλει να βρει τη στιγμή της έκθεσής της — ύπάρχει ένα ποιοτικό άλμα στην έκθεση που δεν αντιστοιχεί μόνο στο άπλό γεγονός της δεδομένης σύνθεσης που επιτελείται, αλλά μάλλον στο γεγονός ότι αυτή ή δεδομένη σύνθεση καθορίζει για τον ανταγωνισμό και τις πιθανότητες/δυνατότητες έκρηξής του, μία νέα αναβαθμίδα διάχυσης κι ένα νέο πεδίο συγκρότησης. Όταν θά μελετήσουμε τη μετάβαση από τη θεωρία της ύπεραξίας στη θεωρία της πραγματώσης, κατά κανέναν τρόπο δεν θά προσπαθήσουμε να εφαρμόσουμε τη μία θεωρία στην άλλη. Τό πρόβλημα θά είναι να δει κανείς πώς ή συγκρότηση του συνόλου της καπιταλιστικής έξουσίας αναπαράγει τη δυναμική της ύπεραξίας σ' ένα κοινωνικό επίπεδο — υπό νέες μορφές, τόσο από την άποψη του κεφαλαίου όσο και από την άποψη της τάξης.

Όταν θά φτάσουμε να μελετήσουμε τη συγκρότηση της παγκόσμιας άγοράς και τις μεταβολές των σχέσεών της με τις έθνικές άγορές, θά χρειαστεί, και σ' αυτή την περίπτωση, να άποσαφηνίσουμε την έρευνα (και ως έρευνα και ως έκθεση) προς την κατεύθυνση νέων βαθμίδων γενίκευσης. Προσδιορισμένη άφαίρεση, μέθοδος της τάσης, νέα έκθεση και άποσαφήνιση του πεδίου της έρευνας: ο δυναμισμός αυτός της μεθόδου όρίζει ένα πολλαπλό σύμπαν μέσα στο όποιο όποιος κινείται αντιμετωπίζει πολλούς κινδύνους, καταλαβαίνει δύσκολα αλλά μπορεί και να ένθουσιασθεί τελικά:

Ένα τελευταίο στοιχείο σχετικά με τις αρχικές μας ύποθέσεις για την μέθοδο των *Grundrisse*: πρόκειται για την κρίση του νόμου της αξίας, δηλαδή για τό άποκορύφωμα της μαρξικής έρευνας. Υποτίθεται ότι έχουμε μετεί σε μία φάση κρίσης του νόμου της αξίας. Η μαρξιστική μας μέθοδος, ύλιστική και διαλεκτική, όφείλει να λογαριάσει τις αλλαγές που έχουν μεσολαβήσει κι επομένως να προσαρμοστεί ανάλογα. Δεν αρκεί να θέτει κανείς τό πρόβλημα: πρέπει να διακινδυνεύει μίαν άπάντηση. Αυτό είναι τό κεντρικό ζήτημα.

Μία μικρή παρένθεση τώρα. Στις μέρες μας, τό πρόβλημα της μεθοδολογίας των ανθρωπιστικών επιστημών πολύ συχνά ανάγεται σε πρόβλημα πολλαπλότητας των επιπέδων κοινωνικής αυτοβεβαίωσης, και δυναμισμού ανασύνθεσης. Μεθοδολογική ευαισθησία ή όποια όρισμένες φορές αντιπαρατίθεται προς τη μεθοδολογία του Μάρξ. Η πιό άπλή αναφορά στη *multiplicité des instances de reconstitution*, για τη μετατρεψιμότητα της μεθόδου ανασύνθεσης, οδηγεί στη διατύπωση: Πέρα από τον Μάρξ. Πέρα όμως από ποιόν Μάρξ; Αυτόν που διδάσκουν τά σχολεία του κόμματος; Η αντίθετα, αυτόν που ανακαλύπτουμε ξανά στην πρακτικοθεωρητική στιγμή της έργατικής και προλεταριακής πάλης; Αν ξαναδιαβάσει κανείς τά *Grundrisse*, έχει έντονο τό αίσθημα ότι εδώ βρισκόμαστε πραγματικά «πέρα από τον Μάρξ», αλλά επίσης και πέρα από κάθε δυνατή μεθοδολογία του πλουραλισμού και της μετατρεψιμότητας. Τό πεδίο της έρευνας καθορίζεται από τη συνεχή τάση μεταξύ της πολλαπλότητας των πραγματικών επιπέδων και του έκρηκτικού δυϊσμού του ανταγωνισμού. Τό στοιχείο που προσδίδει την ένότητά του σ' αυτό τό συστηματι-

κό (ή αντι-συστηματικό) πλαίσιο, είναι ο ανταγωνισμός όχι ως βάση αυτής της ολότητας αλλά ως πηγή της ολότητάς και πιο ισχυρής και πολλαπλής επέκτασης του ίδιου του ανταγωνισμού. Στο μεθοδολογικό επίπεδο, η ταξική πάλη καθίσταται τόσο πιο ανταγωνιστική και καταστροφική όσο περισσότερο συνδυάζεται με την ελευθερία των υποκειμένων. Ο Μάρξ πέρα από τον Μάρξ; Τα *Grundrisse* πέρα από το *Κεφάλαιο*; Ίσως. Ένα πράγμα είναι βέβαιο, ότι ο θεμελιακός χαρακτήρας της θεωρίας της υπεραξίας αποκλείει κάθε επιστημονική απόπειρα να εξαχθεί οποιοσδήποτε συγκεντρωτισμός ή οιαδήποτε κυριαρχία από τη θεωρία της αξίας. Η θεωρία της υπεραξίας εκφυλίζει τον ανταγωνισμό σε μία μικροφυσική της εξουσίας. Η θεωρία της ταξικής συγκρότησης θέτει εκ νέου το πρόβλημα της εξουσίας σε μία προοπτική όπου η ανασύνθεση δεν στοχεύει πλέον στην ενότητα αλλά στην πολλαπλότητα των αναγκών, της ελευθερίας. Ο Μάρξ πέρα από τον Μάρξ, αποτελεί και αυτό μία σημαντική, άμεση και επείγουσα υπόθεση.

Οι πλέον επιφανείς ερμηνευτές των *Grundrisse* υφίστανται τη γοητεία τους χωρίς να μπορούν να αντιδράσουν. Έτσι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, κανείς δεν τολμά να διαβάσει το κείμενο ως έχει και οι περισσότεροι προσπαθούν να το μειώσουν ή να το περιορίσουν. Αποδεικνύει οι τίτλοι των εργασιών τους: «Η ιστορία μιας μεγάλης ανακάλυψης». «Πριν από τη σύλληψη του *Κεφαλαίου*». «Συμβολή στην ιστορία της επεξεργασίας του *Κεφαλαίου*»: από όσα γράφοις στις εργασίες αυτές μερικά είναι πάρα πολύ σωστά με τη διαφορά ότι τα *Grundrisse* δεν αντιμετωπίζονται πουθενά καθ' εαυτά αλλά πάντα υπό το πρίσμα της γένεσης ενός άλλου κειμένου. Πρόκειται για μία ιστοριογραφική έντελως αντίθετη προς το πνεύμα του Μάρξ, μεθοδολογία ή όποια ικανοποιείται με τη συνέχεια της εξέλιξης και της ανάπτυξης των ιδεών, και δεν δίνει προσοχή — ή δεν δίνει αρκετή προσοχή — στα άλματα, στις τομές, στην πολλαπλότητα των οριζώντων και στο επείγον της *πρακτικής*.

Τό κακό είναι ότι τις φορές που, αντίθετα, αυτή η υλικότητα των *Grundrisse* λαμβάνεται υπόψη, επισυμ-

βαίνει μία άλλη διαστρέβλωση που αποβλέπει στην ταξινόμηση ή τη συστηματοποίησή τους. Παραδέχονται ότι τα *Grundrisse* είναι πράγματι ένα έργο πρωτότυπο σε τέτοιο όμως βαθμό που θα πρέπει να πάρει κανείς κατά γράμμα τις δηλώσεις του Μάρξ στην αλληλογραφία: τα *Grundrisse* έχουν γραφεί μέσα στην παραφορά μιας πολύ δυνατής εμπνεύσης, στην απελπισία της απόλυτης μοναξιάς, σε μία στιγμή που η πρακτική είχε αποτύχει. Γραμμένα με πυρετό, μετά τα μεσάνυχτα. Αυτό όσον αφορά τη μορφή (και, προς Θεού, ως μην επιμεινουμε στις λεπτομέρειες: όλοι οι μαθηματικοί υπολογισμοί είναι λανθασμένοι, ή διαλεκτική μέθοδος συγχέει τις έννοιες και μπερδεύει τους όρισμούς). Όσον αφορά τώρα το περιεχόμενο, τα *Grundrisse* τοποθετούνται πριν από την αυστηρά υλιστική μεθοδολογική τομή, που χαρακτηρίζει τη «θεωρία» του Μάρξ: αποτελούν το τελευταίο από τα έργα της νεότητας του Μάρξ: η συνάρθρωση των εννοιών και ο τρόπος της ανάλυσης είναι παρακινδυνευμένα και πομπώδη: αν η ανάπτυξη της θεωρίας της υπεραξίας είναι ακόμη έγκυρη, ή θεωρία της πραγμάτωσης, με τις εκρήξεις του υποκειμενισμού και τον καταστροφισμό της, αποτελεί πλήρη αποτυχία: η υλιστική διάρθωση δίνει τη θέση της σε περίπου μεταφυσικές ή τουλάχιστον οργανικιστικές επιδράσεις (όπως στους Προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς) ή ανθρωπιστικές επιρροές (όπως το 'Απόσπασμα για τις Μηχανές).

Τό κείμενο μπορεί ως εκ τούτου να χαρακτηρίζεται από μίαν αξιοθαύμαστη προσπάθεια ανανέωσης αλλά τελικά τό μόνο που επιτυγχάνει είναι να συνεχίζει, να επαναλαμβάνει και να τονίζει στοιχεία που ανήκουν στην ουμανιστική προπαίδεια της νεότητας του Μάρξ. Τα *Grundrisse* είναι ένα πρόχειρο σχέδιασμα που αποπνέει ιδεαλισμό και την ατομιστική ήθηκη — τό πρωτόλειο του όρισμού του κομμουνισμού που βρίσκουμε στο *Fragment* αποτελεί μία σύνθεση του επιστημονικού ιδεαλισμού του 18ου αι. και μιας φιλελεύθερης και ατομιστικής στάσης.

Θά πρέπει να όμολογήσω ότι απέναντι σε τέτοιου είδους κριτική, πολλές φορές δεν ξέρει κανείς τί να πει. Θά είχα την επιθυμία να δείξω, με μία «γερμανική»

σχολαστικότητα, πώς στην πράξη, στη συγκεκριμένη ανάγνωση του κειμένου, ή κριτική αυτή δεν ευσταθεί. Πρός τί όμως; Πώς να εξηγήσει κανείς ότι δεν μπορούμε να αποδίδουμε στην παραφορά του Μάρξ την παραφορά του ύλικού μέσα στο οποίο κινείται και με το οποίο κατασκευάζει τα όπλα της κριτικής του; "Ότι σ' αυτό ακριβώς τό ύλικό και στους πίο άκραιοίους προσδιορισμούς πού επιδέχεται, έγκειται ή εξαιρετική ποιότητα των *Grundrisse*, και κυρίως ή εξύψωση από τή μαρξιστική επιστήμη τής αντίφασης πού προχωράει ώς τό σημείο όπου ο ύλικός ανταγωνισμός καθίσταται ανεπίλυτος.

«Πρόθεσή μας είναι να καταδείξουμε τις αντιφάσεις (πού περιέχονται στο κεφάλαιο)» (*Fondements I, 303/257*): μέσα σ' αυτή τήν επιστήμη όπου ή αντίφαση ανάγεται σε ανταγωνισμό, δεν υπάρχει θέση για τόν ανθρωπισμό άκόμη κι όταν υπάρχει άρκετός χώρος για μία παραφορά του ύλικού.

"Ας επιστρέψουμε τώρα στις πίο πρόσφατες έρμηνείες οί όποιες, όπως αναφέραμε παραπάνω, επιμένουν κυρίως στην ιδέα τής γένεσης και ενδιαφέρονται — σε βαθμό υπερβολικό κατά τή γνώμη μας — για τή συνέχεια τής θεωρητικής εξέλιξης του Μάρξ. Άπό όλες αυτές τις έρμηνείες εκείνη πού ξεχωρίζει είναι άναμφισβήτητη ή έρμηνεία του Βιγκόντσκι: τό έργο του, ευστοχο όταν υπογραμμίζει τή σημασία του δρόμου πού διανύθηκε από τά *Grundrisse*, πολύ σημαντικό όσον άφορά τόν όρισμό και τή θεματική ανασύνθεση, δεν παύει ώστόσο να άποτελεί μέρος τής «'Ανανέωσης» τής *Diamat*. "Όταν ή ταξική πάλη ενάντια στην λειτουργία του νόμου τής άξίας (λειτουργία, ή όποια τελικά δεν άποτελεί παρά έπιβολή, στερημένη και από τό παραμικρό έστω πρόσχημα «οικονομικού όρθολογισμού»), όταν ή εξέγερση εναντίον του όρθολογισμού ύφέρπει, ο σοβιετικός μαρξισμός είναι άναγκασμένος να περάσει στην άμυνα, όποτε είναι άπαραίτητο να βρεθεί ένας τρόπος να ανανεωθεί ή *Diamat*. Τί καλύτερο και πίο λειτουργικό στην περίπτωση αυτή από τό να προσπαθήσει κανείς, χρησιμοποιώντας τή διαλεκτική των *Grundrisse*, να βελτιώσει τόν άυστηρό αλλά πάρα πολύ άκαμπτο και τελικά άκατάλληλο μηχανισμό του σοβιετικού ιδεολογικού συστήματος; 'Η σημασία τής ανάγνωσης του Βιγκόντσκι δεν μπορεί να άμφισβητηθεί, όπως δεν μπορεί να άμφισβητηθεί και ο ρόλος του, πολιτική γραμμή, ή τό γεγονός ότι προορίζεται *ad usum delphini*.

Ο συνδυασμός των *Grundrisse* και τής σοβιετικής βουλγάτας του *Κεφαλαίου* καθιστά δυνατή τήν μερική έστω ανανέωση τής *Diamat*, πού ο ταξικός άγώνας στην ΕΣΣΔ επιβάλλει σήμερα — πράγμα πού επιτρέπει στην έξουσία μία καλύτερη διαλεκτική και ανταγωνιστική χρήση του δυναμικού τής κυριαρχίας πού ή θεωρία τής άξίας και ή οικονομιστική και / ή σταλινική ανάγνωση του *Κεφαλαίου* εκφράζουν. 'Η πρωτοτυπία των *Grundrisse* χρησιμεύει έδώ ως στήριγμα για τήν ανάγνωση του *Κεφαλαίου* — και αυτό σ' ένα μέρος του κόσμου όπου ή ανάγνωση αυτή άσκει μία πραγματική κυριαρχία. 'Η έρμηνεία του Βιγκόντσκι μπορεί ώς έκ τούτου να χαρακτηριστεί δόλια και παραπλανητική: τό γεγονός ότι είναι συχνά σωστή δεν άναιρεί κανένα από τά άρνητικά χαρακτηριστικά της, όπως και ο έντονος επιστημονικός τους ρεαλισμός δεν άφαιρούσε από τους συγγραφείς του 16ου αϊ. τόν έπαμφοτερισμό τους ως προς τόν «κρατικό λόγο».

"Άλλωστε, σε τελευταία άνάλυση, ή έρμηνεία του Βιγκόντσκι — παρά τά όποια θετικά στοιχεία της — στην ουσία δεν επιτελεί καμία τομή ως προς τό περιεχόμενο: άν και επιμένει στα *Grundrisse* και διαμέσου αυτών στην ανταγωνιστική διάσταση τής διαλεκτικής, στον ύλικό και θεμελιώδη χαρακτήρα τής θεωρίας τής υπεραξίας, ο Βιγκόντσκι πάντως δεν έπεκτείνει αυτή τή θεωρία στο σύνολο των μαρξικών θεωριών: αντίθετα, όπως σωστά τό υπογράμμισε ή Πενάβαγια, καταλήγει τελικά στο συμπέρασμα ότι ή θεωρία του Μάρξ είναι «μία κλειστή οικονομική θεωρία», συμπέρασμα όπου δεν ξέρει κανείς πιά άν είναι πίο παράλογο να ονομάζεται ο μαρξισμός «οικονομική θεωρία» ή να όρίζεται ως "geschlossen". Κλειστή οικονομική θεωρία, έπομένως θεωρία ίσορροπίας: και βέβαια, θά άπαντούσε ο Βιγκόντσκι, προσθέτοντας: με μία μικρή δόση σύγκρουσης και όλίγη έλευθερία.

Καί φτάνουμε έτσι στον Ρομάν Ροσντόλσκι. Όποιαδήποτε κριτική στην πρωτοποριακή εργασία αυτού του συγγραφέα είναι και δύσκολη και άδικη, κυρίως για το λόγο ότι συνδέοντας τα *Grundrisse* και το *Κεφάλαιο* ο Ροσντόλσκι προσπάθησε, πάντα να κινηθεί σ' ένα ενδιάμεσο πεδίο· χωρίς ποτέ να αποπειραθεί τη μονομερή αναγωγή των *Grundrisse* στο *Κεφάλαιο*, επιχείρησε μίαν επαναστατική ερμηνεία και μās ξδωσε μίαν ανάγνωση συχνά πρωτότυπη και καινοτόμο του *Κεφαλαίου*. Τα *Grundrisse* και το *Κεφάλαιο*, για τον Ροσντόλσκι, βρίσκονται τό ένα μέσα στό άλλο, και τό σύστημα πού σχηματίζουν — γιατί τελικά περί συστήματος πρόκειται — καθορίζεται ολόκληρο από μία πολύ ισχυρή ανταγωνιστικότητα, σέ σημείο πού ο Μάρξ καί/ή ο Γκρόσμαν νά αγγίζουν σχεδόν τήν ισχυρογνωμοσύνη και τόν καταστροφισμό. Τά όρια του Ροσντόλσκι (πέρα από κάποιες συγχύσεις και λάθη, όπως αυτό πού αναφέραμε ήδη σχετικά μέ τό «Βιβλίο για τό μισθό» ή και μερικά άλλα πού θά δοίμε παρακάτω), σχετίζονται περισσότερο, κατά τή γνώμη μου, μέ τήν ιδεολογία τής «κομμουνιστικής άριστερας» του μεσοπολέμου, μέ τήν όποια είναι έμποτισμένος: από τή μία μεριά ή άκρατη άντικειμενικότητα, από τήν άλλη ή άνάγκη νά υποστηριχθεί ή άντικειμενικότητα και μαζί νά επανακτηθεί τήν όρθοδοξία. Τό ένα στοιχείο έξυπηρετεί τό άλλο: ή άντικειμενικότητα επιτρέπει τήν ύπαρξη μιάς μειοψηφούσας κομμουνιστικής άριστερας, πού ή όρθοδοξία θά έπρεπε νά νομιμοποιήσει. Άπό τήν άποψη αυτή ο Γκρόσμαν άποτελεί ένα άπό τά πιό καθαρά παραδείγματα αυτής τής επιταγής.

Ο Ροσντόλσκι κινείται μέ πολλή εύλυγισία ανάμεσα στό άντικειμενικά όρια, διαθέτει ικανότητες μιάς συχνά έξαιρετικής άνάγνωσης, τελικά όμως παγιδεύεται μέσα στό όρια του.

Στήν άνάγνωση των *Grundrisse* άναζητά ένα μέσο όρο άνάμεσα στην έξαιρετική καινοτομία του κειμένου — πού ο Ροσντόλσκι συχνά προσεγγίζει μέ τήν έξυπνότητα του πραγματικού διανοουμένου — και τή συνέχιση τής όρθοδοξίας. Καί πάλι δέν συμφωνούμε, άπό θεωρητική άποψη, άπό τήν άποψη τής άνάγνωσης του κειμένου, όπως θά δοίμε και παρακάτω. Δέν συμφωνούμε όμως και άπό πολιτική άποψη.

Διανύουμε μία φάση όπου τό επαναστατικό κίνημα άναζητά νέες βάσεις και μία νέα μορφή πού δέν θά αντιπροσωπεύει πλέον τή μειοψηφία. Η όρθοδοξία μās είναι άχρηστη. Κι άκόμη θά ήμασταν πολύ ευχαριστημένοι αν μπορούσαμε νά άπαλλαγούμε άπό τόν Μάρξ. Έχει επέλθει μία τομή — αυτό κανείς δέν μπορεί νά τό άρνηθεί. Η θεωρία τής άξίας έχει φθαρεί έντελώς, όσον άφορά τούς άγώνες μās. Η άνακάλυψη των *Grundrisse* μās άποκαθιστά τόν Μάρξ. Κι αυτό έξαιτίας τής δύναμής τους και όχι τής πίστης μās. Δέν έχουμε πλέον τό καθήκον, έκτός αν μās άρέσει, νά συζητάμε μέ τούς όρθοδόξους — οί γλώσσες μās διίστανται, είναι αντιφατικές. Παρ' όλα αυτά, τά *Grundrisse* μās άποκαθιστούν τόν Μάρξ κατά πολλές έννοιες. Καί πάνω άπό όλα ως θεωρητικό των μεγάλων ανατροπών του κεφαλαίου άπό τήν άποψη τής κρίσης του νόμου τής άξίας. Η άνάλυση, αν και άποσπασματική, πού ο Sergio Bologna επιχείρησε γι' αυτό τό θέμα είναι, όπως ξανάπαμε, πολύ σημαντική, για τό λόγο ότι αναλύει τά ιστορικά δεδομένα των *Grundrisse* και κυρίως τή σχέση πού συνδέει τήν πολεμική για τό χρήςμα, τήν άνάλυση τής άμερικανικής και παγκόσμιας κρίσης (όπως διατυπώνεται στό άρθρο του Μάρξ αυτής τής περιόδου στο *New York Daily Tribune*) και τή θεωρητική έρευνα. Άκόμη και αν ή

σύνθεση αυτών των στιγμών δέν μπορεί νά επιτευχθεί στό πλαίσιο μιάς φιλολογίας για τήν «επανάσταση άνά δύο» ή μιάς θεωρητικής άπάντησης για τήν «επανάσταση εκ των άνω» διευθυνόμενη άπό τήν καπιταλιστική έξουσία.

Ο Μάρξ των *Grundrisse* γνωρίζει πολύ καλά ότι δέν ύπάρχει θεωρητική έναλλακτική λύση, ότι ή έναλλακτική αυτή λύση έξαρτάται άπό τά μαζικά κινήματα, άλλως δέν θά ύπάρξει καθόλου, και ότι στή θεωρία δέν ύπάρχει εκχώρηση. Η σύνθεση των διαφόρων στοιχείων τής άνάλυσης του Μάρξ βασίζεται στον όρισμό τής κρίσης ως ή στιγμή όπου τό επαναστατικό κίνημα άναζητά καινούριες βάσεις. Βασίζεται στην άνδιάσπαστη συνέχεια του πρακτικο-θεωρητικού ίστού, τον όποιο ή θεωρία πρέπει νά φτάσει και νά συλλάβει. Άντιστρέφοντας και παραφράζοντας τόν Χομπσμπάουμ, θά μπορούσε νά πεί κανείς ότι τά *Grundrisse* άποτελούν για τόν Μάρξ ένα είδος συλλογικής θεωρητικής στενογραφίας: αντιπροσωπεύουν τήν πεισματική προσκόλληση τής θεωρίας στην πρακτική. Η σύνθεση πού επιχειρούν τά *Grundrisse* παίρνει έτσι όλο της τό νόημα: τά *Grundrisse* είναι τό κέντρο τής θεωρητικής άνάπτυξης του Μάρξ γιατί αντιπροσωπεύουν τή στιγμή όπου τό έν έξελίξει σύστημα χωρίς νά κλείνει, άντίθετα άνοίγει στό σύνολο τής πρακτικής. Η μέθοδος των *Grundrisse* είναι συστατική του ανταγωνισμού, τό σύνολο των κατηγοριών είναι συστατικό ένός πλέγματος έννοιών πού μόνο αυτό μās επιτρέπει νά έμβαθύνουμε και νά διευρύνουμε τόν ταξικό ανταγωνισμό. Ο καταστροφισμός των *Grundrisse*, για τόν όποιο έγινε λόγος, θά πρέπει νά άναχθεί σ' αυτή τήν πολιτικο-πρακτική συνάρθρωση, σ' αυτή τή στιγμή πού ή εργατική τάξη όφείλει νά επιβάλλει τή δύναμή της άντίθετα προς τό σύστημα τής άξίας.

Όσο τά *Grundrisse* συμπλέκουν μέ τό *Κεφάλαιο*, δέν ύπάρχει κανένα πρόβλημα. Οί έννοιες του *Κεφαλαίου* άποδεικνύονται σ' αυτή τήν περίπτωση έντελώς πρόσφορες για νά καταλάβει κανείς τήν άνάπτυξη του ανταγωνισμού. Υπάρχουν έντούτοις και πολλές περιπτώσεις όπου οί κατηγορίες του *Κεφαλαίου* δέν λειτουργούν κατ' αυτή τήν έννοια, πράγμα πού μās επιτρέπει νά θεωρήσουμε ότι κάποιος υπερβολικός άντικειμενισμός δικαιολογείται άπό τό γράμμα του *Κεφαλαίου*. Έτσι, αν ή σύγκλιση των *Grundrisse* προς τό *Κεφάλαιο* είναι μία διαδικασία έλευθερη, δέν ισχύει τό ίδιο και κατ' άντίστροφη φορά. Τά *Grundrisse* αντιπροσωπεύουν τό ύψιστο σημείο τής επαναστατικής σκέψης του Μάρξ· μέ αυτά συντελείται ή θεωρητικο-πρακτική τομή πού ύποβαστάζει τήν επαναστατική συμπεριφορά καθώς και τή διαφορά της τόσο άπό τήν ιδεολογία όσο και άπό τόν άντικειμενισμό. Στά *Grundrisse* ή θεωρητική άνάλυση ύποστηρίζει τή επαναστατική πρακτική. Στο σημείο αυτό θά πρέπει νά εκφράσουμε τήν εκτίμησή μās για τήν άνάγνωση ενός νέου συντρόφου, του Hans Jürgen Krahl, ο όποιος, πολύ έξυπνα για τήν εποχή του μπόρεσε νά άντιληφθεί στην κατηγοριακή άνάπτυξη των *Grundrisse* τίς στιγμές τής διαδικασίας συγκρότησης τής ταξικής πάλης. Για τήν ακρίβεια, δέν έχουμε νά κάνουμε μέ μία άφηρημένη πολεμική έναντίον του *Κεφαλαίου*: καθένας άπό μās μύηθηκε στή θεωρητική συνειδητοποίηση του ταξικού μίσους μελετώντας τό *Κεφάλαιο*. Τό *Κεφάλαιο* όμως είναι συγχρόνως τό κείμενο τό όποιο χρησιμοποιήθηκε για τήν αναγωγή τής κριτικής σέ οικονομική θεωρία, για τήν άκύρωση τής ύποκειμενικότητας

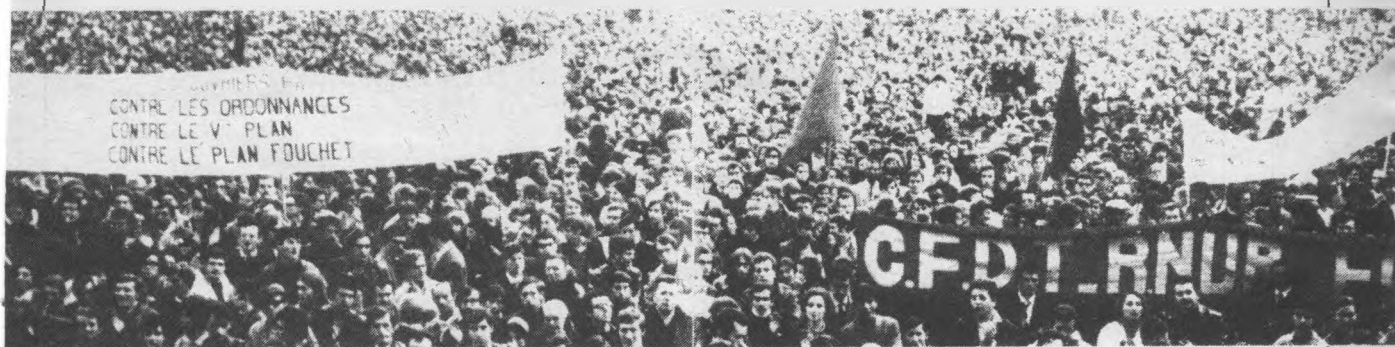
διά της αντικειμενικότητας, για την καθυποταγή της ανατρεπτικής ικανότητας του προλετάριου από την αναδιοργανώνουσα και κατασταλτική διάνοια της έξουσίας. Δέν είναι δυνατόν να ξανακερδίσουμε (δχι για χάρη της συνείδησης των διανοουμένων αλλά για χάρη της επαναστατικής συνείδησης των μαζών), μιά σωστή ανάγνωση του *Κεφαλαίου*, παρά μόνο αν τό υποβάλλουμε στην κριτική των Grundrisse, υπό τόν όρο νά τό ξαναδιαβάσουμε μέ βάση τό κατηγορικό σύστημα των Grundrisse, τό όποιο καθορίζεται από έναν άπολύτως άνυπέρβλητο άνταγωνισμό, έντελώς σύμφωνο προς τίς δυνατότητες του προλεταριάτου.

Άπό τήν άποψη αυτή τά Grundrisse αντιπροσωπεύουν τήν κριτική τής καπιταλιστικής «επανάστασης έκ των άνω» πού παρειτέφρυσε στό πραγματικό κίνημα, και τήν έμπιστοσύνη στην «επανάσταση έκ των κάτω»

είναι τό πιο ισχυρό δυναμικό τής καταστροφής κάθε είδους θεωρητικής και πολιτικής αυτονομίας, άποσπασμένης από τό πραγματικό κίνημα — πού τά Grundrisse αντιλαμβάνονται (διαμέσου των κατηγοριών τους) ως τό μοναδικό θεμέλιο.

Μου φαίνεται ότι έχω ήδη πει πάρα πολλά. Θά ήθελα ώστόσο νά προσθέσω κάτι ακόμη: πόσο μου άρέσει νά φαντάζομαι τί θά είχαν κάνει ό Λένιν και ό Μάο αν είχαν στά χέρια τους τά Grundrisse, όπως σέ μιά δεδομένη στιγμή ό Μάρξ είχε στά χέρια του τή *Λογική* του Χέγκελ. Είμαι σίγουρος ότι θά είχαν πάρει μέ μεγάλο ένθουσιασμό μιά έξαιρετική τροφή για τήν πρακτική. "Όπως οί μέλισσες από τά λουλούδια. Κι αυτός είναι ό δρόμος «πέρα από τόν Μάρξ» πού προτιμάμε.

Μετάφραση: Εύα Καλπουρτζή

Τό κείμενο αυτό είναι τό «Προλογικό Σημείωμα» πού συνοδεύει μιά νέα έκδοση του *Κεφαλαίου* του Κάρλ Μάρξ από τίς εκδόσεις "Flammarion", Παρίσι 1970.

Γιά τούς αναγνώστες του «Πρώτου Βιβλίου» του *Κεφαλαίου*

του Λουί Άλτουσέρ

Γιά πρώτη φορά στην ιστορία των γαλλικών εκδόσεων, ιδού τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, προσιτό στό ευρύ κοινό.

Τί είναι τό *Κεφάλαιο*;

Είναι τό μεγάλο έργο του Μάρξ στό όποιο αφιέρωσε τή ζωή του, από τό 1850 και μετά, και, μέσα σέ φοβερές δοκιμασίες, θυσίασε ό,τι ιερότερο ύπήρχε στην προσωπική του και οικογενειακή ζωή.

Τό *Κεφάλαιο* είναι τό έργο πάνω στό όποιο κρίνεται ό Μάρξ: μόνο σ' αυτό κι όχι στά έργα τής νεότητάς του πού πάσχουν ακόμη από ιδεαλισμό (1841-1844), ούτε στά διαφορούμενα έργα του όπως ή *Γερμανική Ίδεολογία*, ούτε ακόμη και σ' αυτά τά Grundrisse, δηλαδή τίς δοκιμές πού πρόσφατα μεταφράστηκαν στα γαλλικά μέ τόν λανθασμένο τίτλο «Θεμέλια τής Κριτικής τής Πολιτικής Οικονομίας»: ούτε ακόμη κρίνεται πάνω στον περιλάλητο «Πρόλογο» στή *Συμβολή*

(στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*), όπου ο Μάρξ με δρους πολύ διαφορετικούς (καθόσον έγγελιανούς) καθορίζει τη «διαλεκτική» της «αντιστοιχίας και της μη αντιστοιχίας» ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής.

Αυτό τό γιγαντιαίο έργο, τό *Κεφάλαιο*, άπλούστατα, περιέχει μιά από τίς τρεις μεγάλες έπιστημονικές ανακαλύψεις δλόκληρης της ανθρώπινης ιστορίας: τήν ανακάλυψη του συστήματος έννοιών (άρα της *έπιστημονικής θεωρίας*) που διανοίγει τό δρόμο της έπιστημονικής γνώσης σ' έκείνη τήν περιοχή που θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε «ήπειρο της ιστορίας». Πρίν από τόν Μάρξ δύο ανάλογης σημασίας «ήπειροι» είχαν άνοίξει στην έπιστημονική γνώση: ή ήπειρος τών Μαθηματικών από τους Έλληνες τόν 5ο π.χ. αιώνα, και ή ήπειρος της Φυσικής από τόν Γαλιλαίο.

Σήμερα, άκόμη δέν μπορέσαμε νά μετρήσουμε τή σπουδαιότητα αυτής της άποφασιστικής ανακάλυψης κι άκόμα δέν μπορέσαμε νά συνάξουμε όλες τίς θεωρητικές συνέπειες. Ίδιαίτερα οί ειδικοί που δουλεύουν στόν τομέα τών «άνθρωπίνων έπιστημών» (και στόν πίο περιορισμένο τομέα τών κοινωνικών έπιστημών), δηλαδή οίκονομολόγοι, ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, ψυχοκοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, ιστορικοί της τέχνης και της λογοτεχνίας, ιστορικοί της θρησκείας και τών άλλων ιδεολογιών — οί γλωσσολόγοι έπίσης και οί ψυχαναλυτές —, όλοι αυτοί οί ειδικοί, οφείλουν νά γνωρίζουν ότι δέν είναι δυνατόν νά παράξουν πραγματικά έπιστημονικές γνώσεις στην ειδικότητά τους χωρίς νά αναγνωρίζουν ότι ή θεωρία που θεμελίωσε ο Μάρξ τούς είναι κυριολεκτικά άπαραίτητη. Διότι, καταρχήν, είναι ή θεωρία που «άνοίγει» στην έπιστημονική γνώση τήν ήπειρο στην όποια εργάζονται και που μέχρι σήμερα δέν κατάφεραν νά παράξουν τίποτε άλλο εκτός από μερικά στοιχεία ή θραύσματα γνώσης (ιστορία, κοινωνιολογία, ή οικονομία σέ ελάχιστα κεφάλαιά της) ή αυταπάτες που καταχρηστικά βαφτίστηκαν γνώσεις.

Μόνον οί στρατευμένοι στην προλεταριακή πάλη τών τάξεων συνήγαγαν τά συμπεράσματα του *Κεφαλαίου*: αναγνωρίζοντας σ' αυτό τούς μηχανισμούς της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και συσπειρώνόμενοι σέ οργανώσεις οικονομικής ταξικής πάλης (τά συνδικάτα) και πολιτικής (τά σοσιαλιστικά κόμματα, κι ύστερα τά κομμουνιστικά) που εφαρμόζουν μιά μαζική «γραμμή» πάλης για τήν κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, «γραμμή» θεμελιωμένη στη «συγκεκριμένη άνάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης» (Λένιν), κατάσταση στην όποια έχουν νά παλέψουν (δεδομένου ότι αυτή ή «άνάλυση» έχει πραγματοποιηθεί χάρη σέ μιά σωστή εφαρμογή τών έπιστημονικών έννοιών του Μάρξ πάνω στη «συγκεκριμένη κατάσταση»).

Είναι παράδοξο ότι διανοούμενοι, ειδικοί, ύψηλης καλλιέργειας άνθρωποι, δέν κατενόησαν ένα βιβλίο που περιέχει τή θεωρία που χρειάζονται στους «κλάδους» τους, κι αντίθετα, οί άγωνιστές του εργατικού κινήματος κατανόησαν τό ίδιο βιβλίο, παρά τίς τεράστιες δυσκολίες του. Ή εξήγηση αυτού του παράδοξου είναι άπλή και μās δόθηκε στό *Κεφάλαιο*, και από τόν Λένιν στό έργο του.

Ύν οί εργάτες «κατάλαβαν» τόσο εύκολα τό *Κεφάλαιο* είναι γιατί μιλά με έπιστημονικούς δρους για τήν καθημερινή πραγματικότητα με τήν όποια έχουν νά κάνουν: τήν εκμετάλλευση της όποιας είναι αντικείμενο εξαιτίας του καπιταλιστικού συστήματος. Γι' αυτό τό *Κεφάλαιο* έγινε τόσο γρήγορα ή «Βίβλος» του διε-

θνοϋς εργατικού κινήματος, όπως έλεγε ο Ένγκελς στό 1886. Ύντίθετα, άν οί ειδικοί της ιστορίας, της πολιτικής οικονομίας, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας κ.λπ., είχαν, κι έχουν άκόμη, τόσες δυσκολίες νά «κατανοήσουν» τό *Κεφάλαιο*, οφείλονται στό ότι υπόκεινται στην κυρίαρχη ιδεολογία (της κυρίαρχης τάξης), που παρεμβαίνει άμεσα στην «έπιστημονική» τους πρακτική για νά ύπονομεύσει και τό αντικείμενο και τή θεωρία και τίς μεθόδους. Έκτός από μερικές εξαιρέσεις δέν άμφιβάλλουν, και δέν μπορούν νά άμφιβάλλουν, για τήν εκπληκτική δύναμη και τήν ποικιλομορφία της ιδεολογικής έπηρεας στην όποια υπόκεινται στην ίδια τους τήν «πρακτική». Έκτός από μερικές εξαιρέσεις δέν είναι σέ θέση νά κρίνουν οί ίδιοι τίς αυταπάτες μέσα στις όποιες ζούν, και συμβάλλουν στη διατήρησή τους διότι είναι στην κυριολεξία τυφλωμένοι άπ' αυτές. Έκτός από μερικές εξαιρέσεις δέν είναι σέ θέση νά πραγματοποιήσουν τήν ιδεολογική και θεωρητική *επανάσταση*, άπαραίτητη ώστόσο για νά αναγνωρίσουν στη θεωρία του Μάρξ εκείνη τή θεωρία που ή πρακτική τους έχει ανάγκη για νά γίνει έπιτέλους έπιστημονική.

Όταν μιλάμε για τή δυσκολία του *Κεφαλαίου* πρέπει, λοιπόν, νά επιχειρήσουμε μιά διάκριση ύψιστης σημασίας. Ή άνάγνωση του *Κεφαλαίου* παρουσιάζει, πράγματι, δύο ειδών δυσκολίες που δέν έχουν νά κάνουν άπολύτως τίποτε ή μιά με τήν άλλη.

Ή πρώτη *δυσκολία*, άπόλυτα και δλοκληρωτικά καθοριστική, είναι δυσκολία ιδεολογική, και σέ τελευταία άνάλυση *πολιτική*.

Μπροστά στό *Κεφάλαιο* υπάρχουν δύο ειδών άναγνώστες: εκείνοι που έχουν άμεση έμπειρία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, (και πρίν άπ' όλους οί προλετάριοι ή μισθωτοί εργάτες της άμεσης παραγωγής, και έπίσης — με άποχρώσεις ώστόσο, άνάλογα με τή θέση τους στό σύστημα παραγωγής — οί μη προλετάριοι εργαζόμενοι μισθωτοί. Και εκείνοι που δέν έχουν τήν άμεση έμπειρία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, αλλά που, αντίθετα, ή πρακτική τους και ή συνείδησή τους κυριαρχείται από τήν ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης, από τήν άστική ιδεολογία. Οί πρώτοι δέν έχουν πολιτικοϊδεολογικές δυσκολίες για νά καταλάβουν τό *Κεφάλαιο* διότι, άπλούστατα, μιλά για τή συγκεκριμένη ζωή τους. Οί δεύτεροι έχουν τεράστιες δυσκολίες νά καταλάβουν τό *Κεφάλαιο* (άκόμη κι άν είναι «έπιστήμονες», θά έλεγα: ιδίως άν είναι «έπιστήμονες») διότι ύπάρχει ένα *πολιτικό άσυμβίβαστο* άνάμεσα στό θεωρητικό περιεχόμενο του *Κεφαλαίου* και τίς ιδέες που έχουν στό κεφάλι τους, ιδέες που τίς «ξαναβρίσκουν» στις πρακτικές τους. Γι' αυτό ή ύπ' άριθ. 1 δυσκολία του *Κεφαλαίου* είναι μιά δυσκολία σέ τελευταία άνάλυση *πολιτική*.

Όστόσο τό *Κεφάλαιο* παρουσιάζει μιά άλλη δυσκολία που δέν έχει τίποτε νά κίνει με τήν πρώτη: ή *δεύτερη δυσκολία* ή *θεωρητική* δυσκολία.

Μπροστά σ' αυτή τή δυσκολία οί ίδιοι άναγνώστες διαιρούνται σέ δύο νέες ομάδες. Έκείνοι που είναι συνηθισμένοι στό *θεωρητικό* στοχασμό (άρα οί πραγματικοί έπιστήμονες) δέν δοκιμάζουν, ή δέν θά 'πρεπε νά δοκιμάζουν, δυσκολίες στην άνάγνωση αυτού του *θεωρητικού* έργου που είναι τό *Κεφάλαιο*. Έκείνοι που δέν έχουν τή συνήθεια νά διαπραγματεύονται θεωρητικά έργα (εργάτες και πολλοί διανοούμενοι, που άν και διαθέτουν «μόρφωση» δέν έχουν *θεωρητική* κατάρτιση) πρέπει ή θά 'πρεπε νά δοκιμάζουν μεγάλες δυσκο-

λιές διαβάζοντας ένα βιβλίο καθαρής θεωρίας όπως είναι τό *Κεφάλαιο*.

"Όπως είναι φανερό, χρησιμοποιώ υποθετικούς λόγους (δέν θά 'πρεπε... θά 'πρεπε). Τό κάνω όμως άκριβώς για νά καταστήσω φανερό αυτό τό γεγονός, άκόμη πιά παράδοξο άπό τό προηγούμενο: ότι άκόμη και άτομα χωρίς έξοικείωση μέ τά θεωρητικά κείμενα (δπως είναι οί εργάτες) δοκίμασαν λιγότερη δυσκολία μπροστά στό *Κεφάλαιο* σέ σχέση μέ άτομα φθαρμένα στήν πρακτική τής άνάλυσης θεωρίας (δπως επιστήμονες ή «καλλιεργημένοι» ψευδοεπιστήμονες).

Αυτά βέβαια δέν πρέπει νά μάς κάνουν νά μή μιλήσουμε για τό ιδιαίτερο είδος δυσκολιών πού παρουσιάζει τό *Κεφάλαιο* ως έργο καθαρής θεωρίας, έχοντας, ώστόσο, πάντα στό νου τό θεμελιακό γεγονός ότι δέν είναι οί θεωρητικές δυσκολίες αλλά οί πολιτικές πού είναι σέ τελευταία άνάλυση οί καθοριστικές για δλόκληρη τήν άνάγνωση του *Κεφαλαίου* και για τό Πρώτο Βιβλίο του.

"Όλος ό κόσμος ξέρει ότι χωρίς τήν αντίστοιχη επιστημονική θεωρία δέν μπορεί νά υπάρξει επιστημονική πρακτική, δηλαδή πρακτική πού παράγει νέες επιστημονικές γνώσεις. Κάθε επιστήμη, λοιπόν, εδράζεται στή δική της θεωρία. Τό γεγονός ότι αυτή ή θεωρία αλλάζει, γίνεται σύνθετη, και τροποποιείται στό μέτρο πού αναπτύσσεται ή επιστήμη για τήν όποία γίνεται λόγος, δέν αλλάζει τίποτε άπό τήν υπόθεση.

'Αλλά τί είναι αυτή ή θεωρία, άπαραίτητη σέ κάθε επιστήμη; Είναι ένα σύστημα επιστημονικών έννοιών βάσης. 'Αρκεί νά προφερθεί αυτός ό άπλός όρισμός για νά αναδειχθούν άμέσως δύο ουσιαστικές πλευρές κάθε επιστημονικής θεωρίας: 1) οί έννοιες βάσης και 2) τό σύστημά τους.

Αυτές οί έννοιες είναι έννοιες, δηλαδή άφηρημένα νοήματα. Πρώτη δυσκολία τής θεωρίας: νά συνηθίσει κανείς στήν πρακτική τής άφαίρεσης. Αυτή ή μάθηση, διότι πρόκειται για πραγματική μάθηση (δμοια μέ τή μάθηση μιας όποιασδήποτε πρακτικής, λογουχάρη μέ τή μάθηση τής τέχνης του κλειδαρά), πραγματοποιείται στό εκπαιδευτικό μας σύστημα κυρίως μέ τά μαθηματικά και τή φιλοσοφία. 'Από τόν Πρόλογο κιόλας του Πρώτου Βιβλίου, ό Μάρξ μάς προειδοποιεί ότι ή άφαίρεση συνιστά όχι μόνο τόν τρόπο ύπαρξης τής θεωρίας, αλλά επίσης και τή μέθοδο άνάλυσής της. Οί πειραματικές επιστήμες διαθέτουν τό «μικροσκόπιο», ή μαρξιστική επιστήμη δέν έχει «μικροσκόπιο»: πρέπει νά χρησιμοποιήσει τήν άφαίρεση πού «τό αντικαθιστά».

Προσοχή όμως: ή επιστημονική άφαίρεση δέν είναι «άφηρημένη», αντίθετα μάλιστα. Παράδειγμα: όταν ό Μάρξ μιλάει για τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, κανείς δέ μπορεί νά τό «πιάσει μέ τό χέρι», όταν μιλάει για «συνολική ύπεραξία», κανείς δέν μπορεί νά τήν άγγίξει μέ τό χέρι ούτε νά τή μετρήσει: ώστόσο οί δύο αυτές άφηρημένες έννοιες υποδηλώνουν πράγματι ύπάρχουσες πραγματικότητες. Αυτό πού κάνει τήν άφαίρεση επιστημονική είναι άκριβώς τό γεγονός ότι υποδηλώνει μία συγκεκριμένη πραγματικότητα πού δντως ύπάρχει, αλλά πού δέν μπορούμε νά τήν «άγγίξουμε μέ τό χέρι» ούτε νά τή «δοΰμε μέ τά μάτια». 'Επομένως κάθε άφηρημένη έννοια παρέχει τή γνώση μιας πραγματικότητας τής όποίας άποκαλύπτει τήν ύπαρξη: άφηρημένη έννοια λοιπόν σημαίνει φαινομενικά άφηρημένο τύπο, στήν πραγματικότητα όμως άφάνταστα συγκεκριμένο έξαιτίας του άντικειμένου πού αυτός υποδηλώνει. Τό άντικείμενο αυτό είναι άπόλυτα

συγκεκριμένο επειδή είναι άσύγκριτα πιά συγκεκριμένο, πιά δραστικό, άπό τά άντικείμενα πού μπορούμε «νά άγγίξουμε μέ τό χέρι» ή «νά δοΰμε μέ τά μάτια» — και όμως δέν μπορούμε νά τό άγγίξουμε μέ τό χέρι ούτε νά τό δοΰμε μέ τά μάτια. "Όπως ή έννοια τής ανταλλακτικής άξίας, ή έννοια του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, ή έννοια τής κοινωνικά άναγκαίας εργασίας κ.λπ. "Όλα τούτα μπορούν εύκολα νά διευκρινιστούν.

"Άλλο σημείο: οί βασικές έννοιες ύπάρχουν μέ τή μορφή ενός συστήματος και αυτό είναι πού συνιστά μία θεωρία. Πράγματι, θεωρία είναι ένα άυστηρό σύστημα βασικών επιστημονικών έννοιών. Σέ μία επιστημονική θεωρία, οί βασικές έννοιες δέν ύπάρχουν μέ όποιαδήποτε διάταξη, αλλά μέ μία άυστηρή διάταξη. Πρέπει λοιπόν νά τό ξέρουμε αυτό και νά μάθουμε βήμα πός βήμα τήν πρακτική τής άυστηρότητας. 'Η (συστηματική) άυστηρότητα δέν είναι καμιά ιδιότητα ούτε καμιά μορφική πολυτέλεια, αλλά μία ζωτική άνάγκη για κάθε επιστήμη, για κάθε επιστημονική πρακτική. 'Ο Μάρξ τό άποκαλεί αυτό, στόν «Πρόλογο» του, άυστηρότητα στή «διάταξη άνάπτυξης» μιας επιστημονικής θεωρίας.

"Υστερα άπό αυτά, πρέπει νά ξέρουμε ποιά είναι τό άντικείμενο του *Κεφαλαίου*, μ' άλλα λόγια ποιά είναι τό άντικείμενο πού έξετάζεται στό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*. 'Ο Μάρξ τό λέει: είναι «ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οί καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και άνταλλαγής». "Όμως αυτό τό ίδιο τό άντικείμενο είναι άφηρημένο. Πράγματι, και παρά τά φαινόμενα, ό Μάρξ δέν αναλύει καμιά «συγκεκριμένη κοινωνία», ούτε καν τήν 'Αγγλία για τήν όποία μιλάει διαρκώς στό Πρώτο Βιβλίο, αλλά αναλύει τόν ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΤΡΟΠΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ και τίποτε περισσότερο. Τό άντικείμενο αυτό είναι άφηρημένο: πράγμα πού σημαίνει ότι είναι άφάνταστα πραγματικό, και ότι δέν ύπάρχει ποτέ άμιγές, έφόσον ύπάρχει μόνο σέ καπιταλιστικές κοινωνίες. 'Απλώς όμως: για νά μπορέσει κανείς νά αναλύσει τίς συγκεκριμένες αυτές καπιταλιστικές κοινωνίες (τήν 'Αγγλία, τή Γαλλία, τή Ρωσία κ.λπ.), πρέπει νά ξέρει ότι σ' αυτές κυριαρχεί ή άφάνταστα συγκεκριμένη, και «άόρατη» (διά γυμνού όφθαλμού), πραγματικότητα πού είναι ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. «'Αόρατος»: επομένως άφηρημένος.

Βέβαια όλα αυτά συνοδεύονται άπό παρανοήσεις. Πρέπει νά είμαστε έξαιρετικά προσεκτικοί για νά άποφύγουμε τίς ψευδοδυσκολίες αυτών των παρανοήσεων. Λόγου χάρη, δέν πρέπει νά νομίσουμε ότι ό Μάρξ αναλύει τή συγκεκριμένη κατάσταση τής 'Αγγλίας όταν μιλάει γι' αυτή. Μιλάει γι' αυτή μόνο για νά «εικονογραφήσει» τήν (άφηρημένη) θεωρία του για τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Συνοψίζοντας: ύπάρχει άναμφισβήτητα μία δυσκολία στήν άνάγνωση του *Κεφαλαίου*, ή όποία είναι θεωρητικής τάξης. Δυσκολία πού όφείλεται στόν άφηρημένο και συστηματικό χαρακτήρα των βασικών θεωρητικών έννοιών ή τής θεωρητικής άνάλυσης. Πρέπει νά ξέρουμε ότι πρόκειται για πραγματική, άντικειμενική, δυσκολία πού δέν μπορούμε νά τήν ύπερβούμε παρά μονάχα μέ τή μάθηση τής επιστημονικής άφαίρεσης και άυστηρότητας. Πρέπει νά ξέρουμε ότι ή μάθηση αυτή δέν άποκτάται μέσα σέ μία μέρα.

Γιά τούτο μία πρώτη συμβουλή άνάγνωσης. Νά έχει κανείς πάντα στό νου του τή σκέψη ότι Τό *Κεφάλαιο* είναι θεωρητικό έργο πού έχει ως άντικείμενο τούς μη-

χανισμούς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και μόνον αυτού.

Γιά τούτο και μιά δεύτερη συμβουλή ανάγνωσης: νά μήν ψάχνει νά βρεί κανείς στο *Κεφάλαιο* ένα βιβλίο «συγκεκριμένης» ιστορίας ούτε ένα βιβλίο «εμπειρικής» πολιτικής οικονομίας, μέ τόν τρόπο πού οί ιστορικοί και οί οικονομολόγοι έννοούν αυτούς τούς όρους. Άλλά νά βρεί σ' αυτό ένα βιβλίο θεωρίας πού άναλύει τόν ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΤΡΟΠΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ. Ή ιστορία (συγκεκριμένη) και ή οικονομία (εμπειρική) έχουν άλλα άντικείμενα.

Γιά τούτο και μιά τρίτη συμβουλή ανάγνωσης. Όταν σκοντάφτει κανείς σέ κάποια δυσκολία ανάγνωσης θεωρητικής τάξης, νά τό ξέρει και νά παίρνει τά απαραίτητα μέτρα. Νά μήν βιάζεται, νά γυρνάει πρόσ τά πίσω, προσεκτικά, άργά, και νά προχωρεί μόνο όταν τά πράγματα θά έχουν γίνει σαφή. Νά έχει ύποψη του ότι μιά μάθηση της θεωρίας είναι άπαραίτητη γιά νά διαβάσει ένα θεωρητικό έργο. Νά ξέρει ότι *μπορεί κανείς νά μάθει νά περπατάει περπατώντας*, άρκει νά τηρεί προσεκτικά τούς παραπάνω όρους. Νά ξέρει ότι δέ θά μάθει μονομιάς, ξαφνικά ούτε όριστικά νά περπατάει στη θεωρία, αλλά σιγά σιγά, ύπομονετικά και ταπεινά. Αυτό είναι τό τίμημα της επιτυχίας.

Στήν πράξη τούτο σημαίνει ότι δέν μπορεί κανείς νά καταλάβει τό Πρώτο Βιβλίο παρά μόνο άν τό ξαναδιαβάσει τέσσερις ή πέντε φορές στη συνέχεια, δηλαδή όσο χρόνο χρειάζεται γιά νά μάθει νά περπατάει στη θεωρία.

Σκοπός αυτού του προλόγου είναι νά οδηγήσει τά πρώτα ρήματα του άναγνώστη μέσα στη θεωρία.

Προτού όμως φτάσουμε εκεί, είναι άπαραίτητο νά πούμε μερικά λόγια σχετικά μέ τό κοινό πού θά διαβάσει τό Πρώτο βιβλίο του *Κεφαλαίου*.

Άπό ποιούς είναι φυσικό νά αποτελείται αυτό τό κοινό;

1) Άπό προλετάριους ή από μισθωτούς πού χρησιμοποιούνται άπευθείας στην παραγωγή τών υλικών αγαθών.

2) Άπό μή προλετάριους μισθωτούς εργαζόμενους (άρχιζοντας από τόν άπλό υπάλληλο ως τά μεσαία και άνώτατα στελέχη, ως τό μηχανικό και τόν έρευνητή, ως τό διδάσκοντα κ.λπ.).

3) Άπό τεχνίτες τών πόλεων και της υπαίθρου.

4) Άπό μέλη τών ελεύθερων επαγγελμάτων.

5) Άπό φοιτητές και μαθητές του λυκείου.

Άνάμεσα στους προλετάριους ή τούς μισθωτούς πού θά διαβάσουν τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* υπάρχουν φυσικά άντρες και γυναίκες πού μέ τήν πρακτική της πάλης τών τάξεων μέσα στις συνδικαλιστικές και πολιτικές οργανώσεις τους σχημάτισαν μιά όρισμένη «άποψη» της μαρξιστικής θεωρίας. Ή άποψη αυτή μπορεί νά είναι περισσότερο ή λιγότερο σωστή, ανάλογα μέ τό άν αυτοί άνήκουν στους προλετάριους ή στους μή προλετάριους μισθωτούς, δέν είναι όμως άπόλυτα παραποιημένη.

Άνάμεσα στις άλλες κατηγορίες πού θά διαβάσουν τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* υπάρχουν φυσικά άντρες και γυναίκες πού έχουν, κι αυτοί, μιά όρισμένη «άποψη» της μαρξιστικής θεωρίας. Οί πανεπιστημιακοί, λόγου χάρη, και άκριβέστερα οί «ιστορικοί», οί «οικονομολόγοι» και πολλοί ιδεολόγοι διαφόρων επιστημονικών κλάδων (διότι, όπως ξέρουμε, όλοι σήμερα στις άνθρωπιστικές επιστήμες δηλώνουν πώς είναι «μαρξιστές»).

Ωστόσο, αυτό πού έχουν στο κεφάλι τους ετοῦτοι οί

διανοούμενοι σχετικά μέ τή μαρξιστική θεωρία είναι, κατά 90%, λανθασμένες άπόψεις. Άπόψεις πού διατυπώθηκαν όσο ζούσε ακόμα ο Μάρξ και στη συνέχεια επαναλήφθηκαν άκατάπαυστα, χωρίς καμιά άξιοσημείωτη προσπάθεια της φαντασίας. Οί λανθασμένες αυτές άπόψεις κατασκευάστηκαν και ύποστηρίχθηκαν εδώ κι έναν αιώνα άπ' όλους τούς άστους και μικροαστούς οικονομολόγους και ιδεολόγους γιά νά «άναιρέσουν» τή μαρξιστική θεωρία.

Οί άπόψεις αυτές δέν δυσκολεύτηκαν καθόλου νά «κερδίσουν» ένα εύρύ κοινό, μιά και τό είχαν εκ τών προτέρων «κερδισμένο», χάρη στις άντισοσιαλιστικές και άντιμαρξιστικές ιδεολογικές προκαταλήψεις του.

Τό εύρύ αυτό κοινό άποτελείται κυρίως από διανοούμενους και όχι από εργάτες γιατί, όπως έλεγε ο Ένγκελς, ακόμα και όταν δέν διεισδύουν στους πιά άφηρημένους άποδεικτικούς συλλογισμούς, οί προλετάριοι «δέν ξεγελιούνται».

Άντίθετα, οί διανοούμενοι και οί φοιτητές, ακόμα και οί πιά ειλικρινείς «επαναστάτες» άπ' αυτούς, «ξεγελιούνται» μέ τόν ένα ή τόν άλλο πλάγιο τρόπο, άφου στο σύνολό τους ύφίστανται τίς προκαταλήψεις της μικροαστικής ιδεολογίας, δίχως, σέ άντιστάθμισμα, τήν άμεση εμπειρία της εκμετάλλευσης.

Είμαι λοιπόν ύποχρεωμένος σ' αυτό τόν πρόλογο νά λάβω ύπόψη μου ταυτόχρονα:

1) τίς δύο διαφορετικής τάξης δυσκολίες πού ήδη επισήμανα (πρώτη δυσκολία: πολιτική; δεύτερη δυσκολία: θεωρητική).

2) τό διαχωρισμό του άναγνωστικού κοινού σέ δυό βασικές κατηγορίες: κοινό εργατών - μισθωτών, από τή μιά πλευρά, κοινό διανοούμενων, από τήν άλλη, μήν ξεχνώντας ότι οί δυό αυτές κατηγορίες τέμνονται σέ κάποιο όριακό σημείο τους (όρισμένοι από τούς μισθωτούς είναι ταυτόχρονα «εργαζόμενοι διανοούμενοι»).

3) τήν ύπαρξη, στην ιδεολογική αγορά, δήτην «επιστημονικών» άναιρέσεων του *Κεφαλαίου*, πού επηρεάζουν λίγο ή πολύ σοβαρά, ανάλογα μέ τήν ταξική του προέλευση, εκείνο ή τό άλλο μέρος αυτού του κοινού.

Έχοντας ύπόψη όλα αυτά τά δεδομένα, ο πρόλογός μου θά πάρει τήν ακόλουθη μορφή:

Σημείο I: Συμβουλές γιά τήν ανάγνωση πού προορίζονται γιά τήν άποφυγή προσωρινά τών πιά σημαντικών από τίς παραπάνω δυσκολίες. Αυτό τό σημείο του προλόγου θά είναι σύντομο και σαφές. Έύχομαι νά τό διαβάσουν οί προλετάριοι γιατί είναι γραμμένο κυρίως γι' αυτούς, μολονότι άπευθύνεται σ' όλους.

Σημείο II: Έπιστημάνσεις γιά τό χαρακτήρα τών θεωρητικών δυσκολιών του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, δυσκολιών πού χρησιμεύουν ως πρόσχημα σ' όλες τίς άναιρέσεις της μαρξιστικής θεωρίας.

Τό σημείο αυτό θά είναι άναγκαστικά πιά δύσβατο, εξαιτίας του χαρακτήρα τών θεωρητικών δυσκολιών τίς όποιες θά εξετάσουμε, και εξαιτίας τών επιχειρημάτων τών «άναιρέσεων» της μαρξιστικής θεωρίας τά όποια στηρίζονται σ' αυτές τίς δυσκολίες.

ΣΗΜΕΙΟ I

Οί μεγαλύτερες θεωρητικές και άλλες δυσκολίες, πού έμποδίζουν τήν εύκολη ανάγνωση του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, βρίσκονται συγκεντρωμένες δυστυχώς (ή εύτυχώς) στην αρχή κιόλας του Πρώτου Βι-

βλίου, και συγκεκριμένα στο Πρώτο Μέρος του, τό όποιο πραγματεύεται «Τό εμπόρευμα και τό χρήμα».

Δίνω λοιπόν τήν ακόλουθη συμβουλή: ΝΑ ΠΑΡΑΛΕΙΦΘΕΙ ΠΡΟΣΩΡΙΝΑ ΟΛΟ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ, και ή ΑΝΑΓΝΩΣΗ Ν' ΑΡΧΙΣΕΙ ΑΠΟ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: «Ή μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο».

Κατά τή γνώμη μου δέν μπορεί κανείς ν' αρχίσει (και μόνο ν' αρχίσει) νά καταλαβαίνει τό Πρώτο Μέρος, παρά άφού θά έχει διαβάσει και ξαναδιαβάσει όλο τό Πρώτο Βιβλίο *αρχίζοντας από τό Δεύτερο Μέρος*.

Αυτή ή συμβουλή είναι κάτι περισσότερο από συμβουλή: είναι μιά *έπιταγή* τήν όποία παίρνω τό θάρρος νά προτάξω στους αναγνώστες μου, μέ όλο τό σεβασμό που τους όφείλω.

Όλοι μπορούν νά τό διαπιστώσουν αυτό στην πράξη.

Αν αρχίσει κανείς νά διαβάζει τό Πρώτο Βιβλίο από τήν *αρχή* του, δηλαδή από τό Πρώτο Μέρος, ή δέ θά καταλαβαίνει, και θά τό έγκαταλείψει, ή θά νομίζει πώς καταλαβαίνει, πράγμα που είναι ακόμα σοβαρότερο γιατί υπάρχουν πολλές πιθανότητες νά έχει καταλάβει έντελώς άλλα πράγματα από αυτά που θά έπρεπε νά καταλάβει.

Από τό Δεύτερο Μέρος (μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο), τά πράγματα είναι σαφέστατα. Έδώ μπαίνουμε κατευθείαν στην καρδιά του *Πρώτου Βιβλίου*.

Είναι ή θεωρία της *υπεραξίας*, που οί προλετάριοι τήν καταλαβαίνουν χωρίς καμιά δυσκολία, γιατί άπλούστατα πρόκειται για τήν επιστημονική θεωρία που άποτελεί τήν καθημερινή έμπειρία τους: της *ταξικής έκμετάλλευσης*.

Ακολουθούν άμέσως δυό πολύ πυκνά, σαφέστατα όμως, μέρη που είναι άποφασιστικά για τήν πάλη των τάξεων *άκριβώς σήμερα*: τό Τρίτο και τό Τέταρτο Μέρος. Σ' αυτά εξετάζονται οί δυό βασικές *μορφές* της *υπεραξίας*, τίς όποιες διαθέτει ή καπιταλιστική τάξη για νά έκμεταλλευτεί στο έπακρο τήν εργατική τάξη: ό Μάρξ τίς όνομάζει *άπόλυτη υπεραξία* (Τρίτο Μέρος) και *σχετική υπεραξία* (Τέταρτο Μέρος).

Ή *άπόλυτη υπεραξία* (Τρίτο Μέρος) στηρίζεται στην διάρκεια της ημερήσιας εργασίας. Ό Μάρξ έξηγει ότι ή καπιταλιστική τάξη ώθει άμείλικτα στην αύξηση του χρόνου της ημερήσιας εργασίας, και ότι ό άγώνας της εργατικής τάξης, περισσότερο από έκατό χρόνια τώρα, έχει στόχο ν' άποσπάσει μιά *μείωση* αυτού του χρόνου, παλεύοντας ΚΑΤΑ της αύξησης αυτής.

Ίστορικά ξέρουμε τά στάδια αυτού του άγώνα: 12ωρο, 10ωρο, ύστερα 8ωρο και, τελικά, τήν έποχή του Λαϊκού Μετώπου, έβδομάδα των σαράντα ώρων.

Όλοι οί προλετάριοι ξέρουν από τήν πείρα τους αυτό που ό Μάρξ άποδεικνύει στο Τρίτο Μέρος: τήν άκατανίκητη τάση του καπιταλιστικού συστήματος για τή μέγιστη αύξηση της έκμετάλλευσης μέ τήν παράταση της διάρκειας της ημερήσιας (ή της εβδομαδιαίας) εργασίας. Ό καπιταλισμός τό πετυχαίνει αυτό είτε παρά τήν ύπάρχουσα νομοθεσία (οί 40 ώρες δέν έφαρμόστηκαν ποτέ πραγματικά), είτε μέσω της ύπάρχουσας νομοθεσίας (λόγου χάρη μέ τίς «υπερωρίες»). Φαινομενικά οί υπερωρίες δείχνουν νά «στοιχίζουν πολύ άκριβά» στους καπιταλιστές άφού τίς πληρώνουν 25%, 50%, ακόμα και 100% πάνω από τήν κανονική ώριαία άμοιβή. Στην πραγματικότητα όμως οί υπερωρίες συμφέρουν τους καπιταλιστές άφού αυτές επιτρέπουν στις «μηχανές», που ή διάρκεια ζωής τους είναι

όλοένα και πιο σύντομη, χάρη στην γρήγορη πρόοδο της τεχνολογίας, νά δουλεύουν 24 ώρες τό 24ωρο. Μ' άλλα λόγια οί υπερωρίες επιτρέπουν στους καπιταλιστές νά έχουν τό μέγιστο κέρδος από τήν «παραγωγικότητα». Ό Μάρξ έδειξε πολύ καλά ότι ή καπιταλιστική τάξη δέν πληρώνει και δέ θά πληρώσει ποτέ υπερωρίες στους εργάτες για νά τούς ευχαριστήσει ή για νά τούς επιτρέψει νά συμπληρώσουν, σε βάρος της ηγείας τους, τό εισόδημά τους, αλλά για νά τούς εκμεταλλευτεί περισσότερο.

Ή *σχετική υπεραξία* (Τέταρτο Μέρος), της όποίας ή ύπαρξη διαφαίνεται στο θέμα των υπερωριών που αναφέραμε πιο πάνω, άποτελεί άναμφισβήτητη τή μεγαλύτερη μορφή της σύγχρονης εκμετάλλευσης. Είναι πολύ πιο λεπτή σε σχέση μέ τήν άπόλυτη υπεραξία, διότι είναι λιγότερο άμεσα έμφανής άπ' όσο ή αύξηση της διάρκειας εργασίας. Όστόσο οί προλετάριοι αντιδρούν αυθόρμητα *δν όχι κατ' αυτής*, τουλάχιστον, όπως θά δούμε, κατά των επιπτώσεών της.

Ή *σχετική υπεραξία* στηρίζεται πραγματικά στην ανάπτυξη του εκμηχανισμού της παραγωγής (βιομηχανικής και άγροτικής), και έπομένως στην αυξανόμενη παραγωγικότητα που προκύπτει. Στην έποχή μας ό εκμηχανισμός τείνει προς τήν αυτοματοποίηση. Ή άκατανίκητη τάση του καπιταλισμού είναι νά παράγει τή μέγιστη ποσότητα έμπορευμάτων στο χαμηλότερο κόστος, για νά άποκομίσει τό μέγιστο κέρδος. Ή τάση αυτή φυσικά συμβαδίζει μέ μιά αυξανόμενη εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης.

Συνηθίζεται νά γίνεται λόγος για «προαγωγή» ή για «έπανάσταση» της σύγχρονης τεχνολογίας. Στην πραγματικότητα ό Μάρξ είχε ύποστηρίξει από τό *Μανιφέστο* κιόλας, και είχε άποδείξει στο *Κεφάλαιο* ότι ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από μιά «άδιάκοπη έπανάσταση στα μέσα παραγωγής», πρώτα άπ' όλα στα όργανα παραγωγής (τεχνολογία). Αυτό που συμβαίνει τά τελευταία δέκα - δεκαπέντε χρόνια διακηρύσσεται μεγαλοφώνως ως «άνευ προηγουμένου», και είναι άλήθεια πώς έδώ και μερικά χρόνια τά πράγματα προχωρούν γρηγορότερα άπ' όσο πρωτύτερα. Πρόκειται όμως άπλώς για διάφορα *βαθμού* και όχι για διάφορα είδους. Όλόκληρη ή ιστορία του καπιταλισμού είναι ή ιστορία μιάς έκπληκτικής ανάπτυξης της παραγωγικότητας, διαμέσου της τεχνολογικής ανάπτυξης.

Αποτέλεσμα αυτού στις μέρες μας, όπως άλλωστε και στα προηγούμενα χρόνια, είναι ή εμφάνιση όλο και πιο τελειοποιημένων μηχανών στην εργατική διαδικασία — πράγμα που επιτρέπει νά παράγεται ή ίδια ποσότητα προϊόντων σε χρόνο δυό, τρεις ή και τέσσερις φορές λιγότερο άπ' όσο προηγουμένως — και έπομένως μιά φανερή ανάπτυξη της παραγωγικότητας. Παράλληλα όμως αυτό έχει συγκεκριμένες συνέπειες για τήν εργατική δύναμη μέ τήν επιδείνωση της εκμετάλλευσης της (επιτάχυνση των ρυθμών της εργασίας, κατάργηση θέσεων εργασίας, μείωση προσωπικού), συνέπειες όχι μόνο για τούς προλετάριους αλλά και για τούς μή προλετάριους μισθωτούς εργαζόμενους, στους όποιους συμπεριλαμβάνονται και όρισμένα τεχνικά στελέχη, ακόμα και άνωτερα, που «δέν είναι πιά σε θέση νά παρακολουθήσουν» τήν τεχνική πρόοδο, και έπομένως δέν έχουν πιά έμπορευματική αξία, γι' αυτό και ή συνακόλουθη άνεργία.

Όλα αυτά τά αναλύει ό Μάρξ, μέ άπόλυτη επιστημονική αυστηρότητα και μέ άπόλυτη άκρίβεια, στο Τέταρτο Μέρος (ή σχετική υπεραξία).

Αναλύει έναν προς ένα τους μηχανισμούς της έκμετάλλευσης χάρη στην ανάπτυξη της παραγωγικότητας, στις συγκεκριμένες μορφές της. Έτσι αποδεικνύει ότι *η ανάπτυξη της παραγωγικότητας δεν μπορεί ποτέ αθόρμητα να είναι έπωφελής για την εργατική τάξη*, αντίθετα μάλιστα, αφού γίνεται ακριβώς για ν' αυξήσει την έκμετάλλευσή της. Ο Μάρξ αποδεικνύει με τρόπο αδιάσειστο ότι η εργατική τάξη δεν μπορεί να ελπίζει ότι θα ωφεληθεί από την ανάπτυξη της σύγχρονης παραγωγικότητας προτού ανατρέψει τον καπιταλισμό και πάρει στα χέρια της την κρατική εξουσία σέ μια σοσιαλιστική επανάσταση. Αποδεικνύει ότι μέχρι τη στιγμή της κατάληψης της εξουσίας από την επανάσταση που θ' ανοίξει το δρόμο για το σοσιαλισμό, η εργατική τάξη δεν μπορεί να έχει άλλο στόχο, και συνεπώς άλλο μέσο, από τον αγώνα κατά των συνεπειών της έκμετάλλευσης που τις δημιουργεί ή ανάπτυξη της παραγωγικότητας, για να *περιορίσει* αυτές τις συνέπειες (αγώνας κατά των ρυθμών εργασίας, κατά της αυθαιρεσίας των πρίμ παραγωγικότητας, κατά των υπερωριών, κατά της κατάρτησης θέσεων, κατά «της άνεργιας της παραγωγικότητας»). Αγώνας ουσιαστικά *άμυντικός* και όχι *επιθετικός*.

Συμβουλευώ λοιπόν τον αναγνώστη, αφού τελειώσει τό Τέταρτο Μέρος, προσωρινά ν' αφήσει κατά μέρος τό Πέμπτο Μέρος (μεταγενέστερες έρευνες για την υπεραξία) και νά προχωρήσει άμέσως στό σαφέστατο Έκτο Μέρος που αναφέρεται στό μισθό.

Έδώ επίσης οι προλετάριοι βρίσκονται κυριολεκτικά *στό χώρο τους*, αφού ο Μάρξ εξετάζει σ' αυτό τό μέρος, έκτός από τό άστικό ψεύδος που δηλώνει ότι η «*εργασία*» του εργάτη «*πληρώνεται* στην αξία της», τις διάφορες *μορφές* μισθού: ώρομισθιο πρώτα, ύστερα μισθός μέ τό κομμάτι, δηλαδή τις διάφορες *παγίδες* μέ τις όποιες η άστική τάξη προσπαθεί νά αιχμαλωτίσει την εργατική συνείδηση για νά καταστρέψει σ' αυτή κάθε θέληση οργανωμένης ταξικής πάλης. Έδώ οι προλετάριοι θ' αναγνωρίσουν ότι η ταξική πάλη τους δεν μπορεί παρά νά *άντιπαχθεί μέ άνταγωνιστικό τρόπο στην καπιταλιστική τάση για επιδείνωση της έκμετάλλευσης*.

Έδώ θ' αναγνωρίσουν ότι, όσον άφορᾶ τό μισθό η, καθώς λένε οι ύπουργοί και οι όμολογοί τους «*οικονομολόγοι*», όσον άφορᾶ τό «*βιοτικό επίπεδο*» ή τά «*εισοδήματα*», η οικονομική ταξική πάλη των προλεταρίων και των άλλων μισθωτών δέ μπορεί νά έχει παρά ένα μόνο νόημα: νά είναι ένας *άμυντικός* αγώνας, κατά της άντικειμενικής τάσης του καπιταλιστικού συστήματος για την αύξηση της όποιασδήποτε μορφής έκμετάλλευσης.

Τονίζουμε, *άμυντικός* αγώνας, συνεπώς αγώνας *κατά* της μείωσης του μισθού. Έννοείται ότι κάθε αγώνας *κατά* της μείωσης του μισθού είναι ταυτόχρονα και αγώνας *για* την αύξηση του παρόντος μισθού. Όστόσο νά μιλάει κανείς μόνο για αγώνα *υπέρ* της αύξησης, σημαίνει νά όρίζει τό αποτέλεσμα του αγώνα κινδυνεύοντας νά άποσιωπήσει τό αίτιο και τό σκοπούμενο άντικείμενό του. Έφόσον ο καπιταλισμός τείνει άμείλικτα στή μείωση του μισθού, ο αγώνας για την αύξηση του μισθού είναι επομένως, από την ίδια τή διεύουσα άρχή του, ένας *άμυντικός* αγώνας *κατά* της καπιταλιστικής τάσης νά μειώνει τό μισθό.

Είναι λοιπόν άπόλυτα σαφές, όπως τό υπογραμμίζει ο Μάρξ στό Έκτο Μέρος, ότι τό θέμα του μισθού δεν μπορεί μέ κανένα τρόπο νά λυθεί *από μόνο του* μέ τό νά «*κατανεμηθούν*» στους *εργάτες* και στους *άλλους*

εργαζόμενους τά «*οφέλη*» της, *έστω* και έντυπωσιακής, *ανάπτυξης* της παραγωγικότητας. Τό θέμα του μισθού είναι θέμα ταξικού αγώνα. Δέ λύνεται «*από μόνο του*», αλλά μέ τον ταξικό αγώνα: κυρίως μέ τις διάφορες μορφές άπεργίας που καταλήγουν κάποτε στή γενική άπεργία.

Αν η γενική αυτή άπεργία είναι καθαρά οικονομική και συνεπώς άμυντική («*υπεράσπιση των ύλικών και ήθικών συμφερόντων των εργαζομένων*», αγώνας *κατά* της διττής τάσης του καπιταλισμού ν' αυξήσει τή

1966

1974

διάρκεια εργασίας και να μειώσει το μισθό), ή αν παίρνει πολιτική μορφή και συνεπώς επιθετική (άγωνα για την κατάληψη της κρατικής εξουσίας, σοσιαλιστική επανάσταση, οικοδόμηση του σοσιαλισμού), όλοι όσοι γνωρίζουν τους διαχωρισμούς που κάνουν ο Μάρξ, ο Ένγκελς και ο Λένιν, ξέρουν ποιά διαφορά υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική ταξική πάλη και στην οικονομική ταξική πάλη.

Η οικονομική (συνδικαλιστική) ταξική πάλη παραμένει άμυντική διότι οικονομική (κατά των δύο βασικών τάσεων του καπιταλισμού). Η πολιτική ταξική πάλη είναι επιθετική διότι πολιτική (για την κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της).

Είναι απαραίτητο να διαχωριστούν οι δύο αυτοί άγώνες, μολονότι στην πραγματικότητα διασταυρώνονται πάντα: λιγότερο ή περισσότερο ανάλογα με τη συγκυρία.

Ένα πράγμα είναι βέβαιο, και η ανάλυση που κάνει ο Μάρξ στο Πρώτο Βιβλίο των ταξικών οικονομικών αγώνων στην Αγγλία τό αποδεικνύει: ένας ταξικός άγώνας που θά ήθελε κανείς *σκόπιμα να τον περιορίσει* μόνο στο πεδίο του οικονομικού αγώνα μένει και θά παραμείνει πάντα άμυντικός, επομένως δίχως ελπίδα ν' ανατρέψει κάποτε τό καπιταλιστικό καθεστώς. Αυτό είναι ο μεγαλύτερος πειρασμός των ρεφορμιστών, φαβιανών και τρεϊντιουνιονιστών για τους οποίους μιλάει ο Μάρξ, και γενικότερα της σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης της Β' Διεθνούς. Μόνον ένας πολιτικός άγώνας μπορεί «ν' αντιστρέψει την πορεία», και να ξεπεράσει αυτά τά όρια, επομένως να πάψει να είναι άμυντικός για να γίνει επιθετικός. Αυτό τό συμπέρασμα μπορούμε να τό διαβάσουμε όχι μονάχα ανάμεσα στις γραμμές του *Κεφαλαίου*. Μπορούμε να τό διαβάσουμε ολοκάθαρα στά πολιτικά κείμενα του ίδιου του Μάρξ, του Ένγκελς και του Λένιν. Είναι τό σημαντικότερο θέμα του διεθνούς εργατικού κινήματος, από τότε που αυτό «συγχωνεύθηκε» με τή μαρξιστική θεωρία.

Στή συνέχεια οι αναγνώστες μπορούν να διαβάσουν τό Έβδομο Μέρος («Η συσσώρευση του κεφαλαίου»), που είναι σαφέστατο. Σ' αυτό ο Μάρξ εξηγεί ότι ή τάση του καπιταλισμού συνίσταται στην αναπαραγωγή και στή διεύρυνση του ίδιου του βασικού κεφαλαίου, αφού συνίσταται στή μετατροπή της υπεραξίας σέ κεφάλαιο, υπεραξίας ή όποια υπεξαιρέθηκε από τους προλετάριους: επομένως ότι τό κεφάλαιο δέ σταματάει «να μεγαλώνει σά χιονοστιβάδα», για να άποσπᾶ ἀδιάκοπα περισσότερη υπερεργασία (υπεραξία) απ' τούς προλετάριους. Ο Μάρξ τό αποδεικνύει αυτό έξοχα με μία συγκεκριμένη «εικονογράφηση»: χρησιμοποιώντας σάν παράδειγμα τήν Αγγλία τής περιόδου 1846-1866.

Όσο για τό Όγδοο Μέρος («Η πρωταρχική συσσώρευση»), με τό όποιο τελειώνει τό Πρώτο Βιβλίο, περιέχει τή δεύτερη σημαντικότερη ανακάλυψη του Μάρξ. Η πρώτη είναι ή ανακάλυψη τής «υπεραξίας». Η δεύτερη είναι ή ανακάλυψη των άπίστευτων μέσων με τά όποια πραγματοποιήθηκε «ή πρωταρχική συσσώρευση» χάρη στην όποια και χάρη επίσης στην ύπαρξη ενός πλήθους «ελεύθερων εργαζομένων» (που στεροούνται δηλαδή μέσων εργασίας) καθώς και στίς τεχνολογικές ανακαλύψεις, ο καπιταλισμός μπόρεσε «να δει τό φῶς» και ν' αναπτυχθεί στίς δυτικές κοινωνίες. Τά μέσα αυτά είναι τά μέσα τής χειρότερης βίας, τής άρπαγής και τής όμαδικής σφαγής που άνοιξαν

στόν καπιταλισμό τή βασιλική όδό μέσα στην ιστορία τής ανθρωπότητας. Τό τελευταίο αυτό κεφάλαιο περικλείει έναν άφάνταστο πλοῦτο παρατηρήσεων που δέν τίς έχουμε ακόμη εκμεταλλευθεί: ιδιαίτερα τή θέση (τήν όποια πρέπει κάποτε ν' αναπτύξουμε) ότι ο καπιταλισμός δέν έπαψε ποτέ να χρησιμοποιεί, και συνεχίζει να χρησιμοποιεί στην καρδιά του 20ού αιώνα, *τά μέσα τής χειρότερης βίας* στά «περιθώρια» τής μητροπολιτικής του υπαρξης, δηλαδή στίς άποικιοκρατούμενες και πρώην άποικιοκρατούμενες χώρες.

Συμβουλευώ λοιπόν, επιμένοντας σ' αυτό, τήν ακόλουθη μέθοδο ανάγνωσης:

1. Να παραλειφθεί σκόπιμα, σέ μία πρώτη ανάγνωση, τό Πρώτο Μέρος (Τό εμπόρευμα και τό χρήμα).
2. Ν' αρχίσει ή ανάγνωση του Πρώτου Βιβλίου από τό Δεύτερο Μέρος (Η μετατροπή του χρήματος σέ κεφάλαιο).
3. Να διαβαστούν προσεκτικά τό Δεύτερο και Τρίτο Μέρος (Η παραγωγή τής άπόλυτης υπεραξίας), και τό Τέταρτο Μέρος (Η παραγωγή τής σχετικής υπεραξίας).
4. Να παραλειφθεί τό Πέμπτο Μέρος (Νέες έρευνες για τήν υπεραξία).
5. Να διαβαστούν προσεκτικά τό Έκτο Μέρος (Ο μισθός), τό Έβδομο Μέρος (Η συσσώρευση του κεφαλαίου), και τό Όγδοο Μέρος (Η πρωταρχική συσσώρευση).

6. Να διαβαστεί στό τέλος, με άπείρανη προσοχή, τό Πρώτο Μέρος (Τό εμπόρευμα και τό χρήμα), ξέροντας ότι θά παραμείνει πάντα έξαιρετικά δύσκολο στην κατανόησή του, ακόμα και αφού διαβαστούν πολλές φορές τά άλλα μέρη του Πρώτου Βιβλίου, χωρίς τή βοήθεια ενός όρισμένου αριθμού διεισδυτικών αναλύσεων.

Διαβεβαιώνω ότι οι αναγνώστες που θά θελήσουν να τηρήσουν με άπόλυτη ακρίβεια αυτή τή σειρά ανάγνωσης, έχοντας στό νοῦ τους όσα είπώθηκαν για τίς πολιτικές και θεωρητικές δυσκολίες όποιασδήποτε ανάγνωσης του *Κεφαλαίου*, δέ θά τό μετανιώσουν.

ΣΗΜΕΙΟ II

Ἔρχομαι τώρα στίς θεωρητικές δυσκολίες πού παρεμποδίζουν μιὰ γρήγορη ἀνάγνωση, καί μάλιστα, σέ ὀρισμένα σημεῖα, μιὰ πολύ προσεκτική ἀνάγνωση τοῦ Πρώτου Βιβλίου τοῦ *Κεφαλαίου*.

Ἐπενθυμίζω ὅτι ἡ ἀστική ἰδεολογία χρησιμοποιοῦν αὐτές τίς δυσκολίες προσπαθώντας νά πείσει τόν ἑαυτό της — ἄραγε ὅμως τό κατορθώνει πραγματικά; — ὅτι «ἀνήρεσε» πρό πολλοῦ τή θεωρία τοῦ Μάρξ.

Ἡ πρώτη δυσκολία εἶναι πολύ γενική. Ἐγκεῖται στό ἀπλό γεγονός ὅτι τό Πρῶτο Βιβλίον δέν εἶναι παρά τό *πρῶτο* βιβλίον ἑνός ἔργου πού περιλαμβάνει τέσσερα βιβλία.

Τονίζω: τέσσερα. Διότι ἂν γενικά εἶναι γνωστή ἡ ὑπαρξή τοῦ Πρώτου, Δεύτερου καί Τρίτου Βιβλίου, ἡ ἔστω καί ἂν αὐτά ἔχουν διαβαστεῖ, συνήθως δέ γίνεται λόγος γιά τό Τέταρτο Βιβλίον, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὑποψιάζονται κἀν τήν ὑπαρξή του.

«Τό μυστηριώδες» Τέταρτο Βιβλίον εἶναι μυστηριώδες μόνο γιά ὅσους νομίζουν ὅτι ὁ Μάρξ εἶναι ἕνας «ἱστορικός» ἀνάμεσα στούς ἄλλους, συγγραφέας μιᾶς *Ἱστορίας τῶν οικονομικῶν θεωριῶν*, ἀφοῦ μ' αὐτόν τόν παράλογο τίτλο μετέφρασε, ἂν μπορούμε νά τό ὀνομάσουμε ἔτσι, ὁ Μολιτόρ ἕνα ὀρισμένο σύγγραμμα ἀπόλυτα θεωρητικό, πού στήν πραγματικότητα λέγεται *Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας*.

Βέβαια, τό Πρῶτο Βιβλίον τοῦ *Κεφαλαίου* εἶναι τό μόνο πού δημοσιεύθηκε ὅσο ζοῦσε ὁ Μάρξ, ἐνῶ τό Δεύτερο καί Τρίτο Βιβλίον δημοσιεύθηκαν μετά τό θάνατό του, στά 1883, ἀπό τόν Ἐνγκελς, καί τό Τέταρτο Βιβλίον ἀπό τόν Κάουτσκι. Στά 1886, στόν πρόλογο τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως, ὁ Ἐνγκελς μπορούσε νά πεί ὅτι τό Πρῶτο Βιβλίον «ἀποτελεῖ καθαυτό ἕνα ὅλο». Στήν πραγματικότητα, ἐπειδή δέ διέθεταν τά ἐπόμενα βιβλία, ἔπρεπε τό Πρῶτο Βιβλίον «νά θεωρηθεῖ ὡς ἀνεξάρτητο ἔργο».

Σήμερα δέν εἶναι πιά ἔτσι. Ἐχομε πράγματι στή διάθεσή μας καί τά τέσσερα βιβλία, στά γερμανικά καί στά γαλλικά. Σημειῶνω, γιά ὅσους τό μποροῦν, ὅτι εἶναι πάρα πολύ χρησιμο νά προστρέχουν διαρκῶς στό γερμανικό κείμενο, γιά νά ἐλέγχουν τή μετάφραση ὄχι μόνο τοῦ Τέταρτου Βιβλίου (γιατί εἶναι γεμάτη ἀπό σοβαρά λάθη), ἀλλά καί τή μετάφραση τοῦ Δεύτερου καί Τρίτου Βιβλίου (ὀρισμένες δυσκολίες τῆς ὀρολογίας δέν ἔχουν πάντοτε ξεπεραστεῖ) καί, τέλος, τή μετάφραση τοῦ Πρώτου Βιβλίου, ἀπό τόν Ρουά, τήν ὁποία ἔλεγε ὀλόκληρη ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, διορθώνοντας σ' ὀρισμένα σημεῖα τό δικό του τό κείμενο καί μάλιστα συμπληρώνοντάς το αἰσθητά. Διότι ὁ Μάρξ, πού ἀμφέβαλε γιά τίς θεωρητικές ἰκανότητες τῶν Γάλλων ἀναγνωστῶν, μερικές φορές ἀπλούστευσε ἐπικίνδυνα τή διατύπωση τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν πού ὑπῆρχαν στό πρωτότυπο κείμενο.

Ἡ γνώση τῶν τριῶν ἄλλων βιβλίων ἐπιτρέπει νά ἀρθεῖ ἕνας ὀρισμένος ἀριθμός σημαντικῶν θεωρητικῶν δυσκολιῶν τοῦ Πρώτου Βιβλίου, κυρίως τῶν δυσκολιῶν πού βρίσκονται συγκεντρωμένες στό τρομερό Πρῶτο Μέρος (Τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα), γιά τήν περίφημη θεωρία τῆς «ἀξίας - ἐργασίας».

Ἀκολουθώντας τήν ἐγγεγραμμένη σύλληψη τῆς ἐπιστήμης (γιά τόν Χέγκελ δέν ὑπάρχει παρά μόνο φιλοσοφική ἐπιστήμη, καί γι' αὐτό ἀκριβῶς τό λόγο κάθε ἀληθινή ἐπιστήμη *ὀφείλει νά θέσει τά θεμέλια τῆς δικῆς τῆς ἀπαρχῆς*), ὁ Μάρξ πίστευε τότε ὅτι «σέ κάθε ἐπιστήμη, ἡ ἀρχή εἶναι δύσβατη». Καί πραγματικά, τό Πρῶ-

το Μέρος τοῦ Πρώτου Βιβλίου ἔχει μιὰ διάταξη ἀνάπτυξης τῆς ὁποίας ἡ δυσκολία ἐγκεῖται ὡς ἕνα μεγάλο βαθμό σέ τούτη τήν ἐγγεγραμμένη προκατάληψη. Ἐξάλλου ὁ Μάρξ ἔγραψε περίπου δέκα φορές αὐτή τήν ἀρχή, πρὶν τῆς δώσει τήν «ὀριστική» μορφή της — σά νά σκόνταφτε ἐδῶ σέ μιὰ δυσκολία πού δέν ἦταν ἀπλῶς καί μόνο δυσκολία ἀνάπτυξης — καί δικαιολογημένα.

Δίνω μέ λίγα λόγια τή μέθοδο λύσεως.

Ἡ θεωρία τῆς «ἀξίας - ἐργασίας» τοῦ Μάρξ, τήν ὁποία ἐπέκριναν ὅλοι οἱ «οἰκονομολόγοι» καί ἄστοι ἰδεολόγοι, καταδικάζοντάς την μέ γελοῖα ἐπιχειρήματα, εἶναι κατανοητή, ἀλλά εἶναι κατανοητή μόνο ὡς μιὰ εἰδική περίπτωση μιᾶς θεωρίας πού ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς ὀνόμασαν «νόμο τῆς ἀξίας», ἡ νόμο τῆς κατανομῆς τῆς ποσότητας τῆς διαθέσιμης ἐργατικῆς δύναμης ἀνάλογα πρὸς τούς διάφορους κλάδους τῆς παραγωγῆς, κατανομῆς ἀπαραίτητης γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων παραγωγῆς. «Ἀκόμα κι ἕνα παιδί» θά τήν καταλάβαινε, λέει ὁ Μάρξ ἤδη στά 1868, χρησιμοποιοῦντας μιὰ ἔκφραση πού διαψεύδει ἐπομένως τήν ἀναπόφευκτη «δύσβατη ἀρχή» κάθε ἐπιστήμης. Σχετικά μέ τή φύση αὐτοῦ τοῦ νόμου, παραπέμπω, μεταξύ ἄλλων κειμένων, στά γράμματα τοῦ Μάρξ πρὸς τόν Κούγκελμαν, μέ ἡμερομηνία 6 Μαρτίου καί 11 Ἰουλίου 1868.

Ἡ θεωρία τῆς «ἀξίας - ἐργασίας» δέν εἶναι τό μόνο δύσκολο σημεῖο τοῦ Πρώτου Βιβλίου. Πρέπει φυσικά νά ἀναφέρουμε τή θεωρία τῆς «ὑπεραξίας», πού τήν ἀπεχθάνονται οἱ οἰκονομολόγοι καί ἄστοι ἰδεολόγοι οἱ ὁποῖοι τῆς προσάπτουν ὅτι εἶναι «μεταφυσική», «ἀριστοτελική», «ἀναποτελεσματική», κ.λπ. Ὡστόσο, ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας εἶναι καί αὐτή κατανοητή μόνο ὡς μιὰ εἰδική περίπτωση μιᾶς ἐρύτερης θεωρίας: τῆς θεωρίας τῆς *ὑπερεργασίας*.

Ἡ ὑπερεργασία ὑπάρχει σέ κάθε «κοινωνία». Στίς ἀταξικές κοινωνίες *κατανέμεται*, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ τό ἀναγκαῖο μέρος γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων παραγωγῆς, στά μέλη τῆς «κοινότητας» (πρωτόγονης, κομμουνιστικῆς). Στίς ταξικές κοινωνίες, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ τό ἀναγκαῖο μέρος γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων παραγωγῆς, οἱ κυρίαρχες τάξεις *τήν ἀποσποῦν* ἀπό τίς ὑπό ἐκμετάλλευση τάξεις. Στήν ταξική καπιταλιστική κοινωνία, ὅπου, γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία, ἡ ἐργατική δύναμη γίνεται *ἐμπόρευμα*, ἡ ὑπερεργασία πού ἀποσπᾶται παίρνει τή μορφή *ὑπεραξίας*.

Κι ἐδῶ ἐπίσης δέ θά ἀναπτύξω τό θέμα: ἀρκοῦμαι μόνο στό νά ὑποδείξω τή μέθοδο λύσεως, ἡ ὁποία θά ἀπαιτοῦσε λεπτομερεῖς ἀποδεικτικούς συλλογισμούς.

Τό Πρῶτο Βιβλίον περιέχει ἐπίσης καί ἄλλες θεωρητικές δυσκολίες, πού συνδέονται μέ τίς προηγούμενες ἢ μέ ἄλλα προβλήματα.

Λόγου χάρι, ἡ θεωρία τῆς διάκρισης πού πρέπει νά γίνει ἀνάμεσα στήν *ἀξία* καί στή *μορφή-ἀξία* ἢ, λόγου χάρι, ἡ θεωρία τῆς ποσότητας τῆς *κοινωνικά ἀναγκαίας ἐργασίας* ἢ ἡ θεωρία τῆς *ἀπλῆς ἐργασίας* καί τῆς *σύνθετης ἐργασίας* ἢ, τέλος, ἡ θεωρία τῶν *κοινωνικῶν ἀναγκῶν*, κ.λπ. Ἐπίσης ἡ θεωρία τῆς *ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου* ἢ, ἀκόμα, ἡ περίφημη θεωρία τοῦ «*φειχισμού*» τοῦ ἐμπορεύματος καί ἡ μεταγενέστερη γενίκευσή της.

Ὅλα αὐτά τά ἐρωτήματα — καί πολλά ἄλλα ἀκόμα — ἀποτελοῦν πραγματικά ἀντικειμενικές δυσκολίες, ἐρωτήματα στά ὁποῖα τό Πρῶτο Βιβλίον δίνει εἴτε προσωρινές λύσεις εἴτε ἐνμέρει λύσεις. Γιατί ἐτούτη ἡ ἀνεπάρκεια;

Πρέπει να ξέρουμε ότι όταν ο Μάρξ δημοσίευσε το Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, είχε συντάξει το Δεύτερο Βιβλίο κι ένα μέρος του Τρίτου (τό τελευταίο υπό μορφή δοκιμών). 'Όπωςδήποτε, όμως, ο Μάρξ, όπως τό αποδεικνύει ή άλληλογραφία του μέ τόν Ένγκελς, είχε «συλλάβει τά πάντα στό μυαλό του», τουλάχιστο, έν αρχή. Πρακτικά, όμως, ήταν αδύνατο να μπορέσει να εκθέσει «τά πάντα στό χαρτί» στό Πρώτο Βιβλίο ένός έργου πού θά περιλάμβανε τέσσερα βιβλία. 'Επιπρόσθετα, αν ο Μάρξ είχε όντως «τά πάντα στό μυαλό του», δέν διέθετε ώστόσο όλες τίς απαντήσεις στά έρωτήματα πού τόν απασχολούσαν — πράγμα πού φαίνεται σέ όρισμένα σημεία του Πρώτου Βιβλίου. Δέν είναι τυχαίο αν μόνο στά 1868, δηλαδή ένα χρόνο μετά τήν έκδοση του Πρώτου Βιβλίου, ο Μάρξ έγραψε ότι ή κατανόηση του «νόμου τής αξίας», από τόν όποιο έξαρτάται ή κατανόηση του Πρώτου Μέρους, είναι προσιτή ακόμα και σ' ένα «παιδί».

'Ο αναγνώστης του Πρώτου Βιβλίου πρέπει, λοιπόν, να πειστεί για ένα γεγονός, απόλυτα κατανοητό, αν θελήσει να σκεφτεί ότι ο Μάρξ προχωρούσε, για πρώτη φορά στην ιστορία τής ανθρώπινης γνώσης, σε μια παρθένο ήπειρο: τό Πρώτο Βιβλίο περιέχει όρισμένες λύσεις προβλημάτων τά όποια θά τεθούν μόνο στό Δεύτερο, Τρίτο και Τέταρτο Βιβλίο, και όρισμένα προβλήματα πού οι λύσεις τους θά δοθούν μόνο στό Δεύτερο, Τρίτο και Τέταρτο Βιβλίο.

Οι περισσότερες από τίς αντικειμενικές δυσκολίες του Πρώτου Βιβλίου όφείλονται κυρίως σ' αυτόν τό χαρακτήρα τής «έκκρεμότητας», ή, αν προτιμάτε, τής «πρόρρησης». Πρέπει λοιπόν να τό ξέρει κανείς αυτό και να ενεργήσει ανάλογα, δηλαδή να διαβάσει τό Πρώτο Βιβλίο, λαμβάνοντας υπόψη του τό Δεύτερο, Τρίτο και Τέταρτο Βιβλίο.

'Υπάρχει, ώστόσο, μία δεύτερη σειρά δυσκολιών, πού αποτελούν πραγματικό εμπόδιο για τήν ανάγνωση του Πρώτου Βιβλίου. Οι δυσκολίες αυτές όφείλονται όχι πιά στό γεγονός ότι τό *Κεφάλαιο* περιέχει τέσσερα βιβλία, αλλά στις επιβιώσεις, τόσο στην έκφραση όσο και στην ίδια τή σκέψη του Μάρξ, τής επίδρασης τής έγγελιανής σκέψης.

Προσπάθησα πρόσφατα, όπως ίσως ξέρουν οι αναγνώστες, να υποστηρίξω τήν άποψη ότι ή σκέψη του Μάρξ ήταν απόλυτα διαφορετική από τή σκέψη του Χέγκελ, επομένως ότι υπήρχε ανάμεσα στους δύο μία πραγματική τομή, ή, αν θέλετε, ρήξη. 'Όσο προχωράει ο καιρός, τόσο περισσότερο θεωρώ ότι ή θέση αυτή είναι σωστή. 'Οφείλω ώστόσο να όμολογήσω ότι διατύπωση έξαιρετικά κατηγορηματικά αυτή τή θέση, προτείνοντας τήν άποψη ότι θά μπορούσαμε να τοποθετήσουμε αυτήν τήν τομή στά 1845 (*Θέσεις για τόν Φούερμαχ, Γερμανική 'Ιδεολογία*). Πράγματι, κάτι τό άποφασιστικό αρχίζει για τόν Μάρξ στά 1845 αλλά θά του χρειαστεί μία πολύ μακρόπνοη δουλειά, θά του χρειαστεί να διαγράψει μία όλόκληρη περιστροφή για να κατορθώσει να καταγράψει με πραγματικά καινούργιες έννοιες τή ρήξη πού συντελέστηκε με τή σκέψη του Χέγκελ. 'Ο περιφημος «Πρόλογος» του 1859 (στην *Κριτική τής πολιτικής οικονομίας*) είναι ακόμα βαθύτατα έγγελιανο-εξελικτικός. Τα *Grundrisse*, πού χρονολογούνται στα χρόνια 1857-1859, είναι κι αυτά βαθιά επηρεασμένα από τή σκέψη του Χέγκελ, του όποίου ο Μάρξ είχε ξαναδιαβάσει μαγεμένος στα 1858 τή *Μεγάλη Λογική*.

'Όταν εκίδεται τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* (1867) μένουν ακόμα σ' αυτό ίχνη τής έγγελιανής επί-

δρασης. Θα εξαφανιστούν όλοτελα μόνοι άργότερα: *'Η Κριτική του προγράμματος τής Γκότα* (1875) καθώς και οι *Πρόχειρες σημειώσεις για τόν Βάγκνερ* (1882) έχουν απόλυτα και όριστικά άπαλλαγεί από κάθε ίχνος έγγελιανής επίδρασης.

Συνεπώς για μās έχει έξαιρετική σημασία να ξέρουμε από πού προερχόταν ο Μάρξ: προερχόταν από τό νεο-έγγελιανισμό πού ήταν μία επιστροφή από τόν Χέγκελ στον Κάντ και στον Φίχτε, ύστερα από τόν καθαρό φούερμαχισμό, τέλος από τόν Φούερμαχ μπολιασμένο με Χέγκελ (*Χειρόγραφα του '44*), προτού ξαναβρεί στα 1858 τόν Χέγκελ.

'Εχει σημασία επίσης να ξέρουμε πού πήγαινε. 'Η τάση τής σκέψης του τόν ώθουσε άκατανίκητα στό να εγκαταλείψει όλόκληρωτικά, όπως τό διαπιστώνουμε στην *Κριτική του προγράμματος τής Γκότα* (1875) και στις *Πρόχειρες σημειώσεις για τόν Βάγκνερ* (1875), κάθε ίχνος έγγελιανής επίδρασης. 'Εγκαταλείποντας άναπιστροφή κάθε επίδραση του Χέγκελ, ο Μάρξ δέν έπαψε ποτέ να αναγνωρίζει κάτι σημαντικό πού του χρωστούσε: τό γεγονός ότι πρώτος ο Χέγκελ συνέλαβε τήν ιστορία ως μία «διαδικασία χωρίς υποκείμενο».

Παίρνοντας υπόψη μας αυτή τήν τάση τής μαρξιστικής σκέψης, μπορούμε να θεωρήσουμε ως επιβιώσεις, οι όποιες αρχίζουν να ξεπερνιούνται, τά ίχνη τής έγγελιανής επίδρασης πού υπάρχουν στό Πρώτο Βιβλίο.

'Επισήμανα ήδη τά ίχνη αυτά στό, τυπικά έγγελιανό, πρόβλημα τής «δύσβατης αρχής» κάθε επιστήμης, πού τό Πρώτο Μέρος του Πρώτου Βιβλίου αποτελεί τήν λαμπρή έκφραση. Για να ακριβολογήσουμε, αυτή ή έγγελιανή επίδραση μπορεί να έντοπιστεί στό *λεξιλόγιο* πού χρησιμοποιεί ο Μάρξ στό Πρώτο Μέρος: στο γεγονός ότι μιλάει για δύο *όλοτελα* διαφορετικά πράγματα, για τήν κοινωνική χρησιμότητα τών προϊόντων από τή μία πλευρά, και για τήν ανταλλακτική αξία τών ίδιων αυτών προϊόντων από τήν άλλη, μέδρους πού έχουν πράγματι *μία λέξη από κοινού*, τή λέξη «αξία»: από τή μία χρηστική αξία, από τήν άλλη ανταλλακτική αξία. 'Αν ο Μάρξ διαπομπέυει με τή γνωστή του οξύτητα τόν ένλόγω Βάγκνερ (αυτόν τόν *vir obscurus*) στις *Πρόχειρες σημειώσεις* του 1882, είναι γιατί ο Βάγκνερ κάνει πώς πιστεύει ότι, μία και ο Μάρξ χρησιμοποιεί και στις δύο περιπτώσεις τήν ίδια λέξη: *αξία*, ή χρηστική αξία και ή ανταλλακτική αξία προέρχονται από τήν (έγγελιανή) διάσπαση τής έννοιας «αξία». Γεγονός είναι ότι ο Μάρξ δέν είχε προσέξει να αφαιρέσει τή λέξη *αξία* από τήν έκφραση «χρηστική αξία», και να μιλήσει μόνο, όπως θά έπρεπε να τό είχε κάνει, για *κοινωνική χρησιμότητα τών προϊόντων*. 'Ετσι εξηγείται γιατί ο Μάρξ, στα 1873, στον 'Επίλογο τής δεύτερης γερμανικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, ξαναστοχάζεται πάνω στό κείμενο του και όμολογεί ότι τόλμησε μάλιστα «στό κεφάλαιο πού αναφέρεται στη θεωρία τής αξίας» (άκριβώς τό Πρώτο Μέρος), να «φλερτάρει» (*Kokettieren*) «με τήν ιδιαίτερη όρολογία του Χέγκελ». Πρέπει να βγάλουμε λοιπόν τά συμπεράσματά μας, πράγμα πού σημαίνει ακόμα και να *ξαναγραφεί τό Πρώτο Μέρος του Κεφαλαίου*, ώστε να μήν αποτελεεί πιά καθόλου μία «δύσβατη αρχή», αλλά μία άπλη και εύκολη αρχή.

'Η ίδια έγγελιανή επίδραση φανερώνεται και στην άστόχαστη διατύπωση στό κεφάλαιο 32 του 'Όγδου Μέρους του Πρώτου Βιβλίου, όπου ο Μάρξ, μιλώντας για τήν «άπαλλοτρίωση τών άπαλλοτριούντων», δηλώνει: «είναι ή άρνηση τής άρνησης». 'Αστόχαστη, διότι δέν έπαψε να προξενεί συμφορές, μολοντί ο

Στάλιν είχε, για λογαριασμό του, δίκαιο να καταγγίλει «τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης» ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς διαλεκτικῆς, ἂν καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὸ ἐγίνε πρὸς ὄφελος ἄλλων σφαλμάτων, ἀκόμα σοβαρότερων.

Τελευταῖο ἴχνος τῆς ἐγελιανῆς ἐπίδρασης, ἐμφανέστατο αὐτῇ τῇ φορά καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπιζήμιο (ἐφόσον ὅλοι οἱ θεωρητικοὶ τῆς «πραγμοποίησης» καὶ τῆς «ἀλλοτριώσεως» βρῆκαν ἐδῶ ὅ,τι τοὺς χρειαζόταν «γιὰ νὰ θεμελιώσουν» τίς ἰδεαλιστικὲς τοὺς ἐρμηνεῖες τῆς μαρξιστικῆς σκέψεως): ἡ θεωρία τοῦ «φειχισμού» («Ὁ φειχτικὸς χαρακτήρας τοῦ ἐμπορεύματος καὶ τὸ μυστήριό του», 4ο τμῆμα τοῦ Πρώτου Κεφαλαίου τοῦ Πρώτου Μέρους).

Ὁ ἀναγνώστης θὰ καταλάβει ὅτι δέ μοῦ εἶναι δυνατό νὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ σχετικὰ μὲ τὰ διάφορα αὐτὰ σημεία, πού θὰ ἀπαιτοῦσαν ὀλόκληρη ἀνάλυση. Τὰ ἐπισημαίνω ὡστόσο διότι, μαζί μὲ τὸν πολὺ ἀμφισβητήσιμο καὶ (ἀλίμονο!) διάσημο πρόλογο τῆς *Συμβολῆς στὴν Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας* (1859), ὁ ἐγελιανισμὸς καὶ ὁ ἐξελικτισμὸς (ὁ ἐξελικτισμὸς εἶναι ὁ ἐγελιανισμὸς τοῦ φτωχοῦ) μὲ τοὺς ὁποίους εἶναι φορτισμένα, ἔκαναν θραύση στὴν ἱστορία τοῦ ἐργατικῆς μαρξιστικῆς κινήματος. Σημειῶνω ὅτι ὁ Λένιν δὲν ὑπέκυψε οὔτε *μιά στιγμή* στὴν ἐπίδραση τῶν ἐγελιανιστικῶν αὐτῶν σελίδων, ἀλλῶς δὲ θὰ εἶχε μπόρῃ νὰ πολεμήσει τὴν προδοσία τῆς Β' Διεθνῆς, νὰ ἰδρῦσει τὸ Κόμμα τῶν Μπολσεβίκων, νὰ κατακτήσει, καθοδηγώντας τίς λαϊκὲς ρωσικὲς μάζες, τὴν κρατικὴ ἐξουσία γιὰ νὰ ἐγκαθιδρῦσει τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου καὶ νὰ προχωρήσει στὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Σημειῶνω ἐπίσης ὅτι, γιὰ κακοτυχία τοῦ διεθνῆς κομμουνιστικῆς κινήματος καὶ πάλι, ὁ Στάλιν χρησιμοποίησε τὸν «Πρόλογο» τοῦ 1859 *ὡς κείμενο ἀναφορᾶς του*, ὅπως μπορεῖ νὰ τὸ διαπιστώσει κανεὶς ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τῆς *Ἱστορίας τοῦ κομμουνιστικοῦ (μπολσεβικικοῦ) κόμματος* πού ἔχει τὸν τίτλο: «*Διαλεκτικὸς ὕλισμός καὶ ἱστορικὸς ὕλισμός*» (1938), πράγμα πού ἐξηγεῖ διχῶς ἀμφιβολία πολλὰ πράγματα αὐτοῦ τὸ ὁποῖο ἀποκαλεῖται μ' ἕναν ὄρο πού δὲν ἔχει τίποτε τὸ μαρξιστικὸ: «περίοδος τῆς προσωπολατρίας». Θὰ ἐπανέλθουμε σ' αὐτὸ τὸ θέμα ἄλλοῦ.

Προσθέτω ἀκόμα μερικὰ λόγια, γιὰ νὰ βοηθήσω τὸν ἀναγνώστη τοῦ Πρώτου Βιβλίου νὰ ἀποφύγει μιά πολὺ σοβαρὴ παρανόηση, ἡ ὁποία δὲν ἔχει καμιά σχέση αὐτῇ τῇ φορά μὲ τίς δυσκολίες πού ἀνέφερα πῶς πάνω, ἀλλὰ πού ἀφορᾶ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ *διαβαστεῖ πολὺ προσεκτικὰ τὸ κείμενο τοῦ Μάρξ*.

Ἡ παρανόηση αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὸ ἀντικείμενο πού ἐξετάζεται ἀπὸ τὸ Δεύτερο Μῆρος τοῦ Πρώτου Βιβλίου (Ἡ μετατροπὴ τοῦ χρήματος σὲ κεφάλαιο). Πράγματι, ὁ Μάρξ μιλάει σ' αὐτὸ γιὰ τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, λέγοντας ὅτι, στὴν καπιταλιστικὴ παραγωγὴ, ὑπάρχει γιὰ κάθε δεδομένο κεφάλαιο ἕνα τμῆμα (ἂς ποῦμε 40%) πού ἀποτελεῖ τὸ πάγιο κεφάλαιο (πρώτη ὕλη, κτίρια, μηχανές, ἐργαλεῖα), κι ἕνα ἄλλο τμῆμα (ἂς ποῦμε λοιπὸν 60%) πού ἀποτελεῖ τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο (δαπάνη ἀγορᾶς τῆς ἐργατικῆς δύναμης). Τὸ πάγιο κεφάλαιο ὀνομάζεται ἔτσι γιατί μένει σταθερὸ στὴ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς: δὲν παράγει καινούργια ἀξία, μένει ἐπομένως πάγιο. Τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο ὀνομάζεται μεταβλητὸ γιατί παράγει καινούργια ἀξία, ἀνώτερη ἀπὸ τὴν προηγούμενὴ τῆς ἀξία, χάρις στὴν ἀπόσπασση τῆς ὑπεραξίας (πού πραγματοποιεῖται μὲ τὴν χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης).

Ὅμως ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ἀναγνωστῶν, στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνονται φυσικὰ καὶ οἱ «οἰκονομολόγοι» οἱ ὁποῖοι εἶναι, ἂν μπορῶ νὰ πῶ ἔτσι, προορισμένοι, ἐξαιτίας τῆς ἐπαγγελματικῆς τοὺς διαστρέβλωσης ὡς τεχνικῶν τῆς ἀστικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, γι' αὐτὴ τὴν «γκάφα», νομίζουν πῶς ὁ Μάρξ κατασκευάζει, ὡς πρὸς τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, μιά θεωρία τῆς ἐπιχειρήσεως ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦμε μαρξιστικοὺς ὄρους, μιά θεωρία τῆς μονάδας παραγωγῆς. Ὅστόσο ὁ Μάρξ λέει πραγματικὰ τὸ ἀντίθετο: μιλάει πάντοτε γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ *συνολικοῦ* κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ἀλλὰ ἐν εἴδει παραδείγματος —φαινομενικὰ συγκεκριμένου ὅταν *δίνει ἀριθμοὺς*—λόγου χάρις στὰ ἑκατὸ ἑκατομμύρια, πάγιο κεφάλαιο = σαράντα ἑκατομμύρια (40%) καὶ μεταβλητὸ κεφάλαιο = ἐξήντα ἑκατομμύρια (60%). Ἐπομένως ὁ Μάρξ δὲ μιλάει, μὲ τὸ *ἀριθμητικὸ* αὐτὸ παράδειγμα, γιὰ τὴ μιά ἢ γιὰ τὴν ἄλλη ἐπιχειρήσεως, ἀλλὰ γιὰ ἕνα «τμῆμα τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου». Ἀναλύει τὸ συλλογισμό του, γιὰ νὰ διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη καὶ γιὰ νὰ τοῦ «βάλει σὲ τάξη τὴ σκέψη του», μ' ἕνα «συγκεκριμένο» (ἐπομένως ἀριθμητικὸ) παράδειγμα, ἀλλὰ ἐτοῦτο τὸ συγκεκριμένο παράδειγμα τοῦ χρησιμομένου μόνον ὡς παράδειγμα γιὰ νὰ μιλήσει γιὰ τὸ *συνολικὸ* κοινωνικὸ κεφάλαιο.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, σημειῶνω ὅτι δὲν ὑπάρχει πουθενά στο *Κεφάλαιο* μιά θεωρία τῆς μονάδας παραγωγῆς οὔτε καμιά θεωρία τῆς μονάδας κατανάλωσης στο *καπιταλιστικὸ σύστημα*. Ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ δύο σημεία ἐπομένως ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ μένει νὰ συμπληρωθεῖ.

Ἐπισημαίνω ἐπίσης τὴν *πολιτικὴ* σημασία αὐτῆς τῆς σύγχυσης, τὴν ὁποία διέλυσε ὀριστικὰ ὁ Λένιν μὲ τὴν θεωρία του τοῦ Ἰμπεριαλισμοῦ. Ξέρουμε πῶς ὁ Μάρξ σκόπευε νὰ μιλήσει στο *Κεφάλαιο* γιὰ τὴν «παγκόσμια ἀγορά», δηλαδή γιὰ τὴν ἐπεκτατικὴ τάση σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμο τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ «τάση» βρῆκε τὴν ὀλοκληρωμένη τῆς μορφή στὸν Ἰμπεριαλισμό. Εἶναι πολὺ σημαντικό νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀποφασιστικὴ πολιτικὴ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ γεγονότος πού ὁ Μάρξ καὶ ἡ Πρώτη Διεθνῆς εἶχαν εὐθύς ἐξαρχῆς ἐπισημάνει.

Πράγματι, ἐάν ἡ καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση (ἐξαγωγή τῆς ὑπεραξίας) ὑπάρχει *μέσα* στὶς καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις ὅπου ἀπασχολοῦνται μισθωτοὶ ἐργάτες (καὶ οἱ ἐργάτες ὄντας τὰ θύματα ἐκμετάλλευσης εἶναι καὶ ἄμεσοι μάρτυρες τῆς), αὐτὴ ἡ *τοπικὴ* ἐκμετάλλευση δὲν ὑπάρχει παρὰ ὡς ἄλλο τμῆμα ἑνὸς συστήματος *γενικευμένης* ἐκμετάλλευσης, πού ἀπλώνεται ἀπὸ τὴ μιά μεγάλη βιομηχανικὴ ἐπιχειρήσεως τῆς πόλης στὴν ἄλλη, τίς ἀγροτικὲς καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις, μετὰ στὶς σύνθετες μορφές ἄλλων τομῶν (ἀστικὴ καὶ ὑπαίθρια βιοτεχνία: «οἰκογενειακὲς ἀγροτικὲς» ἐκμεταλλεύσεις, ὑπάλληλοι καὶ δημόσιοι λειτουργοὶ κ.λπ.) ὄχι μόνον σὲ *μιά* καπιταλιστικὴ χώρα, ἀλλὰ στο *σύνολο* τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν, καὶ τέλος σὲ *ὀλόκληρο* τὸν *ὑπόλοιπο* (μέσω τῆς *ἄμεσης* ἀποικιακῆς ἐκμετάλλευσης πού στηρίζεται στὴν στρατιωτικὴ κατοχὴ, δηλαδὴ τὴν ἀποικιοκρατία καὶ στὴ συνέχεια μέσω τῆς *ἐμμεσης*, χωρὶς στρατιωτικὴ κατοχὴ νεοαποικιοκρατίας).

Ἐπὶ τοῦ ἑπομένου, ὑπάρχει λοιπὸν μιά πραγματικὴ καπιταλιστικὴ Διεθνῆς, πού ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἐγίνε ἡ Ἰμπεριαλιστικὴ Διεθνῆς, στὴν ὁποία τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ οἱ μεγάλοι ἠγέτες του (ὁ Μάρξ ἀρχικὰ, ἔπειτα ὁ Λένιν) ἀπάντησαν μὲ μιά ἐργατικὴ Διεθνῆ (τὴν Πρώ-

τη, τή Δεύτερη, τήν Τρίτη Διεθνή). Οί στρατευμένοι εργάτες αναγνωρίζουν αυτό τό γεγονός στήν πρακτική τής προλεταριακής Διεθνούς. Συγκεκριμένα αυτό σημαίνει ότι γνωρίζουν πολύ καλά:

1. "Οτι είναι άμεσα εκμεταλλεύόμενοι μέσα στήν καπιταλιστική επιχείρηση (κλάδος παραγωγής) όπου εργάζονται.

2. "Οτι δέν μπορούν ν' αγωνίζονται αποκλειστικά στό επίπεδο τής δικής τους επιχείρησης, αλλά ότι πρέπει ν' αγωνίζονται στό επίπεδο τής εθνικής παραγωγής (συνδικαλιστικές όμοσπονδίες Μεταλλουργίας, Οικοδομών, Συγκοινωνιών κ.λπ.), έπειτα στό επίπεδο του εθνικού συνόλου τών διαφόρων κλάδων τής παραγωγής (για παράδειγμα: Γενική Συνομοσπονδία Έργατών), έπειτα σέ παγκόσμιο επίπεδο (για παράδειγμα: παγκόσμια συνδικαλιστική Όμοσπονδία).

Αυτά σ' ό,τι αφορά στήν οικονομική πάλη τών τάξεων.

Τό ίδιο, φυσικά, προκύπτει, παρά τήν τυπική εξαφάνιση τής Διεθνούς, και σέ ό,τι αφορά τήν πολιτική πάλη τών τάξεων.

Αυτός είναι ό λόγος πού πρέπει νά διαβαστεί τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* στό φώς όχι μόνο του *Μανιφέστου* («Προλετάριοι όλων τών χωρών, ένωθείτε!»), αλλά επίσης στό φώς τών καταστατικών τής Πρώτης Διεθνούς, τής Δευτέρας και τής Τρίτης, και, έννοείται, στό φώς τής λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού.

Τά προηγούμενα καθόλου δέν σημαίνουν ότι *βγαίνουμε* από τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, για «νά κάνουμε πολιτική», μ' άφορμή ένα έργο πού φαίνεται νά διαπραγματεύεται μόνο τήν «πολιτική οικονομία».

Σημαίνουν αντίθετα, ότι παίρνουμε στά σοβαρά τό γεγονός ότι ό Μάρξ, χάρη σέ μία έκπληκτική ανακάλυψη, άνοιξε στήν επιστημονική γνώση και τήν συνειδητή πρακτική τών ανθρώπων μία νέα ήπειρο, τήν "Ηπειρο - ιστορία, και, όπωσ κάθε ανακάλυψη νέας επιστήμης, και τούτη ή ανακάλυψη προεκτάθηκε μέσα στήν ιστορία τής επιστήμης και μέσα στήν πολιτική πρακτική τών ανθρώπων πού αναγνωρίστηκαν μέσα σ' αυτήν. Έάν ό Μάρξ δέν μπόρεσε νά γράψει τό τμήμα του *Κεφαλαίου* πού σχεδίαζε μέ τόν τίτλο «Παγκόσμια Άγορά», ως θεμελίωση του προλεταριακού διεθνισμού, σ' αντιπαράθεση μέ τήν καπιταλιστική και έν συνεχεία ιμπεριαλιστική Διεθνή, ή Πρώτη Διεθνή, πού ίδρυσε τό 1864, είχε ήδη, τρία χρόνια πρίν τή δημοσίευση του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, άρχισει νά γράφει έμπράκτως αυτό τό ίδιο κεφάλαιο, τό όποιο στή συνέχεια έγραψε ό Λένιν, όχι μόνο μέ τό βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός, άνώτερο στάδιο του καπιταλισμού*, αλλά και μέ τήν ίδρυση τής Τρίτης Διεθνούς (1919).

"Όλα αυτά, έννοείται, είναι άν όχι άκατανόητα, τό λιγότερο πολύ δυσνόητα όταν κανείς είναι «οικονομολογος» ή έστω «ϊστορικός», και πολύ περισσότερο όταν είναι ένας «άπλος» ιδεολόγος τής άστικής τάξης. "Όλα αυτά, αντίθετα, είναι πολύ εύκολα νά κατανοηθούν όταν είναι κανείς προλετάριος, δηλαδή μισθωτός εργάτης «άπασχολημένος» στήν καπιταλιστική παραγωγή (άστική ή άγροτική).

Γιατί αυτή ή δυσκολία; Γιατί αυτή ή σχετική εύκολία; Νομίζω ότι έχω δώσει μιάν άπάντηση στό έρώτημα άκολουθώντας τά ίδια τά κείμενα του Μάρξ και τίς

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Προτείνουμε τήν εξής διάκριση:

A. Κείμενα πού προηγούνται χρονολογικά από τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* και τά όποια μπορούν νά χρησιμοποιήσουν τόσο για τήν κατανόηση τών έρευνών του Μάρξ πού οδηγήσαν στό *Κεφάλαιο* όσο και για τήν κατανόηση του ίδιου του *Κεφαλαίου*.

1. *Τό Μανιφέστο* (1847).

2. *Η άθλιότητα τής Φιλοσοφίας* (1848): κριτική στον Προυσσόν.

3. *Μισθωτή εργασία και Κεφάλαιο* (1848): διάλεξη σέ ένα κοινό έργατών πάνω στις έννοιες - κλειδιά τής θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Μετά τό 1850, τήν επόμενη τής συντριβής τών εργατικών εξεγέρσεων σ' όλόκληρη τήν Εύρώπη, ό Μάρξ, έχοντας καταφύγει στό Λονδίνο, αποφασίζει νά «ξαναεκινήσει άπ' τήν αρχή» τή μελέτη τής πολιτικής οικονομίας για τήν οποία ή γνώση του ήταν μέχρι τότε έμμεση και έπιφανειακή. Δουλειά σκληρή στις βιβλιοθήκες, πάνω στα γραπτά τών οικονομολόγων, στις άναφορές τών επιθεωρητών εργασίας, και σ' όλόκληρο τό υπάρχον υλικό (βλέπε τά γράμματα πού έγραφε αυτήν τήν εποχή, συγκεκριμένα στον τόμο (*Lettres sur le Capital*).

4. Τά *Grundrisse*, προπαρασκευαστικά χειρόγραφα στή *Συμβολή στην Κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας* πού εκδίδεται τό 1859. "Ένα μέρος μόνο αυτών τών κειμένων πέρασε στή *Συμβολή*. Η άξιοσημείωτη «Εισαγωγή» στή «Συμβολή» είχε μείνει άδημοσίευτη. Σέ πολλά χωρία τών *Grundrisse* (υπό έκδοση από τή έκδ. "Anthropos" μέ τόν άτυχο τίτλο *Θεμέλια τής κριτικής τής Πολιτικής Οικονομίας*), μπορούμε νά σημειώσουμε μία ισχυρή εγε-

λιανή επίδραση συνδυασμένη μέ όσμές από τόν φουερμπαχικό ούμανισμό. Μαζί μέ τή *Γερμανική Ίδεολογία*, τά *Grundrisse* θά έφοδιάσουν όλα τά άμφιλεγόμενα άποσπάσματα πού έχουν ανάγκη οι ιδεαλιστικές έρμηνείες τής μαρξιστικής θεωρίας: μπορούμε νά τό προβλέψουμε χωρίς κανένα κίνδυνο λάθους.

5. *Η Συμβολή στην Κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας* (1859) τής όποιας τό ουσιαδες (θεωρία του χρήματος) καταχωρήθηκε στό I τμήμα του Α' Βιβλίου του *Κεφαλαίου* - ό φημισμένος πρόλογος είναι, δυστυχώς, βαθιά σημαδεμένος από μία εξελικτική έγγελιανή σύλληψη πού θά εξαφανισθεί κατά 99% στό *Κεφάλαιο*, και όλοσχερώς στα τελευταία έργα του Μάρξ.

6. *Μισθός, Τιμή και Κέρδος* (1865). Διαλέξεις του Μάρξ σέ εργατικό κοινό. Κείμενο πολύ σημαντικό, όπου οι έννοιες του *Κεφαλαίου* έχουν ήδη ξεκαθαρισθεί.

7. Η Άλληλογραφία για τό *Κεφάλαιο*, ή πρίν από τό 1867. Στήν άλληλογραφία αυτή μπορούμε νά δούμε ότι ό Μάρξ ένημερώνεται από τό φίλο του και εξαίρετο «καπιταλιστή» Ένγκελς για τή διαδικασία τής εργασίας, τά εργαλεία τής εργασίας (μηχανές), για τήν οργανική σύνθεση του κεφαλαίου σέ μία επιχείρηση, για τήν κύκλωση τών διαφόρων τμημάτων του κεφαλαίου κ.λπ. Βλέπουμε στήν «Άλληλογραφία» τόν Μάρξ νά υποβάλλει στον Ένγκελς τίς υποθέσεις του, τά αποτελέσματά του, νά του θέτει έρωτήματα και νά ύπολογίζει στις άπαντήσεις του.

B. Κείμενα μετά τό *Κεφάλαιο*

1. Τό δεύτερο μέρος του *Άντι-Ντύρινγκ* του Ένγκελς (1877).

διευκρινίσεις που δίνει ο Λένιν, όταν στους πρώτους τόμους των *Απάντων* του, σχολιάζει τό *Κεφάλαιο* του Μάρξ. Διότι οι άστοί ή μικροαστοί διανοούμενοι έχουν ένα άστικό (ή μικροαστικό) «ταξικό ένστικτο» ενώ οι προλετάριοι έχουν ένα προλεταριακό ταξικό ένστικτο. Οι πρώτοι, τυφλωμένοι από την άστική ιδεολογία, που κάνει τά πάντα για ν' άποκρύψει την ταξική έκμετάλλευση, δέν μπορούν νά δούν την καπιταλιστική έκμετάλλευση. Οι δεύτεροι, αντίθετα, παρά την άστική και μικροαστική ιδεολογία που βαραινεί τρομακτικά πάνω τους, δέν μπορούν νά μήν δούν την έκμετάλλευση, άφου συνιστά την καθημερινή τους ζωή.

Γιά νά κατανοήσουμε τό *Κεφάλαιο*, άρα και τό Πρώτο Βιβλίο του, πρέπει νά σταθούμε στις ταξικές θέσεις του προλεταριάτου, δηλαδή νά τοποθετηθούμε από τή πλευρά εκείνης της όπτικής γωνίας που καθιστά *όρατή* την πραγματικότητα της έκμετάλλευσης της μισθωτής έργατικής δύναμης, πραγματικότητα που συγκροτεί δλόκληρο τό καπιταλιστικό σύστημα.

Κάτι τέτοιο για τους έργάτες, τηρουμένων των αναλογιών, και μέ την προϋπόθεση ότι άγωνίζονται εναντίον της άστικής και μικροαστικής ιδεολογίας που βαραινεί πάνω τους, είναι σχετικά εύκολο. Καθώς έχουν «έκ φύσεως» ένα «ταξικό ένστικτο» διαμορφωμένο στό σκληρό σχολείο της καθημερινής έκμετάλλευσης, τους άρκει μία συμπληρωματική εκπαίδευση, πολιτική και θεωρητική, για νά καταλάβουν αντικειμενικά όσα αισθάνονται ύποκειμενικά, διαισθητικά. *Τό Κεφάλαιο* τους δίνει αυτό τό συμπλήρωμα θεωρητικής μόρφωσης, μέ τή μορφή εξηγήσεων και αντικειμενικών άποδείξεων πράγμα που τους βοηθάει νά περάσουν από

τό ένστικτο της προλεταριακής τάξης σέ μία (άντικειμενική) θέση της προλεταριακής τάξης.

Όμως, αυτά είναι έξαιρετικά δύσκολα για τους ειδικούς και άλλους «διανοούμενους», άστους και μικροαστούς (συμπεριλαμβανομένων των φοιτητών). Διότι δέν άρκει μία άπλή καλλιέργεια της συνείδησής τους, ούτε και μία άπλή άνάγνωση του *Κεφαλαίου*. Αυτό πρέπει νά πραγματοποιήσουν μία άληθινή *ρήξη*, μία άληθινή *επανάσταση* στην συνείδησή τους για νά περάσουν από τό ταξικό τους ένστικτο, άναγκαστικά άστικό ή μικροαστικό, σέ προλεταριακές ταξικές θέσεις.

Κάτι τέτοιο είναι έξαιρετικά δύσκολο, όμως δέν είναι άπόλυτα άδύνατο. Άπόδειξη: ο ίδιος ο Μάρξ, που ήταν γυιός μιās καλής φιλελεύθερης άστικής οίκογένειας (πατέρας δικηγόρος), και ο Ένγκελς, της ύψηλης καπιταλιστικής μπουρμουαζίας, και, επί είκοσι χρόνια, ο ίδιος καπιταλιστής στό Μάντσεστερ. Όλη ή πνευματική ιστορία του Μάρξ μπορεί και πρέπει νά κατανοηθεί ως έξής: ως μία μακρά, δύσκολη και οδυνηρή ρήξη, για νά περάσει από τό μικροαστικό ταξικό του ένστικτο σέ θέσεις της προλεταριακής τάξης, για τόν προσδιορισμό των όποιων ή συμβολή του υπήρξε άποφασιστική στό *Κεφάλαιο*.

Πρόκειται για ένα παράδειγμα που μπορεί και πρέπει νά τό συλλογιστούμε, σκεπτόμενοι κι άλλα έπιφανή παραδείγματα: στην πρώτη γραμμή εκείνου του Λένιν, για ένός φωτισμένου μικροαστού (προοδευτικού δασκάλου), που έγινε ο ήγέτης της Όκτωβριανής επανάστασης και του παγκόσμιου προλεταριάτου στό στάδιο του *ιμπεριαλισμού*, στό άνώτατο, δηλαδή τό έσχατο, στάδιο του καπιταλισμού.

Μετάφραση: Μιράντα Μουλλά

2. *Η Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* του Μάρξ (1875). Άπλές σημειώσεις πάνω στό σχέδιο του Προγράμματος ("Randglossen") μέ βάση τό όποιο τό «Έργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα» (μαρξιστικό) και Γενική Όμοσπονδία των Γερμανών Έργατών (Λαοαλική) συνομολόγησαν την οργανική τους ένότητα στό πλαίσιο του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Τό τελικό πρόγραμμα δέν πήρε καθόλου ύπόψη του τις παρατηρήσεις αυτές έτσι που ο Μάρξ και ο Ένγκελς σκέφτονταν νά καταγγείλουν δημόσια τή νέα όργάνωση, αλλά παραιτήθηκαν γιατί ή άστική τάξη «βλέπει τό Πρόγραμμα σαν κι αυτό που δέν είναι». Οι άπλές Σημειώσεις του Μάρξ είναι άνεκτίμητες. Μιλά για τις άρχές που πρέπει νά διέπουν κάθε πολιτική ένότητα, για την επανάσταση και τό σοσιαλισμό. Βρίσκουμε άκόμη εκεί στοιχεία χρήσιμα για τή θεμελίωση μιās θεωρίας του Δικαίου: τό Δίκαιο είναι πάντα άστικό. Δέν είναι ή «συλλογική ιδιοκτησία» (νομική έννοια) των «μέσων παραγωγής» αλλά ή «συλλογική ιδιοποίηση» που προσδιορίζει τόν σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής. Θέση θεμελιώδης: δέν πρέπει νά συγχέουμε τις νομικές σχέσεις μέ τις σχέσεις παραγωγής.

3. *Πρόχειρες σημειώσεις στό Βάγκνερ*, του Μάρξ (1882). Τελευταίο κείμενο του Μάρξ. Καμιά άπολύτως σκιά έγελιανής ή φούρμπαχο-άνθρωπιστικής επιρροής.

4. Οι «Πρόλογοι», άρθρα του Ένγκελς δημοσιευμένα μέ τόν τίτλο *Μελέτες πάνω στό Κεφάλαιο*. Αναλύσεις πρώτης τάξεως, διαυγέστατες, αλλά προσβεβλημένες, όπως συμβαίνει μερικές φορές μέ τόν Ένγκελς παρά τή θεωρητική του μεγαλοφυία, από μερικά έλαττώματα (π.χ. ή θέση ότι ο «νόμος της αξίας» έπαψε νά δεσπόζει μετά τόν 15ο αιώνα.

5. *Τί είναι οι «Φίλοι του Λαού»*, του Λένιν. Κριτική, της ιδεαλιστικο-ουμανιστικής ιδεολογίας των λαϊκιστών. Έκθεση των επιστημολογικών άρχών της επιστημονικής ανακάλυψης του Μάρξ. Κατηγορηματική άπόφαση ότι ή διαλεκτική του Μάρξ δέν έχει τίποτε νά κάνει μέ τή διαλεκτική του Χέγκελ.

6. *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, του Λένιν (1899, ήταν τότε 29 χρονών). Τό μοναδικό έργο επιστημονικής κοινωνιολογίας στον κόσμο, που όλοι οι κοινωνιολόγοι θά 'πρεπε νά μελετήσουν προσεκτικά. Έφαρμογή της θεωρίας του φεουδαρχικού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό του τέλους του 19ου αί., όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής διεισδύουν στην ρωσική ύπαιθρο και ύποσκελίζουν τις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής.

7. *Μαρξισμός και άναθεωρητισμός* (Λένιν, 1908).

8. *Οι τρεις πηγές του μαρξισμού* (Λένιν, 1913).

9. *Ο ιστορικός προσορισμός της θεωρίας του Μάρξ* (Λένιν 1913).

10. *Ο ιμπεριαλισμός...* (Λένιν, 1916).

11. *Κράτος κι επανάσταση* (Λένιν, 1917).

Σταματώ εδώ αυτή τή μικρή κριτική βιβλιογραφία.

Υπάρχει σημαντικός αριθμός δοκιμίων, κριτικών γενικών ή πολύ κριτικών, που έχουν άφιρωθεί στην «έρμηνεία» της θεωρίας του Μάρξ και κυρίως του *Κεφαλαίου*. Καμιά ιδιαίτερη ευαισθησία: τό πρώτο τμήμα του Πρώτου Βιβλίου, πάνω άπ' όλα οι θεωρίες της «έργασιακής αξίας», της «υπεραξίας», του «νόμου της αξίας».

Λ.Α.

Vladimir Ja. Propp

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΜΥΘΙΟΥ 1928

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ *Μορφολογία τοῦ παραμυθιοῦ* ἐκδόθηκε στὰ ρωσικά τὸ 1928.¹ Τὸ 1958 μεταφράζεται στὰ ἀγγλικά καὶ κυκλοφορεῖ στὴν Ἀμερική μετ' ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγή τῆς Svatlana Pirkova-Jakobson.² Τὸ 1949, μεταφράζονται καὶ κυκλοφοροῦν στὰ ἰταλικά. *Οἱ ἱστορικές ρίζες τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν*³ (Historiceskie korni volsebnj skazki, Μόσχα 1946), πού μαζί μετ' τῆ *Μορφολογία* «ἀντιπροσωπεύουν τὰ δύο μέρη ἢ τοὺς δύο τόμους ἑνὸς ἐνιαίου καὶ πλατύτερου ἔργου· τὸ δεύτερο βγαίνει ἄμεσα ἀπὸ τὸ πρῶτο, τὸ πρῶτο εἶναι ἡ προϋπόθεση τοῦ δευτέρου» (210). Τὸ 1960, ἡ *Μορφολογία* καὶ ὁ συγγραφέας τῆς ἀποκοτῶν διεθνή ἀπήχηση, πού ὀφείλεται στὸ δοκίμιο τοῦ Λεβί-Στρῶς *La structure et la forme*. Τὸ 1966 μεταφράζεται καὶ στὰ ἰταλικά, στὰ πλαίσια τῶν στρουκτουραλιστικῶν ἐνδιαφερόντων πού ἀρχίζουν νὰ ἀναπτύσσονται καὶ στὴ χώρα αὐτή.

Τὸ ἀνανεωμένο ἐνδιαφέρον πού ἐκδηλώνεται γιὰ τὸ βιβλίο του τριάντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδόσή του καὶ λίγα μόλις χρόνια μετὰ τὸν πόλεμο, ὁ Ρῶσος λαογράφος τὸ ἀποδίδει στὶς καινούργιες μεθόδους πού υἱοθετοῦνται ἀπὸ τίς ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς ὅπως εἶναι: «Ἡ ἀντίληψη τῆς τέχνης ὡς συστηματικῶν σημείων, ἡ πρόσδος πού σημειώνεται στὴν τυποποίηση καὶ τὴ σχηματοποίηση, ἡ δυνατότητα τῆς χρήσης μαθηματικῶν ὑπολογισμῶν, στοιχεῖα πού ὑπάρχουν ὡς προκατάθεση σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ἂν καὶ κατὰ τὴν ἐπιχρῆσιν πού τὸ ἐπεξεργαζόμουν, δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη οὐτε αὐτὲς οἱ ἐννοιες οὐτε αὐτὴ ἡ ὁρολογία» (σ. 203). Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ «προκατάθεση» κατέστησε τὴ *Μορφολογία* τοῦ παραμυθιοῦ, σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν στρουκτουραλιστῶν, ἀπομονωμένη ὅμως ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο εὐρύτατο ἔργο τοῦ Ρῶσου λαογράφου. Ὁ Ἰταλὸς ἀνθρωπολόγος A. Cigese στὴν εἰσαγωγή τῆς ἰταλικῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου τοῦ Πρόπ *Ἱστορικές, ρίζες τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν*, ἀναλύοντας τὸ πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ κλίμα στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἀμερική πού εὐνόησε ἀντίστοιχα στὴν πρώτη τὴν πρῶτη μετάφραση (1949) «τῶν ἱστορικῶν ριζῶν» καὶ στὴ δεύτερη τὴν ὀψιμη τῆς *Μορφολογίας*, γράφει: «Στὰ πλαίσια τῶν ἰδεολογικῶν καὶ ἐπιστημολογικῶν τάσεων πού διαμορφώνονται στὶς ΗΠΑ ἀπὸ τὸν Jakobson (πού συνδέεται καὶ βιογραφικά μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ ρωσικοῦ φορμαλισμοῦ) φαίνεται πρᾶγματι ἀρκετὰ φυσικὴ ἢ προβολὴ τῆς *Μορφολογίας* ἡ ὁποία μάλιστα (καθὼς τυπώνεται μόνη, ἀποκομμένη καὶ ὄχι ὡς μιά στιγμὴ ἢ ἄσχημη εὐρύτερης καὶ ὀλοκληρωμένης ἐρευνας) ἐπιτρέπει τὸ ἀλλοθι μιάς νόθας ἰδεολογικῆς οὐδετερότητας ἀφοῦ

δὲν καταπιάνεται ἄμεσα μετὰ τὰ μεγάλα καὶ ἐπείγοντα, ἱστορικά καὶ ἀνθρώπινα προβλήματα».

Ἡ μετάφραση τοῦ 1958 προκάλεσε, ὅπως καὶ ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου, ἀντιδράσεις θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς, «Ὁ συγγραφέας του, γράφει ὁ ἴδιος ὁ Πρόπ, ἐπικρίθηκε γιὰ «φορμαλισμό», ἐπίκριση πού τοῦ ἀποδίδεται καὶ σήμερα» (σ. 203), ὑπονοώντας τὴν κριτικὴ τοῦ Λεβί-Στρῶς. Ἄξονας αὐτῆς τῆς κριτικῆς εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ στρουκτουραλισμοῦ καὶ τοῦ «φορμαλισμοῦ», ὡς πρὸς τὴ σχέση τους μετὰ τὸ συγκεκριμένο. «Ὁ στρουκτουραλισμός, ἀντίθετα μετὰ τὸν φορμαλισμό», γράφει ὁ Λεβί-Στρῶς, ἀρνεῖται νὰ ἀντιτάξει τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο καὶ νὰ ἀναγνωρίσει σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο πλεονεκτικὴ θέση. Ἡ *μορφὴ* ὀρίζεται ὡς ἀντίθεση σ' ἕνα ὑλικὸ πού τῆς εἶναι ξένο· ἡ *δομὴ* ὅμως δὲν ἔχει περιεχόμενο διακριτὸ, αὐτὴ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο, διατυπωμένο μετὰ μιά λογικὴ ὀργάνωση ὡς ἰδιότητα τῆς πραγματικότητας» (σ. 165).

Ἀπάντηση σ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ λοιπὸν ἀποτελεῖ τὸ δοκίμιο τοῦ συγγραφέα πού περιλαμβάνεται στὴν ἰταλικὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1966, γραμμένο εἰδικὰ γι' αὐτὴ τὴν ἐκδοσὴ. Ὁ Πρόπ, μετὰ τὸν ὄρο *μορφολογία* ἐννοεῖ τὴ *μελέτη τῆς μορφῆς*, τὴν ἐπιστημονικὴ δηλαδὴ περιγραφὴ καὶ μελέτη μιάς σειρᾶς φαινόμενων καὶ τῶν σχέσεων πού τὰ συνδέουν. Τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, τὸν δανείστηκε ἀπὸ μιά ἐνόητα μελετημάτων τοῦ Γκαϊτε, συγκεντρωμένα κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Μορφολογία*. Παρατηρεῖ ὡστόσο ὅτι: «Ὄφειλω νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι ὁ ὄρος *Μορφολογία*, πού κάποτε μοῦ ἦταν τόσο προσφιλὴς καὶ πού τὸν εἶχα δανειστεῖ ἀπὸ τὸν Γκαϊτε, ἀποδίδοντάς του ὄχι μόνον ἐπιστημονικὴ ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο καὶ φιλοσοφικὴ καὶ σχεδὸν ποιητικὴ σημασία, δὲν ὑπῆρξε πρᾶγματι σωστὴ ἐπιλογή. Καὶ γιὰ νὰ ἀκριβολογήσω δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μιλήσω γιὰ *Μορφολογία* ἀλλὰ νὰ δεχτῶ μιά ἐννοια πῶς περιορισμένη ὅπως «σύνθεση» καὶ νὰ τιτλοφορήσω τὸ βιβλίο «σύνθεση τῶν λαϊκῶν μαγικῶν παραμυθιῶν» (σ. 213). Αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ καὶ ποιητικὴ προέκταση πού θέλησε νὰ προσδώσει στὴ μελέτη του ὁ Πρόπ, τὴν ὑπαινίχθηκε ἔμμεσα μετὰ τίς ἐπιγραφὰς πού δανείστηκε ἀπὸ κείμενα τοῦ Γκαϊτε, ἐπιγραφὰς πού ἀνοίγουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῆς *Μορφολογίας*. Οἱ ἐπιγραφὰς αὐτὲς ἀφαιρέθηκαν ἀθαιρέτα ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ τῆς ἀμερικανικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1958, προφα-

νώς «γιατί τά θεώρησε άχρηστα κοσμήματα», όπως παρατηρεί ο συγγραφέας (205).

Τή μορφολογική ανάλυση όμως, ως επιστημονική μέθοδο άκριβώς έπειδή τή θεωρεί τό πρώτο βήμα σέ κάθε μελέτη, δέν τήν έγκατέλειψε ποτέ για να έπιδιοθετεί μόνο στην ιστορική έρμηνεία, όπως ισχυρίζεται ο Λεβί-Στρώς. 'Απόδειξη άποτελεί τό βιβλίο του *Ιστορικές ρίζες των μαγικών παραμυθιών*. Σχετικά ο Πρόπ γράφει: «'Αν ο Λεβί-Στρώς είχε υπόψη του τό βιβλίο, θά διαπίστωνε ότι άρχίζει με τήν εκθεση εκείνων των θέσεων πού αναπτύσσονται στή *Μορφολογία* και ότι τό μαγικό παραμύθι όρίζεται όχι σέ σχέση με τήν πλοκή (μεταβλητά στοιχεία) αλλά με τή σύνθεσή του (σταθερά στοιχεία). Και άφού διαπίστωση τήν ένιαία σύνθεσή τους, δέν είχα παρά να αναζητήσω τά αίτια αυτού του φαινομένου. Τό γεγονός ότι αυτά τά αίτια δέν ένυπάρχουν σέ νόμους τυπικούς και αιώνιους αλλά θά έπρεπε να τά αναζητήσω στις πρώτες φάσεις τής ιστορίας ή όπως προτιμούν να τήν ονομάζουν προιστορία, δηλαδή σέ εκείνο τό στάδιο εξέλιξης τής ανθρώπινης κοινωνίας πού είναι αντικείμενο μελέτης τής έθνογραφίας και τής έθνολογίας, φυσικά μου ήταν ξεκάθαρο από τήν άρχή». 'Αλλά πού άδιάσειστη άπόδειξη άποτελεί τό βιβλίο του *Οι ρωσικές άγροτικές γιορτές*, (Russkie agrarnye prazdniki 1963) στό όποιο χρησιμοποίησε άκριβώς τήν ίδια μέθοδο τής μορφολογικής ανάλυσης των δεδομένων και κατέληξε στό συμπέρασμα ότι «όλες οι σπουδαιότερες άγροτικές γιορτές άποτελούνται από ταυτόσημα στοιχεία διαφορετικά όργανωμένα». Τέλος, με έμφαση επανέρχεται στό θέμα και τονίζει ότι τή μορφολογική ανάλυση τή θεωρεί άπαραίτητη προϋπόθεση όχι μόνο για τήν ιστορική έρμηνεία αλλά και για τή λογοτεχνική κριτική άξιολόγηση (σ. 222): «'Αν, γράφει, για τά βιβλία του, ή *Μορφολογία του παραμυθιού*, άποτελεί τό πρώτο μέρος μιας ευρύτερης έρευνας και οι *Ιστορικές ρίζες των μαγικών παραμυθιών*, τό δεύτερο, τό τρίτο μέρος θά τό άποτελούσε ή λογοτεχνική άξιολόγηση».

πού βρίσκεται στή βάση των μαγικών παραμυθιών, ύπάρχει στό υπόστρωμα των πλοκών, κάτι σαν σκελετός». Και καταλήγει: «'Ενώ ο φιλόσοφος θά θεωρεί ως σωστά (άκριβή) τά γενικά κριτήρια πού ανταποκρίνονται στό ένα ή στό άλλο φιλοσοφικό σύστημα, ο έπιστήμονας θά θεωρεί άκριβή και σωστά τά κριτήρια εκείνα πού αντιπροσωπεύουν τό άποτέλεσμα τής μελέτης του συγκεκριμένου ύλικού».

'Αλλο ένα θέμα πού συζητά ο Πρόπ είναι τό επίμαχο θέμα τής μορφής και του περιεχομένου: «Για τή μορφή και τό περιεχόμενο», γράφει, «ως γενικές φιλοσοφικές έννοιες μπορούμε να συζητάμε κατά βούληση, μά οι συζητήσεις θά αποβαίνουν άγονες αν άρχικός στόχος θά είναι μόνο ή μορφή και τό περιεχόμενο γενικά χωρίς συγκεκριμένη αναφορά σέ όλη τήν ποικιλία του ύλικού» (σ. 220). 'Αντιμεταπίζοντας τό πρόβλημα από αυτή τή θέση, δηλαδή τή μορφή και τό περιεχόμενο στό συγκεκριμένο ύλικό των μαγικών παραμυθιών και του φορέα τους, πού είναι ο λαός κάθε χώρας, καταλήγει στό συμπέρασμα: «'Η σύνθεση (μορφή) και τό περιεχόμενο (πλοκή) είναι άξεχώριστα, τό περιεχόμενο δέν μπορεί να ύπάρξει έξω από τή σύνθεση και ή σύνθεση χωρίς τό περιεχόμενο. Ξεκινώντας από τό ύλικό μας, διαπιστώσαμε ότι μορφή και περιεχόμενο είναι άξεχώριστα».

Σχετικά με τή μέθοδο και τό αντικείμενο τής μελέτης του, ο Πρόπ ύποστηρίζει ότι ή μέθοδός του δέν ύπήρξε άπόρροια άφηρημένης σύλληψης αλλά καρπός τής ανάλυσης του συγκεκριμένου ύλικού των ρώσικων μαγικών παραμυθιών. Δέν συνέλαβε πρώτα τή μέθοδο και μετά αναζήτησε τό ύλικό πάνω στό όποίο θά τήν έφάρμοζε, ως λαογράφος πού ήταν. 'Αμεσο αντικείμενο έρευνας είχε τό παραμύθι και όχι π.χ. τους μύθους των προγόνων. «Τό σχήμα όμως πού άποκαλύφθηκε από τή μελέτη τής μορφής αυτού του ύλικού, δέν είναι», τονίζει, «ένα άρχέτυπο, ούτε άνακατασκευή ενός παραμυθιού πού δέν ύπήρξε ποτέ, αλλά τό ένιαίο σχήμα

Εύαγγελή Α. Ντάτοη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η μέθοδος και τό ύλικό

«'Ημουν άπόλυτα πεπεισμένος ότι ο γενικός τύπος πού στηρίζεται στους μετασχηματισμούς, διαπερνά όλα τά όργανικά όντα και μπορεί εύκολα να παρατηρηθεί σέ όλα τά σημεία όποιασδήποτε ένδιάμεσης τομής».

Γκαϊτε

Και πρώτα άς δοϋμε τί μορφή θά πάρει ή έργασία μας. 'Όπως αναφέραμε στην εισαγωγή, αυτή ή μελέτη είναι άφιερωμένη στα μαγικά παραμύθια. 'Ως αναγκαία ύπόθεση έργασίας θεωρούμε ότι τά μαγικά παραμύθια άποτελούν ξεχωριστή κατηγορία. Μαγικά παραμύθια έννοούμε ως τώρα εκείνα πού σημειώνονται από τον 'Ααρνε με τους αριθμούς 300-749. Αυτός ο όρισμός είναι τεχνητός μά πού κάτω θά έχομε τήν ευκαιρία να τά προσδιορίσουμε με περισσότερη άκρίβεια, με βάση τά συμπεράσματα στα όποια θά έχομε καταλήξει. Θά

άντιπαραβάλουμε λοιπόν αυτά τά παραμύθια, τις πλοκές τους και για τό σκοπό αυτό συγκρίνοντας θά ξεχωρίσουμε τά συστατικά τους μέρη με έπιμέρους έπεξεργασίες, συστατικά πού θά μας χρησιμεύσουν ως βάση για τή σύγκρισή τους. Θά προκύψει μία μορφολογία του παραμυθιού δηλαδή περιγραφή συστατικών μερών και των σχέσεων μεταξύ τους και με τό σύνολο.

'Αλλά με ποιά μέθοδο μπορούμε να πετύχουμε μία άκριβή περιγραφή του παραμυθιού;

'Ας παραβάλουμε τις παρακάτω περιπτώσεις:

1. 'Ο βασιλιάς δίνει σ' έναν άξιωματούχο έναν άετό. 'Ο άετός τόν μεταφέρει σ' άλλο βασίλειο.

2. 'Ο παππούς δίνει στόν Σουτσένκο ένα άλογο. Τό άλογο τόν μεταφέρει σ' άλλο βασίλειο.

3. 'Ο μάγος δίνει στόν 'Ιβάν μία βάρκα. 'Η βάρκα τόν μεταφέρει σ' άλλο βασίλειο.

4. 'Η κόρη του βασιλιά δίνει στόν 'Ιβάν ένα δαχτυλίδι. Μέ τό δαχτυλίδι καλεί τά παλικάρια του πού τόν μεταφέρουν σ' άλλο βασίλειο.

Στίς περιπτώσεις πού αναφέραμε έχουμε μεγέθη σταθερά και μεγέθη μεταβλητά. 'Αλλάζουν τά όνόματα (καί μαζί τους τά χαρακτηριστικά) τών προσώπων μά όχι οί πράξεις ή λειτουργίες τους και έπομένως μπορούμε νά συμπεράνουμε πώς στό παραμύθι, συχνά ή ίδια πράξη αποδίδεται σέ διαφορετικά πρόσωπα. Αυτό μάς παρέχει τή δυνατότητα νά μελετήσουμε τό παραμύθι *σύμφωνα μέ τίς λειτουργίες τών προσώπων*.

Θά πρέπει νά προσδιορίσουμε σέ ποιο βαθμό αυτές οί λειτουργίες θά είναι πράγματι σταθερά μεγέθη, πού επαναλαμβάνονται δηλαδή στό παραμύθι. 'Η θέση όλων τών άλλων προβλημάτων θά εξαρτηθεί από τή λύση του πρώτου: πόσες λειτουργίες συναντούμε στό παραμύθι; 'Η έρευνά μας θά αποδείξει πώς ή επαναληπτικότητα τών λειτουργιών είναι έκπληκτική. 'Ετσι και ή γριά μάγισσα και ή χιονάνθρωπος και ή άρκούδα και τό πνεύμα του δάσους και τό κεφάλι της φοράδας ύποβάλλουν σέ δοκιμασία τήν προγονή και τήν ανταμείβουν. Συνεχίζοντας τίς παρατηρήσεις μας ανακαλύπτουμε πώς τά πρόσωπα του παραμυθιού, άρκετά διαφορετικά μεταξύ τους μπορούν νά *πραγματοποιούν* συχνά τήν ίδια πράξη. Καί ό τρόπος όμως μέ τόν όποιο συντελείται ή λειτουργία μπορεί νά αλλάξει, έκφράζει άρα ένα μέγεθος μεταβλητό.

'Ο χιονάνθρωπος ένεργει διαφορετικά από τήν γριά μάγισσα. Μά ή πράξη του καθεαυτή είναι μέγεθος σταθερό. Γιά τήν ανάλυση του παραμυθιού λοιπόν σημαντικό είναι *τί κάνουν* τά πρόσωπα και όχι *ποιός* και πώς ένεργεί, αυτά τά τελευταία προβλήματα έχουν έπουσίωδη χαρακτήρα. Οί λειτουργίες τών προσώπων είναι έκφραση εκείνων τών συστατικών στοιχείων πού μπορούν νά αντικατασταθούν από τά «μοτίβα» του Veselovskij ή από τά «στοιχεία» του Bedier. 'Ας θυμηθούμε ότι ή επαναληπτικότητα τών λειτουργιών και τά διαφορετικά πρόσωπα πού τίς εκτελούν από καιρό είχαν προσεχθεί από τούς ιστορικούς τών θρησκευιών στους μύθους και στίς δοξασίες ενώ δέν είχαν προσεχθεί από τούς μελετητές του παραμυθιού (Βούντ, Νεγκελέιν).¹ 'Οπως τά χαρακτηριστικά και οί λειτουργίες τών θεών περνούν από τόν ένα στόν άλλο και τελικά καταλήγουν στους χριστιανούς άγιους, άκριβώς μέ τόν ίδιο τρόπο μεταφέρονται οί λειτουργίες από τό ένα στό άλλο πρόσωπο τών παραμυθιών. Προκαταβολικά μπορούμε νά πούμε πώς οί λειτουργίες είναι έξαιρετικά περιορισμένες και τά πρόσωπα έξαιρετικά πολλά. Αυτό εξηγεί τήν αντίφατικότητα τών παραμυθιών. 'Η έξαιρετική ποικιλία τους και ή γραφική έτερογένεια από τήν μία πλευρά και από τήν άλλη ή εξίσου έκπληκτική ένότητα της μορφής και της επαναληπτικότητας.

Οί λειτουργίες τών προσώπων αντιπροσωπεύουν λοιπόν τά βασικά στοιχεία του παραμυθιού και είναι έκείνες πού πρέπει νά έρευνησουμε πρώτα πρώτα.

1. W. WUNDT, Völkpsychologie, vol. II, parte I: Mythus und Religion; J.V. NEGELEIN, Germanische Mythologie. 'Ο Negelein δημιουργεί τόν άρκετά αίνιγματικό όρο "Depossedierete Gottheiten".

Γιά νά ξεχωρίσουμε τίς λειτουργίες είναι ανάγκη νά μπορούμε νά τίς όρίσουμε και οί όρισμοί θά πρέπει νά ξεκινούν από δύο σημεία: από τό ένα μέρος σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά λάβουμε ύπόψη μας τό πρόσωπο πού ένεργεί. 'Ο όρισμός θά συνίσταται σχεδόν πάντοτε σέ ένα όνομα δηλωτικό της πράξης (άπαγόρευση, έρώτηση, φυγή κ.λπ.). 'Από τό άλλο ή πράξη δέν θά μπορεί νά όριστεί χωρίς αναφορά στην θέση της στην εξέλιξη της αφήγησης. 'Εκείνο πού πρέπει νά προσεχθεί είναι ή σημασία μιας δεδομένης λειτουργίας στό γίνεσθαι της διήγησης.

'Ετσι άν ό 'Ιβάν παντρεύεται τήν κόρη του βασιλιά αυτό δέν πρέπει καθόλου νά συσχετιστεί μέ τό γάμο του πατέρα μέ τή χήρα μέ τά δύο κορίτσια. 'Ας δούμε άλλο ένα παράδειγμα: άν στή μία περίπτωση ό ήρωας παίρνει από τόν πατέρα εκατό ρούβλια και μέ αυτό τό ποσό αγοράζει μία γάτα πού προλέγει τό μέλλον και στην άλλη ανταμείβεται μέ χρήματα γιά ένα από τά κατορθώματά του, και έτσι τελειώνει τό παραμύθι, βρισκόμαστε μπροστά σέ διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, άν και πρόκειται γιά τήν ίδια πράξη (μεταβίβαση χρήματος). Κατά κάποιο τρόπο, πράξεις ταυτόσημες μπορούν νά σημασιοδοτηθούν διαφορετικά και αντίθετα. 'Ως λειτουργία έννοούμε τήν *ένέργεια ενός προσώπου πού όρίζεται μέσα από τήν όπτική της σημασίας της στην εξέλιξη τών γεγονότων*.

Τά αποτελέσματα τών παρατηρήσεών μας μπορούν νά συνοψιστούν ως εξής:

I. Τά σταθερά στοιχεία τών παραμυθιών είναι οί λειτουργίες τών προσώπων ανεξάρτητα από τήν ταυτότητα του προσώπου πού δρᾶ και του τρόπου δράσης. Αυτές αποτελούν τά βασικά συστατικά στοιχεία τών παραμυθιών.

II. 'Ο αριθμός τών λειτουργιών πού συναντούμε στό παραμύθι είναι περιορισμένος.

'Από τή στιγμή πού θά απομονώσουμε τίς λειτουργίες μπαινει τό πρόβλημα πώς αυτές συνδυάζονται μεταξύ τους και μέ ποιά σειρά τίς συναντούμε. 'Ας δούμε λοιπόν τήν άλληλουχία τους. Σύμφωνα μέ μερικούς αυτή είναι τυχαία. 'Ο Βεσελόφσκι ύποστηρίζει: «'Η επιλογή της *διάταξης* τών θήλων και τών συγκρούσεων (παραδείγματα μοτιβών) προϋποθέτει μία *έλευθερία* επιλογής». 'Ακόμη πίο αποφασιστικά έκφράζεται ό Σκλόβσκι: «Είναι τελείως άκατανόητο γιά ποιο λόγο στίς περιπτώσεις σύγχυσης θά πρέπει νά διατηρήσουμε τήν *τυχαία* (ή πλάγια γραφή είναι του Σκλόβσκι) άλληλουχία τών μοτιβών. Στίς μαρτυρικές καταθέσεις άκριβώς ή άλληλουχία τών γεγονότων είναι εκείνη πού άλλοιώνεται πίο πολύ». Αυτή ή αναφορά στίς μαρτυρικές καταθέσεις είναι άρκετά άτυχη. 'Αν πράγματι οί μάρτυρες άλλοιώνουν τήν άλληλουχία, ή κατάθεσή τους θά είναι άσυνάρτητη ή άλληλουχία όμως τών γεγονότων έχει τούς δικούς της νόμους, όπως τούς έχουν οί λογοτεχνικές αφήγησης και οί όργανικοί σχηματισμοί. Μία κλοπή δέν μπορεί νά συμβεί πριν από τήν παραβίαση. 'Οσον άφορᾶ τέλος τό παραμύθι, αυτό έχει τούς δικούς του νόμους, τελείως ειδικούς και ξεχωριστούς. 'Οπως θά δούμε πίο κάτω ή άλληλουχία τών στοιχείων είναι πάντοτε ή ίδια και ή δυνατότητα παραλλαγών έχει πολύ περιορισμένα όρια πού μπορούν ώστόσο νά εξακριβωθούν μέ άκριβή. Φτάνουμε έτσι στην τρίτη βασική θέση της έρευνάς μας θέση, πού παρακάτω θά αναπτυχθεί και θά αποδειχτεί.

III. 'Η άλληλουχία τών λειτουργιών είναι πάντοτε ίδια. Σχετικά μέ τούς συνδυασμούς τους πρέπει καταργή νά πούμε πώς οί λειτουργίες είναι άρκετά σχοινοτενείς γιά νά εμφανίζονται σέ όλα τά παραμύθια. Αυτό

βέβαια δέν επηρεάζει καθόλου τούς νόμους τής άλλουχίας τών λειτουργιών, άφου ή έλλειψη μερικών δέν μεταβάλλει τή σειρά τών άλλων. Θα έχουμε τήν εύκαιρία νά σταθοϋμε κι άλλο σ' αυτό τό φαινόμενο· γιά τήν ώρα θά άσχοληθοϋμε μέ τούς συνδυασμούς μέ τήν άκριβή έννοια του δρου. 'Η ίδια ύφή του προβλήματος μάς οδηγεί στό νά σχηματίσουμε τήν ύπόθεση πώς άπό τήν στιγμή πού θά ξεχωρίσουμε τίς λειτουργίες θά είναι δυνατόν νά καθορίσουμε ποιά παραμύθια αποτελούνται άπό τίς ίδιες λειτουργίες. Αύτά τά παραμύθια μπορούν νά θεωρηθοϋν «μονοτυπικά». Μέ αύτή τήν προϋπόθεση θά μπορούμε νά συντάξουμε ένα κατάλογο τών τύπων πού δέν θά στηρίζεται στά χαρακτηριστικά τής πλοκής, τά όποια είναι άρκετά άσαφή και άπροσδιόριστα, αλλά σέ δομικά στοιχεία πού θά έχουμε ξεχωρίσει σέ άκρίβεια. Αυτό φαίνεται πράγματι δυνατό αλλά άν προχωρήσουμε πέρα άπό τή σύγκριση τών δομικών τύπων μεταξύ τους προβάλλει ένα φαινόμενο τελείως άπροσδόκητο: οί λειτουργίες δέν μπορούν νά χωριστοϋν σέ κατηγορίες πού νά άποκλείει ή μία τήν άλλη. Αυτό τό φαινόμενο θά φανεί πολύ συγκεκριμένα στό έπόμενο και στό τελευταίο κεφάλαιο.

Μπορούμε λοιπόν νά τό άποσαφηνίσουμε: άν χαρακτηρίσουμε μέ τό γράμμα Α τή λειτουργία πού κατέχει πάντοτε τήν πρώτη θέση και μέ τό γράμμα Β τή λειτουργία πού όπου υπάρχει τήν άκολουθεί πάντοτε άμέσως όλες οί λειτουργίες του μαγικού παραμυθιού διατάσσονται σέ μία μόνο άφηγηματική γραμμή χωρίς νά άποβάλλεται καμία άπό τή σειρά άποκλείοντας ή μία τήν άλλη ή νά βρίσκεται σέ αντίφαση μαζί της. Αυτό είναι ένα συμπέρασμα πού δέν μπορούμε νά τό λάβουμε άπόλυτα ύπόψη μας. Στην πραγματικότητα θά περιμέναμε πώς εκεί όπου εμφανίζεται ή λειτουργία Α δέν είναι δυνατό νά βρεθοϋν όρισμένες λειτουργίες πού ανήκουν σέ άλλες διηγήσεις, θά περιμέναμε δηλαδή νά έχουμε διαφορετικές σειρές. 'Αντίθετα θά πετύχουμε μία μόνο γιά όλα τά μαγικά παραμύθια. Αύτά λοιπόν είναι μονοτυπικά και οί συνδυασμοί τούς όποιους ύπαινηχθήκαμε αντιπροσωπεύουν ύπό-τύπους. 'Από πρώτη ματιά αυτό τό συμπέρασμα φαίνεται περίεργο άκόμη και παράδοξο αλλά μπορεί νά έλεγχθει μέ πιό άκριβή τρόπο. Αύτή ή μονοτυπικότητα παρουσιάζει πιό σύνθετο τό πρόβλημα, στό όποιο θά πρέπει νά επανέλθουμε άκόμη λίγο και θά προκαλέσει μία όλόκληρη σειρά άπό ζητούμενα.

Φτάνουμε λοιπόν στην τέταρτη βασική θέση τής έρευνας μας.

IV. "Όλα τά μαγικά παραμύθια έχουν μονοτυπική δομή.

Περνάμε τώρα στην έκθεση του ύλικού και μάλιστα στην εξέταση και τήν επίμερους επεξεργασία αυτών τών θέσεων. Θέλουμε νά υπενθυμίσουμε πώς ή μελέτη του παραμυθιού θά πρέπει νά έχει ως άρχή (και άπό τέτοια άρχή διέπεται ούσιαστικά αύτή ή μελέτη) τήν τυπική επαγωγική μέθοδο, δηλαδή ξεκινάμε άπό τή μελέτη του ύλικού γιά νά φτάσουμε στά συμπεράσματα. 'Η διαπραγμάτευση όμως του ύλικού μπορεί νά ακολουθήσει αντίθετη σειρά γιατί γιά τόν αναγνώστη είναι πιό εύκολο νά ακολουθήσει τήν άνάπτυξη του θέματος όταν ήδη γνωρίζει τά γενικά βασικά χαρακτηριστικά του.

"Όμως πριν άρχίσουμε τήν επεξεργασία είναι άπαραίτητο νά όρίσουμε πάνω σέ ποιό ύλικό θά δουλέψουμε.

"Ίσως άπό πρώτη ματιά θά φανεί αναγκαίο ότι θά πρέπει νά προσφύγουμε σέ όλο τό ύπάρχον ύλικό, μά δέν έχουν έτσι τά πράγματα. 'Αφού αναλύουμε τό πα-

ραμύθι σύμφωνα μέ τίς λειτουργίες τών προσώπων, ή εξέταση καινούριου ύλικού μπορεί νά σταματήσει τήν στιγμή πού θά διαπιστώσουμε ότι αυτό δέν μάς δίνει τή δυνατότητα νά ανακαλύψουμε νέες λειτουργίες. Βέβαια ό έρευνητής όφείλει νά έρευνησει μία μεγάλη ποσότητα ύλικού έλέγχου. 'Αλλά δέν ύπάρχει κανένας λόγος νά τό χρησιμοποιήσει όλο κατά τήν επεξεργασία. Συμπεραίνουμε άρα πώς 100 παραμύθια αντιπροσωπεύουν κάτι παραπάνω άπό ίκανοποιητικό αριθμό.

'Από τή στιγμή πού ό μελετητής θά είναι άδύνατο νά ξεχωρίσει νέες λειτουργίες θά μπορεί νά συνεχίσει τήν έρευνα σέ διαφορετικό επίπεδο (σύνταξη καταλόγου πλήρη κατάταξη, ιστορική μελέτη). 'Αλλά άν είναι δυνατόν νά όρίσουμε τήν ποσότητα του ύλικού, αυτό δέν σημαίνει ότι ή έπιλογή μπορεί νά είναι αυθαίρετη. 'Αντίθετα μάλιστα θά πρέπει νά υιοθετηθεί ένα έξωτερικό κριτήριο. 'Ας πάρουμε τήν συλλογή του 'Αφανάσιφ άρχίζοντας τή μελέτη άπό τόν αριθμό 50 (ό όποιος κατά τόν συντάκτη αντιπροσωπεύει τό πρώτο μαγικό παραμύθι τής συλλογής) και άς συνεχίσουμε ως τόν αριθμό 151.

Αύτή ή όριοθέτηση του ύλικού θά προκαλέσει χωρίς άμφιβολία πολλές αντιρρήσεις όμως είναι δικαιολογημένη σέ θεωρητικό επίπεδο. Γιά νά έχουμε όμως πιαύτερη δικαίωση θά είναι αναγκαίο νά έξαρτήσουμε τό θέμα άπό τό βαθμό τής επαναληπτικότητας τών φαινομένων του παραμυθιού. 'Εάν αύτή ή επαναληπτικότητα είναι μεγάλη μπορούμε νά ανατρέξουμε σ' ένα καθορισμένο ύλικό, άν είναι περιορισμένη αυτό είναι άδύνατο. 'Αλλά ή επαναληπτικότητα τών βασικών δομικών στοιχείων, όπως θά δοϋμε, είναι άνώτερη άπό κάθε προσδοκία και γι' αυτό άπό θεωρητική άποψη είναι θεμιτό νά έξετάσουμε ένα περιορισμένο αριθμό δειγμάτων. Σέ πρακτικό επίπεδο αυτός ό περιορισμός τής ποσότητας του ύλικού είναι δικαιολογημένος άπό τό γεγονός ότι ή προσφυγή σέ μία τόσο μεγάλη ποσότητα ύλικού θά μεγάλωνε ύπερβολικά αυτόν τόν τόμο. 'Εκείνο πού ενδιαφέρει δέν είναι τόσο ή ποσότητα τών ντοκουμέντων αλλά ή ποιότητα τής επεξεργασίας τους. 'Εκατό παραμύθια είναι τό ύλικό τής δουλειάς μας, τό υπόλοιπο είναι ύλικό έλέγχου και παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον μόνο γιά τόν ειδικό έρευνητή.

Μετάφραση: Εύαγγελή Α. Ντάτση

Κυκλοφορεί το 6ο τεύχος
με αφιέρωμα στην ενότητα

ΦΥΛΛΑΔΙΟ
ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

ΣΤΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ - ΣΕ ΣΥΝΟΙΚΙΑΚΑ ΠΕΡΙΜΕΤΡΑ
ΣΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑΚΑ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ 8219 175

- Γιά τήν έννοια τής ενότητας
- Ενότητα και στρατηγικές συμμαχιών στο διεθνές κίνημα
- Ελληνική άριστερα Αποψεις και πρακτικές γιά τήν ενότητα
- Εθνική Λαϊκή Ενότητα
- Να βαθυνουν οι διασπασεις
- Γιά τήν ενότητα σημερα

- Αμερικανικές Βασεις Απ το 53 στο 83
- ΠΑΣΟΚ και ολοκληρωτισμος
- ΠΑΣΟΚ Ειδικότερα στοιχεία τής πορείας του
- Η διασπαση του 76 στο ΠΑΣΟΚ

ΚΙΗΜΕΝΑ Κ. Ανθρακωπολης - Γ. Δημητρίου
Α. Ελφραντης - Σ. Γιαγγιλιος - Ο. Καλομυλος
Γ. Καταρος - Γ. Παλιμακος - Δ. Σιλλος
Α. Τσιολος - Α. Τσουβανος - Β. Χοιραρος

Δημήτρης Γληνός, «"Απαντα»

Έκδοτική φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις: Φίλιππος Ήλιου, τόμ. Α' (1898-1910), τόμ. Β' (1910-1914), «Θεμέλιο», Αθήνα 1983

Κανονικά, δηλαδή μέσα σέ ένα διαφορετικό πολιτισμικό κλίμα, μιά έκδοση σάν αυτή που θά σχολιάσουμε εδώ, θά αποτελούσε, βέβαια, αξιοσημείωτο γεγονός, αλλά θά ήταν και αυτόνομη άναμενόμενη. Γιά τά ελληνικά πράγματα όμως, ούτε αυτόνομη είναι, ούτε άναμενόμενη είναι έκπληξη. Έκπληξη — και πολύ ευχάριστη μάλιστα — είναι πρώτα ή ίδια ή πραγματοποίησή της: άποτελεί κατάληξη μιάς διαδικασίας που άρχισε τό 1965 και συνεχίστηκε παρά τίς εθνικές περιπέτειες της τελευταίας εικοσαετίας και τίς διεργασίες που σημειώθηκαν στό χώρο της ελληνικής Αριστεράς. Ύστερα, είναι έκπληκτικό ότι τό προσωπικό άρχείο μιάς προσωπικότητας όπως ό Δημήτρης Γληνός που γνώρισε άλλεπάλληλες διώξεις, φυλακίσεις και έξορίες διασώθηκε μέ τέτοια πληρότητα ώστε νά επιτρέπει τήν έκδοση αυτή.

Άλλά αυτά, επιτέλους, είναι συνδρομές της τύχης, άποτέλεσμα της

πρόνοιας του Γληνού, άποδείξεις άγάπης, φροντίδας και έπιμονής των οικείων του και του έπιμελητή της έκδοσης: φαινόμενα σπάνια στους καιρούς μας αλλά χωρίς άμεση σχέση μέ τήν επιστημονική άξια του έργου. Έκείνο που περισσότερο προκαλεί τήν ευχάριστη έκπληξη είναι ή σύνθεσή του, ή μεθοδολογία που υιοθετήθηκε και ή ποιότητα της εργασίας που συντελείται. Έδώ δημιουργείται προηγούμενο που άκόμη κι άν θεωρηθεί δύσκολο νά άποτελέσει γρήγορα τόν κανόνα γιά άνάλογες εργασίες, παρέχει ώστόσο ένα μέτρο γιά τήν άποτίμησή τους. Γιατί ό έπιμελητής χρειάστηκε νά πάρει αποφάσεις που από τή μιά μεριά τοποθετούν τά προβλήματα γιά τίς συνολικές εκδόσεις προσωπικών έργων και από τήν άλλη καθορίζουν όρισμένες άρχές γιά τήν αντιμετώπισή τους.

Ή έλλειψη — άπ' όσο γνωρίζω — άνάλογων εργασιών (τουλάχιστο γιά τήν εποχή και τόν πολιτισμικό

χώρο όπου άνήκει ό Γληνός) επιβάλλει μιά προσεκτική συζήτηση των λύσεων που προκρίθηκαν εδώ, και της έκδοτικής μεθοδολογίας που ακολουθείται. Γιατί — γιά νά μείνουμε στους μεγάλους του εκπαιδευτικο-κοινωνικού δημοτικισμού — τά "Απαντα του Μανόλη Τριανταφυλλίδη (ιδιαίτερα έπιμελημένη έκδοση μέ τή φροντίδα των στελεχών του Νεοελληνικού Ίνστιτούτου της Θεσσαλονίκης) περιέχουν μόνο τά δημοσιευμένα έργα και δέν είναι ύπομνηματισμένα. Του Άλέξανδρου Δελμούζου διαθέτουμε μόνο τή συγκέντρωση (στό *Μελέτες και Πάρεργα*) κάποιων σκόρπιων μικρών δημοσιευμάτων, που κι αυτά τά είχε επιλέξει ό ίδιος ό συντάκτης τους, και έκδόθηκαν μετά τό θάνατό του χωρίς ύπομνηματισμό. Ή άλληλογραφία του Τριανταφυλλίδη παραμένει ανέκδοτη, ενώ του Δελμούζου έχει δημοσιευτεί σέ σώμα μόνο ένα μικρό μέρος της χάρη στή φροντίδα του Χ.Γ. Χαρίτου (*Τό Παρθεναγωγείο και τά "άθεικά" του Βόλου. Ή άλληλογραφία των πρωταγωνιστών* [Α. Δελμούζου και Δ. Σαράτη]) που όμως — δικαιολογημένα, γιά λόγους που θά γίνουν, έλπίζω, προφανείς εδώ πιά κάτω — δέν μπόρεσε νά έξαντλήσει τίς άνάγκες του ύπομνηματισμού. Άς προστεθεί, τέλος, στήν πρόχειρη αυτή άπαρίθμηση, ότι της Πηνελόπης Δέλτα (που άνήκει στήν ίδια εποχή και στό ίδιο κλίμα) διαθέτουμε μόνο τήν άλληλογραφία (μέ ύποδειγματικό ύπομνηματισμό του Παύλου Ζάννα).

Γιά τόν Γληνό ό Φίλιππος Ήλιού στοχεύει στήν πληρότητα: Τά "Απαντα θά περιλάβουν τό σύνολο των δημοσιευμάτων, τό σύνολο των ανέκδοτων κείμενων, και (σέ ξεχωριστό τόμο) τήν άλληλογραφία: οι σημειώσεις και τά ύπομνήματα του έπιμελητή είναι (και έχουμε κάθε λόγο νά πιστεύουμε ότι θά είναι και στους επόμενους τόμους) έξαντλητικά. Έτσι προκύπτει ένας τεράστιος όγκος ύλικού και μιά ιδιαίτερα δύσκολη έρευνητική εργασία τόσο γιά τόν έντοπισμό (άλλά καθώς φαίνεται και τήν ύλική πρόσκτηση) των σκόρπιων δημοσιευμάτων, όσο και γιά τή συλλογή των πληροφοριών που έντάσσονται στις σημειώσεις.

Έδώ πρέπει νά σταματήσουμε μιά στιγμή γιά νά έπιστημανθεί άκόμη μιά φορά ή άπίστευτη φτώχεια που παρατηρείται σέ έργα ύποδομής γιά τά θέματα που αναφέρονται στή νεότερη πολιτισμική μας ιστο-

ρία, καί κυρίως στίς κοινωνικο-εκπαιδευτικές της ὀψεις. Χωρίς βιογραφικά λεξικά (συνήθως ἀκόμη καί ἡ ἀναγραφή τῶν ἀκραίων βιογραφικῶν χρονολογιῶν γιά τά πρόσωπα πού δέν ὑπῆρξαν στήν πρώτη σειρά τῆς ἐπικαιρότητας ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη ἐρευνα), χωρίς μονογραφίες γιά ἄτομα, θεσμούς καί ἰδρύματα (ἐδῶ ἡ μικρή βιβλιογραφία περιορίζεται κατά κανόνα σέ δημοσιεύσεις ρητορικῶν κειμένων — ὅπως, λ.χ., οἱ ἐπικήδειοι ἢ ἐπετειακοί λόγοι) καί — σχεδόν αὐτόνοητα ὕστερα ἀπ' αὐτά — χωρίς συνθετικές ἱστορικές μελέτες, ὅποιος καταπιάνεται μέ τά θέματα αὐτά ἀναγκάζεται νά καταναλῶνει πολύ περισσότερο χρόνο ἀναζητώντας τά realia καί στό στοχασμό. Ἀλλά καί αὐτό τό στοιχειώδες στάδιο τῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας γίνεται ἀκόμη πιό δύσκολο ἀπό τήν ἀνυπαρξία ἐιδικευμένων βιβλιοθηκῶν (ὅσες ὑπάρχουν ὀφείλονται σέ κάποιες ἰδιωτικές πρωτοβουλίες καί ἀναλώσεις), τήν ἀκαταστασία τῆς μοναδικῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, μέ ἀρχεῖα πού ὅταν εἶναι δημόσια εἶναι ἀκατάτακτα ἢ καί ἀπρόσιτα (καί συχνά ἐλέγχονται ἀπό τοῦς ἐκάστοτε ἀρχαιοφύλακες σάν νά ἀποτελοῦν προσωπικό τους κτήμα) καί ὅταν εἶναι ἰδιωτικά φυλάγονται σάν νά ἀποτελοῦν ἀνεκτίμητη πηγή γιά οἰκονομικά ὀφέλη ἢ γιά δόξα. Οἱ ἐξαιρέσεις, ὅπως πάντα, ἐπιβεβαιώνουν καί ἐνισχύουν τόν κανόνα. Ἄν ἐντάξει κανεῖς σ' αὐτά καί τή συγκέντρωση ὄλων σχεδόν τῶν πηγῶν καί ὄλου τοῦ ὕλικου στήν Ἀθήνα (κάποτε καί στή Θεσσαλονίκη), καταλαβαίνει εὐκολα τήν ἀδυναμία τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἐπαρχίας (ὅπως ὁ Χ. Χαρίτος) νά καλύψουν τά κενά τῆς πληροφόρησής τους καί νά φτάσουν στά ὑψηλῆς ποιότητος ἐργα στά ὁποῖα ἀσφαλῶς στοχεύουν.

Στίς δυσκολίες αὐτές πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ ἐλλιπέστατη προετοιμασία τῶν νέων ἐπιστημόνων μας γιά ἐρευνητικό ἐργο καί γιά ἐπιστημονικές ἀνακοινώσεις. Ἐδῶ ἡ εὐθύνη τῶν πανεπιστημιακῶν δασκάλων εἶναι μεγάλη, ἀφοῦ οἱ ἀπόφοιτοι τῶν φιλοσοφικῶν μας σχολῶν κατά κανόνα δέν γνωρίζουν πῶς γίνεται μιά ἀποδελτίωση ἢ μιά βιβλιογραφική παραπομπή. Καθώς μάλιστα ἡ νεοελληνική ἐπιστημονική δεοντολογία φαίνεται νά ἀνέχεται (ἢ καί νά παραδέχεται) τήν ἀνεξέλεγκτη ἐπανάληψη στοιχείων πού προέρχονται ἀπό «δευτερογενεῖς» πηγές καί τήν ταύτιση τοῦ σχολίου μέ τήν πληροφορία, ὅποιος

θέλει νά κάμει σοβαρή δουλειά ἀναγκάζεται νά ἐπαναλαμβάνει τά στάδια τῆς βασικῆς ἐρευνας.

Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ Φίλιππος Ἡλίου ἀντιμετώπισε ὅλες αὐτές τίς δυσκολίες, οἱ ἀποφάσεις πού πήρε ὡς πρός τήν ἔκταση τοῦ ἐργου, καί οἱ λύσεις τίς ὁποῖες προέκρινε δίνουν στά Ἄπαντα τήν ἰδιαίτερη ἐπιστημονική τους διάσταση. Θά ὑπάρξουν, βέβαια — καί πρέπει νά ὑπάρξουν, γιατί εἶναι πάντα γόνιμες — καί σοβαρές συζητήσεις σέ μεθοδολογικά θέματα. Ὑποθέτω, ἄς ποῦμε, ὅτι ἡ χρονολογική κατάταξη τῶν κειμένων πού τηρεῖται σχολαστικά σέ τούτη τήν ἔκδοση — συνέπεια τοῦ αὐστηρά ἀρχαιολογικοῦ χαρακτήρα τόν ὁποῖο ἐπιδιώκεται νά ἔχει — θά προκαλέσει ἐπιφυλάξεις καί θά δημιουργήσει κάποιες δυσκολίες στή χρήση. Ὁ ἐπιμελητής δέν ἔχει ἀμφιβολίες γιά τήν ὀρθότητά της: «ἡ κατάταξη», λέει, «εἶναι, φυσικά, χρονολογική» (τόμ. Α', σελ. λ' — ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ὅταν, ὁμως, ὁ ἀναγνώστης βρῆκε γιά τό λόγο αὐτό ποιήματα τοῦ Γληνοῦ ἀνάμεσα σέ ἕναν λόγο του σέ μνημόσυνο τοῦ Βερναρδάκη (στήν καθαρεύουσα) καί σέ ἕνα σχόλιο γιά τόν *Οἰδίποδα Τύραννο* τοῦ Στέλιου Σεφεριάδη (στή δημοτική) (τόμ. Α', σελ. 106-118) δέν μπορεῖ παρά νά ἀντιμετωπίσει δυσκολίες μεταπήδησης ἀπό τό ἕνα θέμα στό ἄλλο κι ἀπό τό ἕνα κλίμα στό ἄλλο. Καί πάντως ἡ διαχρονική θεώρηση μιᾶς συγκεκριμένης πλευρᾶς τῆς προσωπικότητος τοῦ Γληνοῦ (ὅπως, λ.χ., ἡ ποιητική του δημιουργία) ἢ ἐνός θέματος (ὅπως, λ.χ., τά σχετικά μέ τό μάθημα τῶν νέων ἑλληνικῶν) θά ἀπαιτεῖ ἕνα διασπαστικό στάδιο ἀναζήτησης. Ἴσως ἕνα λεπτομερειακό εὑρετήριο (μέ πολύ ἐνορατικά καταρτισμένο λημματολόγιο) πού ἔτσι κι ἄλλιως εἶναι ἀπαραίτητο, θά μπορέσει ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔκδοση, νά διευκολύνει σημαντικά πρός τήν κατεύθυνση αὐτή. Ἄλλωστε περιμένει κανεῖς στό τέλος τοῦ ἐργου κι ἄλλα βοηθητικά στοιχεία: μιά πλήρη βιβλιογραφία (ἐτοιμασμένη κιόλας, ὅπως σημειώνεται στήν Εἰσαγωγή, στό μέγιστο μέρος της, «ὑποδειγματικά» ἀπό τήν Αἰκατερίνη Ἀσδραχά), ἕνας «χρονολογικός πίνακας» (τά βιογραφικά στήν Εἰσαγωγή εἶναι — σκόπιμα, κατά τόν ἐπιμελητή — ἰδιαίτερα περιορισμένα) κ.ἄ.

Ἐνα δευτερο σημεῖο πού θά μπορούσε νά ὀδηγήσει σέ κάποιες συζητήσεις εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στά κείμενα πού ἐντάσσονται στό

κύριο σῶμα τοῦ ἐργου καί σέ ἐκεῖνα πού συναποτελοῦν τά Παραρτήματα κάθε τόμου. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ἡ διάκριση εἶναι προφανής, ἄλλοτε ὁμως, θά ἦταν, ἴσως, χρήσιμο καί ἐνδιαφέρον νά γνωρίζουμε τό σκεπτικό πού ὀδήγησε σέ τούτη ἢ σέ ἐκείνη τήν ἐνταξή. Πάντως, ἀφοῦ μιλήσαμε γιά διαστάσεις, ἦν ὑπαρξή τῶν Παραρτημάτων καί μόνη της δημιουργεῖ δυσκολίες στή χρονολογική θεώρηση στήν ὁποία ἀποβλέπει ὁ ἐπιμελητής. Ἡ ξεχωριστή (στό τέλος τοῦ ἐργου) ἔκδοση τῆς Ἀλληλογραφίας, θά εἶναι ἕνα τρίτο στοιχεῖο στό ὁποῖο θά πρέπει νά ἀναφέρεται κανεῖς, προκειμένου νά ἔχει πλήρη χεῖρας.

Ὅλα αὐτά — ἐπιμένω — δέν ἀποτελοῦν μειονεκτήματα τῆς ἔκδοσης. Ὅποιαδήποτε ἄλλη λύση κι ἂν εἶχε προκριθεῖ θά ὑπῆρχαν ἐπιφυλάξεις καί ἀντιρρήσεις, καί τό στοιχεῖο τῆς ἐκδοτικῆς αὐθαιρεσίας θά ἦταν ἴσως πολύ μεγαλύτερο. Ἄν ἐπισημαίνονται ἐδῶ αὐτά τά σημεῖα εἶναι ἀκριβῶς γιατί εἶναι, ὅπως εἶπα, ἡ πρώτη φορά πού μᾶς ἐπιτρέπεται νά συζητήσουμε τέτοια μεθοδολογικά θέματα μέ βάση ἕνα ἐργο πού καταρτίζεται μέ τάση φρόνησης, ἐπιμέλειας καί συστηματικότητας.

Πέρα ὁμως ἀπό τούτα τά γενικά ἐκδοτικά, οἱ δύο πρώτοι τόμοι τῶν Ἀπάντων, ἂν δέν ἐπιτρέπουν ἀκόμη νά μιλήσουμε γιά μιά ἀναθεώρηση καί ὀλοκλήρωση τῆς κοινῆς ἐντύπωσης γιά τήν προσωπικότητα τοῦ Γληνοῦ, δίνουν στόν καθένα

μας τήν ευκαιρία νά ανακαλύψει νέες διαστάσεις στά θέματα πού τόν άπασχολοῦν, νά επιβεβαιώσει ἢ νά μεταβάλλει κάποιες ὑποθέσεις του, νά ἐπισημάνει χαρακτηριστικά παράλληλα φαινόμενα. Ἔτσι, ἄς ποῦμε, προκειμένου γιά τήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης μποροῦν νά γίνουν μερικές ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις σχετικά μέ τίς στάσεις καί τίς ἀντιδράσεις τῶν δασκάλων πού προσπάθησαν νά «μεταρρυθμίσουν» τό σύστημα μέσα ἀπό τή σχολική πράξη. Γιατί καί ὁ Γληνός στό μικρό σχετικά διάστημα πού ὑπηρέτησε — στήν ἀρχή τῆς σταδιοδρομίας του — καθηγητής σέ σχολεῖα, ἀγανάκτησε μέ τίς ἴδιες νοστοπρίες καί προχώρησε σέ ἴδιες λύσεις ὅπως καί οἱ ἄλλοι «μεταρρυθμιστές». Ὅταν σέ μιά στιγμή καταγράφει τήν ἀπογοήτευση του σημειώνοντας πρόχειρα σ' ἕνα χαρτί «Ὅλο μου τό εἶναι διαμαρτύρεται» (τόμ. Α', σελ. 120) ἀντιδρᾷ ὅπως ἀντέδρασαν ὁ Δελμούζος καί ὁ Κουντουρᾶς ὅταν ἤρθαν γιά πρώτη φορά σέ ἐπαφή μέ τή σχολική πραγματικότητα: «Κλείστε τά σχολεῖα», θά φωνάζει ὁ Κουντουρᾶς, διαπιστώνοντας ἀπό ἄμεση ἐμπειρία πόσο κακή ἀγωγή προσφέρεται σ' αὐτά, καί ὁ Δελμούζος θά παρομοιάσει τό Σχολεῖο του μέ «Κρυφὸ Σχολεῖο».

Ἄλλά ὁ Γληνός εἶχε τήν ευκαιρία νά δουλέψει σέ σχολεῖα τοῦ «Ἐξω Ἑλληνισμοῦ» (στή Λήμνο τό 1903-1904, στά Βουρλά τό 1905-1906 καί στή Σμύρνη τό 1906-1908) καί συνεπῶς — ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἄλλους δύο — ἀδέσμευτος ἀπό τήν ἰδιαίτερα καταπιεστική κρατική κυριαρχία. Τοῦ ἦταν ἔτσι πῶς εὐκόλο νά καινοτομήσει (χωρίς αὐτό νά σημαίνει πῶς δέ γνώρισε κι ἐκεῖνος τελικά τόν κατατρεγμό) καί νά διαπιστώσει τήν καταλυτική ἐπίδραση τοῦ συγκεντρωτισμοῦ: Τό 1911 θά παρατηρήσει πῶς «Ἡ ἑλληνική παιδεία στήν Τουρκία ἔχοντας[...] ἕνα πολῦτιμο μέ τό μέρος της ἀγαθό, τήν ἀποκέντρωση, ὄχι μόνο δέν ἔμεινε ὀργανικά καθόλου πίσω ἀπό τήν παιδεία τοῦ ἐλεύθερου κράτους, μά καί σέ μερικά σημεία προπορεύτηκε[...]. Καί ἀπό τήν ἀποκέντρωση τῆς σχολικῆς διοίκησης στήν Τουρκία ἤμποροῦμε νά ἐλπίζουμε καί πολλά ἀκόμα ἀγαθὰ γιά ὅλη τήν ἑλληνική παιδεία» (τόμ. Β', σελ. 76). Ἄν δέν κάνα λάθος, ὅμως, (κι ἂν τό περιεχόμενο τῶν ἐπόμενων τόμων δέν διαψεῦσει τήν ἐντύπωση) ὁ Γληνός, ὅταν ἀργότερα ἀσχολήθηκε μέ τά ὀργανωτικά

τῆς ἐκπαίδευσης, δέν συνέβαλε τελικά στόν κλονισμό τοῦ συγκεντρωτισμοῦ.

Πάντως στά λίγα αὐτά χρόνια δοκιμάστηκαν ἀπό τόν Γληνό μέτρα πού ἀργότερα ξαναδοκιμάστηκαν ἀπό τοὺς ἄλλους δύο «μεταρρυθμιστές τῆς πράξης» (κι ἀπό μερικούς ἄλλους, ὅπως ὁ Μιχαήλ Παπαμαῦρος, ἀλλά σέ μικρότερη — ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, τουλάχιστο — ἔκταση) πρὶν νά ἀρχίσουν νά ἐντάσσονται ὀργανικά καί νόμιμα στό σύστημα: μερικά, ἄλλωστε, παραμένουν καί σήμερα αἰτήματα μέ περιορισμένες, μάλιστα, πιθανότητες οὐσιαστικῆς καθιέρωσης, καθώς τώρα ἔχει ἐξουδετερωθεῖ κάθε δυνατότητα ἀτομικῆς πρωτοπορίας στά σχολικά πράγματα. Ἔτσι ἡ ὀργάνωση εἰδικοῦ μαθήματος γιά τά νέα ἑλληνικά, ἡ καταπολέμηση τοῦ «παπαγαλισμοῦ», ὁ περιορισμός τῆς σημασίας τῶν ἐξετάσεων, ὁ ὑποτονισμός τοῦ μαθήματος τῶν λατινικῶν, ἡ ἔμφαση στά πρακτικά μαθήματα ἀνάγονται στίς πρώτες πρακτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες τοῦ Γληνοῦ καί ἐπαναλαμβάνονται — πάλι σέ πειραματική - πρωτοποριακή μορφή — ἀπό τόν Δελμούζο στό Βόλο κι ἀπό τόν Κουντουρᾶ στή Θεσσαλονίκη.

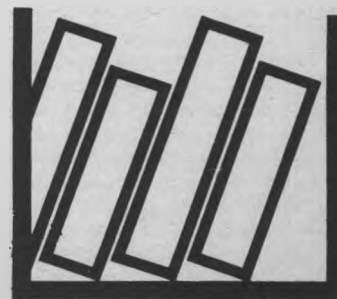
Ἀπό τήν ἄλλη μεριά χαρακτηριστικός γιά τήν ἀτμόσφαιρα στήν ὁποία κινήθηκαν οἱ «μεταρρυθμιστές» εἶναι καί ὁ συνδυασμός τῆς διδακτικῆς καινοτομίας μέ τήν παιδαγωγική παράδοση: Τήν ἴδια ἐποχή πού ὁ Γληνός προσπαθοῦσε στά Βουρλά νά ἐκσυγχρονίσει τά προγράμματα, νά ἀνατρέξει τήν ἀξιολόγηση τῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων τους καί νά ἐφαρμόσει νέες παιδαγωγικές μεθόδους, ζητοῦσε, προκειμένου γιά τοὺς μαθητές πού ὑστέρησαν στίς ἐπιδόσεις τους, νά «λάβουν ὑπ' ὄψιν οἱ γονεῖς των ὅτι ἐάν καθ' ἕνα οἰονδήποτε τρόπον δέν βελτιώσουν τά τέκνα των εἶνε περιττόν νά τά ἀποστέλλουν εἰς τό Σχολεῖον» (τόμ. Α', σελ. 104).

Οἱ παραλληλισμοί καί οἱ διαφορές δέν περιορίζονται, φυσικά, σέ τοῦτα τά λίγα σημεία. Ἀναφέρθηκαν ἐδῶ μονάχα γιά νά φανεῖ πόσο τά Ἄπαντα μᾶς ἀνοίγουν νέες προοπτικές γιά συγκρίσεις καί ταυτίσεις. Μετά τήν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου θά ἔρθει ἡ ὥρα γιά τή συγκριτική δουλειά, γιά τήν ἐνταξη τῆς νέας γνώσης στό γενικότερο πλαίσιο. Καί, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπό τοὺς πρώτους τόμους, ὀλόκληρα κεφά-

λαια τῆς ἐκπαιδευτικῆς μας ἱστορίας θά πρέπει νά ἀναθεωρηθοῦν ἢ ἀπλῶς θά μπορέσουν νά γραφοῦν. Θά εἶναι, ἄς ποῦμε, ευκαιρία τώρα πού ἡ ἔκδοσή μᾶς θυμίζει ὅτι ὁ Γληνός (ὅπως καί ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης) μετεῖχε στά Εὐαγγελικά μέ τοὺς πολέμιους τῆς μετάφρασης, νά ἀναζητήσουμε γιά ἄλλη μιά φορά καινούριες ἐρμηνεῖες — πῶς περίπλοκες ἀπό τίς καθιερωμένες — γιά τά κίνητρα τῆς ἐξέγερσης ἐκείνης. Ἐξάλλου, χάρη στή δημοσίευση ἀνέκδοτου ὕλικου, θά μπορέσουμε, ἐλπίζω, νά σχηματίσουμε μιά πλήρη εἰκόνα τῶν θεμάτων τῶν σχετικῶν μέ τήν ἐκπαίδευση τῶν δασκάλων καί τῶν καθηγητῶν τῆς μέσης βαθμίδας (ἐδῶ τά κείμενα γιά τά Μονοτάξια Διδασκαλεῖα καί γιά τό Διδασκαλεῖο Μέσης Ἐκπαίδευσως εἶναι ἰδιαίτερα πολῦτιμα) πού μένουν ἀκόμη οὐσιαστικά ἀγνωστα.

Ἔτσι τά Ἄπαντα καθώς θά συμπληρώνεται ἡ ἔκδοσή τῶν τόμων τους θά γίνονται (τόσο στό κύριο σῶμα τους ὅσο καί στίς σημειώσεις τοῦ ἐπιμελητῆ) σημαντική πηγή πληροφοριῶν γιά τή νεότερη πολιτισμική μας ἱστορία, ἀλλά καί εργαλεῖο δουλειᾶς, σημεῖο ἐπιμελεῖται ἀναφορᾶς γιά ὅλα τά σχετικά θέματα. Κι αὐτό πέρα ἀπό τήν ευκαιρία πού θά δοθεῖ νά γίνει μιά θεμελιωμένη, ἀντικειμενική ἐκτίμηση τοῦ ἔργου καί τῆς δράσης τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ, νά περάσουμε ἀπό τή μυθοποίηση τῆς παρουσίας του στή νεοελληνική ἱστορία σέ μιά ἐπιστημονικά θεμελιωμένη ἀποτίμησή της. Θά ἦταν εὐκατῖο τό ἔργο αὐτό νά τό ἀναλάβει ὁ Φίλιππος Ἡλίου: Ἡ εὐσυνειδησία καί τό ὑψηλό ἐπιστημονικό ἦθος πού χαρακτηρίζουν τή συμβολή του στήν ἔκδοσή τῶν Ἄπάντων, καί ἡ γνώση του γιά τή ζωή καί τήν πνευματική παραγωγή τοῦ Γληνοῦ, στήρίζουν τή βεβαιότητα ὅτι μπορεῖ, μέ τόν ἴδιο τρόπο, νά προχωρήσει, μετά τήν ἀνάλυση, στή συνθετική θεώρηση.

Ἄλξης Δημαρᾶς

Ζάν - Μισέλ Παλμιέ, Λακάν

Νεφέλη 1983, μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης

Τό νά μεταφράσει κανείς Λακάν στό ελληνικά ἀποτελεῖ ἕνα μικρό ἄθλο. Ἡ ἀπόδοση τῆς ὀρολογίας προκαλεῖ ἀμηχανία ἀκόμα καί στούς ἄγγλους μεταφραστῆς πού ἔχουν ἤδη στή διάθεσή τους (σέ ἀντίθεση πρὸς τοὺς Ἑλληνες συναδέλφους τους) ἕνα στόκ ἀπὸ δοκιμασμένους ψυχαναλυτικούς καί φιλοσοφικούς ὄρους. Ἀλλά ἡ ὀρολογία δέν εἶναι τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα· δέν εἶναι κἀν μεγάλο πρόβλημα δίπλα στό ὑπόλοιπο. Στό κάτω κάτω μπορεῖ πάντα κανεὶς νά ἀφήνει ἀμετάφραστο ἕναν σπάνιο ὄρο μὲ μιά ἐπεξηγηματικὴ ὑποσημείωση. Δέν εἶναι καλὴ λύση αὐτὴ ἀλλά μπορεῖ νά βγάλει προσωρινὰ τοὺς μεταφραστῆς ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο καὶ τὸν κίνδυνο νά καταφύγουν σέ παρεξηγήσιμη ὑπεκφυγὴ, μέχρι νά βρεθεῖ ἡ κατάλληλη ὀρολογία. Ὁ Λακάν ὁμως παίζει μὲ τίς πιὸ λεπτές ἀποχρώσεις τῆς γαλλικῆς γλώσσας, ἀποχρώσεις πού συχνὰ δέν ἔχουν οὔτε τὸ μακρινὸ τους ἀντίστοιχο στό ελληνικά. Καὶ τὸ χειρότερο εἶναι πὼς στηρίζεται σ' αὐτὲς τίς ἀποχρώσεις γιὰ νά ἀναπτύξει ἕνα ἐπιχείρημα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ πολυσυζητημένο ὕφος τοῦ Λακάν μεταφραζόμενο δέν καταστρέφει ἀπλὰ καὶ μόνο τὴ γοητεία τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως μπορεῖ νά συμβεῖ μ' ἕνα λογοτεχνικὸ κείμενο· καταστρέφει κάποτε τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ λακανικοῦ λόγου καθὼς οὐσία καὶ ὕφος γίνονται ἀξεχώριστα. Μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα δέν εἶναι παράξενο πὺ τὰ κείμενα τοῦ Λακάν καὶ τῶν ὀπαδῶν του ἔχουν μὲ τέτοια ἐπιτυχία ἀντισταθεῖ στοὺς Ἑλληνες ἐκδότες πού δύσκολα ἀφήνουν νά τοὺς ξεφύγει ἕνα ὄνομα πού κυκλοφορεῖ τόσο πολὺ στὴν πιάτσα.

Ὅλες ὁμως οἱ ἀντιστάσεις ἔχουν τὰ ὄρια τους καὶ στό τέλος ὑποκύπτουν καὶ σπᾶνε. Μὲ τὸν Λακάν ἔγινε πιά ἀρχή, πού σημαίνει ὅτι ἔπεται συνέχεια — καλὴ ἢ κακὴ. Ἐδῶ θὰ σταθῶ σέ μιά κακὴ στιγμή αὐτῆς τῆς ἱστορίας. Ὅχι γιὰ νά γκρινιάξω ἐπειδὴ ἔχασα ἄδικα τὸ χρόνο μου διαβάζοντας ἕνα βιβλίο, οὔτε γιὰ νά

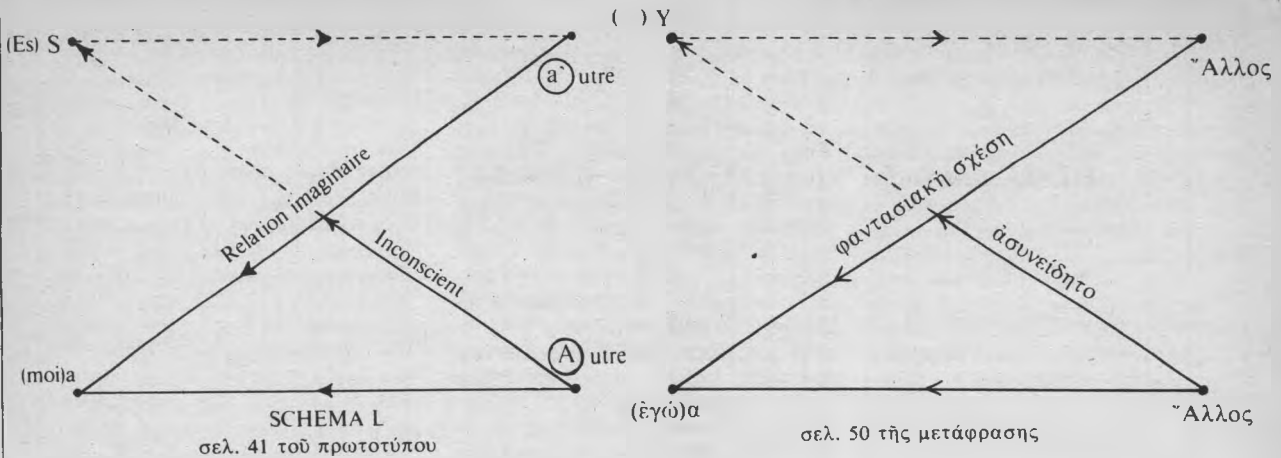
ἀποτρέψω κανέναν ἀπὸ τὸ νά συνεχίσει τίς προσπάθειες — ἀλίμονο, οἱ νόμοι τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἀμείλικτοι — ἀλλὰ γιὰ νά ὑποστηρίξω τὸ παράδοξο ὅτι οἱ κακὲς ἐκδόσεις, ἰδίως ὅταν πουλᾶνε, εἶναι τελικὰ εἰς βᾶρος καὶ τῶν ἰδίων τῶν ἐκδοτῶν.

Οἱ ἐκδόσεις «Νεφέλη», πού ἔχουν στό ἐνεργητικὸ τους πολλὰ καλὰ καὶ καλαισθητὰ βιβλία, ἀποφάσισαν πρόσφατα νά ψαρέψουν στό θολὰ νερὰ τοῦ λακανισμοῦ. Χρησιμοποιοῦ ἐπιτηδες αὐτὴ τὴν ἐκφραση καὶ θά προσπαθῶ νά ἐξηγήσω γιὰτί. Τὸ πρόβλημα ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο πού διάλεξαν νά ἐκδώσουν. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Παλμιέ ἔγραψε τὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Λακάν τὸ 1968 ὅταν οἱ μελέτες γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Γάλλου ψυχαναλυτῆ ἦταν ἀκόμα λιγοστὲς — ὄχι ὁμως καὶ ἀνύπαρκτες. Δυστυχῶς, αὐτὸ τὸ πρῶμο ἐνδιαφέρον τοῦ Παλμιέ δέν ἀρκεῖ γιὰ νά βελτιώσει τὴ γενικὴ ἐντύπωση πού δίνει τὸ βιβλίο του. Πρόκειται γιὰ ἐργασία ἐπιφανειακὴ καὶ πρόχειρη. Στὴν εἰσαγωγὴ ὑπάρχει μιά καταδίκη μὲ πολὺ ὕφος αὐτῶν «πού ψάλλουν μονότονα τίς ρήσεις τοῦ δασκάλου» ἀλλὰ στὴν πορεία ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πὼς ὁ Παλμιέ δέν προχωρεῖ πολὺ πέρα ἀπὸ τίς ρήσεις αὐτές. Μὲ τρόπο ἐπαναληπτικὸ γίνεται ἕνα διαρκὲς στριφογύρισμα πάνω στίς πιὸ πολυσυζητημένες προτάσεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ, τὸ βιβλίο τοῦ Παλμιέ δέν εἶναι εὐκολονόητο. Γιὰ νά γράψει κανεὶς κάτι εὐκολονόητο γιὰ τὸν Λακάν πρέπει νά τὸν ἔχει καταλάβει πολὺ καλὰ καὶ αὐτὴ δέν εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ συγγραφέα μας. Σέ κάθε δυσκολία ὁ Παλμιέ ὑπεκφεύγει ἄλλοτε παραφράζοντας καὶ ἄλλοτε παραθέτοντας αὐτοῦσιες περικοπὲς τοῦ Λακάν. Ὁ Λακάν ὡς γνωστόν εἶναι δυσνόητος, ἀλλὰ οἱ περικοπὲς ἢ οἱ παραφράσεις περικοπῶν του εἶναι ἀκατανόητες. Ὁ Παλμιέ λοιπὸν θεωρεῖ ὅτι ἔκανε τὸ καθῆκον του νά μιλήσει ἀπλὰ, φορτώνοντας τίς δυσκολίες στὸν ἴδιο τὸν Λακάν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη συμπυκνώνει τὰ ἀσυμπιέστα γιὰ νά γίνει τὸ κείμενό του σύντομο. Τὸ

ἀποτέλεσμα εἶναι ἀρνητικὸ. Ὅχι μόνο δέν γίνεται πιὸ εὐκολοδιάβατος ὁ Λακάν, ἀλλὰ γίνεται πιὸ παράλογος. Τέλος πάντων, καλὸ ἢ κακὸ τὸ βιβλίο, διαβάστηκε ὅσο διαβάστηκε, ἔκανε καὶ δευτέρη ἐκδοση τὸ 1970 καθὼς δέν ὑπῆρχαν πολλὰ παρόμοια στὴν ἐποχὴ του νά τὸ συναγωνισθοῦν.

Σήμερα τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει. Ἀπὸ τὸ 1968 μέχρι τὸ θάνατό του ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας σημαντικότερα ἔργα τοῦ Λακάν καθὼς καὶ πολλῶν ὀπαδῶν καὶ φίλων του. Ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ λακανισμοῦ ἔχει ἀλλάξει χαρακτηριστικά. Ἐκτός ἀπ' αὐτὸ ἀρκετοὶ ἄλλοι μελετητῆς ἔχουν γράψει ἀξιόλογες μελέτες γιὰ νά παρουσιάσουν τὸν Λακάν στό εὐρύτερο κοινὸ. Σημειῶνω ἐνδεικτικὰ τίς μελέτες τοῦ A. Wilden, *Lacan and the Discourse of the Other*, 1968, καὶ τῆς A. Lemaire, *Jacque Lacan*, 1970, πού χωρὶς νά εἶναι ἀόλυτα ἱκανοποιητικὲς ἀποτελοῦν καὶ οἱ δύο εἰς οὐσίαν προσπάθειες κατανόησης καὶ παρουσίωσης τῆς λακανικῆς σκέψης. Βέβαια τὸ βιβλίο τῆς Λεμέρ εἶναι κάπως μεγαλύτερο ἀπ' αὐτὸ τοῦ Παλμιέ ἀλλὰ αὐτὸ δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἐμπόδιο γιὰ τὴν «Νεφέλη». Θά μπορούσε νά παραλείψει ἕνα - δύο κεφάλαια καὶ νά τὸ φέρει στό μέτρα πού ἤθελε, ὅπως ἔκανε ἄλλωστε καὶ μὲ τὸ βιβλίο τοῦ Παλμιέ πού περιέκοψε ἀπροειδοποίητα 26 σελίδες τοῦ πρωτοτύπου — τόσες εἶναι συνολικὰ τὸ ἐπίμετρο καὶ ἡ βιβλιογραφία.

Δέν ξέρω μὲ τί κριτήρια διάλεξαν οἱ ἐκδόσεις «Νεφέλη» αὐτὸ τὸ κατὰ τὴ γνώμη μου κακὸ καὶ ἀντικειμενικὰ ξεπερασμένο βιβλίο, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα δέν σταματᾶ ἐδῶ. Ἡ μετάφραση ἀποτελεῖ πρόκληση καὶ σκάνδαλο. Δέν θά πῶ πὼς κακοποιεῖται ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα γιὰτι αὐτὸ εἶναι κάτι πού δέν συγκινεῖ πολλούς. Οὔτε θά πῶ πὼς ἡ ἀπόδοση τῆς ὀρολογίας εἶναι λανθασμένη γιὰτι κι αὐτὸ εἶναι ὅπωςδήποτε ψιλὰ γράμματα. Θά δώσω λίγα παραδείγματα μόνο, ἀπὸ τὰ πολλὰ πού θά μπορούσα, γιὰ νά δικαιολογήσω τοὺς βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς μου. Ἀρχίζω ἀπὸ τὴ σελίδα 50 ὅπου ὑπάρχει τὸ περίφημο schéma I τοῦ Λακάν — ἕνα ἐπεξηγηματικὸ διάγραμμα ὅπου ἐντοπίζονται οἱ σχέ-

σεις των βασικών ψυχικών τόπων. (Βλέπε σχεδιάγραμμα δίπλα). Κάτω δεξιά είναι η θέση του *Autre*, πάνω δεξιά του *autre*. Δεν θά μπόψ φυσικά έδω σέ συζήτηση τής ουσίας του διαγράμματος. Άρκει νά πώ πώς για νά μή μείνει καμιά άμφιβολία στον άναγνώστη ως προς τή διαφορά των δύο όρων, ό Λακάν βάζει σέ κύκλοσ τό κεφαλαίο *A* και τό μικρό *a*. Ούτε οι κύκλοι όμως δέν στάθηκαν ίκανοί νά επισημάνουν τή διαφορά στους υπεύθυνους τής ελληνικής έκδοσης, μιάς και οι δύο όροι άποδίδονται πανομοιότυπα μέ τόν όρο «Άλλος». Έπάνω άριστερά έμφανίζεται ή γερμανική λέξη (*es*) μέσα σέ παρένθεση, πού όμως επειδή δέν υπάρχει σέ κανένα γαλλοελληνικό λεξικό άφησε τόν μεταφραστή μέ τήν άπορία τί νά τήν κάνει. Άντί όμως νά τήν άφήσει άμετάφραστη, όπως θά ήταν ίσως και τό σωστό, τήν παρέλειψε τελείως και άφησε μόνο τήν παρένθεση. Τό άποτέλεσμα είναι τραγελαφικό. Όχι μόνο δέν βγαίνει νόημα από τό διάγραμμα αλλά φαντάζει σάν κάτι τό έντελώς παράλογο.

Στή σελίδα 21 ό τίτλος *Le stade du miroir et la constitution du sujet*, άποδίδεται ως *Τό στάδιο του καθρέφτη και ή συγκρότηση του εγώ*. Τό νά μήν ξέρει ό μεταφραστής ένός κειμένου σχετικού μέ τήν ψυχανάλυση ότι τό *Υποκείμενο* και τό *Εγώ* δέν είναι τό ίδιο πράγμα είναι άσυγχώρητο. Τό νά μήν ξέρει όμως ότι τό *sujet* είναι *υποκείμενο* και όχι *εγώ* είναι άπίστευτο. Δώδεκα σειρές πιο κάτω διαβάζουμε πάλι στή μετάφραση τή φράση « κλειδί συγκρότηση του εγώ αλλά έδω τό γαλλικό έχει *formation du je*. Τρεις σελίδες μετά γίνεται διάκριση ανάμεσα στό *je* και τό *moi*. Ό μεταφραστής άποφασίζει νά λύσει τό μεταφραστικό

πρόβλημα υιοθετώντας τό *εγώ* για τό *moi* (πού τό δίνει σέ παρένθεση) και αφήνοντας τό *je* άμετάφραστο. Έστω. Δεν γυρίζει όμως πίσω τρεις σελίδες για νά διορθώσει τό *εγώ* μέ τό όποιο είχε άποδώσει τό *je*. Είναι φανερό πώς ό μεταφραστής αντιλαμβάνεται τίσ μεταφραστικές δυσκολίες στήν πορεία τής εργασίας του και δέν ύποπτεύεται πώς τίσ έχει κιάλας άφήσει πίσω του χωρίς νά τό ξέρει. Ό μεταφραστής δέν ξέρει βέβαια τή διαφορά ανάμεσα στό *paranoïaque* και τό *paranoïde* δέν βλέπει όμως ότι τουλάχιστον αισθητικά πρόκειται για διαφορετικές λέξεις πού δέν μπορούν νά μεταφραστούν και οι δύο *paranoϊκή* (σσ. 20 και 24); Τί νά πεί κανείς για τό *theorie du fantasme* πού γίνεται *θεωρία του φαντάσματος* (σελ. 17 — μπερδεψε βλέπετε τό *fantasme* μέ τό *fantôme*), για τό *terreur panique* πού γίνεται *τρομώδης πανικός* (σελ. 22 — αλήθεια, γιατί όχι *πανικόδης τρόμος*). Στή σελίδα 25 τό *persécutions intestines* γίνεται *εμφύλιες συρράξεις*: φυσικά δέν βγαίνει νόημα, αλλά όταν δίπλα στό *εμφύλιες* μās δίνεται σέ παρένθεση (*intestines*: έντόσθιες), τό πράγμα γίνεται γελοίο. Ένα άλλο νόμιμο πρόβλημα είναι ότι συχνά οι τίτλοι βιβλίων δίνονται μέ μικρά γράμματα και έτσι δέν φαίνεται πώς είναι τίτλοι. Έτσι στή σελ. 22 διαβάζουμε. «Τέλος ή *άγρια σκέψη* θά καταγγείλει τήν έκβολή του ίδιου του *cogito...*». Πρόκειται βέβαια για τήν *Άγρια Σκέψη* του Λεβί-Στρώς αλλά ποιός μπορεί νά τό καταλάβει. Μετά από άμέτρητα τέτοια (όλα μου τά παραδείγματα είναι από τό πρώτο κεφάλαιο μόνο) δέν έχει νόημα νά διαμαρτυρηθεί κανείς πού τό *demande* γίνεται *αίτηση* και τό *forclusion* *άποκλεισμός*.

Πρέπει νά γίνει σαφές πώς δέν

πρόκειται για μεταφραστική γκρίνια — γιατί τό μετέφρασε έτσι κι όχι άλλιώς. Πρόκειται για στοιχειώδη κατανόηση του κειμένου. Τό ξαναείπα παραπάνω: άν δέν μπορούσε νά βρει μιά λέξη ως τήν άφησε άμετάφραστη. Δεν συγχωρείται όμως, ιδίως σ' ένα τέτοιο κείμενο, νά προσποιείται ένας μεταφραστής πώς δέν υπάρχει πρόβλημα και νά μεταφράζει μέ ό,τι του 'ρθει στό κεφάλι. Τό 1979 ή Α. Σκαρπαλέζου μεταφράζοντας στον *Πολίτη* (τ. 25) τό *Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je* του Λακάν, μετέφρασε τό *je* ως *πρώτο ένικό πρόσωπο (Je)*. Σίγουρα δέν είναι κομψή λύση, αλλά δηλώνει τό πρόβλημα κι αυτό δέν είναι λίγο. Τό 1982 ό Α. Νικολαΐδης έγραψε ένα άρθρο στις *Τομές* (τ. 80) για τό *Forclusion* του Λακάν και έξηγοϋσε γιατί διάλεξε τόν όρο *διάκλειση*. Μπορεί νά έχει κανείς όποια αντίρρηση θέλει, αλλά δέν μπορεί νά πεί πώς τόν ξεγέλασαν και του έμφάνισαν σάν πολύ άπλό κάτι πού άποτελεί ουσιαστική καινοτομία. Είναι υπερβολικό νά ζητάει κανείς από τόν μεταφραστή του Λακάν νά έχει διαβάσει τίσ τρεις ή τέσσερις προσπάθειες πού έχουν γίνει μέχρι στιγμής;

Άλλά και ή τυπογραφική επιμέλεια του βιβλίου είναι κακή. Στή σελ. 115 ξεχάστηκε ό τίτλος του *Τεταρτου Κεφαλαίου*. Στίς ύποσημειώσεις γίνονται άπάρადεκτες περικοπές, όπως στήν ύποσημείωση 18 τής σελ. 151 πού μένει ή πρόταση στή μέση και έτσι ένώ ανοίγουν κάπου εισαγωγικά, δέν κλείνουν πουθενά. Άφήνω τό περίφημο *Psych* των ύποσημειώσεων πού για νά γλιτώσει έξι γράμματα μās παραπέμπει ταυτόχρονα στά *psychologie, psychanalyse, psychiatrie*.

Μέ κίνδυνο πιά νά φανώ έντελώς

σχολαστικός θά πῶ καί κάτι ἀκόμα σχετικά μέ τά μεταφραστικά ἤθη στήν Ἑλλάδα. Ἐπειδή μεταφράζουμε, ἄς ποῦμε, ἀπό τά γαλλικά, αὐτό δέν σημαίνει πῶς ὁ Ἄμπραχαμ πρέπει νά μεταφραστῆ Ἄμπραάμ, ἡ Μέλανι, Μελανί (ἡ μελανί στή σελ. 140) κ.λπ. Ἄς ποῦμε ὅμως ὅτι αὐτό εἶναι ἐντελῶς δευτερεύον. Μέ ποιᾶ λογική ὅμως ὁ τίτλος ἑνός γερμανικοῦ ἔργου, π.χ. τοῦ Φρόντ (Φρόντ κατά τόν μεταφραστή), μεταφράζεται στό ἑλληνικά ἀπό τή γαλλική του μετάφραση; Ἔχει σχεδόν καθιερωθῆ τό *Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose* (Σημειώσεις πάνω σέ μιά περίπτωση ἰδεοληπτικῆς νευρώσεως) νά μεταφράζεται ἀπό τό γαλλικό *L'Homme aux rats*. Ἀλλά ἐν πάση περιπτώσει ἀκόμα καί τό *L'Homme aux rats* δέν εἶναι ὁ ἄνθρωπος μέ τά ποντίκια. Τά ἴδια ἰσχύουν γιά τόν ἄνθρωπο μέ τοὺς λύκους κ.λπ.

Σταματᾶω ὅμως ἐδῶ γιά νά βάλω τό δικαιολογημένο ἐρώτημα, γιατί νά κυκλοφορεῖ ἕνα τόσο κακό βιβλίον στήν ἀγορά. Τί ἐξυπηρετεῖ ἡ ἐκδόσή του; Νομίζω πῶς ἡ ἀπάντησή εἶναι σχετικά ἀπλή. Στό πλαίσιο τῶν μεγάλων (ἀντικειμενικῶν καί ὑποκειμενικῶν) δυσκολιῶν πού ἔχουν νά ἀντιμετωπίσουν οἱ Ἑλλη-

νες ἐκδότες, ἀνακάλυψαν ἀπό τήν πείρα τους πῶς ἀντί νά βγάλουν ἕνα βιβλίον μέ πολλά ἐξόδα πού θά τά ἀποδώσει (ἂν τά ἀποδώσει) σέ ἀρκετά χρόνια εἶναι καλύτερα νά ἐκδίδουν ταυτόχρονα πολλά βιβλία μέ χαμηλό κόστος πού θά πουλᾶνε ὅσο πουλᾶνε ἀλλά γρήγορα θά μαζεύονται ἀρκετά χρήματα πού θά ριχτοῦν πάλι στίς ἐκδόσεις. Ὁ συλλογισμός εἶναι εὐλογος καί τό ἀποτελεσμα εἶναι ἡ πλημμυρίδα βιβλίων πού βλέπουμε γύρω μας. Τό πράγμα μέχρι ἕνα σημεῖο λειτουργεῖ γιατί καί τά χειρότερα βιβλία (αὐτά δηλαδή πού κατ' ἀνάγκη βγήκαν μέ πολύ χαμηλό μεταφραστικό καί τυπογραφικό κόστος) σιγά σιγά κάτι θά πουλήσουν. Καί ὅμως τελικά δέν φαίνεται νά βγαίνουμε ἀπό τήν περίφημη «κρίση τοῦ βιβλίου». Μάλιστα, ὅσο ἐπεκτείνεται τό κύκλωμα ἐκδόσεως - πώλησεως βιβλίων, ἡ κρίση μοιάζει νά μεγαλώνει. Στίς συζητήσεις πού γίνονται (τουλάχιστον ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα) τό μόνιμο παράπονο πού ἀκούγεται εἶναι γιά ἔλλειψη κρατικῆς μέριμνας. Βέβαια τό ζήτημα εἶναι σύνθετο καί ἔχει πολλές πτυχές, θά ἀντιπροτείνω ὅμως τόν ἀκόλουθο συλλογισμό.

Προσφέροντας στό ἀναγνωστικό

κοινό οἱ ἐκδότες πολύ κακά βιβλία (μοιραῖα, βέβαια, μέ τήν τακτική πού ἐξήγησα παραπάνω, πολλά βιβλία βγαίνουν πολύ κακά) ὑποσκάπτουν τό ἴδιο τους τό ἔργο καί συμβάλλουν μόνοι τους στήν κρίση. Γιατί ὁ κόσμος πού θά διαβάσει τό βιβλίον π.χ. τοῦ Παλμιέ τῶν ἐκδόσεων «Νεφέλη» καί δέν θά καταλάβει τίποτα (πῶς νά καταλάβει;) δέν θά ἀγοράσει οὔτε τό βιβλίον τοῦ Λακάν πού ἔβγαλαν οἱ ἐκδόσεις «Ράππα», ἀλλά οὔτε τήν ἐπόμενη ἐκδοση Λακάν πού θά κάνει ἡ «Νεφέλη». Ἄν δεῖ κάποιος πῶς δέν καταλαβαίνει τίποτα στήν «ἀπλή» εἰσαγωγή, πῶς θά ἀποτολμήσει νά διαβάσει τό ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Λακάν; Ἔτσι, τό ἕνα μετά τό ἄλλο τά ὀνόματα πού κυκλοφοροῦν στήν ἀγορά καί πού θά μπορούσαν νά πουλήσουν χαρακτηρισίζονται. Ἡ μία ἐκδοση σαμποτάρει τήν ἄλλη καί ὅσο οἱ ἐκδόσεις πολλαπλασιάζονται τόσο ἡ κρίση βαθαίνει. Κατά τή γνώμη μου λοιπόν οἱ ἐκδόσεις «Νεφέλη» γιά τό καλό τους, ἀλλά καί γιά τό καλό ὄλων μας, πρέπει νά εὐχονται νά μὴν πουλήσῃ τό βιβλίον τοῦ Παλμιέ — γιά νά πουλήσῃ τό ἐπόμενο στό ὁποῖο θά ἔχουν δαπανήσει πολὺ περισσότερα χρήματα καί κόπο καί εὐσυνειδησία.

Δ. Κυρτάτας

Ρίζου Μπόκοτα

Ἔτσι χάθηκε
ὁ Ἄρης

Μια συγκλονιστική μαρτυρία
για τις τελευταίες
μέρες του Ἄρη Βελουχιώτη
στα φαράγγια του θανάτου

Εκδόσεις Γλάρος

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ 31 • ΑΘΗΝΑ 141 • ΤΗΛ 36 18 457

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟ
ΑΛΕΒΙΖΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΕΙΔΙΟΥ 14-16 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ. 3600059

Παράινέσεις ενός Έπιστημολόγου

Στό άρθρο του «'Η υπανάπτυξη τών κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα» (Καθημερινή, 11-12.9.83) ο Δ. Δημητράκος επιχειρεί να γιατρέψει την υπανάπτυξη τών κοινωνικών επιστημών κατατοπίζοντας τόν άμυθο αναγνώστη και άπλοϊκό επιστήμονα σχετικά μέ τίς τελευταίες εξελίξεις στην επιστημολογία τών θετικών επιστημών, έτσι ώστε να καταλάβει και αυτός ότι οι κοινωνικές επιστήμες δέν ύστερον σέ τίποτα από τίς θετικές. Τό επιχείρημά του είναι ότι κυκλοφορεί μιά λανθασμένη εικόνα τών θετικών επιστημών, ή όποια οδηγεί τόν κοινωνικό επιστήμονα στη δουλική μίμηση αυτού τού έσφαλμένου προτύπου ή στη χρήση ενός έκ διαμέτρου αντίθετου, έξίσου έσφαλμένου, προτύπου. "Όταν αντικατασταθεί αυτή ή λανθασμένη εικόνα μέ τήν όρθή πού προτείνει ο κ. Δημητράκος, γίνεται αντίληπτό ότι οι κοινωνικές επιστήμες δέν διαφέρουν ουσιαστικά από τίς θετικές.

Δέν θά έπεκταθώ στη συνέχεια αυτού τού παραμυθιού, διότι οι παρατηρήσεις πού έχω να κάνω άφορούν κυρίως τό τμήμα τού άρθρου πού εκθέτει τό «όρθό» πρότυπο τών θετικών επιστημών. Καί για να μή μακρύνει πολύ αυτό τό σημείωμα, δέν θά άσχοληθώ καθόλου μέ όρισμένες καίριες σημασίας λεπτομέρειες πού παραβλέπει ή επιχειρηματολογία τού συγγραφέα.¹ Θά σταθώ σέ μερικές μονάχα από τίς άνακρίβεις και τίς πολλές παρανοήσεις και άσυνέπειες πού περιέχει τό άρθρο.

Δέν μπορώ να κάνω συγκεκριμένες παρατηρήσεις για τίς πρώτες δύο παραγράφους («'Επιστημονισμός και άπομονωτισμός» και «'Τό φετίχ της βεβαιότητας»), επειδή δέν είναι σαφές άν όλες οι θέσεις πού περιέχουν άποδίδονται στους επιστημολογικά άπλοϊκούς επιστήμονες ή άν μερικές άπ' αυτές είναι θέσεις τού ίδιου τού συγγραφέα. Προχωρώντας, όμως, στην παράγραφο 3 («'Θετικότητα ή άλήθεια»), όπου τίγεται τό θέμα της «βεβαιότητας» της επιστημονικής γνώσης, διαβάζουμε ότι «τό αντικείμενο τών επιστημών δέν είναι ή βεβαιότητα αλλά ή άλήθεια...» Μά π ρ ο φ α ν ώ ς τό αντικείμενο τών επιστημών δέν

είναι ή βεβαιότητα — εκτός άν πρόκειται για τήν επιστήμη της ψυχολογίας. Οι ψυχολόγοι, πράγματι, μπορεί να διερευνούν τή βεβαιότητα — ως ψυχολογική ιδιότητα. Οι επιστημολόγοι όμως διερευνούν τήν έγκυρότητα της γνώσης πού παρέχουν οι διάφορες επιστήμες. Ούτε, βέβαια, ή άλήθεια είναι αντικείμενο της επιστήμης. Ίσως, στόχος της κάθε επιστήμης να είναι να άνακαλύψει, να διατυπώσει ή να κατασκευάσει άληθείς θεωρίες για τό ιδιαίτερο αντικείμενό της. Ίσως, πάλι, να μή είναι αυτός ο στόχος της κάθε επιστήμης... 'Αντιπαρέρχομαι τό θέμα, μιά και ο κ. Δημητράκος γράφει σέ έφημερίδα και όχι σέ επιστημονικό περιοδικό. Παρατηρώ μόνον ότι σέ μιά έφημερίδα ή μέν παρουσίαση αυτής της θέσης ως πρωτότυπης και έντυπωσιακής είναι άστοχη, διότι ή θέση αυτή είναι κοινός τόπος μεταξύ τών επιστημολογικά και φιλοσοφικά άπαιδύτων. 'Η δέ παρουσίασή της ως μοναδικής, άδιαμφισβήτητης και καθολικά άποδεκτής είναι, τό λιγότερο, παραπλανητική.

'Από τήν ίδια παράγραφο έπιλέγω άκόμη ένα από τά πολλά δείγματα συγκεκριμένων σκέψεων και έννοιών πού χαρακτηρίζουν τό άρθρο. Γράφει, λοιπόν, ο συγγραφέας σχετικά μέ τίς προβλέψεις τών θετικών επιστημών: «'Η σχέση τών [προβλεπομένων] αποτελεσμάτων αυτών μέ τίς άρχικές συνθήκες πού προϋποτίθενται πρέπει να είναι λογική συνέπεια (να μπορεί να «παραχθεί») από τή θεωρία πού προτάσσεται». Μιά όρθή έπαναδιατύπωση αυτής της πρότασης θά ήταν: «Οι προβλέψεις αυτές (και όχι 'τά αποτελέσματα', διότι τά αποτελέσματα είναι γεγονότα και, όπως είναι γνωστό, λογικές ιδιότητες έχουν, και λογικές σχέσεις ισχύουν μεταξύ γλωσσικών αντικειμένων και όχι μεταξύ γεγονότων) είναι λογικές συνέπειες της θεωρίας πού προτάσσεται και (της περιγραφής) τών άρχικών συνθηκών». Δηλαδή αυτό πού προσπαθεί να πει ο κ. Δημητράκος είναι ότι μιά πρόβλεψη (τών φυσικών επιστημών) είναι τό συμπέρασμα ενός συλλογισμού, τού όποίου προκείμενες είναι κάποια θεωρία και ή περιγραφή τών άρχικών

συνθηκών. Αυτό πού κατορθώνει όμως να πει είναι ότι τό συμπέρασμα ενός συλλογισμού, τού όποίου μοναδική προκείμενη είναι κάποια θεωρία, είναι ότι ή σχέση μεταξύ μιάς πρόβλεψης και της περιγραφής τών άρχικών συνθηκών είναι λογική συνέπεια. Φαίνεται ότι τίς έμπειρικές θεωρίες τίς χρησιμοποιούμε για να παράγουμε νεφελώδεις ισχυρισμούς πού άνήκουν στη δικαιοδοσία της Λογικής.

Στήν παράγραφο 4 («'Τό πρόβλημα της ανάπτυξης και όριοθέτησης της επιστημονικής γνώσης»), τίθεται τό πρόβλημα της όριοθέτησης τών επιστημών. 'Η άσυνέπεια πού χαρακτηρίζει αυτή τήν παράγραφο είναι ύπερβολική άκόμη και για τόν άρθρογράφο μας. Πρώτα μάς λέει ότι ή «δυναμική της ...ανάπτυξης [της επιστήμης] ...χρησιμεύει ...ως κριτήριο διαχωρισμού της από τή μη επιστήμη» μετά, ότι οι Πόπερ, Κούν, Λάκατος και Φέγιεραμπεντ όριοθετούν τήν επιστημονική γνώση μέ «άφετηρία» τήν έξήγησή τους αυτής της ανάπτυξης. Στη συνέχεια, πάλι, μάς λέει ότι κριτήριο της επιστήμης, της κάθε επιστήμης, είναι τό ότι αναπτύσσεται. 'Ενώ στό τέλος της προηγούμενης παραγράφου μάς έχει πει ότι «κοινή μήτρα τών επιστημών ...είναι ...ή παραγωγική συμπερασματικότητα». Δέν ξέρω, βέβαια, τί ακριβώς έννοει μέ τόν όρο 'κοινή μήτρα'. 'Εμένα πάντως μου μοιάζει συνώνυμος μέ τόν όρο 'διαχωριστικό κριτήριο' σ' αυτή τή συνάφεια. Ίσως περιττεύει να έπισημάνω ότι, όπως και να έχει τό πράγμα, μέ αυτόν τόν ισχυρισμό του ο άρθρογράφος δέν λέει τίποτα παραπάνω από τό ότι οι επιστήμονες — όπως έξάλλοι και όλοι μας πού και πού — χρησιμοποιούν και τήν άπαγωγική λογική.

'Αλλά ως έπιστρέψουμε στα πρώτα τρία κριτήρια πού προτείνει: τήν ανάπτυξη-της-επιστήμης, τή δυναμική

1. Παραπέμω ένδεικτικά στον David son, D., "Mental Events", (1970), άναδημ. στο *Actions and Events* (Oxford, 1980), 207-227, όπου προβάλλονται ούσιαστικά έπιχειρήματα — πού φαίνεται να άγνοεί ο άρθρογράφος — εναντίον της ταύτισης τών κοινωνικών επιστημών μέ τίς θετικές. 'Επιλέγω αυτό τό άρθρο διότι άνήκει στην αναλυτική φιλοσοφία (μέ τήν όποία πρέπει να έχει άσχοληθεί ο Δ. Δημητράκος άφού είναι διαβασμένος στον Πόπερ) και έχει άποτελέσει τόν πυρήνα σειράς δημοσιευμάτων προς τήν ίδια κατεύθυνση.

-της-ανάπτυξης-της-επιστήμης και κριτήρια μέ-άφετηρία-τή-δυναμική -της-ανάπτυξης-της-επιστήμης. Βέβαια, τό ότι ή επιστήμη αναπτύσσεται, δέν θεωρείται διαχωριστικό κριτήριο από κανέναν. Καί τά μαθηματικά αναπτύσσονται. Δέν θεωρούνται όμως εμπειρική επιστήμη. Ὁ ισχυρισμός του, πάλι, ότι οί σύγχρονοι επιστημολόγοι — αντίθετα μέ τούς παλαιότερους — ὀριοθετοῦν τήν επιστήμη μέ άφετηρία τήν ἐξήγησή τους γιά τό πώς αναπτύσσεται, εἶναι μιά κενή γενικολογία πού ισχύει καί γιά τούς παλαιότερους επιστημολόγους, τούς θετικιστές τοῦ Κύκλου τῆς Βιέννης: Ἡ επιστήμη αναπτύσσεται εἴτε μέ τήν προσθήκη ἐπαληθεύσιμων καί (ἐν μέρει) ἐπαληθευμένων θεωριῶν καί νόμων εἴτε μέ τήν ἀναγωγή τέτοιων θεωριῶν καί νόμων σέ «εὐρύτερες» θεωρίες, πού καθίστανται ἔτσι ἐξί-σου ἐπαληθεύσιμες καί ἐπαληθευμένες μέ τίς ἀναγόμενες θεωρίες. Μέ «άφετηρία», λοιπόν, αὐτή τήν ἐξήγηση, θέτουν ὡς διαχωριστικό κριτήριο τήν ἐπαληθευσιμότητα μιάς θεωρίας ἀπό πιθανές παρατηρήσεις.

Τέλος, σχετικά μέ τή δυναμική-της-ανάπτυξης-της-επιστήμης ὡς γενικό χαρακτηρισμό τῶν κριτηρίων πού θεσπίζουν οί σύγχρονοι επιστημολόγοι, ἀναφέρω ἐνδεικτικά ὅτι ὁ μέν Φέγιεραμπεν στά ὕστερά του ἔργα εἶναι ἀμφίβολο ἂν προτείνει κάποιο κριτήριο — μάλιστα λέει ρητά ὅτι «Ὁ διαχωρισμός τῆς ιστορίας μιάς επιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀπό τήν ἴδια τήν επιστήμη διαλύεται, ὅπως καί ὁ διαχωρισμός τῆς επιστήμης ἀπό τή μή-επιστήμη». ² Ὁ δέ Κούν δέν ταυτίζει τή δυναμική τῆς ἀνάπτυξης τῆς επιστήμης μέ τήν ἐπιστημονικότητα: Μιά επιστήμη αναπτύσσεται μέ τήν ἐναλλαγή περιόδων φυσιολογικῆς επιστήμης καί περιόδων ἐπαναστατικῆς επιστήμης. Στίς πρῶτες κυριαρχεῖ σέ μιά ἐπιστημονική κοινότητα ἕνα κοινό Παράδειγμα. ³ στόχος τῆς επιστήμης εἶναι νά ἀποσαφηνίσει, νά διαρθρώσει καί νά ἀυξήσει τήν ἀκρίβεια τοῦ Παραδείγματος αὐτοῦ. Στίς δευτέρες περιό-

δους, τό κυρίαρχο Παράδειγμα ἀμφισβητεῖται καί ἀντικαθίσταται ἀπό κάποιο ἄλλο. Ἡ δυναμική αὐτῆς τῆς ἀμφισβήτησης καί ἀντικατάστασης εἶναι φυσικά σημαντικότερο κεφάλαιο τῆς δυναμικῆς τῆς ἀνάπτυξης τῆς επιστήμης. Αὐτό, ὅμως, πού χαρακτηρίζει τήν επιστήμη εἶναι τό γεγονός ὅτι διανύει περιόδους φυσιολογικῆς επιστήμης ὅπου δέν ἀμφισβητεῖται ή ἰσχὺς τοῦ κοινου Παραδείγματος. Σ' αὐτό τό σημείο ὁ Κούν εἶναι κατηγορηματικός. ⁴

Συνεχίζω μέ τήν παράγραφο 5 («Κριτική καί 'σχετικιστική' στάση στήν ἐπιστήμη»). Γράφει ὁ κ. Δημητράκος ὅτι στίς φυσικῆς επιστήμες «ή ἀρχή τοῦ 'σῶζειν τά φαινόμενα' (κατά τήν ἔκφραση τοῦ Ντυέμ) ⁵ προέχει τῆς ὑποχρέωσης τοῦ 'σῶζειν τήν θεωρίαν'». Μά ἀκόμα καί ὁ Πόπερ ἀναγνωρίζει τώρα πιά ὅτι πρέπει πού καί πού νά σώζουμε τή θεωρία. ⁶ Ὁ δέ Λάκατος πιστεύει ὅτι, μέ μεθοδολογική ἀπόφαση, περισώζουμε καί πρέπει νά περισώζουμε ὀρισμένα τμήματα μιάς θεωρίας (τόν «σκληρό πυρήνα» τῆς) ἀπό ὅποιαδήποτε ἀντιπαράθεση μέ τά «φαινόμενα». ⁷ Ὁ Κούν, πάλι,

4. Kuhn, T. "Logic of Discovery or Psychology of Research?" στό I. Lakatos καί A. Musgrave (ἐπιμ.), *Criticism and the Growth of Knowledge* (Cambridge, 1972) σ.6.

5. Ἡ ἔκφραση «σῶζειν τά φαινόμενα» δέν ἀποδίδεται στόν Ντυέμ. Ὁ Ντυέμ, βέβαια, ἔχει γράψει ἕνα βιβλίο μέ τίτλο *Sozein ta Phainomena* (Paris 1908), ἀλλά καί ὁ Mittelstrass ἔχει γράψει ἕνα βιβλίο μέ τίτλο *Retzung der Phänomene* (Berlin 1962). Παρ' ὅλα αὐτά, συνεχίζουμε νά ἀποδίδουμε τήν ἔκφραση αὐτή στόν Πλάτωνα: πηγὴ μας ὁ Συμπλίκιος, *Εἰς τό Περί Οὐρανοῦ*, σ. 488, στ. 23-24 (ἔκδοση Heiberg). Ἐπισημαίνω ὅτι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο παραθέτω αὐτή τήν ὑποσημείωση εἶναι ὅτι τά δημοσιογραφικά ἄρθρα τοῦ κ. Δημητράκου ἔχουν ἐπιστημονικές ἀξιώσεις: ἀπόδειξη τό βιβλίο του *Φιλοσοφία καί Πολιτική* (Ἀθήνα 1981) ὅπου, μεταξύ ἄλλων, ἀναδημοσιεύονται καί ἄρθρα τοῦ συγγραφέα ἀπό τήν ἐφημερίδα *Τά Νέα*.

6. Πρβλ. Popper, K. "Normal Science and its Dangers" στό I. Lakatos καί A. Musgrave (ἐπιμ.), ὁ.π., σ. 55 καί *Conjectures and Refutations* (London 1974), σ.49.

7. Lakatos, I. "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes" στό I. Lakatos καί A. Musgrave (ἐπιμ.) ὁ.π., σσ. 133-134, 157, 176-177.

μᾶς λέει ὅτι σέ περιόδους φυσιολογικῆς επιστήμης ή δραστηριότητα τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας ἐντοπίζεται στήν προσπάθειά τῆς νά στριμώξει τά «φαινόμενα» μέσα στά καλούπια πού τῆς προσφέρει τό κυρίαρχο Παράδειγμα. Ἡ ἀποτυχία μᾶς τέτοιες προσπάθειες δέν βάλλει κατά τῆς ὀρθότητος τοῦ Παραδείγματος, ἀλλά κατά τῆς ἰκανότητος τοῦ επιστήμονα. Τά δέ φαινόμενα πού ἀντιστέκονται συστηματικά σέ τέτοιες προσπάθειες συσσωρεύονται ὡς ἀνωμαλίες πού θά διευθετηθοῦν στό μέλλον. ⁸ Τέλος, ὁ Φέγιεραμπεν διδάσκει ὅτι συνήθως δέν ἐγκαταλείπουμε καί δέν πρέπει νά ἐγκαταλείπουμε μιά θεωρία ὅταν διαψεύδεται ἀπό τά φαινόμενα. Τά «φαινόμενα» συγκροτοῦνται ἀπό παλαιότερες ἰδεολογίες-θεωρίες· κι ἔτσι, αὐτό πού ἀποκαλοῦμε 'ἀντιπαράθεση θεωρίας-πραγματικότητας' δέν εἶναι παρά μιά ἀντιπαράθεση δύο ἢ περισσοτέρων θεωριῶν-ἰδεολογιῶν. ⁹ Ἄν, λοιπόν, ἐγκαταλείψουμε κάποια θεωρία, δέν εἶναι γιά νά σώσουμε τά φαινόμενα ἀλλά γιά νά σώσουμε κάποια ἄλλη θεωρία. Οἱ θεωρίες ὅμως, συνεχίζει ὁ Φέγιεραμπεν, δέν πρέπει νά ἐγκαταλείπονται ἀλλά ἀντίθετα νά πολλαπλασιάζονται. Διότι μιά θεωρία χρησιμεύει ὡς ἐργαλεῖο γιά τήν ἀνακάλυψη, δηλαδή τή συγκρότηση, νέων φαινομένων. Καί χρησιμοποιώντας ὅσο τό δυνατόν περισσότερες θεωρίες, ξεθάβουμε φαινόμενα πού ἐμπλουτίζουν τίς θεωρίες μας διευρύνοντας τό πεδίο ἐφαρμογῆς τους. ¹⁰

Λίγο παρακάτω στήν ἴδια παράγραφο, ὁ ἀρθρογράφος ἰσχυρίζεται ὅτι στίς φυσικῆς επιστήμες «γίνονται συχνά ἀποφασιστικά πειράματα, πειράματα πού ἀποφασίζουν ἀνάμεσα σέ δύο ἀντιμαχόμενες θεωρίες». Αὐτή ἴσως εἶναι ή ἀποψη τοῦ Πόπερ. ¹¹ Ὑπάρχουν, ὅμως, καί ἄλλες ἀπόψεις. Ὁ Λάκατος λέει ρητά ὅτι δέν ὑπάρχουν ἀποφασιστικά πειράματα, δηλαδή πειράματα πού

8. Kuhn, T. *Ἡ Δομή τῶν Ἐπιστημονικῶν Ἐπαναστάσεων*, ἐπιμ. Β. Κάλφας (Θεσσαλονίκη 1981), κεφ. III-V.

9. Feyerabend, ὁ.π., κεφ. 4.

10. Ὁ.π., κεφ. 3.

11. Ἐπισημαίνω ὅτι στό *Conjectures and Refutations*, ὁ.π., σ. 235, ὑπάρχει μιά ἐλαφρά ὑπαναχώρηση ὡς πρὸς αὐτή τή θέση.

2. Feyerabend, P. *Ἐνάντια στή Μέθοδο*, ἐπιμ. Γ. Γκουνταρούλης (Θεσσαλονίκη 1983), σ. 81.

3. Τό Παράδειγμα στή διδασκαλία τοῦ Κούν ἀντικαθίστᾶ τή θεωρία στή διδασκαλία τῶν Κάρναπ, Νάγκελ, Πόπερ, κ.λπ.

νά ανατρέπουν μιά θεωρία στή στιγμή. Μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀφοῦ ἔχουμε πιά ἐγκαταλείψει γιά καλά μιά θεωρία, καί ἔχουμε ἀσπαστεῖ κάποια ἄλλη, ἀπονέμουμε τόν τιμητικό τίτλο 'ἀποφασιστικό πείραμα'. Αὐτός ὁ τίτλος, ὅμως, εἶναι πάντοτε ἀνακλητός — καί συχνά ἀνακαλεῖται καθῶς ξαναγράφεται ἡ ἱστορία.¹²

Ὁ Κούν καί ὁ Φέγιεραμπεντ, πάλι, ἀρνούμενοι τή δια-θεωρητική ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ πραγματικότητα (καί συνεπῶς καί τὰ ἀποφασιστικά πειράματα) συγκροτεῖται ἀπό κάποια θεωρία: ἐναλλακτικές θεωρίες συγκροτοῦν ἐναλλακτικές πραγματικότητες καί ἐναλλακτικά ἀποφασιστικά πειράματα. Καί ἀρνούμενοι τήν ἀντίληψη τοῦ δια-θεωρητικοῦ, «οὐδέτερου» πειράματος πού προϋποθέτει τό Δόγμα τοῦ 'Αποφασιστικοῦ Πειράματος, ἀρνοῦνται καί τήν ἰσχὺ τοῦ Δόγματος...¹³

Τέλος, ὁ ἀρθρογράφος ἐξετάζει τὸ θέμα τοῦ σχετικισμοῦ πού, ὅπως γράφει, «βασίζεται στήν ἀρκετά διαδεδομένη καί ἀρκετά ἀνόητη ρήση: "Ὅλα εἶναι σχετικά" ἢ "Ἡ ἀλήθεια εἶναι σχετική"». Σωστά ὁ κ. Δημητράκος ἀντιμετωπίζει μιά τόσο ἀνόητη διατύπωση μέ μιά ἐξίσου ἀνόητη ἀπάντηση: «Σχετικά μέ τί; Προφανῶς μέ τίποτε καί μέ ὅλα».

Τό πρόβλημα τοῦ ἀρθρογράφου εἶναι ὅτι δέν μπορεῖ νά ξεφύγει ἀπό μιά ρητορική τῶν ἐντυπώσεων. Δέν μπορεῖ νά καταλάβει ὅτι τό ἐπιστημολογικό, καί ἀκόμα περισσότερο τὸ φιλοσοφικό, εἶδος λόγου διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν κοινοτοπία: γιά νά ἀντιμετωπίσει τόν ἐπιστημολογικό του ἀντίπαλο ἀναγκάζεται νά τόν μετατρέψει σέ ἓνα ἀνόητο καί φιλοσοφικά ἀπαιδέυτο συνομιλητή. Ἡ μετατροπὴ αὐτὴ προκαταλαμβάνει καί καλύπτει τὴν ἔλλειψη ἐπιχειρηματολογίας, ἐφόσον ἐπιφέρει, αὐτόματα, τὴν δυσφήμιση τοῦ ἀντιπάλου του.

Ἴσως, θά τόν βοηθοῦσε νά καταλάβει ποῖο εἶναι τό ἐπιστημολογικό πρόβλημα τοῦ σχετικισμοῦ, ἂν διάβαζε πῶς προσεκτικὰ τουλάχιστον τούς συγγραφεῖς πού ἀναφέρει — τόν Πόπερ, τόν Κούν, τόν Λάκατος καί τόν Φέγιεραμπεντ. Καί γιά νά

καταλάβει τί θά πεί φιλοσοφικό ἐπιχειρήμα, τοῦ συνιστοῦμε νά διαβάσει πῶς ἀντιμετωπίζουν τόν σχετικισμό — τόν πραγματικό του, δηλαδή, ἀντίπαλο, κι ὄχι τόν ἀντίπαλο πού στήνει στή θέση του γιά νά ἔχει μιά εὐκόλη νίκη — οἱ Davidson, Rorty, Kripke καί Putnam.¹⁴

Στό ἄρθρο αὐτό ὁ κ. Δημητράκος παρουσιάζει ὡς μοναδικό, τελεσιδικό καί καθολικά ἀποδεκτό ἓνα πρότυπο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν πού ἔχει ἀμφισβητηθεῖ σέ ὅλα τὰ σημεῖα ἀπὸ σοβαροὺς ἐπιστημολόγους. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτά οὔτε τὰ ἀντιμετωπίζει ὁ συγγραφέας, οὔτε κἀν ἀναφέρει τὴν ὑπαρξή τους.¹⁵ Ὁ μόνος ἀντίπαλος πού ἀναγνωρίζεται στό ἄρθρο εἶναι δικῆς του κατασκευῆς: τό λανθασμένο πρότυπο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν πού κυκλοφορεῖ στήν ἀπλοϊκὴ ἀγορὰ τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀπαιδευτῶν. Ἀκόμα καί τόν σχετικισμό — τό μοναδικό του σημεῖο ἐπαφῆς μέ τὴν ἐπιστημολογία — τόν ἐξουδετερώνει μεταμορφώνοντάς τον σὲν σχετικισμό τῆς χαρτορίχτρας.

Ἡ συναίνεση τοῦ ἀναγνώστη, λοιπόν, ἐπιδιώκεται μέ τὴν ἀπλὴ ἀντιπαράθεση δύο κατάλληλα σκηνοθετημένων ἐναλλακτικῶν λύσεων: 'Απὸ τῆ μιά μεριά ἔχουμε ἓνα πρότυπο τῶν ἐπιστημῶν πού εἶναι ἐκ προοιμίου ἄκυρο — ἀφοῦ εἶναι αὐτό πού κυκλοφορεῖ μεταξύ τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀπαιδευτῶν — καί πού ἐπιπλέον φέρεται ὡς ὑπεύθυνο γιά τὴν ὑπανάπτυξη τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στήν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔχουμε τό σωτήριο πρότυπο πού προτείνει ὁ συγγραφέας καί πού ἀντλεῖ τό ὀποιοδήποτε κύρος του ἀπὸ τόν τρόπο παρουσιάσεώς του καί μόνο. Γιά νά

τό ἐπικυρώσει, ὁ συγγραφέας παριστάνει τὴν ἐπιστημολογικὴ ἐξουσία ἀπέναντι στὸν ἀναγνώστη, τόν ἀπλοϊκὸ ἐπιστήμονα καί τό κράτος — ὁ ὑπέρτιτλος τοῦ ἄρθρου εἶναι 'Μιά ἐπικίνδυνη στασιμότητα', ὁ ὑπότιτλος τοῦ 'Οἱ εὐθύνες κράτους καί ἐπιστημονικῆς κοινότητας'. Τό ἴδιο τό πρότυπο φέρεται νά κυκλοφορεῖ ἀνεμπόδιστα στήν ἐγκυρῆ ἀγορὰ τῶν ἐπιστημολόγων — δέν ἐπισημαίνεται πουθενά ὅτι ἀμφισβητεῖται στίς μέν λεπτομέρειές του καθολικά, ἀκόμα καί ἀπὸ τόν ἴδιο τόν Πόπερ, στά δέ κύρια σημεῖα του ἀπὸ μιά σημαντικὴ μερίδα ἐπιστημολόγων. Σ' αὐτό βοθηθεῖ καί ἡ ἀπόκρυψη τῆς καταγωγῆς του — δέν ἀναφέρεται πουθενά ὅτι ἐκτίθενται οἱ θέσεις ἑνὸς συγκεκριμένου ἐπιστημολόγου, τοῦ «πρώμου» Πόπερ.

Εἶναι ἀπλὴ σωτηριολογία: Γιά νά ἀποφύγουμε τόν κίνδυνο τοῦ ἀπλοϊκοῦ προτύπου, μᾶς προσφέρεται ὡς μοναδικὴ διέξοδος καί σωτηρία τό ποπεριανὸ μοντέλο.

Ἰόλη Πατέλλη

14. Βλ. Davidson, D. "On the Very Idea of a Conceptual Scheme". *Proc. American Philosophical Association* 47 (1973-74), 5-20, Rorty, R. "The World Well Lost". *The Journal of Philosophy*, LXIX (1972), 649-665, Kripke, S. "Naming and Necessity" στό D. Davidson καί G. Harman (ἐπιμ.), *Semantics of Natural Language* (Dordrecht-Holland 1972), 253-355, καί Putnam, H.: "Explanation and Reference" στό G. Pearce καί P. Maynard (ἐπιμ.) *Conceptual Change* (Dordrecht-Holland 1973), 199-221.

15. Ἡ μοναδικὴ ἐξαίρεση εἶναι κάποια μνεία στίς «τόσο διαφορετικὲς μεταξὺ τους ἐπιστημολογίες τῶν Πόπερ, Κούν, Λάκατος καί Φέγιεραμπεντ».

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΖΩΟΔΟΧΉ ΠΗΓΗΣ 17, 259 36 39 980

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

12. Lakatos, δ.π., σ. 173 κ.έ.

13. Ἡ συνέχεια σὲ κεφ. III-X τοῦ 'Ἡ Δομὴ τῶν Ἐπιστημονικῶν Ἐπαναστάσεων, δ.π., καί σὲ κεφ. 2-8 τοῦ 'Ἐνάντια στή Μέθοδο, δ.π.

Ἡ ἔκθεση τοῦ Βιβλίου στό Πεδίο τοῦ Ἄρεως

Οἱ ἐκθέσεις τοῦ βιβλίου, πού μετά τή μεταπολίτευση πολλαπλασιάστηκαν πολύ γρήγορα ἔχασαν (ἢ μάλλον δέν μπόρεσαν νά ἀποκτήσουν ποτέ) κάθε σοβαρό, λειτουργικό ρόλο στήν πολιτιστική ζωή τοῦ τόπου.

Ἴδια γεύση

Καί στή φετεινὴ Ἐκθεση Βιβλίου, στό πεδίο τοῦ Ἄρεως, ὅπως καί σ' ὄλες τίς προηγούμενες, στήν Κηφισιά, στό Ζάππειο, στή Θεσσαλονίκη, στό φεστιβάλ τῶν Νεολαίων, τό βιβλίο ἐκτέθηκε ἀνεπανόρθωτα. Στά κίосκια πού στήθηκαν στό χώρο τοῦ πεδίου τοῦ Ἄρεως φάνηκε ἡ πραγματικὴ του κατάσταση: μαγευτικές, ἄπαντα, περιπετειώδη, «ἱστορικά» ἀναγνώσματα, λεξικά, πολλά λεξικά κι ἐγκυκλοπαιδεῖες (ἴσως ἢ Ἑλλάδα διαθέτει τίς περισσότερες κατά κεφαλὴν — ἢ κατακέφαλα — ἐγκυκλοπαιδεῖες τοῦ κόσμου), ἐργόχειρα, ψυχολογίες, σεξουαλικά, μαγείες, φιλοσοφίες, ἀστρολογίες, λογοτεχνίες παλιές καί νέες, ἀριά καί πού πολιτικά βιβλία, ἐπιστημονικά. Ὅλα τουρλού, τουρλού, μαντρωμένα στό κίосκια, πνεῦμα ὑπὸ ἐκποίηση πάνω στοὺς πάγκους.

Τὸ πνεῦμα ὅμως τῆς ἐκθέσης αὐτῆς δέν ἦταν νά διαφωτιστεῖ ὁ κόσμος, νά μάθει, νά ἐνημερωθεῖ. Ἡ ἐκθεση δέν χρονολογοῦσε τὸν ἑαυτό της. Ἐκεῖνο τὸ 1983 θά μπορούσε νά εἶναι 1977 ἢ 1985 καί μόνο οἱ «ἄκρως ἐνήμεροι» διακρίνουν κάθε φορά τὸ νέο ἀπὸ τὸ παλιότερο, τὴ διαφορά, τὸ προχώρημα ἢ τὴ στασιμότητα. Ἐχω δηλαδή τὴ γνώμη ὅτι αὐτές οἱ ἐκθέσεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀν συμβάλλουν στήν ἐκποίηση τοῦ στόκ τῶν ἐκδοτῶν (λέγεται ὅτι φέτος οἱ πωλήσεις πῆγαν καλά. Μακάρι) μοιάζουν σὰ νά θέλουν ν' ἀποκρύψουν τὸ ἐμπόρευμα πού διαλαλοῦν. Ἴσως γιατί ἂν ἦταν φανερὴ ἡ ποσότητα, καί κυρίως ἡ ποιότητα τοῦ νέου, τότε ἡ στασιμότητα ἢ ἡ ὀπισθοδρόμηση θά ἦταν ὀλοφάνερη. Τὰ ἀνακατωμένα ὀνόματα, τὰ γαλιστερά ἐξώφυλλα, ἢ εἰκόνα τοῦ μανάβικου δημιουργεῖ τελικὰ τὴν ψευδαίσθηση ὅτι τὸ εἶδος ἀνθεῖ, ὅτι πᾶμε καλά.

Ἄλλά ἂν, γιὰ παράδειγμα, οἱ ὀργανωτὲς διέπρατταν τὸ κατόρθωμα

— γιατί, πραγματικά κατόρθωμα θά ἦταν — νά ὀργανώσουν μερικά κοινὰ περίπτερα, ὅπου θά ἐμπαιναν μόνο βιβλία τῆς τελευταίας χρονιάς ἢ τῆς τελευταίας διετίας — π.χ. χωριστὰ γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ βιβλίο, τὴ λογοτεχνία, τὸ δοκίμιο, τὴ φιλοσοφία, τὸ πολιτικὸ βιβλίο κ.λπ. ἢ, ἂν κοντὰ στά τόσα ἀτομικὰ περίπτερα τῶν ἐκδοτῶν ὑπῆρχε ἓνα ἄς ποῦμε «Γενικὸ Βιβλιοπωλεῖο» ὅπου στά ράφια του καί στοὺς πάγκους του ὁ κόσμος θά ἔβρισκε τὴ νέα παραγωγή, καί τὴν παλιότερη, ὅπως ταξινομεῖται στά βιβλιοπωλεῖα — τότε ὁ βιβλιόφιλος ἐπισκέπτης θά ἔφυγε ἀπὸ τὴν ἐκθεση ἔχοντας πᾶρει μιά σαφὴ εἰκόνα τοῦ τομέα τῆς πνευματικῆς δημιουργίας πού τὸν ἐνδιαφέρει, θά ἔφυγε δηλ. ἀπὸ τὴν ἐκθεση μὲ ἀνάγκες πνευματικές.

Φυσικά ὁ κόσμος πηγαίνει σ' αὐτές τίς ἐκθέσεις. Καί φέτος πῆγε πολὺς. Καί μάλλον θά εὐχαριστήθηκε, εἶδε φίλους, εἶδε κόσμο, χάξεψε, ἄκουσε διαλέξεις, εἶδε βαλκανικὰ μπαλέτα, «λαϊκά», ἀγόρασε βιβλία, οἱ ἐκδότες πούλησαν. Τίποτε τὸ ἀντιπαθητικὸ ἢ τὸ ἀρνητικὸ δέν ὑπάρχει σ' ὅλα αὐτά. Ὑποτίθεται ὅμως ὅτι οἱ ἐκθέσεις, ἐκτὸς ἀπ' ὅλα αὐτά, προάγουν τὸ Βιβλίο: δηλαδή διευρύνουν τὴν ἀγορά, δημιουργοῦν ἀνάγκες πνευματικές — ὄχι μόνο καταναλωτικές — στὸν πολὺ κόσμο, συντελοῦν στίς συγκρίσεις, τίς κρίσεις, τὴν κριτικὴ, συντελοῦν νά ξεχωρίζει ἢ ἦρα ἀπ' τὸ στόρι.

Τὸ βιβλίο δέν ἔχει ζήτηση

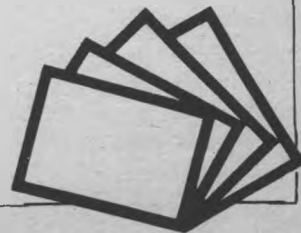
Τὸ πρόβλημα δέν εἶναι ἡ ἐκθεση τοῦ Βιβλίου αὐτὴ καθ' αὐτὴ ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο. Ἄλλωστε ἀκόμη κι ἂν ἡ διοργάνωση ἦταν ἀψογὴ πάλι ἢ κατάσταση δέν θά ἄλλαζε ριζικά, ἀπλῶς θά ἦταν ἓνα βῆμα γιὰ μιά μελλοντικὴ καλύτερηση. Ἄλλὰ γιὰ τὴ σημερινὴ κακοδαμονία του ἄλλοι θά κατακεραυνώσουν τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ πού δέν ἐπιδοτεῖ ἀρκετὰ τίς ἐκδόσεις κι ἄλλοι τοὺς ἐκδότες. Π.χ. τὸ 1977 τὸ κράτος διέθεσε 23.800.000 δρχ. γιὰ τίς βιβλιοθήκες ἔναντι 958.079.000 δρχ. γιὰ τὸν Ἀθλητισμὸ ἐνῶ, ἀκόμη χειρότερα, τὸ 1983 διέθεσε 45 ἐκ. δρχ. γιὰ τίς βιβλιοθήκες καί γιὰ τὸν ἀθλητισμὸ οἱ πιστώσεις ἀνέβηκαν στίς 4,5 δις. (Ἐκθεση τοῦ

προέδρου τοῦ Συλλόγου Ἐκδοτῶν Βιβλιοπωλῶν Ν. Ἀντωνόπουλου, *ΑΝΤΙ*, 30 Σεπτ. 1983, τεύχ. 242). Δηλαδή τὸ Κράτος παρά τίς ρητορείες γιὰ τὴ μόρφωση, τὴν Λαϊκὴ Ἐπιμόρφωση, καί τὴ Νέα Γενιά δέν θεωρεῖ τὸ βιβλίο πολιτιστικὸ ἀγαθὸ. Ὅσο γιὰ τοὺς ἐκδότες, πού συνήθως εἰσπράττουν τίς γκρίνιες ὄλων μας, ἀναμφισβήτητα συνεργοῦν κι αὐτοὶ ὅσο μποροῦν στήν ἐκμηδένιση τοῦ βιβλίου.

Οἱ προχειρότητες τῶν ἐκδόσεων, οἱ κλειψιτυπίες, τὸ χοντρεμπόριο (τυπωμένου) χάρτου, οἱ ἀνεύθυνες μεταφράσεις, τὸ ἀγγῶδες κυνηγητὸ τοῦ «μπέστ σέλλερ», οἱ μῶδες, ἢ ἀσημαντότητα τῶν ἐπενδύσεων, εἶναι τὸ κλίμα, τὸ πνευματικὸ καί τὸ ἐμπορευματικὸ, πού δημιουργοῦν, ἐν πολλοῖς, οἱ ἴδιοι οἱ ὑπεύθυνοι τῆς παραγωγῆς τοῦ βιβλίου. Οἱ λαμπρές ἐξαιρέσεις μᾶς δίνουν μόνο τὸ μέτρο τοῦ τί θά μπορούσε νά γίνει καί, κυρίως, δακτυλοδεικτοῦν τὴ γενικὴ φτώχεια.

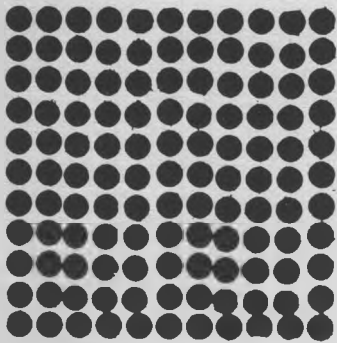
Παρά ταῦτα, ἂν θέλαμε νά ψάξουμε λίγο πιὸ πολὺ τὰ πράγματα, ἢ ἀδιαφορία τοῦ κράτους καί ὁ ἐκδοτικὸς μαρασμὸς δέν εἶναι παρά τὸ φανερό μέρος τοῦ παγόβουνου. Γιατί ἐκεῖνος πού πιὸ πολὺ καταδικάζει τὸ βιβλίο σὲ μαρασμὸ εἶναι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία: τὸ βιβλίο — ἢ ἀνάγνωσή του — δέν ἔχει περάσει στὴ ζωὴ μας. Δέν τὸ ζητᾶμε οὔτε σάν ἐμπόρευμα οὔτε σάν πολιτιστικὸ ἀγαθὸ. Ἡ ἀγορὰ τοῦ βιβλίου εἶναι στενὴ, κυρίως, γιατί τὸ ἐμπόρευμα δέν ἔχει ζήτηση, καί δέν ἔχει ζήτηση γιατί οὔτε κἂν ἡ μορφωμένη τάξη τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν σ' αὐτὸ τὸν τόπο (πάνω ἀπὸ 600.000 πτυχιούχοι ἀνωτέρων Σχολῶν καί φοιτητές) τοῦ ἀφιερώνει μέσα σ' ἓνα χρόνο ὅσα, σὲ χρῆμα καί φροντίδα, ἀφιερώνει γιὰ τίς μπριζόλες μιάς ἑβδομάδας. Καί ὅταν ἡ ἀγορὰ εἶναι στενὴ, τότε, εἶναι ἀδύνατο νά μιλήσουμε γιὰ ποιότητες, γιὰ δημιουργίες, γιὰ ἐκδοτικὰ ἐπιτεύγματα, προσεγμένα βιβλία. Ἀπ' τὸ Ζάππειο ὡς τὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως θά γκρινιάζουμε καί θά ζητᾶμε ἐπιδοτήσεις ἀπ' τὰ Ὑπουργεῖα.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

POP ELEVEN

ΤΟ ΦΘΗΝΟΤΕΡΟ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣΤΕΡΟ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΔΙΣΚΩΝ

POP ELEVEN

Για καλύτερη μουσική εκεί που συμβαίνει
Πινδάρου-Τσακάλωφ 1ος όροφος
τηλ. 3630868

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

ΟΚΤΩΒΡΗΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΗΣ 83

5

ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ

Περιοδική έκδοση
του Κέντρου Φιλοσοφικών Έρευνών

Τεύχος 36:

Ο ΓΟΡΓΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

ΓΟΡΓΙΑΣ: Έλένης Έγκώμιον,
Υπέρ Παλαμήδους άπολογία.
Εισαγωγή, επιμέλεια, μετάφραση,
Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ.

G. B. KERFERD: The Interpretation
of Gorgias' Treatise Περί του μη
όντος ή περί φύσεως.

Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: Η πιθανολό-
γηση ως μέθοδος άπόδειξης στο
Γοργία.

Π. ΜΠΑΣΑΚΟΣ: Η θέση της σο-
φιστικής στη διαλεκτική του
Άριστοτέλη. Παρατηρήσεις
στά Τοπικά και στους Σοφιστι-
κούς Έλέγχους.

ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ

Ή άναγγελία της έκδοσης του Δεκαπενθήμερου Πολίτη προκά-
λεσε όπως ήταν φυσικό ποικίλες αντιδράσεις. Πολλοί φίλοι κι
άναγνώστες μας ρωτούσαν επίμονα πώς, γιατί, με ποιο στόχο ή
νέα έκδοση, άλλοι είχαν επιφυλάξεις για τό σκοπismo ή τό έφικτό
της προσπάθειας. Δέν έλειψαν, βέβαια, οι ένθουσιώδεις.

Μερικοί εξέφρασαν γραπτές τις αντιδράσεις τους στο νέο. Τους
ευχαριστούμε, όπως κι όλους εκείνους που με τις υποδείξεις τους
και την κριτική τους μας βοήθησαν στην καλύτερη έκτιμηση της
κατάστασης και των προβλημάτων που αντιμετώπιζουμε.

Παρακάτω, δημοσιεύουμε τις επιστολές που λάβαμε:

Άγαπητέ Πολίτη,

Μας ανακοίνωσε ότι θά γίνει
και Δεκαπενθήμερος. Χαρά στο
κουράγιο σου. Έδω μιά φορά τό
μήνα κυκλοφορούσες, ή περίπου
μιά φορά τό μήνα, και δέν καταφέ-
ρατε να πιάσετε τον παλμό του κό-
σμου που λένε και νομίζετε ότι μ'
αυτή την επέκταση θά τό πετύχετε;
Άς μιλήσουμε σοβαρά. Είναι σί-
γουρο ότι μπορείτε να τυρβάξετε
θαυμάσια περί πολλά και ιδιαίτερα
νά μας πασαλείβετε με τις άκαδη-
μαϊκές - πανεπιστημιακές σάλτσες.
Δέ λέω, χρήσιμα πράγματα όλα αυ-
τά είτε για τό ψωμάκι είτε για την
«επιστήμη» είτε για την επιστήμη
(χωρίς εισαγωγικά) αλλά αν τό διά-
βημά σας είναι και πολιτικό — και
είναι — γιατί τάχα ο Πολίτης με
15νθήμερο ένδυμα θά μπορέσει να
άφορα όσους, έστω αυτούς, άρ-
νούνται τά ψευτοδιλήμματα της πο-
λιτικής ζωής; Τουλάχιστον ο Κύρ-
κος παίζει ψυσαρμόνικα ή σφυρίζει
Μπετόβεν σε ύπόκρουση Ρεζάν. Έ-
σεις τί θά κάνετε; Άν είστε συνε-
χώς με την πάλη των τάξεων λάβε-
τε ύπόψη ότι την έχει πάρει εργολα-
βία ο Μηλιός. Κάποτε, επιτέλους,
πρέπει να άσχοληθούμε και με την
πάλη των ανθρώπων είτε παλεύουν
στά εργοστάσια είτε άναστενάζουν
στο Λυκαβηττό.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι θά έχουμε
φάσεις έτοτο τό χειμώνα. Γουστά-
ρω. Μόνο που νά, όλα αυτά είναι
κάπως άνιαρά. Δέν θέλω να σας ά-
ποτρέψω, τό έναντίον σας ευχομαι
τά καλύτερα. Έμεις πάντως θά γί-
νουμε μπαλάκι του πίκ-πόγκ. Άν-
τί - Σχολιαστής - Πολίτης - Πρό-
κληση, Άριστερά Σήμερα και πάλι
άπ' την αρχή.

Έγώ πάντως δέν καταλαβαίνω
τίποτε, θθεν και διατηρώ την άνω-
νμία μου. Δύσπιστος όσο δέ γίνε-
ται άλλο, έτοιμος να σάσω πλάκα
ή άκόμη (ποιός ξέρει;) να σας ά-
κούσω.

Γιά την ώρα έχω δουλειά
Άνώνυμος
(άπό πεποίθηση)

Ύστερόγραφο: Μιά συμβουλή, αν
έπιτρέπετε. Ξεχάστε όσο γίνεται
γρηγορότερα εκείνα τά περί δια-
γραμμάτου(της) κριτικής ύποστήρι-
ξης του Έσωτερικού. Άν είναι έ-
τσι, τό καλύτερο που έχετε να κά-
νετε είναι να γίνετε έσωτερικοί στα
ίσα.

Φίλοι του Πολίτη

Ή άναγγελία της έκδοσης του Δε-
καπενθήμερου Πολίτη ήταν για μέ-
να μιά ευχάριστη έκπληξη. Νομί-
ζω, πράγματι, ότι ο Πολίτης θά
μπορούσε να προσφέρει όχι μόνο
στόν τομέα που ως τώρα κινήθηκε
άλλά και σε ένα άλλο έπιπεδο, πιο
κοντά στην καθημερινή πολιτική
και κοινωνική έπικαιρότητα. Φο-
βάμαι όμως μήπως αυτό τό άνοιγμα
ζημιώσει την, άναμφισβήτητα, θετι-
κή παρουσία του περιοδικού. Μήν
τυχόν, προκειμένου να ανταποκρι-
θείτε στις καινούριες ύποχρεώσεις,
που όπως φαντάζομαι είναι βαρύτε-
ρες και περισσότερες, αντί για κα-
λό γίνει κακό. Δηλαδή ο μόν Πολί-
της που ξέραμε να μην συνεχίσει τη
δουλειά που έκανε (θεωρητική, έπι-
στημονική, πολιτική άνάλυση
κ.λπ.) ο δέ Δεκαπενθήμερος ή να ύ-
ποκύψει κάτω άπό τό βάρος της
πυκνής περιοδικότητας ή να βγαί-
νει μόν αλλά χωρίς κανένα ιδιαίτε-
ρο χρώμα. Φαντάζομαι ότι αυτά τά
ένδεχόμενα θά σας έχουν άπασχο-
λήσει. Κι ελπίζω να τά ξεπεράσετε.
Άλλά που βασίζετε την άισιοδοξία
σας, όταν όλοι ξέρουμε πόσο κατα-
θλιπτικά άδρανής είναι σήμερα ή
Άριστερά κι ο κόσμος της; Μή-
πως, λοιπόν, δέν θά ήταν καλύτερα
να συγκεντρώσετε τις δυνάμεις σας
στόν Πολίτη, και να τον βελτιώσε-
τε; Μήπως δέν θά ήταν προτιμότε-
ρο να εξασφαλίσετε τη μηνιαία έκ-
δοση του περιοδικού, πράγμα που
τώρα δέν συμβαίνει; Άς μη χαλάμε
τόν ΆιΒασίλη για να χτίσουμε τον
Άι Δημήτρη.

Σας ευχομαι πάντως καλή έπιτυ-
χία.

Ζήσης Κοντογιάννης
Θεσσαλονίκη

Σύντομη óμιλία, έκτενης δεξίωση, πολλές ευχαριστίες

Σύμφωνα με τό Πρόγραμμα του «B ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ», τό Συνέδριο αυτό οργανώθηκε «μετά τή λαμπρή επιτυχία του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας» και στόχος των οργανωτών του «είναι τά Συνέδρια του είδους αυτού ν' αποβούν ουσιαστικώς πανελλήνια (όχι άπλώς πανελλαδικά)». 'Επειδή, προφανώς, οι «φιλοσοφικές δυνάμεις του 'Ελληνισμού» είναι πολυπληθείς, στά Συνέδρια του είδους αυτού ύπάρχει πρόβλημα χρόνου. 'Ετσι, σύμφωνα πάντα με τό Πρόγραμμα, στην πρωινή συνεδρία της Τρίτης 27-9-83, μία επιστημονική ανακοίνωση προγραμματίστηκε νά διαρκέσει από τίς 12.00 ώς τίς 12.00 (σέ χρόνο μηδέν πού λένε και στό στρατό). 'Αντίθετα, ή «Δεξίωση του Δημάρχου 'Αθηναίων κ. Δημ. Μπέη πρós τιμήν των Συνέδρων» προγραμματίστηκε για τή Δευτέρα 27-9-83 από τίς 20.00 ώς τίς 9.30 (της Τρίτης;). 'Υστερα από αυτά, οι οργανωτές κάποιον έπρεπε νά ευχαριστήσουν. Πάντα σύμφωνα με τό Πρόγραμμα, ή οργανωτική επιτροπή «'Ιδιαίτερα επιθυμεί νά εκφράσει τήν ευγνωμοσύνη της πρós τούς Προέδρους, κυρίους Κωνσταντίνον Καραμανλήν και Σπυρ. Κυπριανού πού έθεσαν τό Συνέδριο υπό τήν ύψηλή προστασία τους». Και άφού τό επιθυμεί, τό κάνει χωρίς νά χάσει χρόνο, στην άμέσως επόμενη παράγραφο: «'Η 'Οργανωτική 'Επιτροπή του Συνεδρίου εκφράζει τήν ευγνωμοσύνη της πρós τούς Προέδρους, κυρίους Κωνσταντίνον Καραμανλήν και Σπύρον Κυπριανού, πού έθεσαν τό Συνέδριο υπό τήν ύψηλή προστασία τους». Στη συνέχεια εκφράζονται και θερμές ευχαριστίες πρós τόν 'Ελληνικό 'Οργανισμό Τουρισμού. ('Ισως ό Ε.Ο.Τ. νά είχε αναλάβει νά διατηρήσει τήν καλοκαρία κατά τό τριήμερο του Συνεδρίου). Πάντως, οι οργανωτές «αισθάνονται υπερέφανοι και πιστεύουν πώς άκολουθούν ώς πρós τό θέμα αυτό, τό σωστό δρόμο».

Χριστιανομαρξιστικά - άντισημητικά - άπολύτως άντιδραστικά

Μέσα στις άμπελοσοφίες του χριστιανομαρξιστικού «διαλόγου» πού κατασκεύασε ή 'Ελευθεροτυπία (κεσάτια γάρ) άκούστηκαν πολλά. Δικαίωμα του καθενός νά άερολογεί, δικαίωμα των πάντων νά τή βγάσουν με άερολογίες, κανενός όμως δικαίωμα νά άσχημονεί φασιστοειδώς.

Κάποιος κύριος Δημήτρης Σέργιος, δικηγόρος (μορφωμένος ό άνθρωπος) θέλοντας νά συμβάλει στην συνάντηση Μαρξισμού - Χριστιανισμού, πού τήν ανέβασε σέ άνώτερα επίπεδα ό δημοσιογράφος Π. Μακρής (μορφωμένος άνθρωπος κι αυτός, δικηγόρος) πρόσθεσε και τά ακόλουθα:

«Προσέξτε ότι: 'Ενώ ή Κυβέρνηση της 'Αλλαγής έχει τή λεβεντιά νά λείι πάμπολλα στρατιωτικοπολιτικά «όχι» στους δυτικούς εταίρους της, δέν έχει πεί, μέχρι στιγμής, ούτε ένα «όχι» στις πολιτιστικές απαιτήσεις τους: Προσαρμόζει τήν κοινωνική ζωή στο δυτικό πρότυπο, φέρνει τήν ('Εβραία!) Σιμόν Βέιλ νά επιστατήσει στην τροποποίηση του οικογενειακού δικαίου κατά τίς πιέσεις του 'Ευρωκοινοβουλίου, μεταρρυθμίζει για αντίστοιχους λόγους τό πνεύμα και τόν τρόπο της γενικής εκπαίδευσης, αφήνει νά εισβάλλουν στά μέσα ενημέρωσης τά κύματα της συνειδησιακής και στοχαστικής αλλοτρίωσης. (Κατά τά άλλα, έχουμε βέβαια και πολλή φιλολογία περί «παράδοσης» για νά τήν πιπιλίσει ή Φωτεινή... Πιπιλή ένθουσιωδώς στά φεμινιστικά ρεπορτάζ της...)

Σ' αυτά τά φασιστοειδή χριστιανομαρξιστικά τό μόνο πού ενόχλησε τή σύνταξη της «Ε» ήταν ή... παραβίαση της επαγγελματικής (συντεχνιακής) άλληλεγγύης. 'Ιδού τό μόνο πού βρήκε νά πεί:

•Σημ. σύντ.: 'Η μόνη επιφύλαξη μου στην ενδιαφέρουσα τοποθέτηση του δικηγόρου Δ. Σέργιου είναι για τήν αναφορά του στα φεμινιστικά ρεπορτάζ της αγαπητής συναδέλφου...

('Ελευθεροτυπία 23.9.83)

«Όπου νά 'ναι θά του άνατεθεί κάποιο συγκλονιστικό ρεπορτάζ με τούς επίζώντες του Μπούχενβαλντ.

Μονά χάνω ζυγά κερδίζεις

Είναι κι αυτό κανόνας του χριστιανομαρξιστικού «διαλόγου». Μιά εφαρμογή:

‘Ο διάλογος αυτός (ό χριστιανομαρξιστικός), σέ άλλα πλάτη της γης επίτευγμα ήδη και έργαλειό της επαναστατικής Πράξης, συναντᾶ ὡστόσο στὸν τόπο μας — δίπλα στὸ ἐνθουσιαστικό ἐνδιαφέρον τῶν πολλῶν — καὶ τὴν ἀμήχανη ἢ πεισματικά ἀρνητικὴ στάση μεγάλου μέρους τοῦ προοδευτικοῦ ἀλλά — γιὰ τοὺς ἀντίθετους λόγους — καὶ τοῦ συντηρητικοῦ κόσμου μας.

(‘Ελευθεροτυπία 23.9.83, Κ. Μοσκόφ)

Προκειμένου νά προπαγανδίσουμε στὸν τόπο μας τὸν χριστιανομαρξισμό ἐπικαλούμαστε, χωρὶς νά τό λέμε, Ἴταλους, Γάλλους, Ἴσπανούς ἢ, ἴσως, καὶ Πολωνούς μαρξιστές πού ἀνοίξαν διάλογο θεωρητικό καὶ πολιτικό μέ τοὺς καθολικούς, ἀν καὶ ποτέ δέν θεώρησαν τὸν ἑαυτό τους χριστιανομαρξιστὴ ἢ «Καθολικό» (κατὰ τὸ Ὁρθόδοξο). Ἐκεῖ χωρὶς τόπο καὶ ὄνομα ἢ Πράξη εἶναι γιὰ τὸν Κ. Μοσκόφ Ἐπαναστατική. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ἴδιοι οἱ φορεῖς αὐτοῦ τοῦ διαλόγου, κόμματα στελέχη τῆς ἀριστερᾶς ἢ θεωρητικοὶ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀκριβῶς ἦταν πάντα γιὰ τὸν Μοσκόφ ρεβιζιονιστές, δεξιόι καὶ ὀπαδοὶ τῆς ταξικῆς συνεργασίας (ὄθεν ἐνάντιοι στὴν επαναστατικὴ Πράξη). Πῶς αἴρεται αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ ἀντίφαση; Προφανῶς μέ τὴν ἀρνηση τῆς ἀρνησης καὶ τὴ σύνθεση μέσα στὴν κατάπτωση τοῦ χριστιανομαρξιστικοῦ διαλόγου.

Καὶ ἡ ἀνθαγορά στὸ Μενίδι

Κι αὐτὴ στὸ Μενίδι. Μετὰ τὴ μελετώμενη μεταφορά τοῦ Σταθμοῦ Λαρίσης στὸ Μενίδι, τὸ ὑπουργεῖο Γεωργίας ἀνήγγειλε ὅτι μέσα στὸ 1984, γιὰ νά ἐξυγιανθεῖ τὸ ἐμπόριο λουλουδιῶν, ἡ Κεντρικὴ Ἀνθαγορὰ θά μεταφερθεῖ στὸ Μενίδι. Παλιότερα ὑπῆρχαν σκέψεις νά πάει κάπου στὴν Παιανία, ἀλλά τελικά εἶπαν νά τὴ φέρουν πιο κοντά. Τέρμα, λοιπόν, τὸ Γαλάτσι καὶ οἱ ἄλλες λουλουδαγορές. Ὅποιος θέλει στὸ ἐξῆς μαντζουράνες, βασιλικούς ἢ κακτοειδῆ δέν ἔχει παρά νά πεταχθεῖ μιά στιγμὴ στὸ Μενίδι, ὅπου θά βρεῖ ὅ,τι θελήσει σέ περιβάλλον πολιτισμένο, ἀρχιτεκτονημένο καὶ δροσερό. Θά συμβάλει ἔτσι ἐμπράκτως καὶ στὴν ἀποκέντρωση.

Καμιά φορά ἡ ποιότητα μιᾶς ἐξουσίας φαίνεται καλύτερα ἀπ’ τὶς μικρολεπτομέρειες. Οἱ ὑπεύθυνοι δέν μποροῦν δὲν σκεφτοῦν ὅτι ὁ κάτοικος τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, γιὰ νά ἀπαλύνει κάπως τὸ τσιμεντένιο σκῆνωμά του μέ λίγη πρασινάδα στὴ βεράντα του, εἶναι ἀδύνατο νά ταξιδέψει τρεῖς ὥρες. Πῶς τότε θά σκεφτοῦν προβλήματα πιο σύνθετα.

Σημειολογικά

Ὁ κ. Γ. Βέλτσος (‘Ελευθεροτυπία 5.10.83) ἀφοῦ χώρισε τὸν κόσμο σέ ὀρθολογιστές καὶ ἀνορθολογιστές, ἀφοῦ ἀποφάνθηκε ὅτι οἱ μὲν εἶναι μέ τό Κράτος οἱ δέ μέ τό Θεό, κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐγγένη διακρίνονται σέ ἐκείνους πού καταλαβαίνουν καὶ σέ κείνους πού κατ-ἄλλα-βαίνουν. Ἀπεφάνθη ἐπίσης ὅτι ἡ Πάντειος κι ὅλα τὰ Πανεπιστήμια χρειάζονται νέους καθηγητές (τὸ θέμα εἶναι ἡ σύγκρουση στὴν Πάντειο μέ τὸ διορισμό τοῦ θεολόγου κ. Γιανναρά σέ ἔδρα Φιλοσοφίας). Νέους ἀνθρώπους δηλαδή πού ἐγκαταλείπουν τὸ «δίπολο ὀρθολογισμοῦ - ἀνορθολογισμοῦ καὶ δέν ἐγκλωβίζονται σέ ἔννοιες ὅπως ἀντικειμενικότητα, πρόοδος ἢ ἀντίστοιχα ἀγάπη, μετάνοια κ.λπ.».

Διαβάζοντας ὅλα αὐτὰ ἐξακολουθοῦσαμε νά μὴν καταλαβαίνουμε καὶ νά μὴν κατ-ἄλλα-βαίνουμε, ξέροντας, βέβαια, ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐρμητική. Γιὰ ποιούς τάχα νά μιλάει; Στὴν ἀπορία, παρειαρισκόμενος παρατήρησε: «Μά δέν βλέπετε βρέ παιδιά τὸν εἰκονιζόμενο, στὴ φωτογραφία πού συνοδεύει τὸ ἄρθρο τοῦ Βέλτσου;»

Παράσημο τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων στὸν Ἀντ. Λιβάνη

Τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων ἀπένευμε τὸ παράσημο τοῦ Ἀνώτερου Ταξιάρχη, στὸν διευθυντὴ τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου τοῦ Πρωθυπουργοῦ κ. Ἀντώνη Λιβάνη.

Ἡ τελετὴ τῆς παρασημοφόρησης ἐγίνε στὴν Ἐπαρχία τοῦ Πατριαρχείου στὴν Ἑλλάδα. Σ’ αὐτὴν τονίστηκε ἡ μεγάλη σημασία τῆς προσφοράς τοῦ κ. Λιβάνη, ὅπως καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κυβέρνησης καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ γιὰ τὴ συνέχιση τῆς μακραίωνης παράδοσης στὴ διακονία τῶν ἁγίων προσκυνημάτων τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ Ἑλληνες μοναχοὺς.

Καταλάβετε μήπως ἐσεῖς ποιὸ εἶναι τὸ κατόρθωμα τοῦ κ. Λιβάνη γιὰ τὸ ὁποῖο παρασημοφορήθηκε;

Νηπιοτροφεῖα

Μιλοῦσε στὸ Ραδιόφωνο («Κάθε μέρα παντοῦ», 4.10.83), μιά ὑπεύθυνος τοῦ Ἐθνικοῦ Ὄργανισμοῦ Προνοίας γιὰ τοὺς παιδικούς σταθμούς στὴν ἐπαρχία, πού τώρα ὀνομάζονται νηπιοτροφεῖα, κατὰ τὸ θηριοτροφεῖα, ἰχθυοτροφεῖα, ὄρνιθοτροφεῖα κ.λπ. Μέ τὸ δίκιο τῆς ἡ γυναίκα θεώρησε ἀναγκαῖο νά προσθέσει ὅτι «ὁ ὄρος αὐτὸς ἐμένα προσωπικά μέ ξενίζει, ἀλλά τέλος πάντων, καθιερώθηκε», ἢ κάπως ἔτσι.

Βεβαίως! Τὰ νήπια ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τροφή. Ἄρτον (ἢ γάλα). Τὸ θέαμα θά ἔρθε ἀργότερα ὅταν θά ἔχει ἐξασφαλισθεῖ ἡ ὑλικὴ ὑποδομή.